

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૯

મુદ્રક
જીવજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય અમદાવાદ-૯

સર્વ હક્ક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે.

પહેલી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૨
સંશોધિત બીજી આવૃત્તિ પ્રત ૧૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

વિક્રમના ચોથા-પાંચમા સૈકામાં થઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈન વિદ્વાન સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના આ ગ્રંથને ‘સન્મતિ પ્રકરણ’ નામ આપ્યું છે ‘સન્મતિ’ એ નામ ભગવાન મહાવીરના એક નામ તરીકે પ્રાચીનકાળથી પ્રસિદ્ધ હતું. અનેકાંતરૂપી ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન આ ગ્રંથમાં હોવાથી, તેનું સન્મતિ-પ્રકરણ નામ યથાયોગ્ય જ છે.

અનેકાંતદષ્ટિ જૈનદર્શનના પ્રાણરૂપ છે અને જૈન આગમોની ચાવીરૂપ છે. તે દષ્ટિનું વ્યવસ્થિત રીતે તર્કશૈલીએ નવેસર નિરૂપણ અને પૃથક્કરણ કરીને તાર્કિકામાં તેની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવી, તથા અનેકાંતદષ્ટિમાંથી ફલિત થતા ખીજા વાદોની મીમાંસા કરવી, એ આ ગ્રંથની રચનાની પાછળ સિદ્ધસેનનો ઉદ્દેશ છે ૧૬૬ જેટલા જ આર્યાષ્ટકના પ્રાકૃતભાષાનાં પદ્યોમાં તેમણે એ કામ એવી રીતે પાર પાડ્યું છે, કે પછી તે જ પદ્યો ઉપર વિક્રમની દશમી-અગિયારમી સદીમાં થયેલા અભયદેવે ૨૫૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ટીકા લખી છે એ ટીકા પણ પોતાની રીતે એક અનોખી કૃતિ બની છે અને તેમાં અભયદેવે પોતાના સમય સુધીમા દાર્શનિક પ્રદેશમાં ચર્ચાયેલા અને વિકાસ પામેલા બધા જ વાદો વિષે લખાણ અને ઊડાણથી ચર્ચા — ખડનમડન કરીને તે દરેક વાદ પરત્વે જૈન મતવ્ય વિશિષ્ટ કર્યું છે એ આખી ટીકા સાથેનો મૂળ ગ્રંથ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ પાઠાંતરો, ટિપ્પણો વગેરે સાથે પાંચ મોટા દળદાર ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે જૂના ગ્રંથોના આધુનિક સંપાદનનો એ એની રીતે એક અનુપમ નમૂનો છે એ ગ્રંથનો જ

અનુવાદ પ્રસ્તાવના અને વિવેચન સાથે તૈયાર કરીને પડિત મુખલાલજી તથા પડિત બેચરદાસજીએ ગુજરાતી વાચકોને તે અથનો વિષય સમજવો સહેલો કરી આપ્યો છે તેની પહેલી આવૃત્તિ આ અથમાળામાં ઈ સ ૧૯૩૨માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આપી હતી. પણ ઘણા વખતથી તે અલભ્ય થઈ ગઈ હતી હવે તેની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તે પ્રસંગનો લાભ લઈ, પડિત મુખલાલજીએ સિદ્ધસેન દિવાકરના જીવનકાળને લગતા વિભાગમાં જે કેટલાંક નવીન સંશોધનોને નોંધ વગેરે રૂપે ઉમેરી લેવાનું સૂચવ્યું હતું, તે બધું ઉમેરી લેવામાં આવ્યું છે એ રીતે એ પ્રસ્તાવના એ બાબતમાં અદ્યતન બની છે.

વસ્તુની કોઈ પણ એક બાજુ તરફ ન ઢળતા તેની અનેક બાજુ તરફ નજર રાખવી, એ અનેકાંતદષ્ટિ શબ્દનો સીધો અર્થ છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં તેને મળતો મધ્યમ પ્રતિપદા - મધ્યમમાર્ગ શબ્દ છે અનેકાંતદષ્ટિ અને મધ્યમમાર્ગ એ બંને વાદો એક જ ભાવનાના ફળ છે જોકે, જૈન આગમોમાં અનેકાંતદષ્ટિનું વિચારક્ષેત્ર પ્રમેયતત્ત્વ છે, ત્યારે બૌદ્ધ પિટકોમાં મધ્યમપ્રતિપદાનું વિચારક્ષેત્ર પ્રધાનપણે જીવનવ્યવહાર છે. તેથી જ તે જીવનવ્યવહારને લગતા સકલ્પ, વાચા, આજીવ આદિ નિયમોનું સ્વરૂપ વિચારે છે, અને ઘડે છે બીજાં પણ ભારતીય દર્શનોમાં અનેકાંતદષ્ટિગામી વિચારો છે પરંતુ એ બધા દર્શનોના સાહિત્યમાં અમુક ચર્ચા પ્રસંગે એ જાતના વિચારો આવે છે ખરા, પણ એ ઉપરાંત તે દષ્ટિના નિષ્પણ માટે જ નાના કે મોટા સ્વતંત્ર અથો નથી ત્યારે જૈન દર્શન સાહિત્યમાં તો અનેકાંતદષ્ટિનું સ્થાપન કરવા, તેના ઉપરના આક્ષેપો દૂર કરવા, તેની બારીકીઓ અને વિશેષતાઓ સમજાવવા, તેમ જ તેમાંથી ફલિત થતા બીજાં વાદોને ચર્ચવા સેકડો નાનામોટા અથો અને પ્રકરણો લખાયેલા છે એ ખેડાણની સ્વાભાવિક અસર બીજાં જૈનતર દર્શનો ઉપર પણ અષ્ટપણે થયેલી છે.

સન્મતિ પ્રકરણ અનેકાતદષ્ટિનું જ નિષ્પણ કરતો પ્રધાન ગ્રંથ છે તે ગ્રંથના વિચારો આ અનુવાદથી ગુજરાતી વાચકોને સુગમ થશે એવી આશા સાથે એ અનુવાદની ખીણ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

પંડિત સુખલાલજીએ પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત છતાં, આ ખીણ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે તેમની પાસે જે જે જ્ઞાતની મદદ માગવામાં આવી, તે વિનાવિલંબે તેમ જ ખુશીપૂર્વકે આપી છે, તથા નવા સંશોધનોની દષ્ટિએ પ્રસ્તાવનાના કેટલાક ભાગોમાં ઉમેરા સૂચવ્યા છે. તે વસ્તુ તેમનો સતત અભ્યાસપ્રિય સ્વભાવ, તથા આ ગ્રંથ તેમ જ સંસ્થા પ્રત્યેનો તેમનો અખૂટ સદ્ભાવ જ સૂચવે છે શ્રી. દલસુખભાઈ માલવણિયાએ પંડિતજીની સૂચનાથી તથા પોતાની મેળે પણ આ આવૃત્તિ વખતે જોઈતી મદદ સહુર્પ આપી છે; તેની પણ અવશ્ય સાભાર નોંધ લેવી ઘટે

અમદાવાદ, ૧-૫-૪૨

ન વિ મારિઅઈ
 ન વિ ચોરિઅઈ,
 પરદારહ સગુ નિવારિઅઈ ।
 થોવાહ વિ
 થોવ દાઅઈ,
 વસણિ દુગુ દુગુ જાડયઈ ॥

“ન કોઈને મારીએ, ન કશું ચોરીએ,
 પરદારાનેા સંગ નિવારીએ;
 થોડામાંથી પણ થોડું ફીણએ,
 — (એમ) સંસારદુઃખ ઝટ ઓછુ ફીણએ.”

[— સિદ્ધસેને ગાવાળિયાઓને ઉપદેશેલું ધર્મરહસ્ય.]

અર્પણ

સગલગ નાખૂદ થયેલી સર્વધર્મસમલાવની લાવનાને

એક વ્રત તરીકે સ્થાન આપી જેમણે સ્યાદ્વાદને।

સદુપયોગ કરવાનું શીખવ્યું છે, એવા

પૂ. શ્રી. ગાંધીજીને જૈનધર્મના

મૂળભૂત સ્યાદ્વાદને। આ

પ્રમાણભૂત ગ્રંથ નમ્રલાવે

અર્પીએ છીએ.

સેવકો,
સુખલાલ
અને
બેચરદાસ

ચરણ-કરણ-પ્પહાણા સસમય-પરસમયમુક્કવાવારા ।
ચરણ-કરણસ્સ સાર ણિચ્છયસુદ્ધ ણ યાણતિ ॥

જેઓ વ્રત-નિયમોમાં મગ્ન થઈને સ્વસિદ્ધાંત તેમ
જ પરસિદ્ધાંતનું ચિંતન છોડી બેઠા છે, તેઓ વ્રતનિયમને
પરમ સાર પામી શકતા નથી. [૩-૬૭]

ણાણ કિરિયારહિય કિરિયામેત્ત ચ દો વિ એગતા ।
અસમત્થા દાણ્ઠ જમ્મ-મરણદુક્ખ મા માઈ ॥

ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન અને માત્ર જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા એ
બંને એકાંગી — છેડાઓ છે; જન્મ-મરણના દુઃખમાંથી
અલયપણુ આપવાને તે અસમર્થ છે. [૩-૬૮]

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૧. પ્રતિઓનો પરિચય

(૧) નૂતના જમાનામાં લખવાના સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ	૩
૧. તાડપત્ર અને લોઝપત્ર ૪, ૨. કાગળ ૪, ૩. વર્ણતિરક અને લિપિક્લક ૫; ૪. કબિકા ૬, ૫. દોરો ૬; ૬. અથી ૭, ૭. લિખ્યાસન ૮, ૮. છદ્દ અને સાકળ ૮, ૯. ન્યુજળ અને ફાટિયુ ૮, ૧૦. પુસ્તકોની નતો ૯, ૧૧. ગડી પુસ્તક ૯, ૧૨. કચ્છપી પુસ્તક ૧૦, ૧૩. મુદ્રિ પુસ્તક ૧૦, ૧૪. સંપુટ કલક ૧૦, ૧૫. સુપાટિ પુસ્તક ૧૦, ૧૬. ત્રિપાઠ ૧૧, ૧૭. પચપાઠ ૧૧, ૧૮. સૂડ ૧૧, ૧૯. પ્રતિ ૧૧, ૨૦. શાહી ૧૨.	
(૨) ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતની પ્રતિઓ અને તેમનું વર્ગીકરણ	૧૩
૧. સન્મતિની લિખિત પ્રતો ૧૩.	
(૩) પ્રતિઓના સંકેતો અને તેમનું સ્પષ્ટીકરણ	૧૪
(૪) કાળક્રમ પ્રમાણે વપરાયેલી પ્રત્યેક પ્રતિનો પરિચય	૧૫
૧. ખૂં પ્રતિ ૧૫, ૨. લં પ્રતિ ૧૭, ૩. વાં પ્રતિ ૧૮, ૪. બાં પ્રતિ ૨૦, ૫. માં પ્રતિ ૨૦, ૬. ભાં પ્રતિ ૨૧, ૭. આં પ્રતિ ૨૨, ૮. હાં પ્રતિ ૨૩, ૯. વિં પ્રતિ ૨૩.	
(૫) પ્રતિઓની લિપિ - અક્ષરો અને અક્ષરો	૨૬
(૬) પ્રતિ લખનારાઓએ કરેલી અશુદ્ધિ અને લલિયાઓ	૩૬
(૭) વાંચનારા અને લખનારાઓએ કરેલા સુધારા	૪૪
(૮) પ્રતિઓની લેખનશૈલી અને અમારી મુદ્રણપદ્ધતિ	૪૬
(૯) પાઠાતરોની યોજના અને તેનો ઉપયોગ	૫૦

૨. મૂળકારનો પરિચય

- (૧) સમય ૫૬
(૨) જીવનસામગ્રી ૭૪

૧. પ્રભાવકચરિત્રગત પ્રબંધનો સાર ૭૬, ૨ પ્રબંધોની હકીકતોમા વધઘટ ૮૬, ૩ વિચારવા લાયક મુદ્દાઓ અને તેમની ચર્ચા ૮૮.

- (૩) સિદ્ધસેન અને ઇતર આચાર્યો ૧૦૨

૧. કુદકુદ અને ઉમાસ્વાતિ ૧૦૩, પૂજ્યપાદ અને સમતલદ્ર ૧૦૮; ૩. (વટકર)—મૂલાચાર ૧૧૩, ૪. મલ્લવાદી અને જિનભદ્ર ૧૧૪, ૫ સિ હક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્ર અને ગધહસ્તી ૧૨૪, ૬. અક્ષક અને વિદ્યાનદી ૧૨૫, ૭ શીલાક, વાદિ-વેતાળ શાતિસુરિ અને વાદિદેવ ૧૨૮, ૮ હેમચંદ્ર અને યશોવિજય ૧૩૦.

- (૪) સિદ્ધસેન અને જૈનેતર આચાર્યો ૧૩૧

૧ નાગાર્જુન, મૈત્રેય, અસગ અને વસુભદ્ર ૧૩૨, ૨. અશ્વગોષ અને કલિદાસ ૧૩૪, ૩. દિગ્નાગ અને ગકરસ્વામી ૧૩૫, ૪ ધર્મકીર્તિ અને ભામહ ૧૩૭

૩. ટીકાકારનો પરિચય

- (૧) પ્રશસ્તિઓ પ્રમાણે શિષ્યપરિવાર ૧૪૦

૪ મૂળ અને ટીકાકારનો પરિચય ૧૪૫

- (૧) શાબ્દિક સ્વરૂપ ૧૪૮

૧. નામ ૧૩૮, ૨ ભાષા ૧૫૧, ૩ રચનાગૈલી ૧૫૨, ૪ પરિમાણ ૧૫૪, ૫ વિભાગ ૧૫૫

- (૨) આર્થિક સ્વરૂપ ૧૫૭

૧ અનેકાંત ૧૫૮, —સ્વરૂપ વ્યાખ્યા ૧૫૮, —ઐતિહાસિક વિકાસ ૧૫૮, (ક) સરખામણી ૧૬૧ (લ) સળધી વિષયો ૧૬૩, —ફલિત વાદો ૧૬૪, —દર્શનજ્ઞાનભીમાસા ૧૬૭, —અનેકાંતની ખૂણી અને એકાંતની ખામી ૧૭૦

૫ બત્રીશીઓનો પરિચય

૧૭૩

(૧) સ્તુત્યામક	૧૭૮
(૨) સમીક્ષાત્મક	૧૮૫
(૩) દાર્શનિક અને વસ્તુચર્યાત્મક	૧૮૭

સન્મતિપ્રકરણનો અનુવાદ

૧. પ્રથમ કાંડ

૧૯૫-૨૩૪

૧. અસાધારણ ગુણોના કથન વડે શાસનની સ્તુતિ કરવારૂપ મંગલ	૧૯૫
૨. ઉદ્દેશ જણાવવા પૂર્વક પ્રકરણ રચવાની પ્રતિજ્ઞા	૧૯૫
૩. પ્રકરણના પ્રતિપાદ્ય મુખ્ય વિષયનો નિર્દેશ	૧૯૬
૪ દ્રવ્યાર્થિક નયના ભેદો	૧૯૭
૫ ઋજુસૂત્રના ભેદો	૧૯૮
૬ નિર્લેપોમા નયયોજના	૧૯૯
૭ બન્ને નયોનો વિષય એકમેકથી જુદો નથી જ એવી ચર્યાનો ઉપક્રમ. વચનપ્રકારોમા નયયોજના	૨૦૧
૮. એક નયના વિષયમા બીજા નયના પ્રવેશનું સ્વરૂપ	૨૦૨
૯ બન્ને નયના વિષયમા મિશ્રિતપણાની ચર્યાનો ઉપસહાર	૨૦૩
૧૦ બન્ને નયો એકબીજાના વિષયને કેવી રીતે જુદા છે તેનું કથન	૨૦૪
૧૧. બન્ને નયો એક જ વસ્તુના કેવા કેવા ક્ષિત્ર રૂપોને સ્પર્શે છે તેનું કથન	૨૦૪
૧૨ સત્-સ પૂર્ણ વસ્તુનું લક્ષણ	૨૦૫
૧૩. બન્ને નયો છૂટા છૂટા મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ બને છે તેનો ખુલાસો	૨૦૬
૧૪. બન્ને નયોમા યથાર્થપણું કેવી રીતે આવે છે તેનો ખુલાસો	૨૦૬
૧૫ મૂલ નયો સાથે ઉત્તર નયોની સમાનતાનું કથન	૨૦૭
૧૬. ઉત્તર નયોમા સ પૂર્ણ સદૃશાદી કોઈ એક નય નથી એવું ફરી કથન	૨૦૮
૧૭. કોઈ પણ એક નયના પક્ષમા સ સાર, સુખદુઃખસખધ, બધ મોક્ષ આદિ ન જ ધટી શકે એવું કથન	૨૦૯

- ૧૮ એ જ નયો ક્યારેક સમ્યગ્દષ્ટિ હોતા નથી અને ક્યારેક
હોય છે તેના કારણતુ દષ્ટાત દ્વારા સમર્થન ૨૧૦
૧૯. દષ્ટાત મૂકવાની સાર્થકતા સાબિત કરવા તેના ગુણોતુ ક્થન ૨૧૧
- ૨૦ સાપેક્ષપણુ ન હોય તો મિથ્યાદષ્ટિ જ છે એ વસ્તુનુ કેટલાક
પ્રસિદ્ધ વાદો દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ ૨૧૨
- ૨૧ અનેકાતઙ મર્યાદા અને તેની વ્યવસ્થા કેમ કરે તેનુ ક્થન ૨૧૩
- ૨૨ બન્ને મૂલ્ય નયોની વિષયમર્યાદા ૨૧૪
૨૩. ભેદનુ વિશેષ વર્ણન ૨૧૫
- ૨૪ એક જ દ્રવ્ય અનેક કેમ બને છે તેનો ખુલાસો ૨૧૬
- ૨૫ વ્યવજનપર્યાયનો દાખલો ૨૧૭
- ૨૬ વ્યવજનપર્યાયમા એકાત અભિન્નપણુ સ્વીકારતા શો દોષ
આવે તેનુ ક્થન ૨૧૭
- ૨૭ ચાલુ દાખલામા વ્યવજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયનુ સ્પષ્ટપણે
પૃથક્કરણ ૨૧૮
- ૨૮ એકાત માન્યતાવાળામા અશાસ્ત્રજ્ઞત્વ દોષનુ ક્થન ૨૧૮
- ૨૯ સાત ભગનુ સ્વરૂપ ૨૧૯
- ૩૦ અર્થપર્યાય અને વ્યવજનપર્યાયમા સાત ભગોની વહેચણી ૨૨૨
૩૧. કેવલ પર્યાયાર્થિક નયની દેશના એ પૂર્ણ નથી એવુ ક્થન ૨૨૩
- ૩૨ કેવલ દ્રવ્યાર્થિક નયની દેશનાનુ જે વસ્તવ્ય છે તેનું યુક્તિ
વડે ક્થન ૨૨૪
- ૩૩ ખરી રીતે પુરુષ કેવા સ્વરૂપવાળો છે તેનુ ક્થન અને તે
દ્વારા જીવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય ૨૨૫
- ૩૪ જીવ અને પુદ્ગલના કથયિત્ ભેદાભેદનુ સમર્થન ૨૨૭
- ૩૫ જીવ અને પુદ્ગલના દ્રવ્યના આતપ્રોતપણુને લીધે કેવા
કેવા શાસ્ત્રીય વ્યવહારો થયા છે તેનુ ક્થન ૨૨૯
- ૩૬ અમુક તત્ત્વ ખાલ છે અને અમુક આલ્ય તર છે એવા
વિભાગ વિષે ખુલાસો ૨૩૦
- ૩૭ પ્રત્યેક નયની દેશના પ્રમાણે શુ શુ કલિત થાય છે તેનુ ક્થન ૨૩૧
- ૩૮ જૈન દષ્ટિની દેશના કેવી છે તેનુ ક્થન ૨૩૨
- ૩૯ જૈન દષ્ટિની દેશનામા અપવાદને પણ સ્થાન છે તેનુ ક્થન ૨૩૩

૨ દ્વિતીય કાંડ

૨૩૫-૨૬૫

- ૧ દર્શન અને જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ ૨૩૫
૨. એક જ વિષય પરત્વે દર્શનકાળમા અને જ્ઞાનકાળમા શો શો તફાવત હોય છે તેનું કથન ૨૩૫
૩. દર્શન અને જ્ઞાનના સમયભેદની મર્યાદાનું કથન ૨૩૬
૪. સમાલોચના માટે આગમિક ક્રમવાદી પક્ષનો ઉલ્લેખ ૨૩૮
૫. સમાલોચના માટે સહવાદી પક્ષનો ઉલ્લેખ ૨૩૯
૬. વિરોધી પક્ષને પ્રશ્ન કરી સિદ્ધાંતનો ઉપન્યાસ ૨૪૧
- ૭ વિરોધી પક્ષ સામે સિદ્ધાંતીએ મૂકેલા દોષો ૨૪૨
૮. ક્રમવાદી પક્ષે કરેલો ખત્યાવ અને તેનો સિદ્ધાંતીએ આપેલો ઉત્તર ૨૪૫
૯. પૂર્વ દૃષ્ટાંતનું વિશદીકરણ અને ઉપસહાર ૨૪૬
- ૧૦ આગમવિરોધનો પરિહાર ૨૪૭
૧૧. સ્વપક્ષમા આવતી આશંકાનું સિદ્ધાંતી દ્વારા સમાધાન ૨૪૮
૧૨. એક છતાં ભિન્ન કહેવાનું ખીજું કારણ ૨૪૯
૧૩. એકદેશી-મતનું વર્ણન ૨૪૯
૧૪. એકદેશીએ આપેલ દૃષ્ટાંતની સમાલોચના ૨૫૧
- ૧૫ સિદ્ધાંતીનો ખુલાસો ૨૫૨
૧૬. અતિપ્રસંગનું નિવારણ ૨૫૩
૧૭. કરેલ વ્યવસ્થા માટે વિશેષ ખુલાસો ૨૫૪
૧૮. શ્રુતજ્ઞાન દર્શન કેમ ન કહેવાય ? એ નકાનો ઉત્તર ૨૫૫
૧૯. અવધિદર્શનની વ્યવસ્થા ૨૫૫
- ૨૦ એક જ કેવળ ઉપયોગમા જ્ઞાન - દર્શન શબ્દની ઉપપત્તિ ૨૫૬
૨૧. શાસ્ત્રમાં આવતા વિરોધનો પરિહાર ૨૫૬
- ૨૨ શ્રદ્ધા અર્થમા વપરાતા દર્શન શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ ૨૫૭
૨૩. સાદૃશ્યર્થવસિત શબ્દમા થયેલી કોઈની ભ્રાંતિનો ઉલ્લેખ અને તેનું નિવારણ ૨૫૯
૨૪. જીવ અને કેવલના ભેદની આશંકા અને તેનું દૃષ્ટાંતપૂર્વક નિરસન ૨૬૧
- ૨૫ અભિન્ન પર્યાયોની ભિન્નતાનું ઉપપાદન ૨૬૪

૩. તૃતીય કાંડ

૨૬૬-૩૨૩

- ૧ સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેના પરસ્પર અભેદનું સમર્થન ૨૬૬
૨. પ્રતીત્યવચન કોને કહેવાય અને તે શા માટે? ૨૬૭
- ૩ એક વસ્તુમાં અસ્તિપણા અને નાસ્તિપણાની ઉપપત્તિ ૨૬૮
૪. એક જ પુરુષમાં ભેદાભેદની વ્યવસ્થા ૨૭૧
૫. દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદવાદનો પૂર્વપક્ષરૂપે નિર્દેશ ૨૭૧
- ૬ દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદના નિરાસ પ્રસંગે ગુણ અને પર્યાયના અભેદની ચર્ચા ૨૭૨
- ૭ દ્રવ્ય અને ગુણના એકાત અભેદવાદીનું જ વિશેષ કથન ૨૭૭
૮. સિદ્ધાંતીનું કથન ૨૭૮
- ૯ એકાત અભેદવાદીનો બચાવ ૨૭૮
૧૦. સિદ્ધાંતીનું કથન ૨૭૮
- ૧૧ એકાત અભેદવાદીનો પ્રશ્ન અને તેનો સિદ્ધાંતીએ દીધેલ ઉત્તર ૨૭૮
- ૧૨ કોઈ ભેદવાદીએ બાંધેલ દ્રવ્ય અને ગુણના લક્ષણની તથા તેના ભેદવાદની સમાલોચના ૨૮૨
૧૩. પ્રસ્તુત ચર્ચાનું પ્રયોજન ૨૮૪
૧૪. અનેકાતની વ્યાપકતા ૨૮૫
- ૧૫ પ્રમેયની બાબતમાં અનેકાતદૃષ્ટિ લાગુ પાડવાના કેટલાક દાખલાઓ ૨૮૭
- ૧૬ દ્રવ્યગત ઉત્પાદ અને નાશના પ્રકારો ૨૯૦
- ૧૭ ઉત્પત્તિ, નાશ અને સ્થિતિના કાળભેદ આદિની ચર્ચા ૨૯૪
૧૮. વૈશેષિકઆદિસમ્મત દ્રવ્યોત્પાદની પ્રક્રિયાની ચર્ચા ૨૯૭
- ૧૯ શ્રદ્ધાપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન આગમનું પૃથક્કરણ ૩૦૨
- ૨૦ નયવાદને લગતી ચર્ચા ૩૦૬
૨૧. કાર્યસ્વરૂપ પરત્વે એકાત અને અનેકાત દૃષ્ટિનો તફાવત ૩૦૯
- ૨૨ કારણવિષયક વાદોનું એકાતને લીધે મિથ્યાપણું અને અનેકાતને લીધે સમ્યક્પણું ૩૧૨
- ૨૩ આત્મા વિષે નાસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું મિથ્યાપણું અને અસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું સમ્યક્પણું ૩૧૪

૨૪. વાદમાં અનેકાતદૃષ્ટિના અભાવે આવતા દોષો	૩૧૫
૨૫. તત્ત્વપ્રરૂપણાની યોગ્ય રીતનું કથન	૩૧૭
૨૬. માત્ર એક એક ન્યાશ્રિત સુત્રમાં સંપૂર્ણ સૂત્રત્વની માન્યતાથી આવતા દોષો	૩૧૮
૨૭. શાસ્ત્રપ્રરૂપણાના અધિકારી થવા માટે આવશ્યક ગુણો	૩૧૯
૨૮. તત્ત્વોના પૂર્ણ અને નિશ્ચિત જ્ઞાન માટે શુ કરવું તેનું કથન	૩૧૯
૨૯. ગણીર ચિંતન વિનાના બાહ્ય આડબરમાં આવતા દોષોનું કથન	૩૨૦
૩૦. એકલા જ્ઞાન અને એકલી ક્રિયાના અનુપયોગીયણાનું કથન	૩૨૨
૩૧. ઉપસ હારમાં જિનવચનની દુશળકામના	૩૨૩
૪. પ્રસ્તાવનાના વિશેષ શબ્દોની સૂચિ	૩૨૪
૫. સન્મતિ પ્રકરણની સૂચિ	૩૩૬

सन्मति प्रकरणे

प्रस्तावना

પ્રતિઓનો પરિચય

સન્મતિતકના સપાદન માટે જે જે પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરેલો તેમનો વિગતવાર પરિચય નીચે આપવાનો છે. એને અંગે મુખ્ય મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે -

૧. જૂના જમાનાના લખવાના સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ.
૨. લિન્ન લિન્ન પ્રાંતની પ્રતિઓ અને તેમનું વર્ગીકરણ.
૩. પ્રતિઓના સંકેતો અને તેમનું સ્પષ્ટીકરણ.
૪. કાળક્રમ પ્રમાણે વપરાયેલી પ્રત્યેક પ્રતિનો પરિચય
૫. પ્રતિઓની લિપિ - અક્ષરો અને અંકો.
૬. પ્રતિ લખનારાઓએ કરેલી અશુદ્ધિઓ અને લલિમાઓ.
૭. વાંચનારા અને લાલુનારાઓ કરેલા સુધારાવધારા
૮. પ્રતિઓની લેખનશૈલી અને અમારી મુદ્રણપદ્ધતિ.
૯. પાઠાંતરોની યોજના અને તેનો ઉપયોગ.

૧. જૂના જમાનાનાં લખવાનાં સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ

પ્રાચીન સમયમાં જેના ઉપર લખાતું તે સાધનના અર્થમાં પર્ણ કે પત્ર શબ્દનો ઉપયોગ થતો હતો; જે હાલ સુધી પાનું કે પત્તું શબ્દમાં જળવાયેલો છે. એ પર્ણ કે પત્ર શબ્દ જ, સૂચવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયથી એના વાચ્યાર્થનો જ લખવાના વાહન તરીકે ઉપયોગ થતો, પણ આજે દેશના મોટા ભાગમાં એના વાચ્યાર્થનો ઉપયોગ ઓછો થઈ એનો લક્ષ્યાર્થ જ વિશેષ વપરાય છે

આ દેશના આદ્ય સાહિત્યકારો અને લેખકો સામે જે જે વસ્તુઓ હતી તેમાં વૃક્ષો મુખ્ય હતાં એઓએ લખવાની તાડપત્ર અને પ્રેરણા થતાં વૃક્ષોનાં પાંદડાંનો ઉપયોગ પહેલો કર્યો મોજવત્ર તદુપરાંત પોતાના લેખ્ય અંશોના લિન્ન લિન્ન વિભાગ બતાવવા તે તે અંશોને સ્કંધ, કાંડ, શાખા, વધ્વી કે સૂત્ર વગેરે નામો પણ આપ્યાં, જે વૃક્ષના અંશવિશેષોને જણાવવાને પહેલેથી પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે એક યુગમા લેખનકલા અને વૃક્ષો વચ્ચે ગાઢી સગાઈ જામી હતી એ વાત ભૂલી શકાય તેમ નથી. લખવાના વાહન તરીકે તાડપત્રો કે ભોજપત્રો હતાં અત્યારના સફાર્દદાર અને ચમકતા કાગળ કરતાં તે (પાંદડાં) બહુ કાળ સુધી ટકી શકતાં.

ઈ સ. ની બીજી સદીનાં મનાયેલાં તાડપત્રનાં^૧ અને ચોથી સદીના મનાયેલાં ભોજપત્રનાં^૨ લિખિત પાના આજે પણ ઉપલબ્ધ છે

ઈ સ પૂર્વે ચોથા સૈકામાં ચડી આવેલા બાદશાહ સિકંદરનો સેનાપતિ નિઆંકંસડે પોતાના યુદ્ધવૃત્તાતમાં લખે કાગળ છે કે, ‘ભારતવાસી લોકો રૂને કૂટી કૂટીને કાગળ વનાવતા’ આ ઉપરથી આપણે ત્યાં કાગળો બનવાનો પ્રવાત પણ ઘણો જૂનો જણાય છે અહીં બનતા એ કાગળો સારા ટકાઉ હતા.

કાગળો ઉપર લખાયેલાં એવા પણ પુસ્તકો આજે મળે છે જે આશરે ઈ સ. પાંચમા^૪ સૈકાના કહેવાય છે. પાંદડાં તો સૌથી વધારે ટકાઉ હતા અને સસ્તા પણ, એથી જ ગ્રંથો એના પર વિશેષ કરીને લખાતા આ વાત જેના પર લિપિ લખાય છે તે સાધનની થઈ.

૧. જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પાનુ ૨ જી, ટિપ્પણ ૩ જી

૨. જુઓ ભા. પ્રા. લિ. પાનું ૨ જી, ટિપ્પણ ૨ જી.

૩. જુઓ ભા. પ્રા. લિ. પાનું ૩ જી, ટિપ્પણ ૬ કુ.

૪. જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પાનું ૨ જી, ટિપ્પણ ૪ થુ.

તેનાં બીજાં સાધનો પૈકી કંબિકા,^૫ દોરો, ગાંઠ, લિખાસન, છંદણ, સાંકળ, મધી અને લેખિનીનો ઉલ્લેખ રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર પૃ. ૯૬માં કરેલો છે. આ સૂત્રનો સમય બીજાં પ્રમાણો ન મળે ત્યાં સુધી વલ્લીવાચનાને મળતો છે, અને તે પીરાત હજાર અને વિક્રમનો છટ્ટો સૈકો છે.

આ ઉપરાંત અક્ષર ઘૂંટવાના એક સાધનનું નામ લલિતવિસ્તરમાં આવે છે, જે વર્ણતિરક કહેવાય છે. તેનું ગૂજરાતી વર્ણતિરક અને નામ વતરણું^૬ છે, અને તેમાં જ પાટીનું નામ લિપિફલક લિપિફલક બનાવીને મૂકેલું છે વર્ણતિરક^૭ શબ્દ વર્ણ અને તિરક એમ બે શબ્દોનો બનેલો છે એનો અર્થ તિલક કરવાના સાધન જેવું અક્ષર લખવાનું સાધન કે તિલક વૃક્ષના લાકડામાંથી બનેલું સાધન કે તીર જેવું સાધન એવો થાય છે. લિપિક્ષલકનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

૫ આ સાધનો વિષે રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં જે પાઠ છે તે આ પ્રમાણે —

“તસ્સ જ પોત્થરયણસ્સ ઇમેયારૂવે વણ્ણાવાસે પણ્ણત્તે, તજહા — રયણામયાઙ પત્તગાઙ, રિટ્ઠમઈઓ કવિઆઓ, તવણિજ્જમણ દોરે, નાણામણિમણ ગઠી, વેરુલિયમણ લિપ્પાસણે, રિટ્ઠામણ છદણે, તવણિજ્જમઈ સકલા, રિટ્ઠામઈ મસી, વઙ્ગરામઈ લેહણી ।”

૬. વતરણુંને રાજપૂતાનામાં બરથા કે બરતના કહે છે. ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા પૃ. ૬ માં શ્રી. ઓગ્રાજી લખે છે કે લલિતવિસ્તરમાં આ બરથા અર્થમાં વર્ણક શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. અમે જોયું તે પ્રમાણે તેમાં વર્ણક શબ્દનો ઉલ્લેખ મળ્યો નહિ પણ વર્ણતિરક શબ્દનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. આ ઉલ્લેખ લલિતવિસ્તરના લિપિશાલાસદર્શન પરિવર્તમાં ૧૨૫ મેં પાને છે.

૭. લલિતવિસ્તરમાં વર્ણતિરક શબ્દ વપરાયેલો છે વર્ણાય તીરક વર્ણતીરકમ્ એટલે વર્ણ લખવાને તીર જેવું આણીવાળું સાધન. આ રીતે અર્થ કરતાં મૂળ ગ્રંથમાં તિરકને બદલે તીરક હોયું જોઈએ. પણ ગ્રંથની ભાષાની પ્રાકૃતતાને લીધે એ વ્યવસ્થા સચવાઈ શકતી નથી. અથવા સંસ્કૃતમાં તિલક અર્થવાળો તિલક શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. એ તિલક શબ્દને અહીં તિલક

રાજપ્રશ્નીય સૂત્રમાં એક સ્થળે દેવાને વાંચવાનાં પુસ્તકોનું વર્ણન આપેલું છે તે પ્રસંગે તેને લગતાં બધાં ઉપયુક્ત કવિકા ઉપકરણોનો ઉલ્લેખ છે. સૂત્રકારે એ બધાં ઉપકરણોને રત્ન અને વજ્રમય વર્ણવેલાં છે; પણ આપણે સાદી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એ ઉલ્લેખ તાડપત્રનાં પુસ્તકોને બરાબર બધ બેસે એવો છે. તાડપત્ર વગેરેના પુસ્તકના રક્ષણ માટે ઉપર-અને નીચે જે બે પાટીઓ રાખવામાં આવે છે તેનું નામ કવિકા^૮ છે. આ કવિકાનો ઉપયોગ આજે લલિયાઓ અને ત્રિખિત પુસ્તકના સંગ્રહકારો પણ કરે છે.

તાડપત્રના^૯ પુસ્તકને તેની લગાઈ પ્રમાણે વચ્ચે એક કે બે સળંગ છિદ્રો કરીને અને તેમાં દોરો પરાંવી બાંધ-દોરો વામા આવતું આ રિવાજ કાગળોનાં લિખિત પુસ્તકોના પાનાં છૂટાં રાખવાની પદ્ધતિને લીધે લુપ્ત થયો છે, અને પાનાં છૂટાં રાખવાની એ પદ્ધતિ પણ એક પાતું હાથમાં

કરવાનું સાધન^{૧૦} એ અર્થમાં આરોપીએ તો પણ ઉપયુક્ત અર્થ બધ બેસી બચ છે તિલક કરવાનું સારું સાધન પણ અણીદાર જ હોય છે, અથવા તિલક રાખે તિલકના વૃક્ષમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં આ વૃક્ષાર્થક રાખેનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ તેનો તીરના જેવો ઔપચારિક જ અર્થ ધટી શકે છે; અને તે એ કે, વર્ણ લખવાને માટે તિલક વૃક્ષમાથી બનેલું સાધન આ પક્ષમાં પણ ‘ર’ અને ‘લ’ સામ્ય સમજીને વર્ણતિરક રાખેની નિષ્પત્તિ કરવાની છે

૮. રાજપ્રશ્નીયના દીકાકાર મલયગિરિસૂત્રિએ કવિકાનો અર્થ પૃષ્ઠ લખેલો છે. (“કમ્બિકે પૃષ્ઠકે ઇતિ ભાવ ”) પણ સુવિખ્યાત લિપિશાસ્ત્રી શ્રી ઓગાજી કવિકા-કાળી એટલે રૂઢ અર્થાત્ આકવાની લાકડાની ચપટી પટ્ટી એમ કહે છે. અને એનું રાજપૂતાની નામ કબા સૂચવે છે જુઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૧૫૮.

૯ જૈન સાધુઓમાં કેટલાકનો એવો રિવાજ છે કે માત્ર સલામા કથા કરતી વખતે મોઢે મુહપત્તિ બાંધવી આ રવાજ તાડપત્રની બાંધવાની

રાખીને વાંચવાની સગવડને લીધે શરૂ થઈ હોય એમ લાગે છે. છતાં પ્રાચીન અને અત્યારે લખાતાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકોમાં પણ લલિયાઓ પ્રત્યેક પાનાની વચ્ચે જે ખાલી જગ્યા રાખી મૂકે છે, તે એ તાડપત્રના અંધનાથે વપરાતા દોરા પરોવવાની જગ્યાની સ્મૃતિરૂપ છે.

તાડપત્રનાં પાનામાં પરોવાતા દોરાની શરૂઆતમાં અને છેડે દોરા પરોવ્યા પછી તે નીકળી ન જાય તે માટે જે ગ્રંથી લલ્લોટા કે તેના જેવું બીજું કાંઈ બાંધવામાં આવતું તેનું નામ સૂત્રકારે ગ્રંથી આપેલું છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ થતાં તાડપત્રોમાં આ ગ્રંથ મળી આવે છે.

વ્યવસ્થામાથી નિષ્પન્ન થયેા હોય - એમ - લાગે છે. તાડપત્રનું આખું પુસ્તક વચ્ચે દોરા પરોવી સળગ બધાય છે. ભણાવતો કે વાંચતો વખતે તેનું એકેએક પાનું છૂટું થઈ શકતું નથી. એથી પાનાને વાંચવા માટે બંને હાથનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. આમ બંને હાથ પાનું ફેરવવામાં રોકાયાથી બે વાંચનાર કે ભણનાર ઉધાડે મુખે જ પુસ્તક વાંચે, તો પુસ્તક ઉપર થૂંક પડવાનો સંભવ છે. થૂંક પડવાથી અક્ષરો ભૂંસાય છે અને પુસ્તકની આવરદા પણ ઓછી થાય છે, એથી જૂના લોકોએ પુસ્તકના રક્ષણને પુણ્યકોટીનું બતાવેલું છે અને તે માટે પુસ્તક વાંચતી કે ભણતી વખતે મોઢા પાસે હાથ કે કપડું રાખવાનું કહ્યું છે. એથી પુસ્તક ઉપર કે પાસે રહેલા વિદ્યાર્થી કે શ્રોતા ઉપર વ્યાખ્યાતા કે વક્તાનું-થૂંક ન પડે. કોઈ વ્યાખ્યાતા કે વક્તા તાડપત્રના પાનાને છૂટું કરીને રાખે તો પણ એ પાનું એવડું મોટું હોય છે કે તેને ફેરવવામાં બે હાથ રોક્યા વિના ચાલતું જ નથી. આ રીતે પણ મોઢા આગળ કપડું રાખવાની અને બાંધવાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ હોય એમ લાગે છે. અને પાછળથી તે સર્વત્ર રૂઢ થયેલી દેખાય છે. મત્રોચ્ચાર કરતી વખતે પારસી અધ્વર્યુઓમાં કપડું બાંધવાની પ્રથાનું, સાંખ્ય પરિત્રાજકોમાં મોઢા આગળ લાકડાની પટ્ટી રાખવાની પ્રથાનું અને સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની શરૂઆતમાં વાંચતી વખતે મુખવચ્ચે રાખવાની પદ્ધતિનું મૂળ એક જ લાગે છે.

જેને અત્યારે આપણે સ્ક્રિપ્ટો કહીએ છીએ તેનું નામ લિપ્યાસન
(લિપિનું આસન) આપેલું છે. સ્ક્રિપ્ટો નામ તો
લિપ્યાસન સ્ક્રિપ્ટો^{૧૦} વાપરવાના કારણે થયું છે. લિપ્યાસનનું
ખીલું નામ મણીમાજન કે મણીપાત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે.
આ ખડિયાને ટાંગવા માટે સાકલ પણ રાખવામાં આવતી.
એથી સૂત્રકારે એને પણ ઉપકરણમાં ગણી છે, અને
છદન અને સાકલ તેના ઉપર ઢાંકણ પણ રહેતું તેને છદન નામથી
જાણાવેલું છે.

આ પછીના બે ઉપકરણો મણી એટલે શાહી અને લેખિની એટલે
કલમ પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન છે.

આંકવાના ઉપકરણનું નામ અત્યારે જુજવલ કહેવાય છે જે
લોઢાનું બને છે. જુજબળનો ખાસ સૂચક અર્થ^૧
જુજવલ અને સમજાતો નથી. ખીલું ઉપકરણ ફાટિયું છે જે
ફાટિયું એક પૂઠા ઉપર મીણિયા દ્વારા એક પછી એક
ચોડીને કરવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ કરતી,
વખતે લખવાના કાગળને તેના ઉપર દબાવવામાં આવે છે. આ બંનેનું
સ્થાન અત્યારે અનુક્રમે સ્ટ્રીલે અને આંકણીએ લીધેલું છે.

પુસ્તકોની બંધતો વિષે જેમ અત્યારે રાંચલ, સુપરરાંચલ, હેમી
વગેરે પરદેશી શબ્દોનો આપણે ત્યાં પ્રચાર છે, તેમ પુરાતન કાગળમાં
અમુક આકાર અને પ્રમાણનાં પુસ્તકો માટે ખાસ ખાસ શબ્દો હતા.
આ વિષે જૈન ત્રિકાકારો જે માહિતી આપે છે તે જાણવા જેવી છે.

૧૦. ‘ખડી’ અર્થનો સ્ક્રિપ્ટો શબ્દ છે તો દેશ્ય, પણ તેનો ઉલ્લેખ
સંસ્કૃત કાગળમાં આ રીતે મળે છે—

“ગુલ્લઘાતી પાકશુક્લા, કઠિની સ્ક્રિપ્ટી સ્ક્રિપ્ટી ।”

‘હમ અભિધાનચિન્તામણિ ૮૪-૧૦૩
જૈન ગ્રંથોમાં સ્ક્રિપ્ટી શબ્દ પણ ‘ખડી’ અર્થમાં મળે છે.

આચાર્ય હરિમદ્ર પોતાની દશવૈકાલિક ટીકામાં (પૃ ૨૫) પ્રાચીનોએ કહ્યું છે^{૧૧} એમ કહી જણાવે છે કે, પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર છે. ગઢી, કચ્છપી, મુષ્ટિ, સપુટફલક અને સૂપાટિ. પુસ્તકોનો જાતો આ સ્થળે ટીકાકારે ફક્ત પાંચ પુસ્તકનાં માત્ર પરિમાણોનો પરિચય આપેલો છે; પણ અહીં જે વિગતથી લખવામાં આવ્યું છે તે, તે તે પુસ્તકના નામ અને વ્યુત્પત્તિને અનુસરીને લખ્યું છે.

જે બહાઈ અને પહોળાઈમાં સરખું અને લાંબું હોય તેનું નામ ગઢીપુસ્તક ગઢી શબ્દનો અર્થ ગંડિકા (કાતળી) થાય છે, એથી જે પુસ્તક ગંડિકા-ગંડી જેવું હોય એને ગઢીપુસ્તક ગઢીપુસ્તક કહેવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. અથવા ગ્રંથિ ઉપરથી ગઠિ થઈને તેનું બ્રહ્મરૂપ ગઢી થયું હોય? એ ગ્રંથિનો અર્થ પર્વ-કાતળી કે ગાંઠ થાય છે, એટલે જે પુસ્તક કાતળી જેવું અને જેટલું હોય અથવા જેને આંધવામાં વિશિષ્ટ ગાંઠનો ઉપયોગ થતો હોય તે ગઢીપુસ્તક હોય એમ જણાય છે જૈન સાધુઓ બધા ભાર જાતે ઉપાડતા હોવાથી તેઓ પુસ્તકો પણ જાતે ઉપાડતા; તેથી જેમાં ઘણું લખ્યું હોય અને પાનાં ઓછાં હોય અને જેને

૧૧. પુસ્તકોના પ્રકાર વિષે પ્રાચીનોની ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—

“ગઢી કચ્છવિ મુઢ્ઠી, સપુડફલક તહા છિવાડી ય ।

એય પુત્થયપણય, વેક્ષાણમિણ ભવે તસ્સ ॥ ૧ ॥

વાહલ્લપુહત્તેહિ, ગઢીપુત્થો ડ તુલ્લગો દીહો ।

કચ્છવિ અતે તણુઓ, મજ્ઞે પિહુલો મુણેયવ્વો ॥ ૨ ॥

ચરરગુલદીહો વા, વટ્ટાગિર્ડ મુઢ્ઠિપુત્થગો અહવા ।

ચરરગુલદીહો ન્ચિય, ચરરસો હોઈ વિન્નેઓ ॥ ૩ ॥

સપુડગો દુગમાઈ, ફલગા વોચ્છ છિવાડી બુહા વૈતિ ॥ ૪ ॥

તણપત્તુસ્સિયરૂવો, હોઈ છિવાડી બુહા વૈતિ ॥ ૪ ॥

દીહો વા હસસો વા, જો પિહુલો હોઊ અપ્પવાહલ્લો ।

ત મુણિયસમયસારા, છિવાડિપોત્થ મળતીહ ॥ ૫ ॥ ”

ઉપાડનાં પુસ્તકની રક્ષા અને પોતાનો વિહાર અવ્યાહતપણે થતો રહે તેવાં પુસ્તકો પ્રવાસમાં પાસે રાખના નાનાં તાડપત્રનું પચાસેક પાનાંનું પુસ્તક ગંડીપુસ્તકને અરાખર મળતુ લાગે છે.

જે પુસ્તક છેડાઓમાં પાતળું હોય અને વચ્ચે ઉપસેલાં જેવું બહોળું હોય, તેનું નામ કચ્છપી પુસ્તક. આની આકૃતિ કચ્છપી — કાચખીને મળતી આવતી હશે તેથી તેને કચ્છપી કચ્છપી પુસ્તક કહ્યું હશે. આ જાતનાં પુસ્તકનાં પાના કદાચ ગોળ હોઈ છેડે વધારે પાતળાં હશે આ જાતનું પુસ્તક જેવામાં આવ્યું નથી.

જે પુસ્તક ચાર આંગળ લાંબું હોય અને ગોળ કે ચોરસ હોય હોય તેને મુટ્ટિપુસ્તક કહેવામાં આવે છે. સહેલાઈથી મૂઠીમાં રહી શકે એવું હોવાથી એને મુટ્ટિપુસ્તક કહેવામાં આવ્યું મુટ્ટિપુસ્તક હશે જૂના લંડારોમાં કેટલાક નાના નાના ગુટકાઓ મળે છે તે આ પુસ્તકની કોટિના લાગે છે. હાથનોંધ કે હાથપેથી જે હમેશા સાથે રાખવામાં આવે છે અને જેમાં હંમેશાની ઉપયોગી ઘણી પરચૂરણ આપનો લખેલી હોય છે, તે આ પુસ્તકની કોટીમાં આવી શકે. હાલની રેન્જનીચી પણ આ પુસ્તકના જેવી ગણાય

જે પુસ્તકની ઉપર અને નીચે એ ફલક-પાટિયાં કે પૃષ્ઠાં સંપુટની પેઠે બેડીને મૂકેલાં હોય છે, તે પુસ્તકને સંપુટફલક નપુટફલક કહેવામાં આવે છે. કદાચ આ પુસ્તકની જાત અત્યારના આંધેલા પુસ્તકના જેવી હોય.

સૂપાટિનો અર્થ અંચુ એટલે ચાચ અતાવેલો છે. એથી જે પુસ્તક સૂપાટિ જેવું હોય તેનું નામ સૂપાટિ-છિવાડીપુસ્તક સૂપાટિપુસ્તક છે. એ પુસ્તક ઊંચું હોય છે અને એમાં પાનાં પાતળાં હોય છે; અથવા એ પહોળું થોડું હોય છે

પણ લાંબું કે ટૂંકું હોય છે; અર્થાત્ એના લંબાણ કરતા એની પહોળાઈ ઓછી હોય છે.

આ જાતના પુસ્તકોનાં નામ અત્યારે તો પ્રચારમાં નથી, અત્યારે જે નામો લહિયાઓના પ્રચારમાં છે તે પુસ્તકની લખવાની ઢબ ઉપરથી પાડેલાં છે.

જે પુસ્તકમાં વચ્ચે મોટા અક્ષરથી મૂળ અને ઉપર અને નીચે એથી નાના અક્ષરમાં ટીકા લખવામાં આવે છે; ત્રિપાઠ - અર્થાત્ જે એમ ત્રણ વિભાગમાં લખાય એ પુસ્તક ત્રિપાઠ કે ત્રિપાટ કહેવાય છે.

જે પુસ્તકમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિભાગ હોવા સાથે પાનાની આબુખાબુ પણ લખ્યું હોય, એટલે જેમાં એમ પાંચ વિભાગે લખ્યું હોય, તે પચપાઠ કે પચપાટ કહેવાય છે.

જે પુસ્તકમાં કોઈ પણ જાતના વિભાગ સિવાય સળગ લખવામાં આવ્યું હોય તેને સૂડ કહેવામાં આવે છે. આ સૂડનો શબ્દાર્થ કળી શકતો નથી; પણ કદાચ સૂત્ર સુત્ત અને સૂડ થયું સૂડ હોય. એટલે એકલાં મૂળ સૂત્રો કે એકલો મૂળ ભાગજ લખવામાં આવ્યો હોય તેના ઉપરથી આ શબ્દનો પ્રચાર થયો હોય અને તેને બધે લાગુ કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા સૂતરના તાંતણાની પેઠે સીધું લખાણ હોવાથી પણ સૂડ કહેવાયું હોય.

આ બધી જાતના લખેલાં પુસ્તકો પ્રતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે પ્રતિનો અર્થ પ્રતિકૃતિ, પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિ થાય છે, જેને આપણે આદર્શ કે નકલ કહીએ છીએ. એક પુસ્તક ઉપરથી જે પ્રતિ બીજું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું હોય, તે બીજું પુસ્તક મૂળ પુસ્તકને સ્થાને ઉપયોગમાં આવતું હોવાથી તેનું નામ પ્રતિકૃતિ પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિ બરાબર બંધ બેસે

છે અથકારે તદ્દન નવું જ પુસ્તક લખ્યું હોય તે પણ પ્રતિની કોટીનું છે, કારણ કે એ અંથકારના વિચારદેહનું પ્રતિનિધિ છે. પ્રતિ શબ્દ પ્રતિકૃતિ, પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિનો ટૂંકો શબ્દ છે. જેમ શુક્લને બદલે શુન્ અને દિવસને બદલે દિવ લખાય છે, તેમ આખા પ્રતિકૃતિ વગેરે શબ્દો લખવાને બદલે પ્રતિ શબ્દનો પ્રચાર થયો છે અને તે એક ખાસ જુદા શબ્દ તરીકે ગણાવા લાગ્યો છે.

આપણે ત્યાં શાહી સોનેરી, રૂપેરી, લાલ, કાળી, વાદળી એમ અનેક પ્રકારની બનતી. જૂતા લકારનાં લખેલા પુસ્તકો જોવાથી શાહીની અનેકવિધ બનાવટોનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. એ શાહી જે જે ચીજોના મિશ્રણથી બનતી તેમના બરાબર પરિમાણપૂર્વકના ઉદ્દેશો આજે પણ જૂતા પાનાંઓમાં મળી આવે છે, અને લેખન માટે કેવી જાતનાં કાંઠા કે બરુ વાપરવા અને તે કયા કયા વૃક્ષના લેવા તથા લેખણને અનેક રીતે બનાવવી અને સુશોભિત કરવી એ બધું પણ આજે પુસ્તકોમાં લખેલું મળે છે આ મુદ્દામાં લખવાનાં સાધનોની અને પ્રાચીન પુસ્તકોની આકૃતિની માહિતી થોડી ઘણી આપેલી છે આ માટે વધારે જાણવા માટે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા (લેખન સામગ્રી પૃ. ૧૪૨-૧૫૮), મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના પુરાતત્ત્વ ત્રંમાસિકના (પુ. ૧, પૃ. ૪૧૯-૪૩૩) અને લિબ્રેરીના મહારના સૂચિપત્રોના લેખો જોવાની ભલામણ છે.

આજેના અંથોમાં પણ જૂતા પુસ્તકોનાં પરિમાણ આકૃતિ વગેરે વિષે અને લખવાનાં સાધનો વિષે ઘણી મનનીય હકીકતો આવે છે, તે માટે યોગિનીતત્ત્વના પાશ્વોત્તર ખંડનો ૧૧૭ અધ્યાય જોવા ઘટે છે - વાયસ્પત્ય કોશ પૃ. ૪૩૯૩

૨. લિખ લિખ પ્રાંતની પ્રતિઓ અને તેમનું વર્ગીકરણ

ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, દક્ષિણ, પંચમ અને બંગાળા એ બધા પ્રાંતોમાંથી સન્મતિની પ્રતિઓ મળાવેલી.

સન્મતિની ગુજરાતમાંથી અમદાવાદના ડહેલાના ભંડારની લિખિત પ્રતો એક, શ્રી ગુલાબવિજયજીના સંગ્રહની એક અને ચચળખહેનના ભંડારની એક અધૂરી અને એક પૂરી એમ બે, સાણંદના ભંડારની એક, માંડલના ભંડારની એક, પાટણના વાડીપાર્શ્વનાથના ભંડારની એક, ત્યાંના હાલાભાઈના ભંડારની એક અને સંઘવીના પાડામાંના પટવાના ભંડારની બે, વડોદરાથી શ્રી કાંતિવિજયજીના, શ્રી હંસવિજયજીના અને ગોકળભાઈના સંગ્રહની એક-એક એમ ત્રણ, જયવિજયજીના ડભોઈના સંગ્રહની એક, સુરતથી શ્રી કૃપાયંદ્રજીના સંગ્રહની એક, અને શ્રી આણંદસાગરજીના સંગ્રહની એક એમ બે, પાલણપુરથી મુનિશ્રી કુમુદવિજયજીની એક એમ સત્તર પ્રતિઓ આવેલી.

કચ્છમાંથી કાયડાના અને મુદ્રાના ભંડારમાંથી પણ એક એક એમ બે પ્રતો આવેલી.

કાઠિયાવાડમાંથી લિંબડીના જ્ઞાનભંડારની એક, ભાવનગરના સંઘના ભંડારની એક તથા શાંતમૂર્તિ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીના સંગ્રહની એક તથા પ૦ ગંભીરવિજયજીના સંગ્રહની એક એમ ચાર પ્રતો આવેલી.

દક્ષિણમાંથી પૂનાના ભાંડારકરપ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિરના સંગ્રહમાંની એક અને મુઆઈના અનંતનાથના ભંડારની એક એમ બે પ્રત આવેલી.

પંચમમાંથી હુશિયારપુરના શ્રી વિજયાનંદસૂરિના સંગ્રહની બે પ્રત આવેલી.

બંગાલમાંથી બાલુચરના ભંડારની એક અને કલકત્તાના બાલુ પુરણચંદ્ર નાહરની એક એમ બે પ્રતો આવેલી.

આ રીતે કુલ ૨૯ પ્રતિઓ અમે ભેગી કરેલી, તેમાંની અદ્વારેક પ્રતિઓનો આધાર પહેલા ભાગના સંશોધનમાં લેવામાં આવેલો છે, પણ પછીના ભાગોમાં એ બધી પ્રતિઓનો વર્ગીકરણપૂર્વક ઉપયોગ કરેલો છે. એ બધી પ્રતિઓ સરખાવતાં એમ ચોખ્ખુ લાગેલું કે એમાંની કેટલીક વાં વાંને માં માંને અને જાં હાં વિં ને મળતી છે; એથી પરસ્પર એકસરખી એ પ્રતિઓનો ઉપયોગ ન કરતા દ્વિત તેમાંની અમુક ઉપર જણાવેલી મુખ્ય પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે. આ ઉપયોગમાં અમોએ મેળવેલી તમામ પ્રતિઓનો ઉપયોગ આવી જાય છે પાટણની વૃં અને લં સંજ્ઞક તાડપત્રની પ્રતિઓનો ઉપયોગ ત્રીજા ભાગથી જ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે એ બે પ્રતિઓ ખંડિત હતી એટલે એમાં સન્મતિના બે ભાગમાં આવેલા લખાણનાં પાનાં તૂટી ગયા હતા. પહેલા ભાગમાં તે તે અદ્વાર પ્રતિઓઓના સકેતો આપેલા છે તે જાણી લેવા

૩. પ્રતિઓનાં સકેતો અને તેમનું સ્પષ્ટીકરણ

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પુસ્તકોના અત્યાર સુધીનાં ધણાંખરાં સંસ્કરણોમાં પ્રતિઓના સકેતો માટે અ કા ઇ ઈ વગેરે કે ક ખ ગ ઘ વગેરે સ્વરો કે વ્યંજનો વપરાયેલા નજરે પડે છે આ સંસ્કરણમાં ખાસ ઇરાદાપૂર્વક એ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં નથી આવી વિચાર કરતા જણાયું કે પ્રતિઓના સકેતો એવા જોઈએ કે જે દ્વારા પ્રતિના સ્વરૂપ, માલિક અને સ્થાનનો કાંઈક ખ્યાલ આવે બીજા ચાલુ પદ્ધતિ કરતાં ઉપયુક્ત કલ્પના કાંઈક વધારે ઠીક લાગવાથી અમે અહીં તદ્દનુસાર પ્રતિઓના સકેતો રાખેલા છે વૃં લં કે તાં નો સકેત પ્રતિના વ્યરૂપને સૂચવે છે. વૃં વૃહત્ તાડપત્રની પ્રતિ, લં લઘુ તાડપત્રની પ્રતિ અને તાં તાડપત્રમાં લખેલો ગ્રંથ આ તાં સકેત તો સવાદ્ભૂત ગ્રંથના નામ સાથે જ વાપરેલો છે જાં અને વિં પ્રતિનો સકેત આત્મારામજી અને વિજયનાનંદસૂરિની પ્રતિનો સૂચક છે. માં સકેત માંડળની પ્રતિનો સૂચક છે આ બધા સકેતો તે તે ભાગોમાં આપેલા સંકેતસ્પષ્ટીકરણ-

માંથી સમજી લેવા. સન્મતિતર્કનો વાંચનાર આ સંકેતો ઉપરથી એટલું તો સહજમાં સમજી શકે છે કે આ સંપાદનમાં કયાં કયાંની પ્રતિઓ વપરાયેલી છે અને અ આ કે ક ख ना સંકેતો કરતાં આ સંકેતોમાં એ જ વિશેષતા છે.

૪. કાળક્રમ પ્રમાણે વપરાયેલી અત્યેક પ્રતિઓનો પરિચય

ઉપયોગમાં આવેલી અધી પ્રતિઓમાં બૃહત્ તાડપત્રની પ્રતિ સૌથી 'પ્રાચીન' છે એ 'હકીકત' તે પ્રતિના ભાગની વૃં પ્રતિ લહિયાની લખેલી પુષ્પિકા ઉપરથી માલૂમ પડે છે. સં. ૧૪૪૬ ના ફાગણ મહિનાની સુદ ૧૪ ને સોમવારના દિવસે એ પ્રતિ લખાઈને પૂર્ણ થયેલી છે તે પ્રતિનાં કુલ પાનાં અંક ૧ થી ૩૩૫ સુધી છે છેલ્લું પાનું અંક વિનાનું છે. પાનાની લંબાઈ ૨ ગજ ૯ા આંગળ છે. લંબાઈમાં લગભગ અઘાં પાના સરખાં છે પણ પહોળાઈ કોઈની ૨ આંગળની અને કોઈની ૧ાાા કે ૧ાા આંગળની છે. જે પાનાંની પહોળાઈ ૨ આંગળની છે, તેમાં ૫ પંક્તિઓ છે, અને ૧ાાા કે ૧ાા આંગળની પહોળાઈવાળા પાનામાં અનુક્રમે ચાર કે ત્રણ પંક્તિઓ છે. એ દરેક પાનામાં —
અંકસૂચક લખાણ ૦ લખાણ ૦ લખાણ અંકસૂચક
અક્ષરો આંકડાઓ

— ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે વિભાગપૂર્વક લખાયેલું છે. કેટલાંક પાનાંઓમાં અંક તરફનો એટલે પાનાની ડાબી તરફનો લખાણવાળો વિભાગ ફક્ત ૧ા આંગળ પહોળો છે તેથી તેટલા વિભાગમાં ફક્ત એ પંક્તિઓ આવેલી છે. પાનાની દરેક આખી પંક્તિમાં ૧૩૫ થી ૧૪૦ અક્ષરો છે ઉપર બતાવેલા પાનાના આકારમાં ન્યાં ગોળ મીંડાં મૂકેલા છે ત્યાં દરેક પાનામાં એ ગોળ ડાણું છે તેમનો ઉપયોગ દોરો પરાંવીને પ્રતિને બાંધવામાં છે. આ બૃહત્ તાડપત્રની પ્રતિ મળી છે તો પાટણ-માંથી; 'પણ તે મૂળ ખંભાતના લડારની હશે અથવા ખંભાતમાં લખાઈ હશે. તે પ્રતિનું જે છેલ્લું પાનું અંક વિનાનું છે, તેમાં 'ખંભાતમાં

આવેલી વીલ્લ આવિકાએ સં ૧૪૪૭માં ગુરુ દેવસુદરસૂરિના ઉપદેશથી આ પ્રતિ લખાવી એવો ઉલ્લેખ છે. આ પ્રતિ લખાઈ છે તો સં. ૧૪૪૬ ના ફાગણ મહિનામાં; પણ સાત આઠ મહિના પછી જ્ઞાનખાતામાં પૈસા ભરીને એ આવિકાએ આ પ્રતિ પોતાના ગુરુને ત્રણેરાવી હોય એવો કદાચ સં ૧૪૪૭ વાળા ઉલ્લેખનો ભાવ હોય બધી પ્રતિઓમાં વધારે શુદ્ધ આ પ્રતિ છે તેમાં કેટલેક ઠેકાણે કાઈએ મુધાર્યું પણ છે અને ટિપ્પણો પણ કર્યા છે ક્ષમનશીમે આ પ્રતિ સન્મતિના આરંભથી નથી મળી, પણ પ્રસ્તુત મુદ્રિત પુસ્તકના ૩૯૪ મા પાનાની ૧૪ મી પંક્તિના અથ શબ્દથી આ પ્રતિની શરૂઆત થાય છે. જે પ્રતિ પહેલેથી જ મળી હોત, તો સપાદનમાં ઘણી વધારે સરળતા થાત. પ્રતિની અંદર લહિયાની જે પુષ્પિકા છે, તે નીચે આપવામાં આવે છે —

સં ૧૪૪૬ વર્ષે ફાગુણ સુદિ ૧૪ સોમે મહારકશ્રોતોમતિલક-સૂરિગુરુનાં મળ્ડારે મહં ઠાકુરસીહેનાલેખિ ।

ए ०॥ प्राग्वटज्ञातीय सा० पोषासुत सा० महणाभार्या स० गोनीपुत्र्या विहितश्रीयात्रादिवह्वपुण्यकृत्य सं० हरिचन्दपितृ सा० पारसभागिनेय्या वील्लश्राविकया भट्टारकप्रभुश्रीदेवसुदरसूरिगुणामुपदेशेन अभयचूलाप्रवर्तिनीपदस्यापनाश्रीतीर्थयात्राद्यर्थ समागत स० हरिचन्देन सह प्राप्तया श्रीस्तम्भतीर्थे स० १४४७ वर्षे समत्तिपुस्तकं लेखितमिति भद्र श्रीसघाय ॥

લહિયાની પુષ્પિકામાં લખેલું છે કે: મહ—મહેતા દાકુરસીહે—દાકરશીએ ૧૯૪૬ ની સાલના ફાગણ સુદ ૧૪ ને સોમવારે ભટ્ટારક શ્રી સોમતિલક સૂરિ^{૧૩} ગુરુના ભડારે—ભડારને માટે આ પ્રતિ લખી છે.

૧૩. વીરવ શાવલીની હકીકત પ્રમાણે મહાવીર સ્વામીની ૪૮ મી પાટ ઉપર સોમતિલકસૂરિ આવે છે, જેઓ ચૌદમા અને પદરમા સૈકાની વચ્ચેના છે. જેમના ભડાર માટે આ પ્રતિ લખાઈ છે, તેઓ કદાચ આ આચાર્ય હોય વધારે વિગત માટે જુઓ વીરવ શાવલીમાં આવેલી ૪૮ મી પાટની હકીકત (જેન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૧, અક ૩.)

આવિકાવાળી પુષ્પિકામાં લખ્યું છે કે : પ્રાગ્યાટ-પોરવાડ જ્ઞાતિના શાં ખોખાના દીકરા શાં મહાણાની સ્ત્રી સં - સંધવા - સૌભાગ્યવતી ગોત્રીની પુત્રી અને જે યાત્રાદિ બહુ પુણ્ય કરનાર સંધવી હરિચંદના પુત્ર શાં પારસની ભાણેજ એવી તથા જે અભયચૂલા સાધવીના પ્રવર્તિની-પદના ઉત્સવ નિમિત્તે અને તીર્થયાત્રા નિમિત્તે સંધવી હરિચંદની સાથે સ્તંભતીર્થ-ખંભાતમાં આવેલી હતી એવી વીલ્લ આવિકાએ દેવસુદરસૂરિ^{૧૪} ગુરુના ઉપદેશથી આ સન્મતિનું પુસ્તક લખાવ્યું છે. સંધનું કલ્યાણ થાઓ.

લઘુ તાડપત્રની પ્રતિ વચ્ચે વચ્ચે ત્રુટક છે અને તેનાં છેલ્લા ઘણાં પાના ઉપલખ્ધ નથી, એથી એની ચોક્કસ લં પ્રતિ સાલ વિષે કંઈ કહી શકાતું નથી, તો પણ તેની લિપિ અને તાડપત્રનાં પાનાં ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ પ્રતિ કદાચ વૃં કરતાં વધારે જૂની હોય. એ પ્રતિના એક છેવટના કેરા પાનામાં પૂજ્યશ્રી મુને સોમસૂરિવિજયરાજે એટલું લખેલું મળે છે, એથી આ પ્રતિ કોઈ સોમસૂરિના જમાનાની છે, અથવા વૃં પ્રતિવાળા સોમતિલકસૂરિ અને સોમસૂરિ કદાચ એક જ વ્યક્તિ હોય, તો આ પ્રતિ ઉપર પણ તેમની માલિકી થઈ હોય. આ પ્રતિનાં ઉપલખ્ધ પાના ૧ થી ૧૮૭ સુધી છે. પ્રતિની શરૂઆત વૃં પ્રતિની પેઠે જ થયેલી છે દરેક પાનાની લંબાઈ ૨૧ આંગળ છે, અને પહોળાઈ ૨ આંગળ છે અર્ધાં પાના લંબાઈ અને પહોળાઈમાં લગભગ સરખા છે પ્રત્યેક પાનામાં ૬ થી ૭ પંક્તિઓ છે. આનો લખવાનો વિભાગ વૃં પ્રતિના જેવો જ છે. આના પાનાં જરા ખરડ અને ખરહટ છે એથી એ હલકા

૧૪. ઉપર્યુક્ત સોમતિલકના શિષ્ય દેવસુદરસૂરિ. મહાવીર સ્વામીથી ૪૯ મી પાટ આવે છે એ વાત વીરવશાવલીમા જણાવેલી છે. વીલ્લ આવિકાએ પોતાના ગુરુ તરીકે જણાવેલા શ્રીં દેવસુદરસૂરિ તે આ જ આચાર્ય હોય એમ લાગે છે.

શ્રીતાડપત્રની જાતિના હોય એમ લાગે છે. વૃન્તા પાના મુંગાપા અને નરમ છે એથી એની બનાવટ ઉનમ શ્રીતાડપત્રમાંથી જેલ્લી હોય એમ જાણાય છે. વૃન્ ની પેઠે ૪૦ પ્રતિમા કરાંદે દયાદ દિપત્તો પણ છે અને મુધાગેલુ પણ છે વૃન્ અને ૪૦ અને પ્રતિમા નેમના માપ પ્રમાણેની લાકડાની બળ્ળે પાટીઓથી મુગ્ધિત છે, જે મોઢ અકસ્માત ન નડે અને ઘરાબર અવસ્થાપૂર્વક જાળવવામાં આવે, તો દરદુ બીજા પાચસો વર્ષ સુધી આ પ્રતિમા ટકી ગડે એમ લાગે છે.

વાન્ પ્રતિ જે ખડમા વહેંચાયેલી છે. પહેલા ખડના પાનાં ૧ થી

૨૦૦ સુધી છે અને બીજા ખડના પાનાં ૧ થી

વાન્ પ્રતિ ૨૨૫ સુધી છે ખડનો વિભાગ અથવાનો કરેલો

નહિ પણ લલિયાનો કરેલો છે. અમારી પાસે જે

આ પુસ્તકમાં તાડપત્રની પ્રતો છે તેમાં માત્ર બીજો ખડ જ છે. વાન્ના અને ખડની લઘાઈ લગભગ ૧૨ આંગળ જેટલી છે અને પહેલાઈ પણ અનેની લગભગ પાંચ આંગળ જેટલી છે. પહેલા ખડના પ્રત્યેક પાનામાં ૧૭-૧૭ પક્તિઓ છે અને પક્તિદીઠ સરેરાશ ૫૫ થી ૬૮ સુધી અક્ષરો છે પાનાંની છેલ્લી છેલ્લી પક્તિમાં મોટા મોટા અક્ષરો હોવાથી પક્તિઓની અક્ષરસખ્યામાં આવો ભેદ પડેલો છે. લલિયાઓ અંધની શ્લોકસખ્યા વધારે બતાવવા ખાતર પક્તિઓના અક્ષરોમાં આવો ભેદ કરી દે છે પાનાની બન્ને બાજુ એક એક તમુ જગ્યા ખાલી રાખવામાં આવી છે તે ખાલી જગ્યામાં જમણી બાજુ પાનાનો અક અને અંધનું સક્ષિત નામ મૂકવામાં આવ્યું છે ડાબી બાજુ માત્ર અકો જ લખેલા છે જે બાજુ અથનું નામ લખેલું છે ત્યાં પહેલા પાનામાં સુમતિતર્ક પ્રથમ સ્ખંડ એવું આખું નામ લખેલું છે અને પછીના પાનામાં એ જ નામને દ્વંકાવીને લખેલું છે કોઈ વાચનારે બધા પાનામાં સુમતિને અદલે સમતિ મુધાગેલું છે પહેલા ખડના છેલ્લા પાનાને છેડે ખાસ કોઈ માહિતી આપેલી નથી માત્ર ડાબાનો અને પ્રતિનો અક આપેલો છે તો પણ પ્રતિ જોતા એ ત્રણેય ચારસો વર્ષ જેટલી તો જૂની હશે જ આ પ્રતિ કોઈ

તૂટેલાં અને અસ્તવ્યસ્ત થયેલાં પાનાંવાળી તાડપત્રની પ્રતિ ઉપરથી લખાઈ હશે, એથી આમાં ઘણી જગ્યાએ અથના વાક્યો આડાંઅવળાં થઈ ગયા છે અને લખનારાની લિપિની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલાક અક્ષરો ખરાખર લખાયા નથી. જે સ્થળે કોઈ પ્રતિની ગતિ નહીં ચાલતી ત્યાં અમને આ પ્રતિએ ઘણી જ આવશ્યક સહાયતા આપી છે અને એ દૃષ્ટિએ અમે આ પ્રતિને વધારે શુદ્ધ માનીએ છીએ તાડપત્રની પેઠે વાં ના બન્ને ખડની વચ્ચે પ્રતિમાં કાણું તો નથી પણ દરેક પાનાના મધ્ય ભાગમાં કાણાની યાદગીરી માટે યજ્ઞકુંડના ઘાટ જેવી ખાલી જગ્યા તો છે જ. જે કે વાં પ્રતિના પ્રથમ ખડનું છેલ્લું પાનું જાણે પૂરું લખાયું હોય તેમ લખાયું છે પણ તેના બીજા ખડ જેતાં વચ્ચેથી છાપેલા ૧૮ પાનાં જેટલો ભાગ તૂટી ગયો છે, એટલે વાં પ્રતિના પ્રથમ ખડનું અંત ભાગનું લખાણ છાપેલા સન્મતિના ૩૭૬ મા પાનાની ત્રીજી પકિત સુધીનું છે, અને એના બીજા ખડની શરૂઆત છાપેલા ૩૯૪ મા પાનાની ૧૪ મી પકિતથી થાય છે. બીજા ખડના દરેક પાનામાં પકિતઓ ૧૫ છે અને એક એક પકિતમાં અક્ષરોની સરેરાશ ૫૨ થી ૫૫ સુધીની આવે છે આ ખડને છેડે લહિયાએ પોતાનું નામ, લખાવનારનું નામ, અને સાલ વગેરે લખેલું છે આ પ્રતિને સં. ૧૬૫૨ના દ્વાગણ વદ ૧૧ ને રવિવારના દિવસે ઓઝા રુદ્રે લખેલી છે. લખાવનારનું નામ પ્રજ્ઞપિત શ્રાવિકા છે, અને પાટણના ભંડારની આ પ્રતિ છે

તે ઉલ્લેખ અક્ષરશ આ પ્રમાણે છે —

સવત ૧૬ સે ૫૨ વર્ષે ફાલ્ગુનમાસે કૃષ્ણપક્ષે એકાદશ્યાયાં તિથી રવિવાસરે રુદ્રે રુદ્રલિખિત ॥ લેખકપાઠક જયોરતુ ॥ છ ॥ શ્રીસઘાય ક્ષેમં ભૂયાત્ ॥ ॥ છ ॥ ૯ ॥

ષડ ઈકો લેખિત. શ્રાવિકયા પ્રજ્ઞપ્ત્યા ॥ સ્વપુણ્યાય વાચ્યમાના પાઠપ્રમાના ચિર નદ્યાત્ પ્રતિરિયં ॥ ભાંડાગારે શ્રીપત્તનપુરવરે ॥ શ્રી:

આ પ્રતિ એકંદર શુદ્ધ છે. વાં ના બન્ને ખંડો સારી સ્થિતિમાં છે અને હજુ વધારે સ્થિતિમાં દકશે. વાં ના બીજા ખંડના બન્ને બાજુના હાંસિયામાં જમણી બાજુનો હાંસિયો કાઢે છે અને ડાબી બાજુના હાંસિયામાં અંકો લખેલા છે.

વાં પ્રતિ પણ બે ખંડમાં વહેંચાયેલી છે પહેલા ખંડના

પાનાં ૧ થી ૫૨૧ છે અને બીજા ખંડનાં પાનાં

વાં પ્રતિ ૧ થી ૩૮૯ છે. બન્ને ખંડનાં પાનાંની લંબાઈ

લગભગ ૧૦૮ આંગળ અને પહોળાઈ ૪૮ આંગળ

છે પહેલા ખંડનાં દરેક પાના તદ્દન નવાં લખાયેલા છે, બાકીનાં

જૂતાં છે. દશ પછીનાં પહેલા ખંડના પાનામાં મોટા અક્ષરો છે અને

દરેક પાનામાં પકિતઓ ૧૧, ૧૧ છે, દરેક પકિતમાં અક્ષરો ૩૫ થી

૪૦ સુધી છે. બીજા ખંડના દરેક પાનામાં પકિતઓ ૧૩, ૧૩ છે,

અને પકિતદીઠ અક્ષરો ૪૦ થી ૪૭ સુધી છે બીજા ખંડમાં અક્ષરો

ઝીણા હોવાથી આ બેદ થયેલો છે. વાં પ્રતિ અને વાં પ્રતિ અરાબર

એકસરખી છે, એટલે બીજુ બધુ વાં પ્રતિના જેવું સમજી લેવું.

ફક્ત વાં પ્રતિના બન્ને ખંડના છેલ્લા છેલ્લા પાનામાં સાલ ૬ લેખકનો

ઉલ્લેખ નથી એ બેદ છે. આ પ્રતિના બન્ને ખંડો કોઈ કોઈ ઠેકાણે

ખવાયેલા છે પણ અક્ષરો ગયેલા નથી બીજા ખંડના માત્ર પહેલા

પાનાના જમણી બાજુના હાંસિયામાં સમ્મત્ત દ્વિં ષડ અને છેલ્લા

પાનાના હાંસિયામાં એ અક્ષરો ઉપરાત તર્ક એવું વધારે લખેલું છે

સમ્મત્તનો આ ડાહ્યા ત્ત તિની વેલંટિન્ તમા મળી જવાથી થઈ

ગયો છે .

માં પ્રતિના પહેલા ખંડનાં પાનાં ૨૬૨ છે અને બીજાનાં ૨ થી

૨૫૩ છે બન્ને ખંડમાં થઈને પ્રતમાં બે ત્રણ

માં પ્રતિ પાના ત્રુટક છે બન્ને ખંડના પાનાની લંબાઈ

૧૦ આંગળ છે અને પહોળાઈ ૪૮ આંગળ છે.

માં પ્રતના પહેલા ખંડના કાગળો કેરતાં બીજા ખંડના કાગળો વધારે

પ્રાતઝા લાગે છે. તે બન્ને ખાંડના પ્રત્યેક પાનામાં ૧૫, ૧૫ પંક્તિઓ છે અને પંક્તિદીઠ અક્ષરો ૫૫ થી ૫૮ મુધી છે. આ પ્રતિમાં અનેક સ્થળે હાંમિયામાં કે આબુઆબુ ટિપ્પણો તેમજ પાદાંતરો આપેલાં છે. તેના માત્ર બીજા ખાંડના અંતે સં ૧૬૬૭ ના માધ મહિનાની અજવાળા દશમને રવિવારે આ પ્રત અમદાવાદમાં લખાયેલી છે એવો ઉલ્લેખ છે. એથી એમ લાગે છે કે આ પ્રતિ કોઈ વખતે અમદાવાદથી માંડલ ગયેલી હશે અથવા લખાવનારે અમદાવાદમાં લખાવી હશે.

જે ઉલ્લેખ છે તે આ પ્રમાણે છે —

સ્વસ્તિશ્રી સવત ૧૬૬૭ વર્ષે માઘમાસે શુક્લકૃષ્ણવક્ષે દશમી રવિવાસરે શ્રી અહમ્મદાવાદમહાનગરે લિખિતમિદ ॥ શુભ ભવતુ ॥
 ॥ છ ॥ ॥ શ્રીકલ્પાણમસ્તુ ॥ છ ॥ ॥ શ્રીરસ્તુઃ ॥ છ ॥
 ॥ શ્રીઃ ॥ ॥ ॥ શ્રી.

માઠ પ્રતિનો નંબર ૪૦૯ છે અને તે ઈં સં ૧૮૮૦-૮૧ ના સંગ્રહમાં સંગ્રહાયેલી છે તેના પહેલા ખાંડનાં માઠ પ્રતિ પાના ૧ થી ૨૨૩ અને બીજા ખાંડના પાનાં ૧ થી ૧૯૯ છે પાનાની લંબાઈ ૧૧૧ આંગળ અને પહોળાઈ ૫ આંગળ જેટલી છે. બન્ને બાબુ એક એક આંગળ અને ઉપર અને નીચે અર્ધો અર્ધો આંગળ કાગળ કોરો છે પાનાદીઠ પંક્તિઓ ૧૭, ૧૭ અને અક્ષરો પંક્તિદીઠ ૫૦ થી ૫૮ છે. આ પ્રતિ સ. ૧૮૩૬ ના પોપ સુદ ૩ અને વાર રવિએ દર્ભાવતી-ડભોઈ ગામમાં લખાયેલી છે એવો ઉલ્લેખ પ્રતિને છેડે છે એ ઉલ્લેખની છેલ્લી પંક્તિમાં ચીરજીવી એવો એક શબ્દ છે એથી એનો લખનાર કદાચ કોઈ ચીરજીલાલ નામે લલિયો હોય અથવા એ શબ્દ માત્ર આશીર્વાદરૂપ મંગળસૂચક પણ હોય. છેડે જે ઉલ્લેખ છે તે અક્ષરશ આ પ્રમાણે છે.—

સ્વસ્તિશ્રી સવત્ ૧૮૩૬ સા વર્ષે પોમ નુદ ૩ વાર રવં
શ્રીદન્નાવતીગ્રામે લિખિતમિદ ॥ છ ॥ શુભ મયતુઃ ॥ કાન્યાણમન્નુ.
॥ શ્રી ॥ ચીરજીવો ॥ શ્રી ॥ શ્રી ॥

સરખાવતા એમ માત્ર પડ્યું છે કે માત્ર અને માત્ર
પ્રતિ અરામર એક અરખી છે એટલે એ બન્નેનું મૂળ એક જ
જાણાય છે

આં પ્રતિના પાના ૧ થી ૫૫૩ છે. માત્ર પહેલે પાને જમાણી
આજુના કાંસિયામાં નમ્મનિનકંટોકા મહ અને
આં પ્રતિ શ્રીને ત્રીજે પાને નમ્મનિ ટોકા એમ લખેલું છે
પછીનાં પાનાંઓમાં કોઈ સ્થળે ખંડ વગેરેનો દર્શો
ઉદ્દેશ્ય કે વિલાગ બીજી પ્રતિઓની માફક કર્યો નથી. માત્ર છેલ્લે
પાને પાછળ મુમતી એવું લખેલું છે અને ત્યાં જ કોઈ નવા લખનારાએ
૨૯૭ પત્રે પ્રથમ લખ્ડ નમાપ્તમસ્તિ એમ સૂચવેલું છે. આ પ્રતિ
સં ૧૭૨૧ના પોપ મહિનાના અંધારિયામાં લખાયેલી છે. આટલા
અતિમ ઉદ્દેશ્ય સિવાય પ્રતિને છેડે બીજે દર્શો ઉદ્દેશ્ય નથી એ
ઉદ્દેશ્ય શબ્દશ આ પ્રમાણે છે—

૧ ૨ ૭ ૪
સવચ્ચન્દ્રચક્ષુઃકરણદ્વયમિતે પૌષમાસેઽસિતે પક્ષેઽલેખિ

આ ઉદ્દેશ્યમાં સવત બતાવવાને આંકડાઓ ન લખતા ચંદ્ર,
ચક્ષુ, કક્ષિ અને અખજ એમ ચાર શબ્દો અનુક્રમે મૂકેલા છે. કોઈ
હડાપણુદાર લહિયાએ કે વાચનારાએ ચંદ્ર ઉપર ૧, ચક્ષુ ઉપર ૨,
કક્ષિ ઉપર ૭ અને અખજ ઉપર ૪ મૂકેલા છે. જઙ્ઘાના વામતો ગતિઃ
એ નિયમ પ્રમાણે ઉપરના આંકડાઓથી પ્રતિ ૪૭૨૧ના સવતમાં
લખાયેલી હોય કે ૧૨૭૪ની હોય એવા નાપાયાદાર ભ્રમને પ્રતિનાં
પાનાં અને અક્ષરો બિડવા દેતા નથી લખનારે અખજ ઉપર ૪, ને
અદલે એક ૧ મૂકેલો જોઈતો હતો, અખજની ૧ સખ્યા પ્રસિદ્ધ છે,
ચાર નહિ. તેથી આ પ્રતિ સં ૧૭૨૧માં લખાયેલી છે. વાચનારા-

ઓએ કે લહિયાઓએ કરેલા આવા કેટલાએક ભ્રામક ઉલ્લેખો દ્વારા કોણ જાણે કેટલાંયે પુસ્તકો જૂનામાં જૂનાં સિદ્ધ થઈ ગયાં હશે?

પાનાંની લંબાઈ ૧૦ આંગળ અને પહોળાઈ ૪૧ આંગળ છે; દરેક પાનામાં પંક્તિઓ ૧૫, ૧૫ છે અને પંક્તિવાર અક્ષરો ૪૨થી ૪૫ જેટલા છે. પ્રતિ ક્યાંક ક્યાંક ઉધ્ધૃતી ખવાયેલી છે, પરંતુ અક્ષરો ગયા નથી. પ્રતને પહેલે પાને એની કોરી બાજુમા પ્રતના માલિકનું નામ કોઈ આધુનિક માણસે લખેલું છે.

હાં પ્રતિમાં પણ આં પ્રતિની પેઠે ખંડ વગેરેનો વિભાગ નથી.

પાનાના હાસિયાઓમાં ક્યાંય સમત્તિ અને ક્યાંય

હાં પ્રતિ સમત્તિ એમ લખેલું છે કુલ પાનાં ૧ થી ૫૦૪

છે. તેમની લંબાઈ અને પહોળાઈ આં પ્રતિના

જેટલી જ છે. પાના દીઠ પંક્તિઓ ૧૫, ૧૫ છે અને પ્રત્યેક પંક્તિમાં

૫૨ થી ૫૫ અક્ષરો છે. આં પ્રતિ કરતાં હાં નાં પાનાં ઓછાં છે

તેનું કારણ તેના નાના અક્ષરો છે એ છે આ પ્રતિ સ ૧૭૩૪ના

અષાઢ સુદ ૭ ને રવિવારે લખાયેલી છે. પ્રતિના પ્રાન્ત ભાગમાં ઉલ્લેખ

આ પ્રમાણે છે.—

સંવત્ ૧૭૩૪ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૭ રવૌ દિને इद पुस्तकं
लिखितं ॥ शुभ भवतु लेखकपाठकयो. मंगल ॥

વિં પ્રતિનાં પાના ૧ થી ૫૪૬ છે એમાં પણ ખંડનો વિભાગ

નથી પાનાની લંબાઈ લગભગ ૧૧ આંગળ અને

વિં પ્રતિ પહોળાઈ ૫૧ આંગળ છે પાના દીઠ પંક્તિઓ

૧૫, ૧૫ છે અને પંક્તિદીઠ અક્ષરો ૪૮ થી ૫૦

જેટલા છે માત્ર આ એક જ પ્રતિમા બીજી બધી પ્રતિઓમાં છે તેમ

વચ્ચે ખાલી જગા મૂકેલ નથી પ્રતિ માત્ર ૫૩ વર્ષ પહેલાં જ

લખાયેલી છે લહિયાએ પ્રતિને છેડે સંવત, શાક, અને પ્રોતાની જ્ઞાતિ

વગેરેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને એ ઉલ્લેખને છેડે એ એક પછો પણ

મૂકેલાં છે. તેમાના પહેલા પદમાં એમ જણાવેલું છે કે મેં તો મારી સામે જે પ્રતિ આવી તેની અક્ષરશ નકલ કરી છે, એથી પ્રસ્તુત પ્રતિ શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય તો મારો વાંક નથી બીજા પદમાં જે લોકો લિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરે છે તેઓ સારું પુસ્તકસંરક્ષણની વિધિ બતાવી છે. એમાં લખ્યું છે કે, પુસ્તકને તેલથી બચાવવું, પાણીથી બચાવવું, ઢીલા બધનથી બચાવવું — અર્થાત્ પુસ્તકને મજબૂત-ખરાખર જકડીને બાંધવું, અને પારકાના હાથમાં ન દેવું. એ આખો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે છે.—

॥ શ્રીરસ્તુ ॥ કલ્યાણમસ્તુ. ॥ શુભ ભવતુ સર્વદા લેલકપાઠ-
[ક]યો ॥ સવત્ ૧૯૩૩ ના શકે ૧૭૯૯ પ્રવર્તમાને માસોત્તમાસે ચૈત્રમાસે
શુભે શુક્લપક્ષે ચતુર્દશિ તિથી શનીવાસરે લિપીકૃત બ્રાહ્મણ શ્રીમાલી
જ્ઞાતી આવસ્તિ પરમાનન્દ અમદાવાદ મધ્યે લિપીકૃતા સન્મતિટીકા
સપૂર્ણ ॥

યાદશં પુસ્તકં દૃષ્ટ્વા તાદૃશ લિખિત મયા ।

યદિ શુદ્ધો મશુદ્ધં વા મમ દોષો ન દીયતે ॥ ૧ ॥

તૈલાદ્ રક્ષ જલાદ્રક્ષ રક્ષ શિથિલબન્ધનાત્ ।

પરહસ્તે ન દાતવ્યા એવં વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૨ ॥

લેલકપાઠકયો વાચકાનાં શુભ ભૂયાત્ ।

છેલ્લે બતાવેલી આં, હાં અને વિં એ ત્રણે પ્રતિઓ સરખા-
મણીમાં એકસરખી જ છે, એટલે કે એ ત્રણે એક પ્રતિ ઉપરથી
લખાયેલી છે ફક્ત વિં પ્રતિમાં હાસિયામાં કે ઉપર નીચે કેટલેક
ઠેકાણે અથવા શબ્દોના પર્યાયો મૂકેલા છે, કેટલેક ઠેકાણે ટિપ્પણો કરેલાં
છે, કેટલેક ઠેકાણે મૂળ ગ્રંથમાં આવેલાં અવતરણોને સમજવાં સારું
બીજા બીજા ગ્રંથકારોનાં નામો સૂચવેલા છે અને કેટલેક ઠેકાણે પાઠોને
શોધેલા પણ છે. આ શોધન કયાંય તો બ્યાજબી થયું છે અને કયાંય
અર્થ ન સમજવાથી નકામું પણ થયેલું છે આ બધું આ પ્રતિના
કોઈ વાંચનારાએ કરેલું જણાય છે

માં પ્રતિ આં, હાં કરતાં અર્વાચીન હોવા છતાં તે મા પ્રતિની સરખી હોવાથી તેનો પરિચય તેની સાથે આપેલો છે.

અંધી પ્રતિઓ બન્ને તરફ લખાયેલી છે અને પ્રતિ લખનાર લંહિયાઓ પ્રતિઓમાં જે કાંઈ શોભા કરે છે એટલે કે હાંસિયા રંગથી આંકીને પાડે છે, પાનાંની વચ્ચે રંગિત ફૂલ જેવો આકાર બનાવે છે અને હાંસિયામાં જે ભાગમાં અંધનું નામ લખાયેલું હોય છે તે ભાગને રંગથી પૂરે છે, પ્રતિની આદિમાં તથા છેડે પ્રતિના માલિકના અને પોતાના ઇષ્ટદેવનું નામ વગેરે લખે છે અને કેટલીક જગ્યાએ અંધનું માપ બતાવવામાં અંકમાં સ્લોકોની સખ્યાની સૂચના 'અથાગ્ર' શબ્દથી કરે છે, એ બધું અમારી પાસેની ઘણી ખરી પ્રતિઓમાં થયેલું છે એટલે એ વિષે જુદું જુદું ન લખતાં અહીં એકસાથે જણાવી દીધું છે.

સન્મતિના બીજા વિભાગથી અમે આ સાત પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે અમારી પાસે પ્રતિઓ તો ૨૯ આવેલી હતી, પણ એ બધી પ્રતિઓને પરસ્પર સરખાવીને અને એક બીજામાં ભેળવી દર્શાવે અમે એમના મુખ્ય ત્રણ વર્ગ પાડેલા પહેલો વર્ગ વાં અને વાં નો, બીજો વર્ગ માં અને માં નો અને ત્રીજો વર્ગ આં, હાં અને વિં નો. જે પ્રતો અમારી પાસે આવેલી તેમાંની કેટલીક વાં વાં ને મળતી હતી, કેટલીક માં માં ને મળતી હતી, અને કેટલીક આં હાં વિં ને આ બતતનુ અમે ચોખ્ખું વર્ગીકરણ કરેલું હોવાથી બીજા બંધી પ્રતિઓને પાછી કરી હતી. આ ઉપરાંત તાડપત્રની વૃં અને જૂં પ્રતિનો પણ જુદો જુદો વર્ગ છે એટલે એકંદર ત્રીજા ભાગથી થયેલા આખા અથ સુધીના સંશોધનમાં અમે ઉપર કહેલા પાંચ વર્ગોની પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. જે કે કચાંય કચાંય કાઈ કાઈ પ્રત જુદું વલણ લેતી, તે પણ મોટે ભાગે બંધી પ્રતિઓ ઉપરના પાંચ વર્ગોમાં જ આવી જતી. વર્ગીકરણ કરેલ પ્રતોનો પ્રત્યેક વર્ગ અંદરોઅંદર લગ-લગ સમાનતાવાળો હતો, છતાં એક મૂળ ઉપરથી લખાયેલો એ દરેક

વર્ગ કયાય કયાંય પાઠોની અસમાનતા ધરાવતો. તે વર્ગો એકમૂલક હોવા છતાં આ અસમાનતાનું કારણ વાચનાર કે લખનારે કરેલા ફેરફાર કે લેખકદોષ હતા. પ્રતિઓનો પરિચય લખતી વખતે એ પાંચ વર્ગોની જ પ્રતિઓ માત્ર અમારી પાસે છે. એથી અધી પ્રતિઓનો પરિચય ન આપતાં એટલીનો જ આખો છે

૫. પ્રતિઓની લિપિ : અક્ષરો અને અંકો

અધી પ્રતિઓમાં લિપિ દેવનાગરી છે પણ લહિયાઓના જુદી જુદી જ્ઞાનતા મરોડવાળા અક્ષરોને લીધે સમાન લિપિવાળી પ્રતિઓ છતાં અક્ષરોમાં કયાંય કયાય ભિન્નતા દેખાય છે. માં ની પહેલા ખડની પ્રતિ અને આખી વિં પ્રતિ સિવાયની બીજી અધી પ્રતિઓમાં પડિ-માત્રાવાળી લિપિ છે જે લિપિમા માત્રા અક્ષરને માથે નહિ પણ જમણી બાજુ પાછળ લખવામાં આવે તેનું નામ પડિમાત્રા (પ્રતિ+માત્રા) વાળી લિપિ છે આ લિપિમા કે કૈં કૌં કૌં એવા માત્રાવાળા અક્ષરો સિવાય બીજા અક્ષરોમા ચાલુ દેવનાગરીથી, બીજા કશો ફેરફાર નથી

પડિમાત્રા લખવામાં તો સરળ છે પણ એને વાચનારો અચાનક સમજે એવી વ્યવસ્થાથી લખી હોય તો જ તે સરળ કહેવાય એ લિપિમા વર્તમાન બગાડીય લિપિની પેઠે અક્ષરની જમણી બાજુ આવી ૮ માત્રા હોય છે, પણ લહિયાઓ એને માત્રાના ઘાટમાં ન લખતાં આમ ૧૬૩ના ઘાટમા લખે છે આ ૬૩ જેવી માત્રા એની આગળના અક્ષરનો કાનો ન સમજાય માટે એ માત્રા સહિત અક્ષરનું સળગ માથું બાધવામા આવે છે એટલે આમ ૧૬૩ લખવાથી એની પૂર્વનું ૬૩ જેવું ચિહ્ન તે એની માત્રા છે, પૂર્વના અક્ષરનો કાનો છે, કે અમથો ૬૩ જ છે, એવા વિકલ્પોને અવકાશ છે પણ એ જ

૧૫. જુઓ પ્રાચીન લિપિમાળા લિપિપત્ર ૭૮ મુ અને ૭૯ મું - બગાડાલિપિ, ઐચિલી લિપિ અને હરિયા લિપિ

।કા ને અરાખર સંયુક્ત માયું આંધીને અર્થાત્ ।કા આમ લખવામાં આવે, તો અરાખર વો જ સમન્વય છે. એ માટે ઉપર્યુક્ત કોઈ વિદ્યપતે પછી અવકાશ જ નથી.

ચાલુ દેવનાગરી અને પડિમાત્રાવાળી લિપિનો બેદ સમજવા નીચે અક્ષરોનો એક કોડો આપવામાં આવે છે

ચાલુ દેવનાગરી લિપિ—

પડિમાત્રાવાળી લિપિ

કે

૧૬૬ક—।ક

કૈ

૬કે—।કે

કો

૬કા—।કા

કી

૬કૌ—।કૌ

હુસ્ત ઇતી વેલન્ટિ છે તો દેવનાગરી જેવી જ, પણ કેટલીક જગ્યાએ કે જ્યાં એ 'વેલન્ટિ' લાગી પહોળી થઈ શકે ત્યાં અર્થાત્ પાનાની પ્રથમ પ્રથમ પક્તિઓમાં એનો મરોડ —

મુક્તિ અપિ સિદ્ધ

— આ જાનનો છે તથા એનો ખીલો મરોડ એવી જ જગ્યાએ

અગ્નિ વિશાષ નિરસ

— આ જાતનો છે. અને વાં પ્રતિમાં છેલ્લે પાને પહેલી પક્તિમાં એનો મરોડ થણો જ વિલક્ષણ છે, જે આ પ્રમાણે છે —

૧૬. આ કે માત્રાવાળો છે અને માત્રાનો જ કાના જેવો દડ બનીને તે ઉપરથી ખીલો કે થયેલો છે. એ સ્વયંવા જ એ બધા માત્રાવાળા બખ્ખે અક્ષરો મૂકેલા છે

નિવૃત્તઃ કિંચ રિત્તઃ

યપિ મપિ

હવે ઉની વેલન્ટિ કેટલાક જોડાક્ષરોમાં નીચે નથી હોતી પણ પડખે હોય છે જેમકે આપણી ચાલુ દેવનાગરીમાં મ્યુ, ઘુ, ત્યુ ઇત્યાદિ સંયુક્ત અક્ષરોમાં જેમ ઉ નીચે જોડાયેલો છે તેમ આ પ્રતિઓની લિપિમાં —

મ્ય ક ટ્ય

— વગેરે સંયુક્ત અક્ષરોમાં ઉ પડખે જોડાયેલો છે લિપિ વાંચનાર અકુશલ હોય તો આ પડખે જોડાયેલા ઉ વાળા અક્ષરને ફ જેવો સમજે તેથી અર્થ સમજવામાં ઘણો ગોટાળો ઊભો થાય છે શ્રીમાન યૂસ્ફર સાહેબે આ જાતના 'ઘુ ને ફ સમજીને 'સુવિહિતસાવુ'

એવા વાક્યને ‘સુવિહિત-સાફ’ એમ વાંચેલું અને એ ઉપરથી હીરવિજયની જાતિ ‘સાફ’ છે એવું ભ્રાંતિવાળું ધોરણ બાંધેલું !^{૧૭}

પ્રતિઓમાં **उ** (उ) અને **ऊ** (ओ) આમ લખાયેલા છે, અને આપણે તેમને અનુક્રમે उ, ओ આમ લખીએ છીએ.

કોઈ પણ કાનાવાળો અક્ષર જ્યારે જૂલથી કાના પિના લખાયેલો હોય ત્યારે આપણે તે અક્ષરને ઉપર કે પડમે કાનો કરી સુધારીએ છીએ લખેલી પ્રતિઓમાં એ જાતના અક્ષરોને સુધારવાની પદ્ધતિ જુદી

છે અને તે ન અથવા ન આમ કરીને છે અર્થાત્ આવા ८ નિશાન-વાળો ન એ ના સૂચક છે. અને તે જ પ્રમાણે બધા અક્ષરોનું સમજ લેવું આ જ પ્રમાણેનું નિશાન ‘કે’ ના ઉપર હોય તો કો સમજવો જોઈએ એટલે કે આવું નિશાન બધે ઠેકાણે કાનાનું સૂચન છે

રેફનું નિશાન સર્વો મા છે એ પ્રમાણેનું અનુકૂળતા હોય ત્યા અર્થાત્ પાનાંની શરૂઆતની પદ્ધતિમાં જગ્યાની છૂટ હોવાને લીધે આવે છે જ્યાં લખવાની જગ્યા ઓછી હોય છે, ત્યાં તો આપણે લખીએ છીએ તેમ જ તે નિશાન હોય છે

કેટલાંક વ્યંજનો આપણે લખીએ છીએ તે કરતાં વિલક્ષણ રીતે લખાયેલાં દેખાય છે. જેમકે —

૧૭ જુઓ એપીગ્રાફીઆ ઇડિકા ઇન્ટુજય લેખ અક-૧૧૮. બલહરનો એ ભ્રમ મહાન ઐતિહાસિક વિન્સેન્ટ એ રિમથ મહાશયે પણ ‘ધ જૈન ટ્રિયર્સ ઓફ અફગર’ નામક લેખમા જેમનો તેમ જાળવી ગયો છે. (શ્રી ભાડારકર સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૨૭૩)

દા ધા
 ધા ધો
 કુ
 કુ
 પ્પ
 ગ ગ
 હ
 ષ
 કુ કુ

ધા
 ધો
 કુ
 કુ
 ઘ
 ગગ
 છ
 બધ
 કુ

દ
 ક
 હ
 દમ
 ક
 રક
 સ્પ
 જ
 જ

ક્ષ
 જ
 ત્થ
 ક્ષમ
 ક
 વચ
 ણ
 ભ
 જ્ઞ

આ સિવાય બીજા અક્ષરો પણ ચાલુ દેવનાગરી કરતાં બુદ્ધિ
છતા મળતુ જ વલણ ધરાવે છે

પ્રતોના અક્ષરો તે દેવનાગરી જ છે, અને તે કાગળની પ્રતોમાં
જમણી બાજુના હાંસિયામાં ઉપર અને ડાબી બાજુના હાંસિયામાં
નીચે લખવામાં આવ્યા છે તાડપત્રની પ્રતોમાં અક્ષરો માત્ર ડાબી
બાજુ લખવામાં આવ્યા છે, અને જમણી બાજુએ અંક સૂચવવા
અક્ષરો મૂકેલા છે ખૂબ તાડપત્ર ઉપર એવા અકસૂચક અક્ષરો
મૂકેલા છે.

૧ ને બદલે	સ્વ	૬ " "	ફૂ
૨ " "	સ્ત્રિ	૭ " "	શી
૩ " "	શ્રી	૮ " "	ફ
૪ " "	ઈ	૯ " "	જં
૫ " "	ઈ	૧૦ ;, "	હૂ

આ પ્રકારે લિન્ન લિન્ન જાતના અક્ષરો પ્રત્યેક પાનાં ઉપર અકો માટે મૂકેલા છે. આ અકસૂચક અક્ષરોની પૂરી સમજ સ્પષ્ટ થઈ શકતી નથી; પરંતુ જેટલું સમજાય છે તેટલું અહીં સમજાવવામાં આવે છે. સ્વસ્તિ શ્રી એ મંગળસૂચક છે એમાં સ્વ એ પહેલો અક્ષર છે, માટે એ પહેલા અંક માટે વપરાયેલો છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રિ, શ્રી એ બંને અક્ષરો બીજા અને ત્રીજા અંક માટે વપરાયેલા છે કેટલીક પ્રતોમાં એક અકને બદલે જં, બેને બદલે ન, ત્રણને બદલે 'મ' એવા અક્ષરો મૂકેલા છે, એ ત્રણે અક્ષરો મળીને જં નમઃ

એવો મગલાત્મક શબ્દ અને છે, અને એની ઘટના સ્વસ્તિ શ્રી ની પેઠે સમજવાની છે. આ માટે જુઓ પ્રાચીન લિપિમાળા પૃ. ૧૦૭ ચોથા અક માટે જે અક્ષર વપરાયો છે, તેમાંનો એ તો અર્ધો જ છે તે ટવર્ગનો પાંચમો અક્ષર હોવાથી પાંચ સંખ્યાને મૂક્યવે છે, અને 'ક' કવર્ગનો પહેલો અક્ષર હોવાથી એક સંખ્યા સૂચવે છે. એટલે એ અક્ષરમાંના જ થી સૂચિત પાંચ સંખ્યામાંથી ક થી સૂચિત એક સંખ્યા આદ કરીએ તો જે સંખ્યા આવે એનું અહીં સૂચન લાગે છે. જેમ લેટીનના અકોમાં સંખ્યા ઘટાડીને સંખ્યા બતાવાય છે એવી રીત અહીં છે, અર્થાત્ જેમ આ IX અક્ષરથી દશમાંથી એક આદ કરીને નવ સૂચવાય છે તેમ અહીં સમજવાનું છે વળી જેમ તાડપત્રમાં અક્ષરોથી સંખ્યા સૂચવી છે, તેમ લેટીનમાં પણ સંખ્યાસૂચક X અને y જેવાં વ્યવસ્થા દેખાય છે તે સર્વને સુપ્રતીત છે આ અક્ષરની ઉપરનું છોગું અમસ્તુ જ હોય એમ લાગે છે ચાર અંકના સૂચક અક્ષરમાં જેમ આદ્યાકી કરવી પડે છે, તેમ પાંચ અંકના સૂચક અક્ષરમાં સરવાળો કરીએ તો જ તે સમજાય એમ છે એ અંકસૂચક અક્ષર ત વર્ગનો પહેલો અક્ષર છે અને ક્ષ યોથો સ્વર છે. એટલે ઉપયુક્ત સંખ્યામૂલ્યનની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચોથામાં પહેલો ભેળવીને આ અક્ષરમાંથી પાંચની સંખ્યાનો ભાવ નીકળી શકે છે. છ સંખ્યાસૂચક અક્ષર ફ x હોય અનેલો છે ફ પવર્ગનો બીજો અક્ષર હોઈ બે સંખ્યાને સૂચવે છે અને હ ત્રીજો સ્વર હોઈ ત્રણ સંખ્યા બતાવે છે, એટલે સૂચિત થયેલ બે અને ત્રણનો ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા આવે તે આ અક્ષરથી સૂચિત થાય છે. સાત અક સૂચક અક્ષરમાં ગ + ર + આ એમ ત્રણ અક્ષર મળેલા છે, તેમાં ગ એટલે ત્રણ સંખ્યા, ર અન્તરથનો બીજો અક્ષર હોવાથી બે સંખ્યા અને આ મા બે જ હોવાથી બે સંખ્યા એમ કુલ સાત સંખ્યા આ અક્ષરથી સૂચિત થાય છે આઠ અંકસૂચક અક્ષરમાં હ, ઊખાક્ષરનો ચોથો અક્ષર ચાર સંખ્યા સૂચવે છે અને પૂર્વ પ્રમાણે ર ને આ બે બે સંખ્યા સૂચવે છે એ રીતે આ અક્ષર બધી

મળીને આઠ સંખ્યા બતાવે છે નવસૂચક અક્ષર (ૐ)માં અં ઉ અને મ એમ ત્રણ અક્ષરો દર્શી શકાય છે. તેમાં અ એટલે એક, ઉ એટલે ત્રણ અને મ એટલે પાંચ એમ ત્રણ સંખ્યાનો સરવાળો નવ થાય છે. અથવા દ્વાય જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ નવપદોનું સૂચન એ અક્ષરથી થતું હોય અને એથી જ એને નવસંખ્યાનો સૂચક માનીને અહીં લખવામાં આવ્યો હોય. લૂ માં અંતરથનો ત્રીજો લૂ છે, અને દીર્ઘસહિત સ્વરોમાંનો સાતમો ઋ સાત સંખ્યાનો સૂચક છે એટલે ત્રણ ને સાત મળીને દશની સંખ્યા થાય છે આ દૃષ્ટનામાં પ્રતિમાં કરેલું લૂ નીચેનું મીંડું વ્યર્થ જેવું લાગે છે. પ્રાચીન ક્ષિપિમાળાને પાને ૧૦૭ મે માત્ર લૂ ને જ દશ સંખ્યાનો સૂચક બતાવ્યો છે. એથી દ્વાય લેખકે એ મીંડું અમસ્તુ જ કર્યું હોય એમ માનવું જોઈએ, અથવા એ મીંડું દશકનું સૂચક છે એમ કરીને ઘટાવવું જોઈએ.

૨૦ " "

ઘ

૫૯ " "

૩૦ " "

લા

૬૦ " "

૪૦ " "

સ

૫૦ " "

૬

૭૦ " "

૫૧ " "

૭

૮૦ " "

૮

તવર્ગનો થ બીજો અક્ષર બે સખ્યાનો સૂચક છે. મીડું દશકતુ છે એટલે થ અને ૦ મીડું મળીને ૨૦ સખ્યા થાય. એ જ પ્રમાણે લા નો લ અન્તસ્થનો ત્રીજો હોઈ મીડા સાથે ૩૦ સખ્યાનો સૂચક થાય છે.

૬૦	”	”	૬૩	૨૦૧	”	”	સ્
			૦				૧
૧૦૦	”	”	સુ				સ્
			૦	૨૬૨	”	”	૬૩
			સ્				૨
૨૦૦	”	”	૦				સ્તા
				૩૦૦	”	”	૦

૬૦ નો સૂચક અંક ૬૩ આ અક્ષર છે એમા ૭ અને ત્રણ એ બે અંકો જેવા લાગે છે અને મીડું તો સ્પષ્ટ છે જ એટલે લેટીન અક્ષરોમાં જેમ આમ XV દશ અને પાંચ એ જ પંદર થાય છે તેમ આ ૭ અને ત્રણ એમ નવ અને મીડું મળીને ૬૦ સમન્વય છે

તાડપત્રની પોથીમાં આવેલા અકસૂચક અક્ષરોનો જેટલો ખ્યાલ આવ્યો અને એ વિષે જેટલી સગત કલ્પના થઈ એટલું જણાવ્યું છે

વ્યંજનો દ્વારા અંક સૂચવવાની પદ્ધતિ આર્યલઙ્કના આર્યસિદ્ધાંતમાં મળે છે. તેમાં વ્યંજને વ્યંજનનો કે સ્વર વ્યંજનનો ગુણાકાર કરીને એ સંખ્યા કાઢવામાં આવે છે. કયાંક સરવાળો કરીને એ સંખ્યા કાઢેલી છે અહીં જે એ અક્ષરો ઉપરથી અંકો સમજવાની પદ્ધતિ ખતાવવામાં આવી છે, તેમાં સરવાળો અને ગુણાકાર ઉપરાંત બાદબાકી પણ ઉમેરી છે. સરવાળા અને ગુણાકાર માટે અહીં આર્યસિદ્ધાંતનો સંવાદ છે જ અને બાદબાકી માટે લેટીનની ગણનાપદ્ધતિનું અનુસરણ છે. એટલે જેમ લેટીનમાં નવ કહેવા હોય તો આમ IX દશમાંથી એક બાદ કરવાની રીતે અક્ષરો લખાય છે, તેમ અહીં બે વ્યંજનો ઉપરથી સૂચવાયેલી સંખ્યાઓમાંથી એકની બાદબાકી કરીને ઇષ્ટ સંખ્યા મેળવી શકાય છે

અહીં પ્રતિમાં આવેલા પ્રાચીન અક્ષરો કે અંકોનો ઇતિહાસ આપવાનું સ્થાન નથી, તો પણ એમ તો કહેવું જ જોઈએ કે અક્ષરો અને અકસૂચક અક્ષરો બહુ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા હશે. આ વિષે પ્રાચીન લિપિમાળામાં આવેલા પ્રાચીન લિપિપત્રોને સરખાવવાથી વધારે પ્રકાશ પડે એમ છે એ માટે જિજ્ઞાસુઓને અને એ વિષયના વિદ્વાનોને એ લિપિમાળા જોવા ભલામણ છે. અંકો માટે જે ચિહ્નો આ તાડપત્રમાં વપરાયાં છે તેમાંના નેવું સૂચક ચિહ્નનો આઘ અક્ષર અશોકની ધર્મલિપિમાં જુદા અંક તરીકે મળે છે. (જુઓ પ્રાચીન લિપિમાળાનું લિપિપત્ર ૧૧૩) એ જ રીતે પચાસ સૂચક ચિહ્નનો આઘ અક્ષર એ લેખોમાં અને એ પછીના લેખોમાં આવે છે. (જુઓ લિપિમાળાનું લિપિપત્ર ૭૨) એ સંખ્યાસૂચક બધાં ચિહ્નોનાં કેટલાંક પૂર્વવર્તી રૂપો ઘણા જૂના લેખોમાં મળે છે, એની ખાતરી લિપિમાળાના અભ્યાસીને સહજમાં થઈ શકે તેમ છે વ્યંજનો દ્વારા અંકો સૂચવવાની પદ્ધતિ પરાપૂર્વથી ચાલી આવે છે, આ સંબંધી વધુ જાણવા માટે પ્રાચીન લિપિમાળાના પૃ ૧૦૪ થી ૧૨૮ પાનાં ચરાચર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ જવાં જોઈએ

૬. પ્રતિ લખનારાઓએ કેટલી અશુદ્ધિઓ અને લહિયાઓ.

પ્રતિ લખનારો ધધો કરનારાઓ લગભગ અભણ હોય છે. તેઓ માત્ર અક્ષરથી જ પરિચિત હોય છે અક્ષરો કેમ વધારે મુદ્ર આવે અને મોટા મોટા ગ્રંથો પણ થોડા પાનામાં સમાય એવા ઝીણા અક્ષરો વધારે મુદ્ર કેમ લખી શકાય એવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ જ એઓનું લક્ષ્ય હોય છે લખનારા વિષયને તેઓ ભાગ્યે જ સમજતા હોય છે. આજના બીજાં ગોઠવનારાઓ જેવા લગભગ તે લહિયાઓ હોય છે. લખેલાં જે પુસ્તકો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેમાંના નવ્યાણું ટકા પુસ્તકો એ અભણ લહિયાઓનાં જ લખેલાં હોય છે; એથી એમાં અશુદ્ધિ આવે એ સહજ છે લહિયાઓ ઘણાખરાં પુસ્તકોને છોડે એમ લખે છે કે જેવું પુસ્તક મારી સામે છે તેવું જ આ બીજું તેના ઉપરથી દુ લખું છું, એથી શુદ્ધિ અશુદ્ધિની જવાબદારી એ મૂળ પુસ્તક ઉપર છે. આ વાત તો ખરી છે, પણ લહિયો પોતાના અજ્ઞાનને લઈને બીજા કેટલીયે અશુદ્ધિઓ વધારે છે એ ભૂલી જાય છે.

લહિયાઓ જે અશુદ્ધિઓ કરે છે તેમાં વધારે અશુદ્ધિઓ તો વિષયના અજ્ઞાનને લીધે થાય છે; બીજા કેટલીક લિપિના અજ્ઞાનને લીધે થાય છે, કેટલીક પડિમાત્રાને ન સમજવાથી થાય છે, કેટલીક અક્ષરોની સમાનતામાંથી જન્મે છે અને કેટલીક એમની પોતાની અસાવધાનતાને લઈને થાય છે.

જે પ્રતિ ઉપરથી એ લખતો હોય એ પ્રતિની ગ્રામીન લિપિને ન જાણી અટકળે સમજનારો અને પોતાના જમાનાની લિપિથી ટેવાયેલો લહિયો નવી પ્રતિમા અનેક ભૂલો ઉમેરે છે. ઘ અને ઘ, ળ અને ત્ય, પ અને ય, ચ અને વ, ષ અને ષ વગેરે સમાન આકૃતિવાળા અક્ષરો જૂની લિપિમા છે, તેમને ન સમજવાથી લહિયો કાંઈને બદલે કાંઈ લખી જાય છે, આથી જ ગ્રંથમા અનેક અશુદ્ધિ પાહાંતરો વધે છે.

પડિમાત્રામાં માત્રા અક્ષરની પૂર્વે હોવાથી ઘણીવાર લહિયાઓ એને—એ અક્ષર પૂર્વેની માત્રાને—એનાથી પૂર્વના અક્ષરનો કાનો સમજી

લખે છે જ્યાં બે માત્રા હોય છે ત્યાં બેમાત્રા સૂચક ચિહ્નને લહિયાઓ હસ્ત ધ સમજી લે છે. જેમકે : વસ્થાયા (સં પૃં ૬ પાઠાં) - આમાં સ્થા પાસેનો કાનો ખરી રીતે સ્થાનો કાનો નથી પણ યા ઉપરની માત્રા છે, છતાં લહિયો એને સ્થાનો કાનો સમજીને કેટલીક પ્રતોમાં શુદ્ધ વસ્થયો. લખવાને બદલે અશુદ્ધ એવું - વસ્થાયા લખે છે. એવી જ રીતે વિધિમુખેન શબ્દમાં વિની હસ્ત ધને પડિમાત્રા સમજીને એટલે હસ્ત વિને વૈ સમજીને વિધિમુખેન ને બદલે વેધિમુખેન લખે છે આ શબ્દને વાંચનારો એ શબ્દની અંદરના ધિ ને ધિ પૂર્વે વૈ હોવાથી ખોટો ધારી કાઢી નાંખે છે અને શેષ રહેલા વૈમુક્ક શબ્દમાં બરાબર શબ્દશુદ્ધિ કરવા જાનો સ્વ કરે છે આ રીતે લહિયાની એક બૃહમાથી વાંચનારો ખીજી બૃહ કરે છે અને એ રીતે વિધિમુખેન એ શબ્દ વૈમુક્ક્યેન (સં પૃં ૩૩૩ પાઠાં) બની જાય છે એ રીતે કેટલાય શબ્દો ફેરવાઈ ગયા છે

લહિયો ન અને ત, ત અને ત્ત, સ અને સ્વ, મ અને સ, મ અને સ, મિ અને વિ, વ અને વ, હ અને વ્દ, સ્ત અને સૂ, સ્પૂ અને સ્પૂ, જ અને જ્ઞ, ણ અને વ્દ, વ્ર અને વ્ર, ત્મ અને ત, ક્ય અને ક્ષ, જ્ઞ અને જ્ઞ, ન્વ અને ત્ત, ત્મ અને ન્ય, ર અને લ, ચ અને ક વગેરે અનેક અક્ષરોમાં ભૂલ ખાઈને કાંઈનું કાંઈ લખી નાખે છે માસતાને બદલે માસના (પૃં ૨૨૧) લખે છે, અનેક જગ્યાએ વૃત્તને બદલે વૃત લખે છે (પૃં ૨૬૦-૧, ૪૧૬), સંત ને બદલે ભ્રમથી સ્વત. લખે છે (પૃં ૪૧૨), સુવ્યક્ત ને બદલે મુવ્યક્ત, તુવ્યક્ત, પુવ્યક્ત લખે છે (પૃં, ૨૭૯), પ્રભવ ને બદલે પ્રસવ લખે છે (પૃં ૩૩૦), વિપયને બદલે મિષય લખે છે (પૃં ૩૬૨), વા ને બદલે વા અને વાને બદલે વા તો અનેક જગ્યાએ છે (પૃં ૫, ૯, ૨૧૧), યચ્છવ્દસ્તસ્યને બદલે યચ્છહાહતસ્ય લખે છે (પૃં ૩૧૭). કેટલેક સ્થળે હ અને ઇની આકૃતિની સમાનતાને લીધે એ બેનો પૃથક્કાવ થઈ શક્યો નથી એથી જ એ જ પાને યચ્છવ્દહતસ્યને બદલે

યચ્છન્દશ્તીહતસ્ય એમ લખાયલું છે એમાં લખનારની પણ ભૂલ છે અને અધકચરા વાંચનારની પણ ભૂલ છે. નિષ્પત્તેસ્તત્રને અદ્દલે નિષ્પન્નેસૂત્ર થઈ ગયું છે (પૃં ૩૩૨) આમાં સ્ત્ર અક્ષરને લહિયો સૂ સમજે છે. આ જાતની ખોટી સમજને લીધે આ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અનેક જગ્યાએ સ્ત્ર ના સૂ થવા પામ્યા છે જેને એ સૂ સમજે છે તેમાં રહેલા તત્ત્વ ૩૫ ધણુ જૂનું છે, એટલે કે ઈ. સ પહેલા સૈકાનું છે (એ માટે જુઓ પ્રાચીન લિપિમાળા લિપિપત્ર ૫) એ જૂની લિપિના તકારતા અજ્ઞાનને લીધે લહિયો એ સ્ત્ર ને સૂ સમજ્યો છે. સ્યૂતને અદ્દલે લહિયો સ્યૂત કે સ્મત્ત લખે છે (પૃં ૩૮૩) જાનન ને અદ્દલે જૂની પ્રતિમાં પણ જ્ઞાનન્ લખાયું છે (પૃં ૬૦૮). તેમાં લખનારા ઉપરાત સધિ કરનારાનો પણ ભ્રમ છે. લહિયાએ કદાચ જનો જ સમજી જ્ઞાનન્ લખ્યું હશે તો પણ શબ્દરૂપશીર્ વાંચનારાએ શબ્દશુદ્ધિને ખાતર જ્ઞાનન્તુ જ્ઞાન કરી નાખ્યું લાગે છે. શબ્દ ને અદ્દલે જાણ લખાયેલું છે (પૃં ૩૮૫) તેમાં વ્દ ને ષ્ટ સમજવાની ભ્રાન્તિ થયેલી છે, જે અક્ષરોનું પૃથક્કરણ કરનાર સહેલાઈથી સમજી શકે એમ છે. વિક્રને અદ્દલે વિક્ત લખાયેલું છે (પૃં ૩૮૫), તદાતાનિને અદ્દલે તદાત્માનિ થઈ ગયું છે (પૃં ૨૨૧), ક્યા કે ક્યને અદ્દલે ઘણીવાર ક્ષા થઈ ગયો છે (પૃં ૭૯) સર્વત્રાને અદ્દલે સન્ના થઈ ગયેલું મળે છે (પૃં ૨૪૬), લહિયે તો સર્વત્રાનું સર્વત્રા ક્યું હશે પણ વાચનારે તેનો શબ્દાર્થ ન સમજ્યાથી સન્ના ક્યું લાગે છે અને કોઈને તો સન્ના પણ સતોપકારક ન લાગવાથી સન્ન એવું વિં પ્રતિમાં સધારાયેલું છે આ રીતે એક અશુદ્ધિમાંથી રમૂજ પમાડે તેવી અનેક અશુદ્ધિઓ વધી ગઈ છે નન્વત્ર ને અદ્દલે નત્તત્ર એવા પાઠો થઈ ગયા છે (પૃં ૩૯૩) અને એવા પાઠો અધ ખેસતા ન હોવાથી માત્ર શબ્દ-શુદ્ધિપ્રધાન વાચનારાએ વિં પ્રતિમાં ન તત્ર કરીને સુધારેલો છે સ્યાન્વાને અદ્દલે સ્યાત્મા લખાયું છે (પૃં ૨૫૭) મુદ્ગરને અદ્દલે મુદ્ગલ થઈ ગયું છે (પૃં ૩૯૨) વાચ્યને અદ્દલે વાક્ય એવું અસંગ-

તાર્થ રૂપ આવી ગયું છે (પૃં ૪૧૨). આ બધી અશુદ્ધિઓ તો અક્ષરસામ્યના અજ્ઞાનને લીધે થઈ.

એ બધી ભૂલો કેમે કરીને પણ સુધારી શકાય એવી કહેવાય. જે અભ્યાસી ગ્રંથના આશયને જાણતો હોય તે આવી ભૂલોમાં ગૂંચવાય નહિ. પણ કેટલીક વખત એવી ભયંકર ભૂલો થઈ ગઈ છે જેની શુદ્ધિ માટે દિવસોના દિવસો ચાલ્યા ગયા છે. લહિયાએ કલિ અને મારિ શબ્દને બદલે કલિનો કેલિ અને કેવલિ બનાવ્યો અને મારિનું નારી બનાવ્યું. લહિયાના લખ્યા પ્રમાણે વિચારતાં અર્થ કોઈ રીતે બંધ એસે જ નહિ. ટીકાકાર લખે છે કે કલિ અને મારિ શબ્દનો જે અર્થ દ્રવિડીમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી ઊલટો અર્થ આર્થ લાપામાં છે. આ માટે દ્રવિડી કાશ ઉદામવામા આવ્યો પણ પત્તો ખાધો નહિ. છેવટે તત્ત્વસમ્રહ ને ૭૦૦ મે પાને આ બાબતનો ઉલ્લેખ મળવાથી સમાધાન થયું. આ વિષે પૃં ૨૩૬, ટિપ્પણ ૯મું જોઈ લેવું. આ રીતે કોઈનું અજ્ઞાન બીજાઓને દિવસોના દિવસો સુધી વિચારમાં નાંખી દે છે આવી આવી બહુસમયસાધ્ય શુદ્ધિઓ વિદ્યાપીઠની ધીરજને જ આભારી છે એક જગ્યાએ લહિયો વિકલ્પ ને બદલે કલ્પવૃક્ષ લખે છે, આ પણ એવું જ વિચિત્ર છે. જૈન પુસ્તક લખનાર લહિયાઓને કેટલાક જૈન શબ્દનો ખૂબ પરિચય હોય છે એથી જ કલિને બદલે કેવલિ, કલ્પને બદલે કલ્પવૃક્ષ જેવી અક્ષમ્ય અશુદ્ધિઓ થઈ જવા પામી છે. આ ઉપરાંત આ લખેલી પ્રતિઓમાં ઠેકઠેકાણે અનુસ્વાર અને વિસર્ગની અવ્યવસ્થા છે અનુનાસિક વર્ણોને સ્થાને અનુસ્વાર જ લખાયા છે અને પડિમાત્રાનાં માથાં એવાં અવ્યવસ્થિત બધાયાં છે કે જે વાંચતાં કે સમજતાં બહુ ત્રાસ થાય છે. લેખક ઘણી જગ્યાએ પ્રતિવન્ધને બદલે પ્રતિવિન્ધ લખે છે એ પણ એક નાટક છે.

રાનન્ત્યમ્ને બદલે રાનન્તમ્-રાન્યન્તમ્-રાનન્ત્યતમ્ (પૃં ૧૭૭), વસ્થેતિને બદલે વસ્થાતિ-વસ્થિતિ-વસ્થેતિતિ-વસ્થાતિતિ-વસ્થિતેતિ (પૃં ૨૨૧), ચિન્ત્યાને બદલે ચિન્ત્યતા, ચિતિતા-ચિત્યા આ રીતે

લહિયાએ પાને પાને અનેક અશુદ્ધિઓ કરેલ છે. અમે ઉપયોગમાં લીધેલી ઘણી ખરી પ્રતોમાં આવી અશુદ્ધિઓનો પાર નથી ખીન્નું ઘણી જગ્યાએ ઉપર કે નીચે કોઈ કોઈ સરખે સરખા શબ્દો કે અક્ષરો હોવાને લીધે લહિયાએ વાક્યોના વાક્યો અને પંક્તિની પક્તિ જ પડતી મૂકી છે. એટલે કે પાનાની પહેલી પક્તિમાં તુ શબ્દ હોય અને એવો જ તુ શબ્દ પાનાની પાંચમી પક્તિમાં હોય, તો લહિયો વચમાં બિહવાના કારણને લીધે કે શરતચૂકને લીધે પહેલી પંક્તિનો તુ શબ્દ લખી પાંચમી પંક્તિ પછીના તુ શબ્દથી ચાલતુ લખાણ શરૂ કરી દે છે. અર્થાત્ લખતાં લખતાં વચ્ચેની ચાર પંક્તિઓ પડી જાય છે. આ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકની પ્રતિઓમાં ઘણા પાઠો પડી ગયેલા છે. જેમકે— સવેદનામ્યુપગમપ્રસન્નાત્ તથામ્યુપગમાદદોષ આવા વાક્યને બદલે મવેદનામ્યુપગમદોષ આ પ્રમાણે લખેલું છે (પૃં ૭૯), અને ક્યાંય ક્યાય ઉપર્યુક્ત કારણોને લીધે એવડા પાઠો પણ લખાઈ ગયા છે જેમકે— સર્વવિકલ્પાતીત સવિકલ્પમિવ આને બદલે સર્વવિકલ્પાતીત સવિકલ્પાતીત સવિકલ્પમિવ આ પ્રમાણે લખાયું છે (પૃં ૪૧૮) આ રીતે છૂટી ગયેલા અને એવડાઈ ગયેલા લાંબા લાંબા પાઠો ઘણા આપી શકાય એમ છે, પણ અહીં તો માત્ર નમૂનો જ મૂક્યો છે.

લખેલી પ્રતોમાં કોઈ કોઈ પાનાંના આબુઆબુના હાસિયામાં કે તેની ઉપર નીચેની ખાલી જગ્યામાં વાંચનારાઓ ક્યાંય ક્યાંય પર્યાયો મૂકે છે, ટિપ્પણો કરે છે અને ક્યાંય પાઠાંતરો લખે છે લહિયાએ આ બધો વિભાગ ન સમજતા હોવાથી એ હાસિયાને કે આબુઆબુના ભાગને ચાલુ ગ્રંથ સમજી તેમાં ભેળવી દે છે આને લીધે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એવાં કેટલાંક ટિપ્પણો પેસી ગયાં છે, જેમની યાદી તે તે જગ્યાએ આપવામાં આવી છે કે પાઠાંતરો આપીને સમજાવેલી છે તે માટે જુઓ પૃં ૯ ટિં ૧૨, પૃં ૭૯ ટિં ૭, પૃં ૫૯૧ ટિં ૭ વગેરે

આ સિવાય કોઈ કોઈ જગ્યાએ લહિયાએના અસાનથી એવા નિરર્થક શબ્દોનું ભરણું થયું છે કે જેને લીધે પદ્ય ભાગ ગદ્ય જેવો

થઈ ગયો છે (જુઓ પૃં ૧૮૩ ટિં ૧૬ તથા પૃં ૧૯૪ ટિં ૧૩). લહિયાઓએ જ્યાં અનુનાસિક અક્ષરો લખવા જોઈતા હતા ત્યાં બધે લખવાની સગવડતાને લીધે અનુસ્વારો મૂકેલાં છે, જેમકે શસ્ત્ર ને બદલે લિપિકાર શસ્ત્ર લખે છે. આને લીધે પણ કેટલીક અશુદ્ધિઓ થવા પામી છે

અથ લખાવનારાઓએ લેખન-લખાવવાની પ્રવૃત્તિ-દ્વારા લહિયાઓને ઉત્તેજને એ કળાનો વધારેમાં વધારે વિકાસ સધાવ્યો છે એમાં જરાયે શક નથી. પણ એ સાથે લહિયાઓમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ થાય એટલે કે તેઓ જે જે અથો લખે તેમાં વિદ્યાવૃદ્ધિને કારણે, અશુદ્ધિઓ ઘણી ઓછી થાય, એ માટે વિશેષ લક્ષ્ય અપાયું હોત, તથા જે લહિયો વધારેમાં વધારે શુદ્ધ લખે અને જેના લખાણમાં ઘણી ઓછી અશુદ્ધિઓ આવે એ માટે જ ભાર અપાયો હોત, તો આ અધું અહીં લખવાનો પ્રસંગ જ ન આવત

અત્યારે જે પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે લહિયાઓને જ આભારી છે આંખોનો નાશ કરનાર અને ડોક કે ફેડને ભાંગી નાંખનાર આવો કહણુ વ્યવસાય કરનાર લહિયાઓનો વર્ગ ન ઉત્પન્ન થયો હોત અને સમાજે તેનો આદર ન કર્યો હોત, તો અત્યારે જે કાંઈ લિખિત સાહિત્ય મળે છે તે ન જ મળત એ નિઃસંશય વાત છે. લહિયાઓએ લેખનકળામાં એટલી બધી પ્રવીણતા મેળવી હતી કે માત્ર અમુક ગજ લાંબા ટીપણામાં મોતીના દાણા જેવા સૂક્ષ્મ અક્ષરો દ્વારા મહાભારત અને ભાગવત જેવા મોટા મોટા અથો લખી શક્યા હતા, એ અથો આજે પણ ગાયકવાડ-વડોદરાના સંગ્રહમાં છે. એ અક્ષરો એટલા બધા ઝીણા છે કે જેમને વાંચવા માટે અત્યારે આપણી આંખ તો કામ જ નથી કરતી. નાનાનુ મોટું દેખાડે એવા કાચ (Eyeglass) દ્વારા તે અત્યારે આપણાથી માંડ વાચી શકાય છે. ત્યારે આશ્ચર્યની વાત છે કે લખનારાઓ એને શી રીતે લખી શક્યા હશે ! અત્યારે જેમ એક ઘઉંના દાણા ઉપર આરાક્ષરી લખનારા અને

એક પત્તા ઉપર અમુક ગ્રંથને સમાવી દેનારા આપણને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તેવા આશ્ચર્ય ઉપજવનારા પહેલાં તો કેટલાયે હતા એ વાતની પ્રતીતિ હસ્તલિખિત ગ્રાંથીન સાહિત્ય જોનારને થયા વિના રહેનાર નથી. લહિયાઓની લખવાની સદ્ગતિ તો અવર્ણનીય જ છે. કોઈ પણ લખેલી પ્રતિ બુઝો તો તેમાં એક પણ જગ્યા વાંકી લીટી નહિ હોય, લગભગ અક્ષરો બધા એક સરખા જ હોય અને દરેક પાનામાં પંક્તિઓ બંને ગાળુએ સરખી હશે. લહિયાઓ લખતા એટલું જ નહિ પણ તાડપત્ર કે કાગળ ઉપર સસ્કાગે પણ કરતા જેથી એ સુવાળા અને ચળકતા બનતા. તેમજ અનેક પ્રકારની શાહી બનાવવાની કળા પણ એમના હાથમાં હતી શાહી પણ ચળકતી, સુંદર, ટકાઉ અને ચીકણી તેઓ બનાવતા. આજે પણ ૮૦૦ વર્ષ પહેલાંની લખેલી પ્રત ‘જ્યસમાસ્વત્તિ’—લખનાર મલધારિ હેમચંદ્ર કર્તા પોતે સં ૧૧૬૪—મળે છે જેના અક્ષરો અને શાહી બાજુ ગર્ભ કાલના જ હોય એમ લાગે છે. તાડપત્રની પ્રતોના લગાડો નજરે જોવાથી આ હકીકત વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે. લહિયાઓએ જૈનોના અને બ્રાહ્મણોના કેટલાક પવિત્ર ગ્રંથો સાચી સોનેરી અને રૂપેરી શાહીમાં કાગળને રાતા કે વાદળી રંગીને લખેલા છે, જે જૂતા હોવા છતાં અત્યારે તદ્દન નવા જેવા લાગે છે આ ઉપરાંત કંપસૂત્રનાં પુસ્તકોમાં અને કેટલાક રાસાનાં પુસ્તકોમાં લહિયાઓએ દોરેલાં ચિત્રો એમની ચિત્રકળાગત સિદ્ધહસ્તતાને જ સાબિત કરે છે. તાડપત્રના પુસ્તકો ઉપર પણ એમણે સુંદર ચિત્રો દોરેલાં છે એમના લખવાના અને આકવાનાં બુજબલ અને ક્ષાંતિયુ એ સાધનો એવા સુદર અને ચોખ્ખા રહેતાં કે જેને જોઈ આજનો જોનાર જરૂર આશ્ચર્ય પામે પુસ્તકો વધારે ચિરસ્થાયી રહે એ માટે, લખેલા પુસ્તકો સાથે કંઈ કંઈ ઔપધિઓ—ઘોડાવળ, તમાકુ વગેરે રાખવી એ પણ લહિયાઓના ખ્યાલ બહાર ન હતું. પુસ્તકો ઉપર એમને એટલો બધો પ્રેમ હતો જે એમના લખેલાં પુસ્તકોના છેલ્લા પાનાના પછોમાથી તરી આવે છે. લહિયાઓના એ પછો આ પ્રમાણે છે..

અદૃષ્ટદોષાન્મતિવિભ્રમાદ્વા, યદર્થહીનં લિખિત મયાઽત્ર ।

તન્માર્જયિત્વા પરિશોધનીયં, કોપં ન કુર્યાત્ કલુ લેખકસ્ય ॥ ૧ ॥

યાદૃશ પુસ્તકે દૃષ્ટં, તાદૃશ લિખિતં મયા ।

યદિ શુદ્ધમશુદ્ધં વા, સમ દોષો ન દોયતે ॥ ૨ ॥

જલે રક્ષેત્ સ્થલે રક્ષેત્, રક્ષેત્ શિથિલબન્ધનાત્ ।

મૂર્ખહસ્તે ન દાતવ્યા, એવં વદતિ પુસ્તિકા ॥ ૩ ॥

અગ્ને રક્ષેત્ જલાદ્ રક્ષેદ્, મૂષકાચ્ચ વિશેષતઃ ।

કષ્ટેન લિખિત શાસ્ત્રં, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૪ ॥

ભગ્નપૃષ્ઠિકટિગ્રીવા, વક્રદૃષ્ટિરધોમુખમ્ ।

કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્ર, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૫ ॥

ઉદકાનિલચૌરેભ્યો, મૂષકેભ્યો વિશેષતઃ ।

કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્ર યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૬ ॥

વદ્ધમુષ્ટિકટિગ્રીવા, મન્વદૃષ્ટિરધોમુખમ્ ।

કષ્ટેન લક્ષ્યતે (લિખ્યતે) ગ્રંથઃ, યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૭ ॥

એ પદોનો સાર આ પ્રમાણે છે. આ પુસ્તકને બહુ કષ્ટથી લખ્યું છે. લખતાં લખતાં પીઠ; કેડ, ડોક વળી ગયાં છે; નજર વાંકી થઈ ગઈ છે, નીચું મોઢું રાખીને લખ્યા જ કર્યું છે. માટે આવા મોંઘા પુસ્તકને પાણીથી, અગ્નિથી, હવાથી, ઉંદરથી, તેલથી અને ચોરથી ખચાવવું ઢીલા બધનમાં બાંધી એનો નાશ ન કરતાં યત્નથી રક્ષણ કરવું. અમે તો અભણ છીએ એટલે જેવું સામે પુસ્તક આવ્યું તેની તેવી જ નકલ થઈ, ક્યાંય ભૂલ હોય તો પડિતોએ કોપ ન કરતાં સુધારી લેવી.

લેખનવ્યવસાય, તે માટેનો ઉત્સાહ અને તેના વિકાસ માટે સેવાયેલો પ્રયત્ન એ બધાં અગો સાથે જો શુદ્ધ લખવા જેટલો વિદ્યાભ્યાસ ભળ્યો હોત, તો સોનામાં સુગંધ જેવું થાત અને અત્યારના ઉપલબ્ધ હસ્તલિખિત સાહિત્યમાંથી વિકાનો, વાચનારાઓ અને ભણનારાઓ ઓર જ આનંદ અનુભવત

એ લલિયાઓના પરિશ્રમની જો આપણે કાંઈ કિંમત ગણતા હોઈએ, તો રાષ્ટ્રીય દષ્ટિ મુખ્ય રાખીને પણ એ લલિયાઓએ લખેલા સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કરવા દેશની દષ્ટિ જરૂર જવી જોઈએ અને તે લલિયાઓના વારસો જે આજે લેખનવ્યવસાયને ચલાવે હોરાન થઈ પોતાની અત્યુત્તમ લેખનકળાને છોડતા જાય છે, તે તરફ પણ રાષ્ટ્રે નજર કરવી જોઈએ અને શુદ્ધ લેખનને ઉત્તેજવું જોઈએ

૭. વાંચનારા અને લાલુનારાઓએ કેવેલા સુધારાવધારા

સન્મતિવૃત્તિ જેવા મોટા ગ્રંથનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરનારા અને એને અક્ષરશઃ સમજીને વાંચનારા ઘણા વિરલ અભ્યાસીઓ જ થયા હોવા જોઈએ એથી જ કરીને વાચનારા લાલુનારા દ્વારા એમાં થવા જોઈએ એવા સુધારાવધારા થયા નથી બહુ બહુ તો કોઈ અભ્યાસી એમાં કોઈક કોઈક શબ્દોના ટિપ્પણુ કરે છે અને પાઠાંતર મૂકે છે, કોઈક જગ્યાએ અન્યથાસૂચક અંકો મૂકે છે, કોઈક જગ્યાએ સમાસ સૂચવવાને અંકો મૂકે છે અને પદાન્તરથ એકાર એકાર પછી થતા અકારના લોપને સ્થાને જેમ અવગ્રહનું નિશાન પ્રસિદ્ધ છે, તેમ સધિમાં સમાર્થ જતા ઇકારને અને ઉકારને સ્પષ્ટ કરવા બુદ્ધાં બુદ્ધા નિશાન મૂકે છે, કેટલીક જગ્યાએ પદચ્છેદ કરવા માટે પણ ચિહ્નો કરેલા છે, કેટલીક જગ્યાએ વૃત્તિમા અવતરણુ રૂપે આવેલા ગ્લોઝના અર્થો લાગતે પૂરો કરવા અથવા તે ગ્લોઝ મૂળ કોનો છે તે સૂચવવા અને કેટલીક લૌકિક ન્યાય જેવી અધૂરી ઉક્તિઓને પૂરી કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે આ સિવાયના બીજા સુધારાવધારા અમારી પાસેની પ્રતિઓમાં નથી

જો આ પુસ્તક ઘણાઓના અભ્યાસમા આવ્યું હોત અને એના ઉપર વાચનારાઓએ ખૂબ ચર્ચા કરી હોત, તો એમા બીજા ઘણા સુધારાવધારાને અવકાશ હતો, એટલે કે એમાં જે જે મતોનો બહુ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ આવે છે તે વિષેની વિગત અભ્યાસી ઉમેરી શકત; જે જે અવતરણુ આપ્યા છે તે અવતરણુ કયા અથવા કયા પ્રસંગના

છે અને તેનો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં શો સંબંધ છે એ બધું વાંચનારાઓ સ્પષ્ટ કરી શકત; વળી ટીકાનો જે ભાગ વિશદ કરવા જેવો હતો તે પણ કરી શકત પણ આવાં ટિપ્પણો દ્વારા થવા જેવા સુધારાવધારા કેઈ પ્રતિમાં મળતા નથી, એથી લખાયા પછી આ ગ્રંથ અભ્યાસીઓના અભ્યાસમાં ઘણો ઓછો આવ્યો લાગે છે જેમ એક મહાર્થ રત્ન એના ગ્રાહકના અભાવે પેટીમાં જ પડ્યું રહે, તેમ વિસ્તૃત પણ એક જ ટીકાવાળા આ ગ્રંથરત્ન માટે પણ થયું હોય એમ લાગે છે આ સ્થિતિ એ સમયના અભ્યાસીઓના વિદ્યાવ્યાસંગ ઉપર ખાસ ઐતિહાસિક પ્રકાશ નાંખે એવી છે આવો મોટો કે નાનો કેઈ ગ્રંથ બ્રાહ્મણ પરંપરામાં એવો નથી મળતો કે જેના ઉપર અનેક ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ અને કોડપત્રો ન લખાયાં હોય ગમે તેમ હો, પણ બ્રાહ્મણ પરંપરાએ વિદ્યાના વારસાને પહેલેથી આજ સુધી ભિક્ષુક રહીને પણ જાળવી રાખ્યો છે, જે આજે પણ કાશી અને કાંચી જેવાં નગરોમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે સહભાગ્ય એ છે કે આ ગ્રંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે; પણ આવા અને આ કરતાં મોટા કેટલાયે ગ્રંથો સિદ્ધિવિનિશ્ચય, સ્યાદ્વાદરત્નાકર, પ્રમાણસમુચ્ચય વગેરે અભ્યાસના અભાવે નામશેષ થઈ ગયા છે.

પ્રતિઓમાં થયેલા સુધારાવધારા આ મુદ્રિત પુસ્તકમાં અમે ટિપ્પણમાં આપી દીધા છે. જે જે પ્રતિમાં ટિપ્પણ છે કે પાઠાન્તર છે તે, તે તે પ્રતિના નામ સાથે મૂકેલાં છે. એ જ રીતે અર્થવિષયક ટિપ્પણ, અંકસૂચક ટિપ્પણ, શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ કે પૂર્વાર્ધપૂરક ટિપ્પણ, લૌકિક ન્યાયપૂરક ટિપ્પણ, અને ઇકાર ઉકારના ચિહ્નસૂચક ટિપ્પણ એ બધું આ પુસ્તકનાં તે તે ટિપ્પણોમાં આપેલું છે એ બધાના દાખલા બધા તો ન જ આપી શકાય, છતાં એક એક દાખલો નમૂના રૂપે આપવામાં આવે છે. પ્રતિમાં આપેલા અર્થવિષયક ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૨ આં ટિં માં ટિં ગું ટિં વગેરે આવાં ટિપ્પણો તો અનેક પાના ઉપર છે જે તે તે પાનાં જેવાથી સ્પષ્ટ થશે. પાઠાન્તર

માટે જુઓ પૃં ૩૮૨ ટિં ૧૪ અને ૧૬, પૃં ૪૦૫ ટિં ૪, પૃં ૪૨૯ ટિં ૩ અને ૪, પૃં ૪૮૮ ટિં ૨ અને પૃં ૫૭૮ ટિં ૧૨ અન્યસૂચક અંકના ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૮૮૦ ટિં ૬ અને ૭, પૃં ૪૬૨ ટિં ૪ અને પૃં ૫૦૦ ટિં ૧ વિદ્યમંથના-સૂચક અંકના ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૮૭૩ ટિં ૨ સમાસસૂચક અંકના ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૫૮૮ ટિં ૭ અને પૃં ૫૯૧ ટિં ૩ વિભક્તિસૂચક અંકો માટે જુઓ પૃં ૫૯૧ ટિં ૮, પૃં ૫૯૨ ટિં ૬, પૃં ૫૭૧ ટિં ૨, પૃં ૫૭૩ ટિં ૪, પૃં ૪૯૫ ટિં ૫ વગેરે શ્લોકાર્ધપૂરક ટિપ્પણ માટે જુઓ પૃં ૧૨ ટિં ૫. ન્યા ઇકાર વ્યજનમાં ભળી જાય છે, ત્યાં તેને મચવવા પ્રતિમાં અર્ધચક્રાકારને મળતું ચિહ્ન મૂકવામાં આવેલ છે, એ માટે જુઓ પૃં ૪૦૦ ટિં ૯, અને ન્યા ઉકાર સ્થિતિમાં ભળી ગયો છે ત્યાં તેને સૂચવવા તે ઉકાર ઉપર અજ્ઞ જોડી સાતડાને મળતું નિશાન મૂકેલું છે, જુઓ પૃં ૪૨૩ ટિં ૬ કયાંય પાઠ અશુદ્ધ છે એમ ખતાવવા ટિપ્પણ કરેલું છે, જુઓ પૃં ૫૧૪ ટિં ૯ કયાંય વીખસાને સૂચવવા માટે અંકો મૂકવામાં આવ્યા છે; જેમકે અનન્ત ૨ વ્યાપાર આ અનંત શબ્દ પાસે મૂકેલો ૨ અનન્ત અનન્ત વ્યાપાર એમ સૂચવે છે, પણ લિપિ કરનારના ભ્રમથી અનંત પાસેનો ૨ રેક સમજાયો અને તેથી તેણે અનન્તરવ્યાપાર એમ લખ્યું, જુઓ પૃં ૭૦૭ ટિં ૪ આ રીતે બીજે બીજે થયેલ વીખસા માટે અંકો મૂકવામાં આવ્યા છે

૮ પ્રતિઓની લેખનશૈલી અને અમારી સુદ્રણપદ્ધતિ

આગળ જણાવાઈ ચૂક્યું છે કે લલિયાઓ પ્રતિઓમાં કયા કયા પ્રકારની અશુદ્ધિઓ કરતા, અહીં એ જણાવવાનું છે કે લલિયાઓએ લેખન-વિભાગ કયે પ્રકારે રાખેલો છે પડિમાત્રાવાળી લિપિ લખવામાં કેટલેક અશે સરળ લાગે છે, કેમ કે એમાં માથે માત્રા કરવાનું ઘણું ઓછું આવે છે, અને તેથી જ તે લિપિ સુદર દેખાય છે ફક્ત ન્યા

જે માત્રા હોય ત્યાં જ માથે એક માત્રા કરવાની પદ્ધતિ આ લિપિમાં છે. આનો બરાબર નમૂનો જોવો હોય તો વર્તમાન બગાળી ભાષાની લિપિપદ્ધતિ જોવી જોઈએ કણિકા-પેરેગ્રાફ-વગેરેનો વિભાગ જેમ આપણે બીજાં મુદ્રિત પુસ્તક જોઈએ છીએ કે કરીએ છીએ તેમ કોઈ પ્રતિમાં હોતો નથી. તેમાં બધું એકધારું જ લખેલું હોય છે, પણ જ્યાંથી કોઈ ખાસ બાબતની શરૂઆત થતી હોય અને જ્યાં તે પૂરી થતી હોય ત્યાં બંને ઠેકાણે લહિયાઓએ આદિ અને અંત ભાગ લાલ શાહીથી રંગેલો હોય છે, અથવા સમાપ્તિ માટે ઠ જોવું નિશાન કરેલું હોય છે, અથવા આગળ પાંચળ ॥ આમ બે દડો મૂકેલા હોય છે. કોઈ જગ્યાએ અવતરણોની શરૂઆતનો ભાગ પણ લાલ શાહીથી રંગેલો હોય છે. એવી રીતે રંગ કરીને લેખ્યનો વિભાગ કોઈ કોઈ પ્રતિમા બતાવેલ હોય છે જે પ્રતો સૂઝ હોય-છે તેમાં મૂળ અને ટીકાનો વિભાગ અક્ષરો એક સરખા હોવાને લીધે જોતાં વેત જ જણાતો નથી, પણ ત્રિપાદ કે પંચપાદની પદ્ધતિએ લખાયેલ પ્રતોમાં મૂળભાગ ક્યા છે તે તુરત જ જણાઈ જાય છે લહિયાઓને જ્યાં છેકવું મુશ્કેલ હોય છે ત્યાં ઘણુંખરે ભાગે છેકવા જેટલા અંશ ઉપર હડતાલ ભૂંસી દેવોમાં આવે છે પુસ્તકો ઉપાડવાની સગવડ લક્ષમાં રાખીને તેને આડા-પાનાના આકારમાં કરવામાં આવે છે આ વાત થઈ પ્રાચીન લેખનશૈલીની

અમોરી મુદ્રણપદ્ધતિના સંબંધમાં દરેક ભાગના વક્તવ્યમાં સવિસ્તર લખાઈ ચૂક્યું છે હાલ જે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબે પુસ્તકોતું સંશોધન અને મુદ્રણ થાય છે તે ઢબને આ મુદ્રણમાં સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે એટલે કે મૂળ ટીકાનો વિભાગ, ટીકામાં પણ કણિકાઓનો વિભાગ, મોટી મોટી કણિકાઓમાં સંબંધનો વિભાગ, પ્રત્યેક ગદ્ય કે પદ્ય અવતરણોનો વિભાગ અને તે અવતરણ મૂળ ક્યા પુસ્તકનું છે તેની સમજ વગેરે બધું આ મુદ્રણમાં આપવામાં આવ્યું છે વાંકચોનો વિભાગ અદ્યપવિરામ, અર્ધવિરામ અને પૂર્ણવિરામ-દંડ-દ્વારા કરવામાં આવેલ છે આ દંડનો ઉપયોગ તો જૂની પ્રતોમાં પણ

છે ૬૩ આવતા પહેલાં જુદી જુદી વિગતો જ્યાં એક બીજી સાથે સમઘ ધરાવતી હોય ત્યાં અર્ધવિરામનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પાનાની પકિતનો છેલ્લો શબ્દ તેની પછીની પંક્તિમાં પૂરો થતો હોય તેને સૂચવવા એટલે શબ્દના અધૂરાપણાને દર્શાવવા ત્રિમાઝા ત્રણ જનના નિશાન વાપરે છે. કોઈ એવા અધૂરા શબ્દની પાંચે ક્યાંય p આવું, ક્યાંય q આવું અને ક્યાંય r આવું નિશાન દે છે. આગકાલના મુદ્દામાં એ નિશાનોની જગ્યાએ આડો પણ નાનો દંડ - નાનો ડેશ વપરાય છે, આ મુદ્દામાં એવે સ્થળે એ આડા નાના દંડનો ઉપયોગ કરેલો છે. જ્યાં દ્વન્દ્વસમાસઘટક શબ્દો હોય છે ત્યાં દ્વન્દ્વ સૂચવવા માટે તે પ્રત્યેક પૂરા શબ્દની પાછળ એવો નાનો આડો દંડ મૂકેલો છે.

સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત પુસ્તકોમાં આવાં નિશાનોનો ઉપયોગ કરવાની પ્રથા આપણે ત્યાં બહારથી ઉઠીની આણેલી છે. પ્રવાહને અનુસરીને અમે એ નિશાનોનો ઉપયોગ તો કર્યો છે, પણ આ પાંચ ભાગોમાં એ નિશાનોનો ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર ઓછો જ કર્યો છે. અમને અનુભવથી જણાયું કે નિશાનોનો ઉપયોગ ન કરીએ, પણ માત્ર સંધિ જ છૂટી કરી દઈએ તો પણ નિશાનોનું કામ સરી જાય એમ છે. સંધિ છૂટી કરવી એટલે જ્યાં જ્યાં વાક્યોનો અંત્ય અક્ષર અને પછીનાં બીજાં વાક્યોનો આનંદિ અક્ષર સંધિથી જોડાયેલા હોય ત્યાં તેમને છૂટા પાડવા. આ જાતનું સંધિનું છૂટાપણું અમે અર્ધવિરામની જગ્યાએ રાખ્યું છે, અને અર્ધવિરામની જગ્યાએ એક સળંગ વાક્યમાં અંતરંગ સંધિને છોડીને છૂટા અક્ષરોને સ્થાન આપ્યું છે. પૂર્ણવિરામની જગ્યાએ તો પ્રાચીનોએ ચલાવેલો દંડ જ કાયમ રાખ્યો છે મુદ્રિત થયેલા પાછલા ભાગોમાં આપેલી વાક્યવિભાગની પદ્ધતિને ધ્યાનપૂર્વક જોનારો અભ્યાસી એ વસ્તુને તુરત જ સમજી શકે એમ છે. દરેક ગ્રંથમાં તેને સમજવાની સગવડ ખાતર આવો વિભાગ કરવો અતિઆવશ્યક છે.

લખેલી પ્રતોમાં આવો વિભાગ ન હોવાથી કોઈ એમ ન સમજે કે એને વાંચનારા ગરાગર અર્થ નહિ સમજી શકતા હોય અથવા

સમજવામાં કઠિનતા લાગતી હશે. સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં લિપિબદ્ધ થયેલા પ્રથોમાં આવાં અદ્વિરામ વગેરે નિશાનોની જરૂર જ નથી એમ અમારો અનુભવ છે. કારણ કે એ ભાષાઓમાં એવાં નિશાનોને બદલે એવાં અનેક અવ્યયો છે કે જે બરાબર તે નિશાનોના ભાવને સૂચવવા પૂરતાં છે. જેમ કે ચ, વા, કે તથા અદ્વિરામની ગરજ સારે છે, અથવા અર્ધવિરામસૂચક છે, इति પૂર્ણવિરામનો ભાવ બતાવે છે. પ્રશ્ન સૂચવવા માટે कि, अहोस्वित्, उत्त, उत्तस्वित्, किं वा વગેરે અનેક અવ્યયો આવે છે. કિન્તુ ઘટકસૂચક ચિહ્નને બદલે પર્યાપ્ત છે અથ કંડિકાનો આરભ સૂચવે છે; અપિ च, किञ्च વગેરે અવ્યયો કંડિકાન્તર્ગત વિભાગને કે વિષયાંતરને કે જુદીજ કંડિકાને સૂચવે છે. તથાहि વગેરે અવ્યયો દર્શકચિહ્નનાં સૂચક છે તદુક્ત, તથા च, यथा વગેરે શબ્દો અવતરણસૂચક ચિહ્નને સ્થાને આવે છે यच्चोक्त, यदप्युक्त, यदपि વગેરે પદો આગળ આવી ગયેલા વિષયની યાદી આપે છે વિસ્મય કે આશ્ચર્ય માટે अहो અને होनो ઉપયોગ થયેલો છે, તેમજ रे અને अरे નો ઉપયોગ સંબોધનને સૂચવે છે, તથા એ માટે संबोधन નામનું પણ જુદું જ ખુલાતાં રૂપ નિયત થયેલું છે. હાસ્યને માટે પણ अहो નો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે આ ઉપરાંત हि, यत्, तत्, इत्, तद्यथा, भवतु नाम, अस्तु नाम, जातु, चेत्, तर्हि, एव, વગેરે અવ્યયો તે તે પ્રકારના વાક્યવિભાગને સૂચવે છે વાક્યવિભાગક તે તે અવ્યયોની વધારે સમજૂતી મેળવવા ઇચ્છનાર જિજ્ઞાસુ અભ્યાસીએ હેમચંદ્રના અનેકાર્થસંગ્રહનો આખો સાતમો કાઠ બરાબર સમજી લેવો ઘટે આહુ, प्रेरयन्ति વગેરે ક્રિયાપદો કોઈ પણ પદ્ધતી શરૂઆતને બતાવે છે અને અत्र પ્રતિવિધીયતે, अत्रोच्यते વગેરે ક્રિયાપદો કોઈ પણ પદ્ધતી પ્રતિવાદની શરૂઆત સૂચવે છે. આ રીતે આ અને ભાષામાં એવાં અનેક અવ્યયો છે જે દરેક પ્રકારના વાક્યવિભાગને જણાવવાને પૂરતાં છે એટલા જ માટે લિખિત પ્રથોનો અભ્યાસી અને અવ્યયોના મર્મને જાણનારો કદી પણ એકધારા વિભાગ વિનાના લખેલા લખાણને જોઈને

ભરમાતો નથી તેમ મૂઝાતો નથી. આ દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખીને અમારા છેક પાછલા ભાગોમાં નિશાનોતો ઉપયોગ ઘણો ઓછો કર્યો છે. અમને તો ઉચિત લાગે છે કે, જે સંપાદકો અવ્યયવાળી ગ્રામીન પદ્ધતિનો ઉદ્ધાર કરે, તો સંપાદકના, વાચનારના અને લેખનારના ભાષાજ્ઞાનના અભ્યાસમાં અને સમજમાં જરૂર વધારો થશે અને ચિહ્નોનું પુનરુક્તિ જેવું વ્યર્થ બાહુલ્ય અટકશે.

મુદ્રણશૈલીમાં આ ઉપરાંત એક બીજું જણાવવાનું છે અને તે એ કે, અમે સ્થળે સ્થળે ભાવ સમજવા માટે કેટલાંક ટિપ્પણો કરેલાં છે, તથા તુલનાત્મક પદ્ધતિને દૃષ્ટિમાં રાખીને બીજા દાર્શનિક ગ્રંથોની સાક્ષીઓ અને ઉતારાઓ શબ્દભેદ શૈલીભેદ વગેરેને સમજવાને સારું આ ભાગોમાં વિના સંકોચે મૂકેલા છે એ ગ્રંથોમાં વેદ-ઉપનિષદ, ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન, સામ્ય અને યોગ દર્શન, પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન, વ્યાકરણ, અલંકાર, જ્યોતિષ, વૈદ્યક તથા મહાભારત અને રામાયણ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે એમાંના કેટલાક મુદ્રિત છે અને કેટલાક લિખિત - જેની માત્ર એક જ નકલ છે એવાં પણ છે આ બધી હકીકત ગ્રંથોના અભ્યાસી સ્વતઃ સમજી શકે તેવી છે એ માટે જુદાં જુદા પ્રિશિષ્ટો પણ આપેલાં છે.

૯. પાઠાંતરોની ચોજના અને તેમનો ઉપયોગ

પ્રસ્તુત મુદ્રણમાં દરેક પાને ઉપલબ્ધ થયેલા આવશ્યક પાઠાંતરો મૂકેલાં છે, પાઠાંતરો મૂકવામાં અર્થસાદૃશ્ય અને શબ્દશુદ્ધિ ઉપર લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે એટલે કે જે મૂળ પાઠનું પાઠાંતર તે મૂળ પાઠ સાથે અર્થશ મળતું હોય, અથવા તો અર્થશ. મેળવી શકાતું હોય તેને પહેલું મૂકવામાં આવ્યું છે પહેલા પછીના પાઠાંતરો પણ ન્યૂનાધિક ભાવે અર્થસાદૃશ્ય પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે, અને જ્યાં અર્થસાદૃશ્ય જરા પણ ન દેખાતું હોય તેવો પાઠ પણ શબ્દશુદ્ધ હોય તો તેને પાઠાંતર તરીકે મૂકેલો છે પણ જે પાઠો અર્થ અને શબ્દની દૃષ્ટિએ સર્વથા અશુદ્ધ હતા અને ગ્રંથના શુદ્ધ પાઠને સમજવાને તદ્દન

નિરુપયોગી હતા, એવા નકામા પાઠોને પાઠાંતર તરીકે મૂકવાનું ચોચા ધાયું નથી. આવાં માત્ર શાબ્દિક પાઠાંતરો શબ્દપ્રધાન ગ્રંથમાં કદાચ ઉપયોગી હોય, પણ આવા અર્થપ્રધાન ગ્રંથમાં એમનો કશો જ ઉપયોગ જણાતો નથી. ભિન્ન શબ્દવાળા છતાં પણ અર્થદ્રષ્ટિએ કોઈ રીતે બંધખેસતા આવે એવા પાઠો, અને જે પાઠો માત્ર શબ્દશુદ્ધ હતા તેમને પણ એટલા માટે મૂક્યા છે કે, ગ્રંથમાં ફેરફાર કેમ થાય છે અને અશુદ્ધિ કેમ વધે છે એનું પુરાવત્ત શોધનારને જ્ઞાન થાય. કોઈ જગ્યાએ વિશદસવિદવતારેણ એ પાઠને બદલે વિશદદર્શનાવતારેણ એવું પાઠાંતર મૂકવું હોય તો વિશદના દકારની ઉપર જ-કયાંય આગળ પાછળ નહિ-અંક મૂકીને તે પાઠાંતરને અંક સાથે-દર્શનાવ-આટલા અક્ષરોથી બતાવવામાં આવ્યું છે. આમાં પાંદાંતરનો અંશ 'સવિદ' ને બદલે 'દર્શન' એટલો જ છતાં નીચે ટિપ્પણમાં-દર્શનાવ-એમ વધારે મૂકવામાં આવ્યું છે. આ અંશનો આદિ અને અત્ય અક્ષર મૂળપાઠને બરાબર મળતો છે તો પણ એ એટલા માટે મૂકવામાં આવ્યો છે કે, પાંદાંતરની શરૂઆત કયા અક્ષરથી થાય છે અને તેનો અત કયા આવે છે તે બરાબર સમજાય.

એતદ્દેશીય વિદ્વાનોએ સંપાદિત કરેલાં પુસ્તકોમાં આવી પદ્ધતિને બદલે બીજી પદ્ધતિનો ઉપયોગ છે અને તે એ પ્રમાણે છે કે, જો તેઓને ઉપયુક્ત પાઠને બદલે ઉપયુક્ત પાંદાંતર મૂકવું હોય તો તેઓ મૂળ-પાઠ ઉપર ગમે ત્યાં નિશાન મૂકીને એમ લખે કે વિશદદર્શનાવતારેણ इति कपुस्तके पाठ अथवा विषददर्शनावतारेण इति लिखितपुस्तके पाठ । ઉદાહરણ માટે બુઓ સ્યાદ્વાદમજરી પૃ ૧૩૧ અને ન્યાયવાર્તિક-તાત્પર્ય ટીકા પૃ. ૨૩૨ વગેરે વિદેશીય સંપાદકો એવે સ્થળે એ રીતે જ પાંદાંતરો મૂકે છે ફેર માત્ર એટલો જ કે તેઓ લિખિતપુસ્તકે પાઠ કે કપુસ્તકે પાઠ એવું લખતા નથી પણ નિશાન મૂળપાઠ ઉપર અવ્યવસ્થિત મૂકે છે અને તેને લીધે જ, તેઓને પાંદાંતર માટે વધારે અક્ષર મૂકવા પડે છે બુઓ મધ્યમકવૃત્તિ પૃ. ૧૭૪ ટિ ૫ વગેરે.

પાઠાંતર જે બાબતથી અધૂરું હોય તે બાબતએ કે જાને બાબતએ એની અપૂર્ણતાનો સૂચક નાનો હોય મૂકવામાં આવ્યો છે. આ અર્થમાં પાઠાંતર મૂકવા યોગ્યએલી પદ્ધતિમાં અક્ષરલાઘવ કેટલું છે તે અભ્યાસીઓ પોતાની મેળે જ જોઈ શકશે. હવે તેની ઉપયોગિતા વિષે થોડું લખીને આ વક્તવ્ય સમાપ્ત કરવાનું છે.

એક જીર્ણ થયેલી વસ્તુને જોઈને તેનો ખરો અભ્યાસી તે વસ્તુના મૂળ સુધી પહોંચી શકે છે; તેમ અનેક પાઠાંતરોનો અભ્યાસી એમાંથી ખરા મૂળપાઠને તારવી શકે છે, અને કયા કયા કારણે આવાં અનેક પાઠાંતરો થયાં છે તે પણ કળી શકે છે, અને લિપિ ઉપરથી તો તે એ દરેક પાઠાંતરની સાલ પણ કહી શકે છે પાઠાંતરોની મોટામાં મોટી ઉપયોગિતા આ જ છે બીજી ઉપયોગિતા પાઠાંતરો ઉપરથી અર્થનો ઇતિહાસ સમજવો, અર્થનો આશય કળવો અને અર્થ કે અર્થકારના ઇતિહાસને લગતી બીજી બીજી પરંપરા જાણવી એ છે. દા. ત. કોઈ ટિપ્પણ મૂળ અર્થમાં પેસી ગયું હોય એમ જાણાય અને તેમાંથી કોઈ પાઠાંતર નીપજે તો એ ઉપરથી એમ જાણાય કે અર્થ ઉપર ટિપ્પણ કરવા જેટલા સમર્થ એવા કોઈ આ અર્થના અભ્યાસી થયા હશે. એ ઉપરાંત લિપિકારો કેટલા અજ્ઞાન હોય છે એ પણ પાઠાંતરો ઉપરથી સમજી શકાય છે, અને એક અક્ષર બીજા અક્ષરના રૂપમાં કેવી રીતે આવી જાય છે તે જાણવામાં એટલે લિપિનું પરિવર્તન સમજવામાં પણ પાઠાંતર કારણ છે.

કેટલાય પાઠાંતરો તો અર્થકારના જ જમાનાથી ચાલ્યાં આવેલાં હોય છે, જેમકે રૂપને બદલે સ્વરૂપ, ભાવને બદલે સ્વભાવ, ગતિને બદલે સગતિ, ન ચને બદલે ન, અનુભાવ ને બદલે અનુભવ, ઘટતેને બદલે ઘટેત અને વર્તેને બદલે વર્તેત

આ પાઠાંતરો ઘણું કરીને વાંચનારાઓએ કે જેઓએ પોતાને હાથે અર્થની પ્રતિ લખેલી હોય છે, કરેલાં હોય છે, કારણ કે આ

પાઠાંતરોમાં ખાસ કરી અર્થભેદ નથી એટલે એક લખનાર વસ્તુરૂપને બદલે વસ્તુસ્વરૂપ લખે કે વસ્તુભાવ ને બદલે વસ્તુસ્વભાવ લખે તે બધું ચાલી શકે તેવું છે.

ત્રથમાં મૂળથી જ એટલે કે ત્રથકારના સમયથી જ એવા કેટલાક અશુદ્ધ પાઠો લખાયેલા છે, જેમના શુદ્ધ પાઠો પાછળથી કોઈ અભ્યાસીએ કર્યા લાગતા નથી એ પણ અભ્યાસીની અભ્યાસદશાનુ એક સૂચક છે. જેમ કે—સ્વપ્નજાગ્રદ્વાવસ્યયો (પૃ૦ ૬, પ૦૩) આવો મૂળ પાઠ છે. આમાં દશા અને અવસ્થા બંને એકાર્થક શબ્દો બધખેસતા નથી, અને એમનો અર્થ પણ કોઈ રીતે ઘટતો નથી, પણ અવસ્થયોઃ એ દ્વિવચન ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે અહીં પાઠ સ્વપ્નજાગ્રદર્શનાવસ્યયો એવો હોવો જોઈએ, પણ આવો શુદ્ધ પાઠ કોઈ અભ્યાસીએ પાઠાંતર તરીકે યોજ્યો નથી આવો અશુદ્ધ જ પાઠ અમારી પાસેની બધી પ્રતોમાં હતો તેથી એમ કહી શકાય કે એ પાઠની અશુદ્ધિ ઘણા જૂના સમયથી ચાલી આવેલી છે.

જે ત્રથમાં ઐતિહાસિક ઉદાહરણો ઘણાં વધારે આવતાં હોય અને જે ત્રથ પાળવાના આચારને લગતો હોય એટલે સ્મૃતિ જેવો હોય, તેવા ત્રથનાં પાઠાંતરો ત્રથના અર્થને સમજવા માટે અને તે તે સમયના શાસ્ત્રકારોએ ત્રથમાં ક્યાં કઈ જાતનું પરિવર્તન કર્યું છે તે જાણવા માટે ઘણાં અગત્યનાં છે. દા. ત. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં અરુણત્ સિદ્ધરાજોઽવન્તીન્ જેવાં અનેક ઐતિહાસિક ઉદાહરણો ટાંકેલાં છે. આ વ્યાકરણનો કોઈ અભ્યાસી સિદ્ધરાજ અને અવન્તીને બદલે અરુણદ્ વસ્તુપાલો યવનમ્ એવું ઉદાહરણ પોતાની સમજને સારુ એ વ્યાકરણની પ્રતિના હાંસિયામા લખે અને એ પ્રતિની નકલ કરનારો લહિયો એ ઉદાહરણ અદર ભેળવીને લખી દે એટલે મૂળ પ્રતિમા અરુણદ્ વસ્તુપાલો યવનમ્ આવું એક ઉદાહરણ પણ વધે ઇતિહાસથી જાણીતો કોઈ સંપાદક આ ઉદાહરણને પાઠાંતર તરીકે જ મૂકે પણ મૂળમા કોઈ રીતે ન મૂકે; કેમ કે પાઠાંતર જ પોતાનો અમુક પ્રકારનો ઇતિહાસ

જાણાવે છે કે જેથી તે વ્યાકરણના મૂળ ઉદાહરણ આવે ન જ પાડી શકે, અથવા કદાચ આ ઉદાહરણને મૂળ ઉદાહરણની આવે અર્થક ન મૂકવામાં આવે તો સપાદક એવું દિષ્ટાન્ત તો કે જે જ કે આ ઉદાહરણ મૂળ અંથકારનું નથી, પણ વસ્તુપાત્રના સમયના કાર્ત્ત્વ અભ્યાસીએ વ્યાકરણમાં ઉમેરેલું છે. એ જ રીતે આગામના કેટલાય અર્થમાં અપવાદ અને ઉત્તરગતિ બાદ કરીને પણ એવી અનેક ઈંગ્રેજી જાણના આવે છે, જેમાં મૂળ વસ્તુ અમુક જ હોય છે અને કાર્ત્ત્વ કાર્ત્ત્વ પાસંતર રૂપે થયેલી અને પાછળથી મૂળ અંથમાં ઉમેરાયેલી એવી જાણના પણ અનેક આવે છે આવે રચને સંપાદક અધિકારનો અભ્યાસ, અર્થનો સદર્શ, અથવા વાચ્ય, અંથકારનો અભ્યાસ એ બધું જાણનાં રાખીને જે પાસંતરનું પૃથક્કરણ કરે, તો જ ન થતું કાર્ત્ત્વ અભ્યાસીએને જાણના અભ્યાસમાં આવે અને મૂળ અંથમાં થયેલા ઉમેરા પણ પૃથક્કર અર્થ જાણ; જે તે સમયના ઇતિહાસ-જોધનમાં ઉપયોગી બને. આ રીતે સિપિ, ભાષા, અર્થ અને ઇતિહાસ એ બધી દૃષ્ટિએ પાસંતરની પ્રકરણ પૂર્વક જોજના અત્યંત મહત્ત્વની છે સપાદક પાસંતરે માટે આવી કાળજી ન રાખે, તો અંથના અર્થજ્ઞાનમાં, ઇતિહાસમાં અને અંથને લગતી બીજી આવશ્યક પરંપરા સમજવામાં ગોટાળો જ થવાનો.

આપણે ત્યાં મળે તેટલા પાસંતર મૂકવાની પ્રથા નહિ જેવી છે. શાસ્ત્રીઓ સમજે છે કે અશુદ્ધ નકલને માત્ર શુદ્ધ કરી છપાવીએ એટલે સયુ". આ વિચારમાં સપાદનની માત્ર એક જાણ મુખ્ય છે. શુદ્ધ છપાવવું એ તો ખરું પણ પાસંતરે થવાના અને વધવાના કારણોનો વિચાર કરનાર કોઈ સપાદક પાસંતરે મૂકવાની સપાદનની બીજી જાણને પણ નહીં ભૂલે આ સપાદનથી અમારો જ્ઞાત અનુભવ એવો છે કે પ્રાચીન કાળમાં બનેલાં પુસ્તકોને—વેદો, આગમો, ઇતિહાસ, વેદક, ખગોળ, કે ગણિત વગેરેના અથવા—પ્રકાશિત કરનારે તે અથવાની વર્તમાનમાં જેટલી નકલ મળતી હોય તેટલી મેળવવી તે પ્રતિજ્ઞાની પરસ્પર સરખામણી કરીને તેમનું વર્ગીકરણ કરવું. વર્ગીકરણ કર્યા પછી

જેટલી પ્રતિઓ ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાની જણાય, તે અધી પ્રતિઓમાંનાં પાઠાંતરો મૂળ ગ્રંથની નીચે પાઠાંતરનો અશ્.સમજાય તે રીતે વ્યવસ્થા-પૂર્વક મૂકવા જ જોઈએ. આમ થાય તો જ ગ્રંથ સંપાદન કર્યાનું કામ કર્યું કહી શકાય, અન્યથા એટલે એકાદ પ્રતિમાં જેવું મળ્યું તેવું છપાવી દેવું, પાઠાંતરો વિષે કાળજી ન કરવી અને ગ્રંથના અર્થની સમજ માટે કરવા જેવા વિભાગ તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવું, આ બધું ગ્રંથનું સંપાતન છે.

કેટલાય ગ્રંથો અમે એવા પણ જોયા છે જ્યાં મૂળ અને ટીકા સાથે હોય છે; પણ ખૂબી એ હોય છે કે મૂળમાં પાઠ કાંઈ હોય અને ટીકામાં મૂળના શબ્દો ખીજા જ કાંઈ હોય. આ વિષે સંપાદકે કશો જ વિચાર કર્યો નથી હોતો. ગ્રંથને છપાવીને સુલભ કરવો એ જીદી વાત છે અને તેનું સંપાદન કરવું એ જીદી વાત છે વળી કેટલાય ગ્રંથોમાં નર્ચા પાઠાંતરોની જ ભરમાર હોય છે, તેમાં ક્રમપૂર્વક કશું જ વર્ગીકરણ નથી હોતું. આ પદ્ધતિ પણ પાઠાંતર ન મૂકવાની પદ્ધતિની પેઠે ઉચિત લાગતી નથી. કદાચ આ પદ્ધતિ અર્થ તરફ બહુ લક્ષ્ય ન રાખવાથી ચાલુ થયેલી હોય વર્તમાનમાં છપાવવું અને સંપાદન કરવું એ બંને પર્યાયવાચક જેવા થઈ ગયા છે ગમે તે હો, પણ ગ્રંથના સંપાદકોને અમે વિનંતિ કરીએ છીએ કે, છેવટે ભલે તેઓ ખીજું કશું ન કરે પણ વર્ગીકરણપૂર્વક વ્યવસ્થિત પાઠાંતરો મૂકવાની તસ્દી તેઓ લે, તો તે પાઠાંતરોની દૃષ્ટિ સમજવાને કાંઈ અવ્યાસી જરૂર તૈયાર થવાનો.

મૂળકારનો પરિચય

સન્મતિતર્ક^૧ મૂળના કર્તા સિદ્ધસેનસૂરિ છે સિદ્ધસેન નામના અનેક^૨ આચાર્યો જૈન પરંપરામાં થઈ ગયા છે. એ બધામાં જે દિવાકર એવા ઉપનામથી જાણીતા છે તે જ સિદ્ધસેન સન્મતિતર્ક મૂળના કર્તા છે. દિવાકર પહેલાં કોઈ સિદ્ધસેન નામના આચાર્ય સ્વેતાગર કે દિગંજર સંપ્રદાયમાં થઈ ગયા છે, એમ હજી નિશ્ચિતપણે જાણવામાં આવ્યું નથી

૧. સમય

સિદ્ધસેન દિવાકર કયા સમયમાં થયા એ ચોક્કસ અને નિર્વિવાદ રીતે કહી શકાય એટલા સાધનો હજી ઉપલબ્ધ થયાં નથી તેમનો સમય નક્કી કરવા માટે આપણી પાસે (૧) તેમની કૃતિઓ, (૨) જૈન પરંપરા જેમાં અનેક કથાનકોનો સમાવેશ થાય છે, અને (૩) નિશ્ચિત સમયવાળા લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો એટલાં સાધનો છે.

છેવટના સાધનનો આપણે પહેલાં ઉપયોગ કરીએ વિક્રમના આઠમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ^૨માં થયેલા આં હરિહર પોતાના પચવસ્તુ મૂળ અને ટીકામાં સમ્મતિ કે સમ્મતિનો ઉલ્લેખ કરે છે અને તેના કર્તા તરીકે

૧. જૈન ગ્રંથાવલી પૃં ૫૪, ૭૫, ૭૯, ૯૪, ૧૨૭, ૧૩૮, ૨૭૩, ૨૭૫, ૨૭૭, ૨૮૧, ૨૮૯, ૨૯૨.

૨. જુઓ 'જૈનસાહિત્યસંશોધક' પુસ્તક પહેલું પૃં ૫૩ તથા 'સમરાઈચ્ચક્ર' પ્રસ્તાવના પૃં ૨.

સિદ્ધસેન દિવાકરને જણાવે છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ તેમને શ્રુત-કેવળી જેવા અસાધારણ વિશેષણથી નિર્દેશે છે, જેમ કે:—

“ભગ્નદ્વ દ્વગંતેનં અમ્હાણ કમ્મવાય ણો દ્વદ્દો ।

ણ ય ણો સહાવવાઓ સુઅકેવલિણા જઓ મણિઅં” ॥૧૦૪૭॥

આયરિયસિદ્ધસેણેણ સમ્મદ્વે પદ્ધિઅજસેણં ।

દ્વસમણિસાદિવાગરક્પ્પત્તણઓ તદક્ખેણં” ॥૧૦૪૮॥

ઉલ્લેખની રીત ઉપરથી તે કોઈ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યનો ઉલ્લેખ કરતા હોય એમ લાગે છે, આથી સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમની આઠમી સદીના પૂર્વાર્ધ પહેલાં માનવામાં કોઈ અંતરાય આવતો નથી

જેન આગમો ઉપર ચૂર્ણિ નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત દીકાઓ છે, જેમનો સમય સામાન્ય રીતે વિક્રમના ચોથા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીનો છે. ચૂર્ણિઓમાં એક નિશિયસૂત્ર ઉપર પણ ચૂર્ણિ છે. તે અનેક ચૂર્ણિઓના રચનાર જિનદાસગણિ મહત્તરની કૃતિ છે. જિનદાસ મહત્તરે નંદિસૂત્ર ઉપર ચૂર્ણિ કરી છે. એ ચૂર્ણિની પ્રાચીન વિશ્વસનીય પ્રતિને અંતે તેનો રચનાસમય શક સં૦ ૫૯૮ (વિ. સ ૭૩૩, ઈ.સ. ૬૭૬)

૩. ચૂર્ણિના પ્રાતનો જિનદાસ નામનો સૂચક ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે:—

“જો ગાહાસુત્તથો, ચેવ વિધી પાગડો ફુડપદત્થો ॥

રદ્ધતો પરિભાસાણ સાહૂણ અણુગ્ગહદ્ધાણ ॥ ૧ ॥

તિ-ચણ-પણ-અદ્ધમવગ્ગો તિ-પણ-તિ-તિગઅક્ખરા વ તે તેસિં ।

પદ્ધમ-ત્તિણ્ણિ તિ-દ્ધુસરજુણ્ણિ ણામ કય જસ્સ ॥

ગુરુદિણ્ણ ચ ગણિત્ત, મહત્તરત્ત ચ તસ્સ તુદ્ધેહિં ।

તેણ કણ્ણા ચુણ્ણી, વિસેસનામા ણિસીહસ્સ ॥

નમો સુયદેવયાણ ભગવતીણ । જિણદાસગણિમહત્તરેણ રદ્ધયા ।

નમ તીર્થક્રદ્ધમ્મ ॥ છ ॥ છ ॥ શુભ ભવતુ ॥ સવત્ ૧૫૩૧ વર્ષ

ફાલ્ગુન સુદિ ૨ લિખિત ”

—નિશીથચૂર્ણિ અડ ૨. લિખિત પત્ર ૪૬૩-૨.

આપેલો ૪ છે એ જિનદાસની નિશીથચૂર્ણિમાં સન્મતિ અને તેના કર્તા સિદ્ધસેનને લગતા ત્રણ ઉલ્લેખો ૫ આવે છે

૪ જુઓ જૈન સાં સં પું પહેલુ પૂં ૫૦, ૫૧. નનીચૂર્ણિમાં હયાયેલો ૫૪ આ પ્રમાણે છે. સકરાજતો પચસુવર્ણશતેપુ નચ્ચધ્યનચર્ણી સમાપ્તા इति पृ० ५०-५१

૫. દસળગાહી-દસળગાળપ્પભાવગાણિ સત્થાણિ સિદ્ધિવિણિચ્છય-સમતિમાદિ ગેણ્હતો અસથરમાણે જ અકપ્પિય પડિસેવતિ જંયણાતે તત્થ સો સુદ્ધો અપ્રાયશ્ચિત્તી ભવતીત્યર્થ (નિશીથચૂર્ણિ લિં ૦ ઉદ્દેશક ૧, પત્ર ૮૧, પૃષ્ઠ ૧)

દસળગાળે ત્તિ । અસ્ય વ્યાખ્યા-સુત્તત્થગતદુગાધા । દસળપ્પ-ભાવગાળ સત્થાળ સમ્મદિયાદિસુતળાળે ય જો વિસારદો ણિસ્સકિય-સુત્તત્થો ત્તિ વુત્ત ભવતિ સો ય ઉત્તિમઠ્ઠપડિવન્નો, સો ય જત્થ ચેત્તે ઠિઓ તત્થતરા વા વેરજ્જ મા ત સુત્તત્થ વોચ્છિજ્જતુ ત્તિ અઓ તગ્ગહણઠ્ઠયા પકપ્પતિ વેરજ્જવિરુદ્ધસકમળ કાઠ ।

— નિશીથચૂર્ણિ લિં ૦ પૃં ૨૩૮ પ્રં

અથવા તિસુ આહલ્લેસુ ણિવ્વત્તળાધિકરણ, તત્થ ઓરાલિણ્ણ દિયાદિપચવિધ, જોળીપાહુડાતિળા જહા સિદ્ધસેનાયરિણ્ણ અસ્સા પકતા.

— નિશીથચૂર્ણિ ઉદ્દેશ ૪ (૧૬૯-૧)

— મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજયની નોટ પૃં ૧૧૦, ૫૦ ૧૪.

નિશીથચૂર્ણિના ઉક્ત ત્રણ ઉલ્લેખો ઉપરાંત એક ખાસ મહત્વનો ઉલ્લેખ જે સિદ્ધસેનના ઉપયોગાભેદવાદને લગતો છે, તે દશાચૂર્ણિમાં છે દશાસૂત્રમાં ત્રીજી દશામાં (ત્રીજા અધ્યયનમાં) ગુરુની આશાતનાઓમાં એક આ નતની (અણુઠ્ઠિયાઈ કહે) આશાતના આવે છે. એ આશાતનાનો અર્થ એ છે કે — “ગુરુ જે પર્ષદા સામે વ્યાખ્યાન કરતા હોય, તે પર્ષદા ઊઠ્યા પહેલાં જ કોઈ શિષ્ય પર્ષદાની સામે એમ કહે કે — ‘ગુરુએ જે અમુક સૂત્રની અમુક વ્યાખ્યા કરી છે, તેની આ ખીજ જ વ્યાખ્યા થાય છે, તેનો આ ખીલો જ અર્થ થાય છે,’ અને એમ કહેવા વડે દોઢઠાલો શિષ્ય પર્ષદાને પોતાનું ડહાપણ

તેમાંના પહેલા ઉલ્લેખનો ભાવ એ છે કે, “સિદ્ધિવિનિશ્ચય, સંન્મતિ વગેરે દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રોને શીખનાર સાધુ કારણુવશ જે યતનાથી અકલ્પિત વસ્તુનું સેવન કરે, તો તે એ બાખતમાં શુદ્ધ જ છે. અર્થાત્ તેને અકલ્પિતસેવન માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આવતું.”

સન્મતિને લગતા બીજા ઉલ્લેખનો ભાવ એ છે કે, “દર્શન-પ્રભાવક શાસ્ત્રો જેવાં કે સન્મતિ વગેરે, એ શ્રુતજ્ઞાનમાં જે વિશારદ હોય તેવો ઉત્તમાર્થ (અનશન)ને પ્રાપ્ત કરેલ સાધુ જે ક્ષેત્રમાં રહ્યો હોય, તે ક્ષેત્રમાં વિરોધી રાજ્ય હોય છતાં સૂત્રનો વિચ્છેદ ન થાય તેટલા માટે શીખવા જવું પડે, તો જવાની છૂટ છે.”

ત્રીજો ઉલ્લેખ સિદ્ધસેનને લગતો છે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “જેમ સિદ્ધસેન આચાર્યે ‘યોનિપ્રાભૂત’ આદિ વડે ઘોડા બનાવ્યા.”

ખતાવે, તે એક પ્રકારની ગુરુની અવજ્ઞા છે ” ચૂર્ણિમાં આચાર્ય સિદ્ધસેન ઉપર આ નંતની અવજ્ઞા કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે અને એને ભાવાશાનના કહેવામાં આવી છે. ચૂર્ણિકાર આ આગાતનાનું સ્વરૂપ સમજાવી તેના ઉદાહરણ તરીકે આચાર્ય સિદ્ધસેનને મૂકે છે, અને કહે છે કે, “સિદ્ધસેન એક જ સૂત્રનો જુદી જુદી નતનો બીજો અર્થ વિકલ્પ્યો ” સદર્શ જોતાં એમ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે—એક જ સૂત્રનો ભિન્ન અર્થ કરનાર આચાર્ય સિદ્ધસેન સિવાય બીજો કોઈ નજીતો નથી. એથી ચૂર્ણિકારનું કથન સિદ્ધસેન પોતાના ઉપાયોગાભેદવાદને લક્ષીને સૂત્રના જે અર્થાન્તરે કર્યા છે, તેને જ બરાબર બધ ઊંચે છે. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ સિદ્ધસેનના ઉપર પ્રમાણે નિર્ણયિત કરેલા સમયને મજબૂત ટેકો મળે છે. ચૂર્ણિકાર પ્રાયઃ જિનદાસ જ હશે, અથવા બીજો કોઈ હોય તો તે પણ તેનાથી અર્વાચીન તો નહીં જ હોય. ચૂર્ણિનો અક્ષરશ ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે —

અણુદ્વાદા નિવિદ્વાદા ચેવ, અભિન્ના જ તાવ વિસરતિ, અવોચ્છિન્ના જાવ એવકો વિ અચ્છતિ, તમેવ ત્તિ જો આયરિણ અત્યો કહિતો દોહિ .
તે(તી)હિ ચર્હિ વા, જહા સિદ્ધસેનાયરિતો તમેવાધિકાર વિકલ્પયતિ,
અયમપિ પ્રકારો તસ્યૈવૈકસ્ય સૂત્રસ્યૈવગુણજુત્તો, ભાવઆસાદના ભવતિ ॥

આ ઉલ્લેખોમાં મુખ્ય બે વાત તરી આવે છે. પહેલી એ કે સન્મતિતર્ક^૬ અથ જિનદાસગણિ મહત્તરના સમયમાં દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રોમાં ગણાતો હતો; અને તે એટલે સુધી કે તેનો અભ્યાસી કારણવશ દોષ-સેવન કર્યા છતાં પ્રાયશ્ચિત્તભાગી ન મનાતો, અને સન્મતિના અભ્યાસી વિદ્વાન સાધુ પાસે શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરવા માટે વિરોધી રાજ્ય સુધ્ધામાં જવાની છૂટ મનાતી બીજી વાત એ છે કે, કોઈ સિદ્ધસેન આવ્યાર્થે થોડા સંજ્ઞાની હકીકત જિનદાસગણિ મહત્તરના સમયમાં બહુ જાણીતી અને માન્ય થઈ ગઈ હતી.

પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ જે ભાષ્ય ઉપર છે, તે નિશીથભાષ્ય જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણનું મનાય છે ઉક્ત ઉલ્લેખવાળી ચૂર્ણિની મૂળ ભાષ્ય-ગાથામાં સન્મતિનું નામ નથી, પણ દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્રનો નામ વિના ઉલ્લેખ છે જિનદાસે નિર્દેશેલ અશ્વસર્જક^૭ સિદ્ધસેન એ જ સન્મતિના કર્તા દિવાકર સિદ્ધસેન છે.

સિદ્ધસેનની થોડા સર્જનાર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ અને સન્મતિની દર્શન-પ્રભાવક શાસ્ત્ર તરીકેની પ્રસિદ્ધિ આપણને એટલા નિશ્ચિત અનુમાન ઉપર તો લઈ જાય છે કે, એ સિદ્ધસેન જિનદાસની પહેલા થયેલા હોવા જોઈએ. પણ પહેલાં એટલે કેટલા પહેલાં એ સવાલ હવે થાય છે શું સિદ્ધસેન જિનભદ્રના સમકાલીન હશે કે તેમનાથી થોડા જ વખત પહેલાં અથવા લાગ્યા વખત ઉપર થયેલા હશે? સિદ્ધસેન અને જિનભદ્ર અને સમર્થ હોવા છતાં સિન્ન સિન્ન વિરોધી પક્ષ ધરાવતા. જિનભદ્ર આગ-

૬ જુઓ શ્રીમાન્ જિનવિજયજી સપાદિત જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦.

૭ “દસળપભાવગાણ સત્થાણદ્વાતે સેવતિ જા હ ।

ણાણે સુત્તત્થાણ ચરણેસળ-હિત્થિદોસા વા ” ॥

— પીઠિકા, નિશીથ ભાષ્ય, સિં. પૃ. ૨૧.

૮. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’, વૃદ્ધવાદી પ્રબંધ શ્લો. ૧૬૭-૧૬૮માં સિદ્ધસેન સૈન્ય સંજ્ઞાની સૂચના છે.

મિક પરંપરાના રક્ષક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત હતા. સિદ્ધસેન નવીન વાદના સ્થાપક તાર્કિક તરીકે અને સંસ્કૃતમાં આગમને ઉતારનાર તરીકે જાણીતા હતા. જિનદાસે ચૂર્ણિઓ વગેરે સાહિત્ય આગમ ઉપર રચેલું હોઈ તેમનું વલણ આગમિક પરંપરા તરફ વિશેષ હોય એ સ્વાભાવિક છે. જિનભદ્રની આગમિક પરંપરાનો વારસો ધરાવનાર જિનદાસ* જિનભદ્રના જ એક પ્રતિરૂપધી ળીજા વિદ્વાનનો અને તેમની કૃતિનો અતિમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે, તે એટલું તો સૂચવે જ છે કે સિદ્ધસેન જિનભદ્રના સમકાલીન તો થું પણ નિકટ પૂર્વવર્તી પણ હોવા ન જોઈએ. મુદ્દાની આખતમાં વિરોધ ધરાવનાર બે આચાર્યો સિદ્ધસેન અને જિનભદ્રની વચ્ચે એટલો વખત અવશ્ય વીતેલો હોવો જોઈએ કે જેથી જિનદાસ પણ સિદ્ધસેન અને તેમની કૃતિ તરફ માનપૂર્વક જોતા થઈ ગયા હતા તે વખતનું સાપ્રદાયિક વાતાવરણ જોતાં આમ થવાને સો-બસો વર્ષ લાગે એવી કલ્પના જરાયે અસ્થાને નહિ ગણાય. એટલે જિનદાસની નિશીથચૂર્ણિમાંના ઉક્ત ઉલ્લેખો આપણને એવી ધારણા કરાવે છે કે સિદ્ધસેન એ જિનદાસથી દોઢસો-બસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા હોય એ વધારે સભવિત છે.

હવે પરંપરા વિચારીએ. બધી પરંપરા સિદ્ધસેન દ્વિવાકરને વિક્રમના સમકાલીન અને ઉજ્જયિનીના વતની ગણે છે પણ વિક્રમ કેાણ અને ક્યારે થયો એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એક મોટો વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે. એટલે આ વિક્રમની પરંપરા આપણને સમયનિર્ણયમાં બહુ કામ આવે તેવી નથી.

સહગત સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ વિક્રમની સભાનાં નવરત્નોવાળા શ્લોકમાં આવતા ક્ષપણકને સિદ્ધસેન દ્વિવાકર માની, અને વિક્રમને

* જિનભદ્રે ચોતાના વિશેશાવશ્યક લાખ્યની રચના પૂરી કરી, તે પછી બરાબર ૬૭ વર્ષ જિનદાસે ચોતાની નાદિચૂર્ણિની રચના સમાપ્ત કરી હતી. એમ હવે તે બનેના તે તે ગ્રંથોમાં યોને દર્શાવેલા સમયને આધારે નિશ્ચિત થઈ શક્યું છે એ રીતે જોતા તે બંને એકબીજાના બહુ નિકટકાલીન કહેવાય. (જુઓ 'ભારતીય વિદ્યા — નિબંધ સંગ્રહ'માં મુનિશ્રી જિનવિજયજીનો લેખ પૃ. ૧૯૧.)

માળવાનો યશોધર્મ દેવ ગણી, સિદ્ધસેનને ૬૦ સં ૫૩૦ની આબુખાણુ મૂકે છે

આ કાળગણનામાં એ દોષો છે. એક તો પહેલાં કહ્યું તેમ વિક્રમ-રાત્ર કચારે થયો એ પ્રશ્નનો આ રીતે નિકાલ આવી શકે તેમ નથી. આ વિષયમાં અનેક મતભેદો છે અને હાલમાં શ્રીમાન્ કલ્યાણવિનયછ 'નાગરી' પ્રચારિણી પત્રિકામાં 'પ્રગટ થયેલ વીર-નિર્વાણ વિષેના' લેખમાં કેટલાક વિચારવા જેવાં પ્રમાણો આપી જૈનોમાં પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય બલમિત્ર છે એમ કહે છે; અને બલમિત્રે શકોને હરાવી ગર્દ-ભિલ્લને મારી વીર-નિર્વાણ સવત્ ૪૫૩માં ઉન્નજયિનીની ગાદી લીધી અને ૧૭ વર્ષ પછી એટલે કે વીર-નિર્વાણ સં ૪૭૦માં વિક્રમ સંવત્ શરૂ કર્યો એમ જણાવે છે તાત્પર્ય કે વિક્રમસમકાલીનતા સિદ્ધસેન દિવાકરનો સમય નક્કી કરવામાં કામ આવે તેમ નથી * વિદ્યાબુધણુની કાલ-ગણનામાં બીજો દોષ એ છે કે તેઓ નવરત્નવાળા શ્લોકને ઐતિહાસિક

૯ 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક' પૃ. ૧૭૪.

૧૦. જુઓ 'નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા' ભાગ ૧૦, અક ૪ માંનો "વીર-નિર્વાણ સવત્ ઔર જૈન કાલગણના" શીર્ષક લેખ

* આ અગે તાજેતરમાં ડૉ કુમારી શાર્લોટે કાઉન્સે 'વિક્રમ વોલ્યુમ' (— ૧૯૪૮)માં કેટલોક ઊહાપોહ કર્યો છે સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાની 'ગુણવચનદાત્રિશિકા'માં જે પરાક્રમી રાજના ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તે કોણ હોઈ શકે, તેની ઝીણવટભરી સમીક્ષા ઉપરથી તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે, તે રાજ સમુદ્રગુપ્ત છે (ઈ. સ ૩૬૦-૩૭૫) તાજેતરમાં તે રાજના સિક્કા ઉપર તેને માટે 'વિક્રમાદિત્ય' એવું બિરુદ પણ વાપરેલું મળી આવ્યું છે અર્થાત્ 'વિક્રમાદિત્ય' એ ઉપનામ વિક્રમ સવત્ શરૂ કરનાર માટે જ વપરાયું છે એવું નથી ગુપ્ત રાજાઓમાંથી ધણા માટે તે વપરાયું છે ને કે પછીના કાળમાં એ ભેદ લુપ્ત થયો અને 'વિક્રમાદિત્ય' ઉપનામ સાથે જ વિક્રમસંવત્ શરૂ કર્યાની વાત પણ જુદા જુદા રાજાઓ માટે ઉલ્લેખાઈ. સિદ્ધસેન ને આ પ્રમાણે સમુદ્રગુપ્તના અને પછીથી તેના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત-બીજના (કે જેની સલામાં કાલિદાસાદિ નવ રત્ન હતા એમ હવે મનાય છે.)

પ્રમાણ માની કાલિદાસાદિ નવે વ્યક્તિઓને સમકાલીન માને છે. પણ આ પ્રમાણે આ નવે વ્યક્તિઓને સમકાલીન માનવા માટે કશો પુરાવો નથી. વળી ક્ષપણકથી સિદ્ધસેન દિવાકર ઉદ્દિષ્ટ છે એ કેવળ કલ્પના છે. અને વધારે ચોક્કસ પુરાવાની અપેક્ષા રાખે છે. જૈનોમાં મુખ્ય આચાર્યોની કાલગણના માટે તે તે પદાવલીઓ હોય છે. આ પદાવલીઓ હમેશાં શ્રદ્ધેય હોય છે એમ તો નથી જ; પણ તેમાં અનેક કાલગણનાઓ છે એમ ક્લાટ આદિ વિદ્વાનોનું પણ માનવું છે. આ દષ્ટિએ સિદ્ધસેન દિવાકરની પરંપરા વિચારીએ.

વિ. સં. ૧૩૩૪ના સમયના પ્રભાચંદ્રના 'પ્રભાવકચરિત્ર'માં સિદ્ધસેન દિવાકરની પરંપરા વિગતથી આપી છે "વિદ્યાધર આમ્નાયમાં પાદલિપ્ત કુલર્માં સ્કંદિલાચાર્ય" થયા મુકુદ નામે એક બ્રાહ્મણ તેમનો શિષ્ય થયો આ મુકુદ પાછળથી વૃદ્ધવાદી નામે પ્રસિદ્ધ થયો " અધીયે

સમકાલીન હોય, તો તેમનો સમય વિક્રમનો ચોથો-પાંચમો સૈકો માનવામાં વિશેષ કારણ મળે

'જ્યોતિર્વિદાભરણ'ના ૨૨મા પ્રકરણમાં જ્યાં વિક્રમ રાજના નવરત્નોનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં પણ ૧૦મા શ્લોકમાં રત્ન તરીકે ગણાવેલો ક્ષપણક તે હમાં શ્લોકમાં કાલતન્ત્રકવિ તરીકે વર્ણવેલો શ્રુતસેન છે, એવું ડૉ. કાંકેતુ માનવું છે. કારણ કે એ બે શ્લોકોમાં અમરસિંહ, શંકુ, ધટકર્પર, કલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરુચિને રત્ન તરીકે તથા કાલતન્ત્રકવિ તરીકે એમ બે વખત ગણાવ્યા જ છે એટલે ૧૦મા શ્લોકમાં ક્ષપણક (જૈન સાધુ) તરીકે ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિને જ હમાંમાં શ્રુતસેન તરીકે ઉલ્લેખ છે હવે 'જ્યોતિર્વિદાભરણ'ના દીકાકાર ભાવરત્ન જણાવે છે કે, કાવ્ય અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ 'સિદ્ધસેન'ને માટે જ શ્રુતસેન ૩૫ વપરાય છે એટલે નવરત્નોમાં ઉલ્લેખેલ ક્ષપણક તે સિદ્ધસેન જ છે. હવે સવાલ એ રહે કે, સિદ્ધસેન કાલતન્ત્રકવિ છે કે કેમ; અર્થાત્ તેમણે જ્યોતિષ ઉપર કાંઈ લખ્યું છે કે કેમ જો કે, સિદ્ધસેન દિવાકરનું રચિત કાંઈ જ્યોતિષ વિષેનું પુસ્તક તો આત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ વરાહમિહિરે પોતાના 'બૃહજ્જ્ઞતક' ગ્રંથમાં જ્યોતિષ ઉપર લખનાર તરીકે સિદ્ધસેનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આમ અજૈન-પરપરા પણ જૈન પરપરાની પેઠે સિદ્ધસેનને વિક્રમાદિત્ય સાથે જોડે છે

જૈન પરંપરાઓ સિદ્ધસેન દિવાકરને વૃદ્ધવાદીનો શિષ્ય માને છે.^{૧૧}
આ પરંપરા તપાસીએ

સ્કદિલાચાર્ય જૈનોમાં પ્રસિદ્ધ માથુરી આગમવાચનાના પ્રણેતા હતા. આ વાચના જૈન પરંપરા પ્રમાણે વીર નિર્વાણ સંવત્ ૮૪૦માં થઈ એટલે કે સ્કદિલાચાર્યનો સમય વિ. સં. ૩૭૦ની આબુખાબુનો ગણાય સિદ્ધસેન દિવાકર સ્કદિલાચાર્યની ખીણ પેઢીએ આવે છે. એટલે વિક્રમનો ચોથો અને પાંચમો સૈકા સિદ્ધસેનને સ્પર્શે છે જૈન પરંપરાના આધારે સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમના ચોથા-પાંચમા સૈકામાં મૂકવામાં ખીણ કોઈ ચોક્કસ ઐતિહાસિક ખીનાને વાધો આવે કે નહિ તે તપાસીએ.

ઉપર આપણે જોયું કે નિશ્ચિત સમયવાળા ગ્રંથોમાં આવતા^{૧૨} ઉલ્લેખોને આધારે સિદ્ધસેન દિવાકરને આપણે વિક્રમના આઠમા સૈકાના

૧૧ નુઓ આગળ ‘જીવનસામગ્રી’ એ મથાળા નીચે પ્રબંધનો સાર.

૧૨ આચાર્ય હરિભદ્ર પોતાના ગ્રંથમાં તત્ત્વસંગ્રહકાર શાંતિરક્ષિતનો ઉલ્લેખ કરે છે એનો સમય વિક્રમનો આઠમો સૈકા નિર્ણીત જ છે. એ તત્ત્વસંગ્રહકાર ‘સ્યાદ્રાદ્યપરીક્ષા’ (કારિકા ૧૨૬૨ વગેરે) અને ‘બહિરર્થપરીક્ષા’ (કારિકા ૧૯૪૦ વગેરે) માં સુમતિ નામક દિગંબરાચાર્યના મતનું સમાલોચન કરે છે અને એ જ સુમતિએ આ સન્મતિ ઉપર વિવૃત્તિ કરી છે એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે એમાનો એક ઉલ્લેખ વાદિરાજસૂરિના પાશ્વનાથચરિત્રના આરભમાં અને શ્રવણમેલ્ગોલાની મહિલ્લેષુ પ્રશસ્તિમાં છે. અને ખીલે ખૂલે દ્વિપનિકામાં સન્મતિની વૃત્તિ અન્યકર્તૃક છે એમ કરીને લખેલો છે આ સુમતિનું ખીલું નામ સન્મતિ પણ છે. તેને લગતા ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે -

નમ સન્મતયે તસ્મૈ ભવકૂપનિપાતિનામ્ ।

સન્મતિર્વિવૃતા યેન સુખધામપ્રવેશિની ॥

સુમતિદેવમમુ સ્તુત યેન વ સુમતિસપ્તકમાપ્તતયા કૃતમ્ ।

પરિહૃતાપદતત્ત્વપદાર્થિના સુમતિકોટિવિવર્તિ ભવાત્તિહૃત્ ॥

આ ઉપરથી પણ સિદ્ધસેનના નિર્ણીત કરેલા પાંચમા સૈકાના સમયને વિશેષ સવાદ મળે છે .

પ્રારંભ પહેલાં મૂકી શકીએ છીએ. વિક્રમના આઠમા સૈકાના પ્રારંભમાં સમ્મતિ શાસનપ્રભાવક ગ્રંથ ગણાય છે. તે જમાનો જોતાં કોઈ પણ ગ્રંથને શાસનપ્રભાવકનું નામ મળે તે પહેલાં એ સૈકા વ્યતીત થાય એમાં નવાઈ નથી. એટલે કે, સિદ્ધમેન દિવાકરને વિક્રમની પાંચમી સદીમાં ગણીએ, તો પછીના ઉલ્લેખ હીક રીતે બંધ બેસે છે.

શ્રી મલ્લવાદીએ સિદ્ધમેન દિવાકરના ગ્રંથ સન્મતિ ઉપર ટીકા રચી હતી, એવો નિર્દેશ ‘આચાર્ય’ હરિભદ્ર કરે છે.^{૧૩} પ્રભાવકચરિત્રકાર શ્રી પ્રભાચન્દ્રસૂરિ, ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ના વિજયસૂરિપ્રવચમાં જણાવે છે કે, “શ્રી વીરનિર્વાણથી ૮૮૪ વર્ષે (અર્થાત્ વિક્રમ સં. ૪૧૪માં) બૌદ્ધો અને બૌદ્ધવ્યંતર દેવોને મલ્લવાદીએ જીત્યા” આ લખતી વખતે પ્રભાવકચરિત્રકાર શ્રી પ્રભાચન્દ્રસૂરિ સામે અવશ્ય કોઈ એવી પરંપરા હશે કે જોને આધારે તેમણે મલ્લવાદીએ બૌદ્ધો ઉપર વિજય મેળવવાનો સમય વિક્રમ સં. ૪૧૪ જણાવ્યો છે શ્રી મલ્લવાદીએ રચેલા ગ્રંથો પૈકી એક માત્ર ‘નયચક્ર’ ગ્રંથ જ અત્યારે મળી શકે છે. જો કે તે પણ મૂલરૂપે નષ્ટ થઈ ગયો જ અત્યારે માનવામાં આવે છે, છતાં એના ઉપર સિંહસૂરિગણિવાદિક્ષમાશ્રમણ નામના (વિક્રમની જૂઠી - સાતમી શતાબ્દીના) આચાર્યે રચેલી ‘ન્યાયાગમાનુસારિણી’ નામની ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ જે ટીકા મળી આવે છે, તેમાંનાં મૂળનાં પ્રતીકોને ભેગાં કરીને તેમ જ બીજી પણ અનેકવિધ સામગ્રીના આધારે આપણે

૧૩. આં હરિભદ્ર આને અગે જે ઉલ્લેખ કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે —
“ઉક્ત ચ વાદિમુલ્યેન શ્રીમલ્લવાદિના સમ્મતી ‘અનેકાત જયપતાકા’
૫૦ ૪૭, સમ્મતિવૃત્તિર્મલ્લવાદિકૃતા (બૃહદ્વિધિખણિકા) જુઓ જૈં સાં સં
પુસ્તક પહેલું પરિશિષ્ટ ૫૦ ૧૦. આ જ વાતને વિધાન દિની અષ્ટસહસ્રી
ઉપરની પોતાની અષ્ટસહસ્રીમા (લિખિત) ઉં યશોવિજયજી આ પ્રમાણે
લખે છે —

“इहार्थे कोटिशो भज्जा निर्दिष्टा मल्लवादिना ।

मूलसम्मतिटीकायामिदं दिङ्मात्रदर्शनम् ॥” (૫૦ ૨૧૦)

મૂળગ્રંથને ઘણા અંશે તૈયાર કરી શકીએ તેમ છીએ. તેમાં જે જે અન્ય ગ્રંથકારે અને તેમના વાક્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે તપાસતા પણ કોઈનો ઉપર જણાવેલ વિક્રમ સં ૪૧૪ સાથે કોઈ ગીતે વિરોધ આવતો નથી *

આમ જો મહાવાદી વિક્રમના પાંચમા સંક્રાંતિ દયાત હોય, તો પછી તેમણે જેમના ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી હોય તે સિદ્ધમેન દિવાકરને ચોથા-પાંચમા સંક્રાંતિ ગણવામાં વાધો આવતો નથી

આને અંગે જ ખીજી પણ એક પ્રુદિનાયક પ્રમાણ છે. પૂન્ય-પાદ દેવનદીએ પોતાના જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણમાં “વેત્તે મિદ્ધસેનસ્ય” (૫-૧-૭) એ સૂત્રમાં સિદ્ધસેનનો મતવિશેષ નોંધ્યો છે તે એ છે કે, સિદ્ધસેનના મત પ્રમાણે ‘વિદ્’ ધાતુને ‘ર્’ આગમ થાય છે, ભલે તે સકર્મક પણ હોય દેવનંદીનો આ ઉલ્લેખ ખિલકુલ સાચો છે; કેમકે દિવાકરની જે કોઈ થોડીક સંસ્કૃત કૃતિઓ બચી છે, તેમાંથી

* જે કોઈ વિરોધની કલ્પના આવતી હતી તે મહાવાદીએ ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીય’ ગ્રંથમાંથી ઉતારેલી અનેક કારિકાઓને કારણે આવતી હતી. એ ભર્તૃહરિનો સમય, અત્યાર સુધી, ચીની યાત્રી ઇત્સિંગે પોતાના ઈ. સ. ૬૯૧માં લખેલા ભારત યાત્રા વિષેના ગ્રંથમાં “શૂન્યતાવાની તથા સાત સાત વાર બૌદ્ધભિક્ષુ બની ફરી સસારી બનનાર મહાન બૌદ્ધ પવિત ભર્તૃહરિનું મૃત્યુ થયે આજે ૪૦ વર્ષ થયાં છે” એવા ઉલ્લેખ ઉપરથી વિચારી લેવામાં આવ્યો હતો પરંતુ મુનિ જ ખૂવિજયે “જૈનાચાર્ય શ્રી મહાવાદી અને ભર્તૃહરિનો સમય” એ લેખમાં (જુઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ નવે ૦ ૧૯૫૧, પૃ. ૩૩૨) જણાવ્યું છે તેમ, કા તો ઇત્સિંગનું વચન નિરાધાર છે અથવા એ ભર્તૃહરિ ખીજે જ કોઈ હોવો જોઈએ કારણ કે, વસુબધુના ગિષ્ય દિશાગે (વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીની આસપાસ) ભર્તૃહરિના ‘વાક્યપદીય’માંથી બે કારિકા ઉદ્ધૃત કરી છે, એ નિશ્ચિત થવાથી અને ભર્તૃહરિનો ગુરુ વસુરાત દિશાગના સાક્ષાત્ ગુરુ વસુબધુનો સમકાલીન હોવાથી, ભર્તૃહરિ અને દિશાગ બંને સમકાલીન હોય છે એટલે મહાવાદીએ બૌદ્ધો ઉપર વિ. સ. ૪૧૪માં વિજય મેળવ્યાના ઉલ્લેખને ભર્તૃહરિના સમયની ખાધા આવતી નથી.

તેમની નવમી ખત્રીશીના ૨૨મા પદમાં ‘વિદ્રતે’ એવો ર્ આગમવાળો પ્રયોગ મળે છે. અન્ય વૈયાકરણો ‘સમ્’ ઉપસર્ગપૂર્વક અને અકર્મક ‘વિદ્’ ધાતુને ‘ર્’ આગમ સ્વીકારે છે, ત્યારે સિદ્ધસેને અનુપસર્ગ અને સકર્મક ‘વિદ્’ ધાતુનો ર્ આગમવાળો પ્રયોગ કર્યો છે. આટલી વિલક્ષણતાની નોંધ દેવનંદીએ લીધી એ તેમનું બહુશ્રુતત્વ અને ચાતુર્ય કહેવાય. વળી દેવનંદી પૂજ્યપાદની મનાતી સર્વાર્થસિદ્ધિ નામની તત્ત્વાર્થ-સૂત્ર ઉપરની ટીકાના સપ્તમ અધ્યાયના ૧૩મા સૂત્રમાં ‘ઉક્તં ચ’ — શબ્દ સાથે સિદ્ધસેન દિવાકરના એક પદનો અર્થ ઉદ્કૃત થયેલો મળે છે. —

“ઉક્તં ચ — વિયોજયતિ चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते.”

એ પદ સિદ્ધસેન દિવાકરની ત્રીજી ખત્રીશીના ૧૬મા શ્લોકમાં આવે છે.* દેવનંદી દિગંબર પરંપરાના પક્ષપાતી સુવિદ્વાન છે ત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકર જ્વેતાંબર પરંપરાના સમર્થક આચાર્ય છે તે વખતનાં કટોકટીવાળાં સામ્રાજ્યિક વલણોનો વિચાર કરતાં એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે, એક સમ્રાજ્યના ગમે તેવા સુવિદ્વાનની કૃતિને બીજા વિરોધી સમ્રાજ્યમાં સાદર પ્રવેશ પામતા અમુક ચોક્કસ સમય લાગે જ.

પૂજ્યપાદ દેવનંદીનો જે સમય અત્યારે માનવામાં આવે છે, તે ફરી ઊંડી વિચારણા માગે જ છે. છતાં અત્યારની માન્યતા પ્રમાણે એ સમય વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીનું પૂર્વાર્ધ છે^{૧૪} એટલે કે પાંચમા સૈકાના અમુક ભાગથી છઠ્ઠા સૈકાના અમુક ભાગ લગી પૂજ્યપાદનો સમય લેવાય છે પૂજ્યપાદે દિવાકરના ગ્રંથોનું કરેલું સૂક્ષ્મ અવગાહન

* તે આપુ આ પ્રમાણે છે. —

वियोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते,

शिव च न परोमर्दपु(प)रुषस्मृतेर्विद्यते ।

वधायतनमभ्युपैति च परान्न निघ्नन्नपि,

त्वयाऽयमतिदुर्गमं प्रथ(श)महेतुरुद्योतित ॥ ૧૬ ॥

૧૪. ‘જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ’ ઔર આચાર્ય દેવનંદિ’વાળો લેખ જૈન સાં

સં પુસ્તક પહેલું પૃં ૭૯.

અને દિગંબર પરંપરામાં એ ત્રથોની જાહેરી પ્રતિષ્ઠા, એ અધુન જોતાં સિદ્ધસેન દિવાકર વિક્રમની ચોથી-પાંચમી શતાબ્દીમાં થયાની વાત વિશેષ સમર્થન પામે છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો સબધ પણ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે જિનભદ્રના ‘વિશેષણવતી’ ગ્રંથમાં તેમ જ ‘વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય’માં અને સન્મતિના કાણ્ડ ખીજનમાં ક્રમોપયોગવાદ* અને એકોપયોગવાદની ચર્ચા આપે છે. આ ચર્ચા સિદ્ધસેન અને જિનભદ્ર એ બેમાંથી કોઈ એકનું પૂર્વવર્તીપણું અને ખીજનું ઉત્તરવર્તીપણું નિશ્ચયપૂર્વક સાબિત કરવા માટે સીધી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, પરંતુ ખીજ પુરાવાઓ ઉપરથી જો પૌર્વાપર્ચ નક્કી થઈ શકતું હોય, તો તેની પુષ્ટિમાં એ જરૂર ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે. આપણે મુખ્યપણે પરંપરાના પુરાવાઓને આધારે પહેલાં વિચારી ગયા કે, સિદ્ધસેનનો સમય વિક્રમનો ચોથો-પાંચમો સૈકો વધારે સભવિત છે હવે જિનભદ્રગણિના વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યની એક અતિ પ્રાચીન લિખિત પ્રતિમાં તે ગ્રંથનો રચનાકાલ ગ્રંથકારે પોતે જ આપેલો છે x તદનુસાર તે ગ્રંથ વિક્રમ સંવત ૬૬૬માં કાઠિયાવાડ વલ્લીમાં સમાપ્ત થયો છે. અન્ય ગ્રંથોની રચના સાથે વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય જેવા સર્વશાસ્ત્રસંદોહનરૂપ વિસ્તૃત, ગભીર અને પરિપક્વ ગ્રંથની રચના તેમ જ સાધુજીવન-સુલભ આયુષ્યનો વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે, ક્ષમાશ્રમણનો જીવનકાલ વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાના અંતિમ ભાગથી સાતમા સૈકાના ત્રીજા પાદ સુધી લાંબાયેલો હોય એમ બનવા જોગ છે એટલે, જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે પોતાના ગ્રંથોમાં

* સન્મતિટીકા પૃ. ૫૯૭

x એ પ્રતિ જસદમેરના ભડારમાંથી છેક ઈ. સ ૧૯૪૨ના ડિસેમ્બર માસમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીને હાથ લાગી હતી. જુઓ તે વિષે તેમનો ‘ભારતીયવિદ્યા-નિબંધસંગ્રહમાં’ ‘ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો સુનિશ્ચિત સમય’ એ લેખ. પૃ. ૧૯૧.

સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપયોગાભેદ-વાદની સમાલોચના કરી છે, અને તેથી સિદ્ધસેન દિવાકર જિનભદ્રગણિ કરતાં પૂર્વતર છે, એમ કહેવું જોઈએ.

વળી મલ્લવાદીના ‘દ્વાદશારનયચક્ર’ના વિનષ્ટ મૂલનાં જે પ્રતીકો તેમાં વિસ્તૃત ટીકાગ્રંથમાં મળે છે, તેમાં દિવાકરનું સૂચન છે, પણ જિનભદ્રગણિનું સૂચન નથી એટલે મલ્લવાદી જિનભદ્રગણિ કરતાં પહેલાં થયા છે એમ કહિત થાય છે. તો પછી મલ્લવાદી જેના ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખે તે સિદ્ધસેન દિવાકર તો તેમના કરતાં પણ પૂર્વતર હોવા જોઈએ.

આમ સિદ્ધસેનને વિક્રમની ચોથી સદીના અંતમાં કે વિક્રમની પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં ગણવાનું અત્યારે ઉપલબ્ધ સાધનો જોતાં પ્રાપ્ત થાય છે

પણ સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમની ચોથી-પાંચમી સદીમાં ગણવા સામે જે મુખ્ય વાંધાઓ લેવામાં આવ્યા છે. એક વાંધો પ્રો. યાકોબી^{૧૬} અને પ્રો. વૈદ્યનો છે, અને બીજો પં. જુગલકિશોરનો^{૧૭} છે અને વાંધાઓ માટે સામગ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ‘ન્યાયાવતાર’માંથી લેવામાં આવી છે

‘ન્યાયાવતાર’ના ૪ થી ૭ શ્લોકોમાં પ્રમાણોની ચર્ચા આવે છે. તેમાં શ્લોક પાંચમામાં અબ્રાન્ત^{૧૮} અને શ્લોક છઠ્ઠામાં^{૧૯} અન્તપદ છે. પ્રો. યાકોબી અને તેમના મતના ઉપજીવી પ્રો. વૈદ્ય આ શ્લોકમાં આવતા અબ્રાન્ત અને અન્ત શબ્દો ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તેઓનું એમ માનવું છે કે પ્રમાણની વ્યાખ્યામાં અબ્રાન્ત શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ કરનાર બૌદ્ધ આચાર્ય^{૨૦} ધર્મકીર્તિ છે. ધર્મકીર્તિએ ‘પ્રમાણસમુચ્ચય’ના

૧૬. ‘સમરાધ્યયકહા’ પ્રસ્તાવના પૃ. ૩

૧૭. જુઓ ‘સ્વામી સમતલદ’ પૃ. ૧૨૬-૧૩૩

૧૮. અનુમાન તદબ્રાન્ત પ્રમાણત્વાત્ સમક્ષવત્ ॥ ૫ ॥

૧૯. ન પ્રત્યક્ષમપિ અન્ત પ્રમાણત્વવિનિશ્ચયાત્ ।

અન્ત પ્રમાણમિત્યેતદ્ વિરુદ્ધ વચન યત્ ॥ ૬ ॥

પ્રથમ પરિચ્છેદમાં દિગ્નાગે આપેલી “ પ્રત્યક્ષં કલ્પનાપોઢ નામ-
જાત્યાદ્યસયુતમ્^{૨૦} ” એ પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યાને અન્નાન્ત પાંચી વધારે
શુદ્ધ^{૨૧} કરી છે. હવે સિદ્ધસેન દિવાકર ‘ન્યાયાવતાર’માં ધર્મકીર્તિના
અન્નાન્ત શબ્દનો ઉપયોગ કરી “ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષની જેમ અન્નાન્ત
છે ” એમ કહી ધર્મકીર્તિનું ખંડન કરે છે અર્થાત્ એ બંને મહાશયોના
મત પ્રમાણે સિદ્ધસેન દિવાકર ધર્મકીર્તિની પછી એટલે કે ઈ. સ.
૬૩૫-૬૫૦ પછી આવે.

આ દલીલ તપાસીએ પ્રમાણની વ્યાખ્યામાં અન્નાન્ત અથવા
તેને મળતો શબ્દ ભારતીય દર્શનોમા ધર્મકીર્તિ પહેલાં અજાત હતો,
એમ માનવું એ ખરેખર મોટી ભૂલ છે કારણ કે ગૌતમના ન્યાયસૂત્ર
અને તેના વાત્સ્યાયનના ભાષ્યમા ‘અબ્રાત અર્થવાણો અવ્યમિચારિશબ્દ
અને તે શબ્દવ્રતિત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ પ્રસિદ્ધ છે (૧, ૧, ૪.)
ત્રી પી એલ વૈદ્ય એમ જણાવે છે કે જો દિગ્નાગની પહેલાના ઐશ્વ
ન્યાયમા અન્નાન્તનો વિચાર (conception of અન્નાન્ત) મંળી
આવે, તો તેઓ તેમનો વિચાર બદલવા તૈયાર^{૨૨} છે મુલાએ અન્નાન્ત
શબ્દ અને તેના વિચારો દિગ્નાગ પહેલાંના ઐશ્વ ન્યાયમા પણ મળી
આવે છે.

ત્રી દુચીએ (Tousi) જર્નલ ઓ રે. એ. સો ના ૧૯૨૯ના
જુલાઈના અંકમા દિગ્નાગ પહેલાના ઐશ્વ ન્યાય ઉપર એક વિસ્તૃત
નિબંધ પ્રકટ કર્યો છે તેમાં ઐશ્વ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ચીની અને ટિબેટન
અનુવાદોના આધારે દિગ્નાગ પહેલાં ઐશ્વોમાં ન્યાયદર્શન કેટલું વિસ્તૃત
અને વક્ર સત હતું તે બનાવવાનો સમર્થ પ્રયત્ન છે. યોગાચારમૂર્મિશાસ્ત્ર

૨૦ પ્રો. સતીગચ દ્ર વિદ્યાભૂષણની ‘હિસ્ટરિ ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક’ પૃ. ૨૭૭નું ટિપ્પણ.

૨૧ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ કલ્પનાપોઢમન્નાન્તમ્ ૧, ૪ ‘ન્યાયખિંદુ’.

૨૨ ડો. પી. એલ. વૈદ્યની ‘ન્યાયાવતાર’ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯.

અને પ્રકરણાર્થવાચા નામના ગ્રંથોના વર્ણનમાં પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે :—

“Pratyaksha according to A [1. e Yogachara Bhumi Shastra and Prakaranaryavaca] must be ‘aparaksha, unmixed with imagination, nirvikalpa and devoid of error, abhanta or avyabhichari’ ”

— “ ‘એ’ના (યોગાચારભૂમિશાસ્ત્ર અને પ્રકરણાર્થવાચાના) મતે પ્રત્યક્ષ અપરોક્ષ, કલ્પનાપોદ, નિર્વિકલ્પ અને ભૂલ વિનાનું અભ્રાન્ત અથવા અવ્યભિચારિ હોવું જોઈએ.” અભ્રાન્ત અથવા અવ્યભિચારિ શબ્દ ઉપર ટિપ્પણમાં પ્રો. દુયી જણાવે છે કે આ બંને શબ્દો પર્યાયો છે અને ચીની અને ટિબેટી શબ્દોનો આમ બંને રીતે અનુવાદ થઈ શકે. પોતે સાધારણ રીતે અભ્રાન્ત શબ્દ જ સ્વીકારે^{૨૩} છે આથી પ્રો. દુયી એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે, ધર્મકીર્તિએ જે અભ્રાન્ત શબ્દ પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યામાં ઉમેર્યો છે, એ એણે નવો ઉમેર્યો નથી પણ સૌત્રાન્તિકોની જૂની વ્યાખ્યાને સ્વીકારી તેણે એ પ્રમાણે દિગ્નાગની વ્યાખ્યામાં^{૨૪} સુધારો કર્યો છે.^{૨૫}

૨૩. જ.૦ રો.૦ એ.૦ સો.૦ જુલાઈ ૧૯૨૯, પૃ. ૪૭૦ અને ફુટનોટ ૪, પૃ. ૪૬૪, ૪૭૨ ઇત્યાદિ.

૨૪. દિગ્નાગ એ યોગાચાર-વિજ્ઞાનવાદનો અનુગામી હોવાથી તેની વ્યાખ્યા વિજ્ઞાનવાદ પ્રમાણે જ છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન એવું બાહ્ય વસ્તુનું અસ્તિત્વ ન માનતા હોવાથી તેઓને મતે તથાગતના જ્ઞાન સિવાયના બધાના જ જ્ઞાનો તત્ત્વદષ્ટિએ ભ્રાંત છે. એટલે તેઓ પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં અભ્રાંત પદ નથી મૂકતા, કારણ કે તે પદનું વ્યાવર્ત્ય તેમના મતે કોઈ જ નથી. તેથી જ ‘ન્યાયમુખ’ અને ‘ન્યાયપ્રવેશ’ગત પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ અભ્રાંત પદ વિનાનું જ છે.

૨૫. જ.૦ રો.૦ એ.૦ સો.૦ જુલાઈ ૧૯૨૯, પૃ. ૪૭૨.

યોગાચાર્યમિશાસ્ત્ર અસંગના ગુરુ મૈત્રેયની કૃતિ છે.^{૨૬} હવે અસંગનો સમય ઈ. સ.ના ચોથા સૈકાનો વચ્ચેનો ભાગ^{૨૭} મનાય છે. એટલે કે પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં અત્રાન્ત શબ્દનો પ્રયોગ અને અત્રાતપણાનો વિચાર વિક્રમના પાંચમા સૈકા પહેલાં સારી રીતે જાણીતો હતો, અર્થાત્ એ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ હતો તેથી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરના ‘ન્યાયાવતાર’માં આવતા માત્ર અત્રાન્ત પદ ઉપરથી તેને ધર્મકીર્તિની પછી મૂકવાની જરૂર નથી સિદ્ધસેન દ્વિવાકરને અસંગ પછી, પણ ધર્મકીર્તિ પહેલાં માનવામાં કોઈ પણ જાતનો અન્તરાય નથી.

ખીજી વાત પ્રો યાકોબીએ કહી છે તે એ છે કે, ‘ન્યાયાવતાર’માં જે પ્રત્યક્ષમાં સ્વાર્થ અને પરાર્થનો ભેદ સિદ્ધસેને બતાવ્યો છે, તે ધર્મકીર્તિના કેવળ અનુમાનના સ્વાર્થ-પરાર્થ ભેદની સામે છે; પરંતુ એ વાત પણ હીક નથી. કારણ કે સિદ્ધસેનનો ઉક્ત વિચાર માત્ર ધર્મકીર્તિને લક્ષીને જ છે એમ માનવાને કશો જ આધાર નથી. ખીજી રીતે જો સિદ્ધસેન ધર્મકીર્તિના પૂર્વવર્તી હરતા હોય, તો અલબત્ત એ જોવા બાકી રહે છે કે ત્યારે સિદ્ધસેનનો એ વિચાર કોની સામે અથવા કોને અનુસરતો છે વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનમાં અનુમાનના જ સ્વાર્થ પરાર્થ ભેદ હોવાની વાત ધર્મકીર્તિના પૂર્વવર્તી ‘ન્યાયમુખ’ અને ‘ન્યાય-પ્રવેશ’ જેવા બૌદ્ધ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. તેથી સિદ્ધસેનનું કથન ધર્મકીર્તિની સામે જ છે એ વિધાન નિરાધાર હરે છે.

વળી પ્રો યાકોબીના વિચાર સામે છેલ્લે એક વિચાર આવે છે અને તે એ છે કે, સિદ્ધસેને અનુમાનના અત્રાન્તપણાનું અને પ્રત્યક્ષના સ્વાર્થ પરાર્થ એવા બે ભેદનું વિધાન ધર્મકીર્તિ સામે કર્યું હોય એમ થોડી વાર માની લઈએ તોપણ, તેમણે “ન પ્રત્યક્ષમપિ આન્ત

૨૬. જ૦ ર૧૦ એ૦ સો૦ ઓક્ટોબર ૧૯૨૯, પૃ૦ ૮૭૦. જુલાઈના અકમા અસંગની કૃતિ ગણી છે. પણ તે ભૂલ છે એમ કહી ઓક્ટોબરના અકમા સુધારો કર્યો છે.

૨૭. Keith, Indian Logic and Atomism pP 23.

પ્રમાણત્વવિનિશ્ચયાત્” (‘ન્યાયાવતાર’ શ્લોક ૬) ઇત્યાદિ દ્વારા પ્રત્યક્ષના અભ્રાન્તપણાનું વિધાન કોની સામે કયું છે, એ એક સવાલ છે. ધર્મકીર્તિની સામે તો તે વિધાન નથી જ. કારણ કે ધર્મકીર્તિ તો પ્રત્યક્ષને અભ્રાન્ત માને જ છે એટલે એ વિધાન ખીજા કોઈની સામે છે એ તો નિર્વિવાદ છે ખીજા કોઈ એટલે ધર્મકીર્તિથી ભિન્ન કે જેઓ પ્રત્યક્ષમાં અભ્રાન્તપણું ન માનતા હોય તેઓ. એવા બૌદ્ધ વિદ્વાનો તેમના ઉપલબ્ધ ગ્રંથ દ્વારા આજે આપણી સામે વસુમંધુ, દિગ્માગ અને શંકરસ્વામી છે. પ્રત્યક્ષને અભ્રાન્ત ન માનનાર વિદ્વાનો એટલે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો અને પ્રત્યક્ષને અભ્રાન્ત વિશેષણ લગાડનાર એટલે સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધો તેથી એકંદર એમ ક્ષલિત થાય છે કે, સિદ્ધસેને સૌત્રાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદી બન્ને પ્રકારની બૌદ્ધ તર્કપર પરા સામે પ્રમાણ વિષે પોતાનાં વિધાનો મૂક્યાં. ધર્મકીર્તિ પહેલા પણ સૌત્રાન્તિક તર્કપર પરા હતી, એ બાબત આપણે પાછળ કહી ગયા; એટલે ખીજાં પ્રમાણોથી સિદ્ધસેનનું ધર્મકીર્તિ કરતાં પૂર્વવર્તીપણું સાબિત થઈ શકતું હોય, તો એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સિદ્ધસેને અનુમાન અને પ્રત્યક્ષમાં કરેલાં વિધાનો ધર્મકીર્તિના પૂર્વવર્તી સૌત્રાન્તિક અને વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ તાર્કિકોને લક્ષીને જ છે, ધર્મકીર્તિને લક્ષીને નહિ.

ન્યાયાવતારનો “આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લઙ્ઘ્યમ્” ઇત્યાદિ નવમો શ્લોક સમંતભદ્રના રત્નકરંડક શ્રાવકાચારમાં આવે છે, તે ઉપરથી પં. જુગલકિશોરજી એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે, તે શ્લોક સિદ્ધસેન દિવાકરે સમંતભદ્રના ગ્રંથમાંથી લીધો છે તેમની મુખ્ય દલીલ તે શ્લોકનું ચાતુ સંદર્ભમાં ઔચિત્ય છે કે નહિ તે ઉપર રચાયેલી છે ‘ન્યાયાવતાર’માં તે શ્લોક બરાબર સ્થાને છે એમ અમને વિષય તપાસતાં લાગે છે. તેથી જ્યાં સુધી વધારે ચોક્કસ પ્રમાણ મળે નહિ, ત્યાં સુધી બહુ તો એટલું જ કદપી શકાય કે સમંતભદ્ર અને સિદ્ધસેન દિવાકર બન્નેએ તે શ્લોક કદાચ કોઈ એક ત્રીજા સ્થાનમાંથી લીધો હોય. આથી આ

શ્લોક સમતભદ્રની કૃતિમાં છે તે ઉપરથી કાંઈ પણ સમય પડ્યો
અનુમાન દોરી શકાતુ નથી આવો ખીન્ને પણ એક શ્લોક જનને
નામે ચડેલો મળે છે ૨૮

આ રીતે આ જન્મે વાધાઓનો નિકાલ થઈ શકે છે અને તેથી
સિદ્ધસેન દિવાકરને વિક્રમના ચોથા-પાચમા સદામા મૂક્યામાં કાંઈ દરકત
દેખાતી નથી

સિદ્ધસેનનો એ જમાનો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અત્યુચ્ચ તરીકે
જાણીતો છે આ યુગ સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાષાના પુનરુત્થાનનો યુગ
છે. સિદ્ધસેન પહેલાંના જન ગ્રંથો મોટા ભાગે પ્રાકૃતમાં હતા દિવાકરની
ઉપલબ્ધ કૃતિઓનો મોટો ભાગ સંસ્કૃતમાં છે, તેમજ તેમના વિષેની
કથાઓમા જન આગમોના સંસ્કૃતમા અનુવાદ કરવાના તેમના પ્રયત્નો ૨૯
ઉલ્લેખ છે આ હકીકત આ સમય સાથે જરાજર બંધ જોડે છે આખા
દેશમા સંસ્કૃતનું પુનરુત્થાન થાય અને જન ગ્રંથો પ્રાકૃતમા રહે, એ આ
પ્રાક્ષણિકીય જન સિદ્ધને ન ડુએ, એ સ્વાભાવિક છે પણ કદિ આગળ
દિવાકરનું કાંઈ જાણુ આસુ નહિ હોય, એમ એમનાં કથાનકો ઉપરથી
ભાસે છે.

૨. જીવનસામગ્રી

પોતાના જીવનવૃત્તાંત વિષે દિવાકર સિદ્ધસેને પોતે કાંઈ લખ્યું
હોય અગર તે વિષે તેમના સમસમયવર્તી કે તેમની પછી તુરંત જ
થનાર કોઈ વિદ્વાને કાંઈ લખ્યું હોય તેવું કાંઈ સાધન હજી મળ્યું નથી.
તેમના જીવન વિષે જે થોડી કે ઘણી અધૂરી કે પૂરી, સંદિગ્ધ કે
નિશ્ચિત માહિતી મળે છે અગર મેળવી શકાય તેમ છે, તે મુખ્યપણે

૨૮ નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઞ્છના ડમે રસોપવિદ્વા ઇવ લોહધાતવ. ।

भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो भवन्तमार्या प्रणता हितंपिण ॥

આ શ્લોકને સન્મતિટીકાકાર અભયદેવે (૫૦ ૭૧૧) સિદ્ધસેનનો કહ્યો
છે અને 'સ્વાદ્વાદમજરી'ના કર્તા મહિલધેણે (૫૦ ૨૨૮) સમતભદ્રનો કહ્યો છે.

૩૨ જુઓ આગળ આવતા પ્રબધના સારમાં ૫૦ ૮૦.

ત્રણ સાધનોને આભારી છે: (૧) પ્રખ્યાત, (૨) ઉલ્લેખો અને (૩) સ્વકૃતિઓ.

દિવાકરના જીવનને સ્પર્શ કરનાર પાંચ પ્રખ્યાતો અત્યારે અમારી સામે છે; તેમાં બે લખેલા અને ત્રણ છપાયેલા છે. લખેલમાં એક ગદ્યખંડ અને બીજો પદ્યખંડ છે. ગદ્ય પ્રખ્યાત ભદ્રેશ્વરની ‘કથાવલિ’માંનો હોઈ, લગભગ દસમા અગિયારમા સૈકા જેટલો જૂનો છે. પદ્યપ્રખ્યાતને લેખક કે તેનો સમય અજ્ઞાત છે; તેમ છતાં તે વિ. સં. ૧૨૯૧ પહેલાં ક્યારેક રચાયો છે એ તો નિશ્ચિત છે. કારણ કે ૧૨૯૧ ની લખેલી તાડપત્રની પ્રતિમાં તેનો ખડિત ઉતારો રૂઝ મળે છે. બંનેમાં ગદ્યપ્રખ્યાત પ્રમાણમાં ટૂંકો છે. પદ્યપ્રખ્યાતમાં ગદ્યમાં આવેલી બાબતો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવાયેલી છે અને તેમાં થોડીક હકીકત વધારે પણ છે. એકંદરે એ બંનેમાં ગદ્યપ્રખ્યાત જૂનો લાગે છે, અને તેને આધારે પદ્યપ્રખ્યાતની રચના થઈ હોય એમ લાગે છે. છપાયેલા ત્રણે પ્રખ્યાતો લગભગ ૭૫ વર્ષ ૩૪ જેટલા વખતમાં થોડે થોડે અતરે રચાયેલા ‘પ્રભાવકચરિત્ર’, ‘પ્રખ્યાતચિંતામણિ’ અને ‘ચતુર્વિંશતિપ્રખ્યાત’માં આવે છે. સમયની દૃષ્ટિએ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માંનો પ્રખ્યાત લિખિત ઉક્ત બે પ્રખ્યાતો કરતાં અર્વાચીન છે. તેમ છતાં તેનું મહત્ત્વ વિશેષ હોવાનાં ત્રણ કારણો છે. પહેલું એ કે તે પ્રખ્યાતમાંની કેટલીક હકીકત પ્રખ્યાતને અતે સૂચવ્યા ૩૫ મુજબ એક જીર્ણ અને પ્રાચીન મહત્ત્વની પ્રશસ્તિમાથી લેવામાં આવી છે. બીજું

૩૩. તાડપત્રીય પ્રતિના અતનો ઉલ્લેખ—

इति तत्कालकविवादिगजघटापचवक्रस्य ब्रह्मचारीति ख्यातविशदस्य श्रीबप्पभट्टिसूरे कथानक समर्थितम् ॥ छ ॥ छ ॥ सवत् १२९१ वैशाख वैदि ११ सोमे पुस्तिका लिखिता ॥ छ ॥ शुभ भवतु ॥ छ ॥ छ ॥

૩૪. આ ત્રણે પ્રખ્યાતોની રચના-સમય અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—
વિ. સં. ૧૩૩૪, ૧૩૬૧, ૧૪૦૫. આ માટે તે-તે ગ્રંથનો અતભાગ જોવો.

૩૫. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ — વૃદ્ધવાદિપ્રખ્યાત-શ્લોક ૧૭૭-૧૭૯, ૧૮૦.

કારણ એ છે કે, એ પ્રમથને પ્રાચીન કવિઓના રચેલ ગ્રંથોનો^{૨૬} પણ આધાર છે, અને ત્રીજું કારણ એ છે કે જેમ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માંના એ પ્રમથમા લિખિત ઉક્ત એ પ્રમથોનો સાર સમાર્થ જાય છે, તેમ એ જ પ્રમથ ‘ચતુર્વિંશતિપ્રમથ’માંના પ્રસ્તુત પ્રમથનો આધાર પણ છે આ મહાન્વને લીધે અહીં ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માંના પ્રસ્તુત પ્રમથમાંથી દિવાકરને લગતો સાર પ્રથમ આપવો ઉચિત ધાર્યો છે એ સાર આપ્યા પછી અન્ય પ્રમથોમાં જે વધતટ કે ખાસ ફેરફાર હશે, તે પણ સૂચવવામાં આવશે તેથી દિવાકરના જીવનને લગતી પરપરાથી નોંધાયેલી બધી બાબતો બેવડાયા વિના એક જ સ્થળે સુલભ થશે. પછીના પ્રમથોમાં પૂર્વના પ્રમથોમાંથી કેટકેટલું આવ્યું છે અને કેટકેટલું કોઈ ખીજાં સાધનોથી ઉમેરાયું છે એ પણ સહેજે જાણી શકાશે

પ્રભાવકચરિત્રગત પ્રમથનો સાર^{૨૭}

વિદ્યાધર નામક આમ્નાય-શાખામા અને પાદલિખ્તસૂરિના કુળ-સત્તાનમાં અનુયોગધર શ્રીસ્કંદિલાચાર્ય થયા તેમના અવસાન પછી તેમની પાટે આવેલા શ્રી વૃદ્ધવાદી નામના શિષ્ય વિહાર કરતા કચારેક વિશાલા-ઉજ્જેનીમા જઈ પહોંચ્યા, જ્યાં શ્રી વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા હતો કાત્યાયન ગોત્રીય બ્રાહ્મણ દેવર્ષિ પિતા અને દેવશ્રી માતાનો પુત્ર વિદ્વાન સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદી પાસે જઈ પહોંચ્યો તેણે ખ્યાતિ સાંભળેલી હોવાથી વગર ઓળખાણે પૂછ્યું કે, “હે મુનિ! આજકાલ વૃદ્ધવાદી આંહીં છે કે નહિ?” મુનિએ કહ્યું, “તે હું પોતે જ છું” આ સાંભળી સિદ્ધસેને કહ્યું કે, “ઘણા વખત થયાં વાદગોષ્ટી કરવાનો મારો સંકલ્પ છે તે તમે પૂરો કરો” સૂરિએ જવાબમાં કહ્યું કે, “હે વિદ્વાન! તું પોતાના મનને સતોપત્રા સભામાં કેમ નથી જતો?” સૂરિએ એમ કહ્યા છતાં પણ જ્યારે એણે ત્યાં જ વાદ કરવાનો આગ્રહ ન છોડ્યો,

૨૬. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’—વૃદ્ધવાદિપ્રમથ શ્લોક ૧૭૭-૧૭૯, ૧૮૦.

૨૭. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’—વૃદ્ધવાદિપ્રમથ પૃ. ૯૧થી ૧૦૩.

ત્યારે સૂરિએ પાસે હાજર રહેલા ગોવાળિયાઓને જ સભ્યો કર્યા અને વાદકથા ચલાવવા કહ્યું. સિદ્ધસેને પહેલાં ‘સર્વજ્ઞ નથી’ એવો પૂર્વપક્ષ કરી તેને યુક્તિથી સ્થાપ્યો. વૃદ્ધવાદીએ પાસેના સભ્ય ગોવાળિયાઓને પૂછ્યું કે, “કહો ભલા તમે આ વિદ્વાનનું કહેલું કાંઈ સમજ્યા ?” ગોવાળિયાઓ બોલ્યા:— “પારસીઓ (ફારસી બોલનારાના) જેવું અરુપષ્ટ કથન કેમ સમજાય ?” એ સાબળી વૃદ્ધવાદીએ પહેલાં તો ગોવાળિયાઓને કહ્યું કે “આ વિદ્વાનનું કહેલું હું સમજ્યો છું. તે એમ કહે છે કે ‘જિન નથી.’ શું તેનું એ કહેલું સાચું છે ? તમે કહો ” ગોવાળિયાઓ બોલ્યા:— “જૈન મંદિરમાં જિનમૂર્તિ છતાં જિન નથી એમ કહેનાર આ બ્રાહ્મણ મૃષાવાદી છે.” આટલો વિનોદ કર્યા પછી વૃદ્ધવાદીએ સિદ્ધસેનના પૂર્વપક્ષના જવાબમાં યુક્તિથી સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ સાબિત કર્યું. સિદ્ધસેને સૂરિને હર્ષગદ્ગદ વચ્ચને કહ્યું કે, “તમે જીત્યા. હવે મને શિષ્યરૂપે સ્વીકારો. કારણ કે જીતનારના શિષ્ય થવાની મારી પ્રતિષ્ઠા છે.” સૂરિએ સિદ્ધસેનને જૈની દીક્ષા આપી શિષ્ય બનાવ્યો, અને કુમુદચંદ્ર એવું નામ આપ્યું. કુમુદચંદ્ર જલદી જ જૈન સિદ્ધાંતોનો પારગામી થઈ ગયો; એટલે ગુરુએ તેને આચાર્યપદે સ્થાપ્યો અને પ્રથમનું જ સિદ્ધસેન એ નામ પાછું કરી રાખ્યું. ત્યાર બાદ ગુરુ સિદ્ધસેનને ગરબ સાંપી ત્યાંથી બ.જે સ્થાને વિહાર કરી ગયા.

ક્યારેક સિદ્ધસેન બહાર જતા હતા ત્યારે તેમને વિક્રમ રાજાએ જોયા, અને જાણી ન શકાય એવી રીતે તેમને મનથી પ્રણામ કર્યા. સૂરિ એ વાત સમજી ગયા અને તેમણે તે રાજાને જોયે અવાજે ધર્મલાભ આપ્યો એ ચતુરાઈથી ખુશ થઈ રાજાએ સૂરિને કરોડ સુવર્ણટકા દાનમાં આપ્યા અને ખજાનચીને એ લખી લેવા કહ્યું કે, “દૂરથી જ હાથ જોયો કરી ધર્મલાભ આપનાર સિદ્ધસેનસૂરિને વિક્રમરાજાએ કરોડ ટકા આપ્યા ” પછી સિદ્ધસેનને બોલાવી એ દાન લઈ જવા રાજાએ કહ્યું જવાબમાં સૂરિએ કહ્યું કે, “હું તે લઈ ન શકું. તું તેનો મરજી પ્રમાણે ઉપયોગ કર.” વિક્રમ સમજી ગયો અને તેણે તે દાન સાધારણ

આતામાં રાખી તેમાંથી સાધર્મિકાને મદદ આપી અને ચૈત્યોને ઉદ્ધાર કર્યો

ક્યારેક તે સિદ્ધસેન ઉજ્જૈનીથી ચિત્રદૂટ તરફ વિચર્યા. ત્યાં તેમણે પહાડની એક બાજુએ એક થાલલો જોયો એ થાલલો પથ્થર, લાકડું કે માટીનો ન હતો સિદ્ધસેનને વિચાર કરતાં લાગ્યું કે, એ તો ઔપધિઓના ચૂર્ણો ઉપરથી બનેલો છે. તેથી તેમણે બુદ્ધિબળથી તે સ્તલના ગંધ, રસ અને સ્પર્શની પરીક્ષા કરી અને છેવટે એ ઔપધિઓની વિરોધી બીજી ઔપધિઓ લાવી તેને ઘસી થાલલામાં કાણું પાડ્યું એટલે તેમાં તેમને હબ્બરો પુસ્તકો નજરે પડ્યા. તેમાંથી એક પુસ્તક લઈ, તેમાંથી એક પાનું ઉઘાડી તેમણે તેમાંથી એક લીટી વાંચી. તેટલામાંથી સુવર્ણસિદ્ધિયોગ અને સરસવમત્ર (સૈન્ય સરજવાની વિદ્યા) એ બે પ્રાપ્ત થયા આગળ તે પુસ્તક આનંદભરે સૂરિ વાચતા જ હતા, તેટલામાં શાસનદેવીએ યોગ્યતા ન જણાવાથી તે પુસ્તક સૂરિની પાસેથી હરી લીધું.

ત્યાર બાદ સૂરિ ત્યાંથી પૂર્વ દેશના પર્યંત ભાગ - છેડા તરફ વિચર્યા, અને કર્માર નામના નગરમાં પહોંચ્યા ત્યાં દેવપાલ નામનો રાજા હતો, તેણે સૂરિનું સ્વાગત કર્યું. સૂરિએ તે રાજાને ધર્મકથાથી બોધ પમાડ્યો અને સખા બનાવ્યો ક્યારેક વિજયવર્મા નામના કામરુ દેશના રાજાએ તે દેવપાલ ઉપર ચડાઈ કરી અને મોટા જંગલી સૈન્ય દ્વારા તેને ઘેરી લીધો આથી ગભરાઈ દેવપાલ સૂરિને શરણે ગયો અને કહ્યું કે, “તમે જ હવે શરણુ છો દુશ્મનનું તીડ જેવું સૈન્ય મારા નાનકડાશા ખજાના અને નાનકડાશા સૈન્યનો નાશ કરશે ” આ સાંભળી સૂરિએ દિલાસો આપ્યો કે, “હે રાજા તું ડર મા, હું ધલાજ કરીશ ” સૂરિએ સુવર્ણસિદ્ધિયોગથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સર્પવિદ્યાથી મોટું સૈન્ય સર્જ્યું એની મદદથી દેવપાલે પોતાના શત્રુને હરાવ્યો. દેવપાલે મળેલી મદદથી ખુશ થઈ સૂરિને દિવાકર પદથી સંબોધ્યા તે એવા આશયથી કે શત્રુભંધૂપ અંધકારને દૂર કરવામાં સૂરિએ દિવાકર

(સૂચી)નું કામ કર્યું હતું ત્યાર બાદ સિદ્ધસેન દિવાકર પદવીથી પ્રસિદ્ધ થયા અને સિદ્ધસેન દિવાકર એ નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયું.

ત્યાર બાદ ગુરુ વૃદ્ધવાદીએ સાંભળ્યું કે સિદ્ધસેન તો રાજમાન્ય થયો છે અને રાજભક્તિના મોહમાં પડી તે પાલખી તથા હાથી વગેરે વાહનો ઉપર સવાર થઈ રાજમંદિરે જાય—આવે છે. તેથી એને સમજાવી ઠેકાણે લાવવા ગુરુ વેશ બદલી કર્માર નગરે આવ્યા ત્યાં એમણે જોયું કે સિદ્ધસેન તો ગજમાર્ગ ઉપર પાલખીએ બેસી જાય છે અને ઘણા લોકોથી વીંટળાયેલ છે આ જોઈ ગુરુએ તેને કહ્યું કે, “હું તમારી ખ્યાતિ સાંભળી અહીં આવ્યો છું માટે મારો સશય દ્વર કરો.” સિદ્ધસેને કહ્યું —“ભલે સુખેથી પૂછો ” પછી ગુરુએ વિદ્વાનોને આશ્ચર્ય પમાડે તેવા ઉચ્ચ સ્વરથી કહ્યું કે—

“અણફુલ્લી ફુલ્લ મ તોડહ મન-આરામા મ મોડહ ।

મણકુસુમેહિ અચ્ચિ નિરંજણુ હિંડહ કાઈ વણેણ વણુ ॥ ૧૨ ” ॥

સિદ્ધસેનને વિચાર્યા છતાં જ્યારે એ અપભ્રંશ પઢતો અર્થ ન સમજાયો, ત્યારે તેણે આડો ઉત્તર આપ્યો અને કહ્યું કે, “તમે ખીજી કાંઈ પૂછો ” પણ ગુરુએ તો કહ્યું કે, “એને જ ફરી વિચારો અને જવાબ આપો.” સિદ્ધસેને અનાદરથી એ પઢતો અસંબદ્ધ જેમ તેમ ખુલાસો કર્યો. પણ જ્યારે તે ખુલાસો ગુરુએ કબૂલ ન રાખ્યો, ત્યારે છેવટે તેણે ગુરુને કહ્યું કે તમે જ એ પઢતો અર્થ કહો ગુરુએ ‘સાભળો અને સાવધાન થાઓ’ એમ કહી આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો. “જીવનરૂપ નાનકડાં કામળ ફૂલવાળી એવી માનવતત્ત્વના, જીવનાંશરૂપી ફૂલોને તું રાજસત્કાર અને તત્ત્વજન્ય ગર્વના ઘાથી ન તોડ મનના યમ નિયમ આદિરૂપ આરામો (બગીચાઓ)ને ભોગવિલાસ દ્વારા ન ભાંગ—ખેદાન-ખેદાન ન કર. મનનાં (સદ્ગુણોરૂપ) પુષ્પો વડે નિરજન દેવની પૂજા કર તું સસારરૂપ એક વનથી લાભસત્કારજન્ય મોહરૂપ ખીજા વનમાં કેમ ભટકે છે ?”

આ અને આના જેવા બીજા કેટલાયે ભૂખ્યાને દેકાણે લાવનાર અર્થો ગુરુએ કહી સંભળાવ્યા.

ગુરુના એ અર્થકથનથી સિદ્ધસેનનું મન પલબ્ધુ અને તેણે વિચાર્યું કે મારા ધર્મગુરુ સિવાય બીજાની આવી શક્તિ ન હોઈ શકે ખરેખર આ પોતે મારા ધર્મગુરુ છે એ વિચારથી તે ગુરુના પગમાં નમી પડ્યો અને કહ્યું કે, “ દોષવશ થઈ મેં આપની અવજ્ઞા કરી છે, માટે ક્ષમા કરો. ” આ સાંભળી ગુરુએ કહ્યું — “ મેં તને જૈન સિદ્ધાંતનું સંપૂર્ણ પાન કરાવ્યું છે મંદ અશ્વિવાળાને રસ ભરેલા ભોજનની પેઠે જો તને જ એ સિદ્ધાંત ન જર્યો, તો પછી બીજા તદ્દન અલ્પ સત્ત્વવાળા જીવોની તો વાત જ શી ? તું સતોષથી સદ્ધ્યાનને પુષ્ટ કરી મારા આપેલા શાસ્ત્રને પચાવ થાભલામાથી પ્રાપ્ત થયેલ પુસ્તક શાસનદેવીએ હરી લીધું, એ યોગ્ય જ થયું કારણ કે, અત્યારે તેને પચાવનાર યોગ્ય ત્યાગીઓ કયાં છે ? ” એવો ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળી શિષ્ય દિવાકરે કહ્યું — “ હે પ્રભુ, જો ભૂલથી શિષ્યો આડે રસ્તે ન જાય, તો પ્રાયશ્ચિત્તવિધાયક શાસ્ત્રો શા કામમાં આવે ? માટે હવે તમે પ્રાયશ્ચિત્ત વડે મને શુદ્ધ કરો ” ગુરુ ઘટતું પ્રાયશ્ચિત્ત આપી છેવટે તેને પોતાને આસને બેસાડી સ્વર્ગે સિધાવ્યા દિવાકર પણ આચાર્યપદે આવ્યા પછી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરતા પૃથ્વી ઉપર વિચરવા લાગ્યા.

આદ્યાવસ્થાથી જ સસ્કૃતના અભ્યાસી સિદ્ધસેને લોકોના મહેણાથી અને જાતિસ્વભાવથી પ્રાકૃત ભાષાના અનાદરને લીધે કચારેક જૈન પ્રાકૃત સિદ્ધાંતને સસ્કૃત ભાષામાં ઉતારવાનો વિચાર કર્યો અને એ વિચાર તેમણે સઘને કહી સંભળાવ્યો સઘના આગેવાનોએ આવેશમાં આવી દિવાકરને કહ્યું કે, “ તમારા જેવા યુગપ્રધાન આચાર્યોને પણ પ્રાકૃત ભાષા તરફ અરુચિ થાય, તો, પછી અમારા જેવાની વાત જ શી ? અમે પરપરાથી સાંભળ્યું છે કે પહેલા ચૌદ પૂર્વે સસ્કૃત ભાષામાં હતાં અને તેથી તે સાધારણ બુદ્ધિવાળાઓ માટે અગમ્ય હતાં, માટે જ વખત જતા તે નાશ પામ્યા અત્યારે જે અગિયાર અંગો છે તેમને

મુધર્માસ્વામીએ બાળક, સ્ત્રી, મૂઢ અને મૂર્ખ લોકોના અનુગ્રહ કરવાની ખાતર પ્રાકૃત ભાષામાં ગૂંથ્યા છે. એ પ્રાકૃત ભાષા ઉપર તમારો અનાદર કેમ થતે ?” વધારામાં આગેવાનોએ દિવાકરને કહ્યું કે, “તમે પ્રાકૃત આગમને સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારવાના વિચાર અને વચનથી બહુ દૂષિત થયા છો. સ્થવિરો (શાસ્ત્રજ્ઞવૃદ્ધ વિદ્વાનો) આ દોષનું શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્ત જાણે છે” સ્થવિરોએ કહ્યું કે, “આ દોષની શુદ્ધિ માટે પારાગ્રિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. તેમા જેન વેશ છુપાવી, ગચ્છનો ત્યાગ કરી, આર વરસ સુધી દુષ્કર તપ કરવાનું હોય છે એવા પારાગ્રિક પ્રાયશ્ચિત્ત વિના આવા મહાન દોષની શુદ્ધિ કદી જ થઈ ન શકે. અલગત, જે આર વર્ષની અદર પણ શાસનની કોઈ મહાન પ્રભાવના કરવામાં આવે, તો મુદત પૂરી થયા પહેલાં પણ પોતાના અસલી પદ ઉપર લઈ શકાય” સ્થવિરોનું આ પ્રાયશ્ચિત્તવિધાન સાંભળી સરળસ્વભાવી દિવાકરે સંઘને પૂછી પોતાનું સાધુપદ ગુપ્ત રાખી ગચ્છને છોડી દીધો આ સ્થિતિમાં કરતાં તેમને સાત વર્ષ આલ્યાં ગયા દરમિયાન તેઓ ક્યારેક ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી ચડ્યા તેમણે રાજમંદિરને દરવાજે પહોંચી દરવાનને કહ્યું કે, “જ, તું રાજને મારી તરફથી આ પ્રમાણે કહે:—

“દિવૃક્ષુભિક્ષુરાયાતો વારિતો દ્વારિ તિષ્ઠતિ ।

હસ્તન્યસ્તચતુઃશ્લોકઃ કિમાગચ્છતુ ગચ્છતુ ? ॥ ૧૨૪ ॥

“હાથમા ચાર શ્લોકો લઈ એક ભિક્ષુ તમારા દર્શનની ઇચ્છાથી આવેલો છે અને દરવાનોએ રોકવાથી દરવાજા ઉપર બેસો છો કહ્યો કે તે આવે અગર નય ?”

આ સાંભળી ગુણુપક્ષપાતી રાજ્યએ દિવાકરને બોલાવ્યા, અને દિવાકરે રાજસન્મત આસન ઉપર બેસી આ ચાર શ્લોકો રૂઢ કહ્યા —

૩૮. “અપૂર્વેય ધનુર્વિદ્યા ભવતા શિક્ષિતા કુત. ।

માર્ગણૌઘ સમમ્યેતિ ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥૧૨૬॥

“આ અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા તમે ક્યાંથી શીખ્યા ? જેમાં માર્ગણ^{૩૯} સમૂહ સામે આવે છે અને ગુણ^{૪૦} બીજી દિશાઓમાં જાય છે.” [૧૦૬]

“તમારા યશસ્વ રાજા સને પીવા માટે આ સાત અમુદ્રો ક્યોળા જેવાં છે અને એને રહેવા માટેનું પાંજરું ત્રણ જગત છે.” [૧૨૭]

“હમેશા વિદ્વાનો ‘તુ સર્વનાતા છે’ એવી જે તારી સ્તુતિ કરે છે તે ખોટી છે. કારણ કે તે શત્રુઓને પીકતુ દાન અને પરસ્ત્રીઓને હન્યતુ દાન નથી કર્યું ” [૧૨૮]

“હે રાજા ! જે ભય તારી પોતાની પાસે નથી તે ભય જ તુ હમેશા અનેક શત્રુઓને વિધિપૂર્વક આપે છે, તે મોટું આશ્ચર્ય છે ” [૧૨૯]

આ મતલબના શ્લોકો વડે દિવાકરે રાજાની પ્રશંસા કરી, એટલે તે રાજાએ દિવાકરની સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે, “જે સભામાં તમે હો તે સભા ધન્ય છે, માટે તમારે અહીં જ રહેવું ” આ પ્રમાણે રાજાએ કહ્યું એટલે દિવાકર તેની પાસે રહી ગયા. ક્યારેક તેઓ રાજા સાથે કુડગેશ્વરના મંદિરમાં ગયા. મંદિરના દરવાજેથી દિવાકર પાછા ફર્યા એટલે રાજાએ તેમને પૂછ્યું કે, “તમે દેવની અવશા કેમ કરો છો ?

અમી પાનકુરઙ્કામા સપ્તાપિ જલરાશય ।

યદ્યગોરાજહસસ્ય પઞ્ચર ભુવનત્રયમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

સર્વદા સર્વદોઝમીતિ મિથ્યા સસ્તૂયસે વુદ્ધૈ ॥

નારયો લેભિરે પૃથ્ઠ ન વક્ષ પરયોપિત ॥ ૧૨૮ ॥

ભયમેકમનેકેભ્ય ગત્રુભ્યો વિધિવત્સદા ।

દદાસિ તત્ત્વ તે નાસ્તિ રાજન્' ચિત્રમિદ મહત્' ॥ ૧૨૯ ॥

૩૯ માર્ગણ એટલે બાણ તેમ જ માગણ - ચાચક વિશેષપક્ષમાં માર્ગણનો અર્થ બાણ સમજવો અને તેના પરિહારમાં ચાચક સમજવો.

૪૦ ગુણ એટલે ધનુષની દોરી તેમ જ લોકપ્રિયતા વગેરે ગુણ. વિશેષપક્ષમાં ધનુષની દોરી સમજવી અને તેના પરિહારમાં લોકપ્રિયતા વગેરે ગુણો સમજવા.

અને નમના કેમ નથી ? ” દિવાકરે કહ્યું — “ હે રાજન્ ! તને હું આયુ જ કહું છું કે તે દેવ મારા નમસ્કારને સહન કરી શકે તેમ નથી, તેથી જ હું નમસ્કાર નથી કરતો જે દેવો મારા નમસ્કારને સહી શકે છે તેમને હું અવશ્ય નમું છું.” આ સાંભળી કુતૂહળવશ રાત્રએ કહ્યું — “ ચાલો તમે નમો, શુ થાય છે તે હું જોઉં છું.” કાંઈ પણ ઉત્પાત થવાનું જોખમ રાત્ર ઉપર મૂકી દિવાકરે શિવલિંગ સામે બેસી તેની સ્તુતિ^{૪૧} ઉચ્ચ સ્વરથી આ પ્રમાણે શરૂ કરી. —

“ હે પ્રભુ ! તેં એકલાએ જે રીતે ત્રણ જગતને યથાર્થપણે દર્શાવ્યા છે, તે રીતે બીજા સૌ ધર્મપ્રવર્તકોએ પણ નથી દર્શાવ્યાં. એક પણ ચદ્ર જે રીતે જગતને અજવાળે છે, તે રીતે શુ બધા ઉદય પામેલા તારાઓ મળીને અજવાળે ખરા ? તારા વચનથી પણ કોઈ કોઈને બોધ નથી થતો એ જ મને આશ્ચર્ય લાગે છે સૂર્યનાં કિરણો કેને પ્રકાશનું કારણ ન થાય ? અથવા એમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે સૂર્યનાં પ્રકાશ-માન કિરણો સ્વભાવથી જ કંકાર હૃદયવાળા ધ્રુવડને અધકારની ગરજ સારે છે ” [૧૩૯-૧૪૨]

ત્યાર બાદ ‘ન્યાયાવતાર’, ‘વીરસ્તુતિ’ અને અત્રીશ શ્લોકની એક એવી ત્રીશ અત્રીશીઓ તેમજ ‘કલ્યાણમદિર’ નામથી પ્રસિદ્ધ ૪૪ શ્લોકની સ્તુતિ તેમણે ૨૨વી તેમાં ‘કલ્યાણમદિર’ નો ૧૧મો શ્લોક બોલતાં જ ધરણુંડ

૪૧. “ પ્રકાશિત ત્વયૈકેન યથા સમ્યગ્ જગત્ત્રયમ્ ।

સમસ્તૈરપિ નો નાથ પર્ત્તીર્થાધિપૈસ્તથા ॥ ૧૩૯ ॥

વિદ્યોતયતિ વા લોક યથૈકોઽપિ નિશાકર ।

સમુદ્ગત સમગ્રોઽપિ તથા કિં તારકાગણ ? ॥ ૧૪૦ ॥

ત્વદ્વાક્યતોઽપિ કેપાચિદ્બોધ ઇતિ મેઽદ્ભુતમ્ ।

ભાનોર્મરીચય કસ્ય નામ નાઽલોકહેતવ ॥ ૧૪૧ ॥

નો વાઽદ્ભુતમુલૂકસ્ય પ્રકૃત્યા ક્લિષ્ટચેતસ ।

સ્વચ્છા અપિ તમસ્ત્વેન ભાસન્તે ભાસ્વત કરા ” ॥ ૧૪૨ ॥

નામનો દેવ હાજર થયો અને તેમના પ્રભાવથી શિવલિંગમાંથી ધૂમાડો નીકળવો શરૂ થયો કે જેથી ખરે ખપોરે રાત જેવું થયું એથી લોકો ગભરાયા અને ભાગતાં ભાગતાં જ્યાં ત્યાં અફળાયા ત્યારબાદ તે શિવલિંગમાંથી અગ્નિજ્વાળા પ્રકટી અને છેવટે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટ થઈ. આ બનાવથી રાજા પ્રતિબોધ પામ્યો અને મોટા ઉત્સવ સાથે વિશાળા-ઉજ્જયનીમાં દિવાકરનો પ્રવેશ કરાવી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરી. આ ઘટનાથી સઘે દિવાકરનાં આક્રીના પાંચ વર્ષ માફ કરી તેમને ગુપ્તવાસમાંથી સિદ્ધસેન દિવાકર તરીકે જાહેર કર્યાં. ત્યાં શિવલિંગમાંથી કેટલાક વખત સુધી ફળાઓ પ્રકટી હતી જેને પાછળથી મિધ્યાદષ્ટિ લોકો પૂજતા હતા.

દિવાકર ક્યારેક રાજાને પૂછી ગીતાર્થ શિખ્યો સાથે દક્ષિણ તરફ સચર્યા, અને ક્રમે ભરૂચ શહેરની બહારના બિચા ભાગ ઉપર આવી પહોંચ્યા ત્યાં શહેર અને ગામડાંઓના ગોધણના રખવાળિયાઓ ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છાથી દિવાકર પાસે એકઠા થઈ ગયા તેઓના આગ્રહથી દિવાકરે તરત જ પ્રાકૃત ભાષામાં તે સભાને યોગ્ય એક રાસો બનાવી તાલ સાથે તાલીઓ વગાડી વગાડી ફેરફાર કરતાં ગાઈ દેખાડ્યું. તે રાસો આ પ્રમાણે છે —

“ન વિ મારિબદ્ધ ન વિ ચોરિબદ્ધ,

પરદારહ સંગુ નિવારિબદ્ધ ।

થોવાહ વિ થોવ દાબદ્ધ,

વસણિ દુગુ દુગુ જાઘ્યદ્ધ” ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થાત્ “કોઈને ન મારવું, ન ચોરી કરવી, પરસ્ત્રીનો સંગ છોડવો, થોડામાંથી પણ થોડું દાન કરવું; જેથી દુઃખ જલદી દૂર થાય.” દિવાકરના વચનથી સમજણ પામેલા તે ગોવાળિયાઓએ ત્યાં તેમની યાદ ખાતર ‘તાલરાસક’ નામનું સંપન્ન ગામ વસાવ્યું. દિવાકરે તે ગામમાં મંદિર કરાવી ઋષભદેવની મૂર્તિની સ્થાપના અને પ્રતિષ્ઠા કરી, જેને અત્યારે પણ લોકો પ્રણમે છે.

એ પ્રમાણે પ્રભાવના કરી દિવાકર ભણ્યમાં ગયા. ત્યાં બલમિત્રનો પુત્ર ધનંજય રાજા હતો તેણે દિવાકરનું અહુમાન કર્યું. ક્યારેક તે રાજા ઉપર ઘણા દુશ્મનો ચડી આવ્યા અને તેમણે તેને ઘેરી લીધો. રાજા ધનંજય કરી દિવાકરને શરણે ગયો. તેમણે સરસવના દાણા મંત્રી તેલના કુડલામાં નાખ્યા તે બધા મનુષ્યરૂપ ધારણ કરી બહાર નીકળ્યા. તેમનું સૈન્ય બનાવી રાજાએ તે દ્વારા દુશ્મનોને ખુવાર કર્યા આ રીતે સેના બનાવવાથી દિવાકરનું સિદ્ધસેન એ નામ સાર્થક થયું અને રાજા પણ છેવટે દિવાકર પાસે દીક્ષિત થયો.

એ પ્રમાણે પ્રભાવના કરતા દિવાકર દક્ષિણાપથમા પ્રતિષ્ઠાનપુર પેદાણુમા જઈ પહોંચ્યા ત્યાં યોગ્ય શિષ્યને પોતાને પદે સ્થાપી, ‘પ્રાયો-પવેશન’ અનશનપૂર્વક મૃત્યુ પામી તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા.

ત્યાર બાદ તે નગરથી કોઈ વૈતાલિક—ચારણભાટ વિશાલામાં ગયો. અને ત્યાં સિદ્ધશ્રી નામની દિવાકરની સાધ્વી બહેનને મળ્યો ત્યાં તેણે એ પાદ એ સાધ્વી પાસે ઉચ્ચાર્યા, જેનો ભાવ સમજી તે સાધ્વીએ ઉત્તરાધ્વ પૂરું કર્યું તે આખો જ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.—

“સ્ફુરન્તિ વાદિલ્લહોતાઃ સામ્પ્રત દક્ષિણાપથે ।”

“નૂનમસ્તગતો વાદી સિદ્ધસેનો દિવાકર. ॥” ૧૭૫ ॥

‘અત્યારે દક્ષિણાપથમા આગિયા જેવા વાદીઓ ચમકી રહ્યા છે’
—‘ખાતરીથી વાદી સિદ્ધસેન (રૂપી) દિવાકર (મૃત્યુ) અસ્ત પામ્યો હશે’

ત્યાર બાદ તે સાધ્વી પણ આરાધનાપૂર્વક સ્વર્ગવાસિની થઈ

પાદલિખ્તસૂરિ અને વૃદ્ધવાદીના વિદ્યાધર વંશનું નિયામક (પ્રમાણ) અહીં કહેવામાં આવે છે. વિક્રમાદિત્ય પછી ૧૫૦ વર્ષે જનકુટિ આવકે રેવતાચલના શિખરે રહેલ નેમિનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો ત્યારે વરસાદમાં જીર્ણોદ્ધાર થયેલ મઠની પ્રશસ્તિમાંથી આ વૃત્ત ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે આ રીતે પ્રાચીન કવિઓએ રચેલ શાસ્ત્રમાંથી

સામળી વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધસેન બન્નેનું ચરિત અહીં કહેવામા આવ્યું છે. તે હર્ષ અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરે.

શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય પ્રભાચંદ્ર છે રામપિતા અને લક્ષ્મી-માતાના પુત્ર એ પ્રભાચંદ્રે રચેલ પૂર્વર્પિના ચરિત્રમા વૃદ્ધવાદી અને દિવાકર વિષયક આદમુ આ વ્યાખ્યાન પૂરુ થયુ, જેને પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ તપાસેલુ છે.

પ્રબંધોની હકીકતોમાં વધઘટ

કથાવલીમાંના સિદ્ધસેન વિષેના ગદ્ય પ્રબંધમા કુત્ત જે ચાર બાબતો આવે છે, તે આ પ્રમાણે.—૧ પ્રણામના બદલામાં રાજાને 'ધર્મલાલ અને રાજા દ્વારા દિવાકરને કોટિ દ્રવ્યનુ અર્પણ, ૨ પ્રાકૃત આગમને સંસ્કૃતમા ઉતારવાનો દિવાકરનો વિચાર અને તેના દડરૂપે સદ્ય દ્વારા તેમને પારાયિક પ્રાયશ્ચિત્તનુ વિધાન, ૩ અજ્ઞાતવેશમા દિવાકર દ્વારા કુડગેશ્વરની સ્તુતિ અને બત્રીશીઓ વડે તેમાથી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાનુ પ્રકટ થવુ, ૪ દિવાકરનુ દક્ષિણમા વિચરવુ અને ત્યાં જ સ્વર્ગવાસી થવુ.

પ્રથમ સૂચવેલ ખંડિત પદ્યપ્રબંધમાં ગદ્યપ્રબંધમાંની ઉક્ત ચાર બાબતો પૈકી પહેલી ત્રણ બાબતો તો છે જ અને વધારામા બીજી પણ ત્રણ બાબતો છે —૧ સિદ્ધસેનનો વૃદ્ધવાદી સાથે શાસ્ત્રાર્થ અને તેમા હારી છેવટે વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય થવું, ૨ કોઈ આપત્તિગ્રસ્ત રાજાને ધન અને સૈન્યથી મદદ કરવી અને તેથી વિજય પામેલ તે રાજા દ્વારા સન્માનિત થવુ, ૩ રાજસત્કારના લોભમાં પડવુ અને છેવટે ગુરુ વૃદ્ધવાદીના ઉપદેશ દ્વારા સાવધાન થવુ આ છયે બાબતો પ્રભાવક-ચરિત્રમાની તે તે બાબતો સાથે સહેજસાજ ફેરફાર તો ધરાવે છે જ, પણ પ્રતના પાના ગયેલાં હોવાથી તે ઓછીવત્તી ખંડિત છે નથી સિદ્ધસેને કયા રાજાને ધન અને સૈન્યની મદદ આપી તે નામ તેમાં નથી મળતુ અને સિદ્ધસેનના સ્વર્ગવાસના સ્થળ વિષે પણ તેમાં કોઈ ઉલ્લેખ નથી દેખાતો.

‘ચતુર્વિંશતિપ્રખંધ’ની રચના ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ને આધારે થયેલી હોવાથી ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માંની સિદ્ધસેનને લગતી બધી જ આખતો ‘ચતુર્વિંશતિપ્રખંધ’માં લગભગ શબ્દશ છે છતાં તેમાં પણ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં નથી તેવી મુખ્ય એ આખતો ઉમેરાયેલી છે. પહેલી આખત મહાકાલપ્રાસાદની ઉત્પત્તિનું દિવાકર દ્વારા વિક્રમ રાજ સામે વર્ણન અને બીજી આખત ઝંકાર નગરમાં શૈવમંદિરની સ્પર્ધાને લીધે વિક્રમ રાજ પાસે દિવાકર દ્વારા જૈન પ્રાસાદનું કરાવવું તે

હવે છેલ્લો પાંચમો પ્રખંધ લઈ જોઈએ. એ પ્રખંધ ‘પ્રખંધ-ચિંતામણિ’માંના વિક્રમાર્ક પ્રવચની અંદર સિદ્ધસેનનો પ્રસંગ આવતા પ્રસંગોપાત આવેલો છે. એમાં આવેલી વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધસેનની હકીકત ઉપર આપેલ ચારે પ્રખંધોની હકીકતથી કેટલીક મહત્ત્વની આખતોમાં તદ્દન જુદી પડે છે. જેમ કે.—૧ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ વૃદ્ધવાદીને સ્કંદિલા-ચાર્યના શિષ્ય કહે છે ત્યારે ‘પ્રખંધચિંતામણિ’નું ટિપ્પણ એમને ચાર્ય-સુહસ્તીના શિષ્ય વર્ણવે છે, ૨. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ આદિ ઉપરથી સિદ્ધસેન ઉજ્જૈની તરફના નિવાસી હોય એમ લાગે છે, ત્યારે ‘પ્રખંધચિંતામણિ’ એમને દક્ષિણ કર્ણાટકના નિવાસી કહે છે, ૩. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ આદિ ચારે પ્રખંધો ચતુર્તિ દ્વારા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટ થયાનું કહે છે, ત્યારે ‘પ્રખંધચિંતામણિ’ ઋષભદેવની પ્રતિમા દિવાકરની સ્તુતિના પ્રભાવથી શિવલિંગમાંથી પ્રકટ થઈ એમ કહે છે, ૪ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ આદિ ચારે પ્રખંધોમાં ધર્મલાભના બદલામાં વિક્રમે આપેલ દાનનો ઉપયોગ ચૈત્ય ઉદ્ધાર આદિ કાર્યોમાં થયાનું કહે છે, ત્યારે ‘પ્રખંધચિંતામણિ’ એ દાન લોકોનું કરજ ફેડવામાં વપરાયાનું અને પછી જ વિક્રમ રાજ દ્વારા વિક્રમસવત પ્રચલિત કરાયાનું કહે છે, ૫ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ આદિમાં સિદ્ધસેને દેવપાલ રાજને મદદ કર્યાનું વર્ણન છે, ત્યારે ‘પ્રખંધ-ચિંતામણિ’માં વિક્રમને એ મદદ આપ્યાનું કથન છે, ૬. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં સંઘે કે સ્થાવરોએ સિદ્ધસેનને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યાનું કથન છે, ત્યારે ‘પ્રખંધચિંતામણિ’માં એ પ્રાયશ્ચિત્ત ગુરુ આપે છે.

આ પાંચે પ્રખ્યાતમાં એમની કૃતિઓ વિષે જે જે જુદા જુદા ઉલ્લેખો મળે છે, તે વિષે અમે આગળ ૭ મા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લખવાના છીએ

કાંઈક વધવટવાળી, કાંઈક ફેરફારવાળી અને કાંઈક તદ્દન જુદી એવી ઉક્ત પાંચે પ્રખ્યાતમાંની હકીકતો ઉપરથી સિદ્ધસેનના જીવનને લગતું ટૂંકું વિરોધ વિનાનું તારણ આ પ્રમાણે કાઢી શકાય —

૧ વિદ્વત્તાનું ચડિયાતાપણું ન હતા સમયસૂચકતા, ગંભીરતા અને ત્યાગને બળે વૃદ્ધવાદીએ એકવચની અને મહાવિદ્વાન સિદ્ધસેનને આકર્ષ્યા અને શિષ્ય બનાવ્યા, ૨. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પેઢાણથી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઉબજેની સુધીનું વિહારક્ષેત્ર જેમાં ભરૂચ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, ૩. વિક્રમાદિત્ય ઉપાધિ ધારણ કરનાર ઉબજેનીના કે કોઈ બીજા રાજા સાથે સિદ્ધસેનનો ગાઢ સખધ જેમાં ધર્મપ્રચાર અને ધર્મરક્ષા માટે સિદ્ધસેન રાજાશ્રય લે છે અને શત્રુભય-નિવારણ માટે રાજા સિદ્ધસેનનો આશ્રય લે છે, ૪. પ્રાકૃત આગમને સંસ્કૃતમાં ઉતારવાનો દિવાકરનો સૌથી પહેલાં થયેલો વિચાર અને તેને પરિણામે ૩૯ સંઘ તરફથી સહેલી પડેલી સખત આકૃત, ૫ દિવાકરનું સંસ્કૃત વિષયક પાંડિત્ય અને તેમના દ્વારા સંસ્કૃત ગ્રંથોનું રચાવું, ૬ દિવાકરનું રાજ-સત્કારમાં લોભાઈ સાધુધર્મમાંથી શિથિલ થવું અને કરી ગુરુ દ્વારા આવધ થઈ જવું, ૭ દક્ષિણ દેશમાં દિવાકરનું સ્વર્ગવાસી થવું.

વિચારવા લાયક મુદ્દાઓ અને તેમની ચર્ચા

પ્રખ્યાતના ઉક્ત તારણમાંથી વિચારવા લાયક અને પરીક્ષા કરવા લાયક આવતો આ પ્રમાણે છે —

૧ વિદ્યાધર આમ્નાય કોનાથી નીકળ્યો ? ક્યારે નીકળ્યો ? અને ક્યાં નીકળ્યો ?

૨ તે ગરજમાં થયેલ આચાર્યોમાં પાદલિપ્ત અને સ્ક દિલ આચાર્ય આવે છે કે નહિ ? તેમનો સમય કયો કયો ? તેઓ બે વચ્ચે વખતનું અંતર કેટલું છે ? વૃદ્ધવાદી સ્ક દિલના શિષ્ય હતા કે

સુહસ્તીના ? દિવાકર અને વૃદ્ધવાદીનો સમય ક્યાથી ક્યા સુધી સભવે છે ?

૩ દિવાકરનું કાત્યાયન ગોત્ર અને માતૃપિતાનું જો નામ મળે છે, તેને મૂળ આધાર શો છે ? અને દિવાકરની બહેન સાધ્વી હતી ?

૪ એમના સમયમા ચિત્રદૂટની સ્થિતિ શી હતી અને તે ચિત્રદૂટ ક્યું ? ગોવાળિયાઓએ વસાવેલું તાલરાસક ગામ ક્યાં આવ્યું અને અત્યારે તેની શી સ્થિતિ છે ? કર્મારનગર એ ક્યાં આવ્યું ? તેનું મૂળ નામ શું હશે ? ત્યાંનો રાજા દેવપાલ તે કોણ ? અને તેના ઉપર ચડી આવનાર વિજયવર્મા એ કોણ ? એ બધાનો દિવાકરના સમય સાથે મેળ

૫ દિવાકરને પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર તેમના ગુરુ જ કે સઘ કે અન્ય સ્થવિરો ? જો સ્થવિરો હોય તો તે કયા ?

૬. કુડંગેશ્વર અને મહાકાલ એક જ છે કે જુદા જુદા અને તે બંનેનો શો ઇતિહાસ છે ?

૭ ક દિવાકરની કૃતિઓ કેટલી છે અને તે કઈ કઈ ? સ્વ. સન્મતિતક^૬ વૃદ્ધવાદી-શિષ્ય દિવાકર સિદ્ધસેનની કૃતિ છે કે બીજા કોઈ સિદ્ધસેનની ? સન્મતિ દિવાકરની કૃતિ છે એવો ટીકાકાર અભયદેવ ઉપરાત જૂનો કોઈનો ઉલ્લેખ છે ? ગદ્યહસ્તી અને દિવાકર એ એક જ છે કે જુદા જુદા ? અને ગદ્યહસ્તીનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ આચારાંગ-ટીકા સિવાય ક્યાંય છે ? ઘ તેમજ કુમુદચંદ્ર દિવાકરનું નામ હતું તેનો શો આધાર ?

૮ વૃદ્ધવાદી અને દિવાકરના સમયમા ભરૂચ ઉજ્જૈની અને મનિષ્ઠાનપુરના રાજકર્તા કોણ હતા ?

૯. ભરૂચની નજીકમા તાલરાસક નામનું ગામડું ગોવાળિયાઓએ વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે અને તેમાં ઋષભદેવની મૂર્તિને અત્યારે પણ પ્રણામ કરવામા આવે છે એવો પ્રભાવકચરિત્રનો ઉલ્લેખ છે તેની ઐતિહાસિકતા તપાસવી

૧૦ વિક્રમાદિત્ય પછી થોડેક વખતે કોઈ શ્રાવકે ગિરનારમાં કાંઈક ઉદ્ધારકૃત્ય કર્યાનું અને ત્યાંના જૂતા મઠમાંથી પ્રશસ્તિ મળી આવ્યાનું તેમ જ એ પ્રશસ્તિમાંથી કાંઈક વૃત્તાત ઉદ્ધૃત કર્યાનું જે સૂચન ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં છે, તેનો ખરો ઇતિહાસ શો છે? ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ તથા ‘પ્રમંધચિંતામણિ’ની હકીકતોને જૂતામાં જૂતા શા શા આધારે છે તેમ જ એ બે જુદી પડતી હકીકતોમાં વજ્રહ રાખવા જેવી કંઈ છે?

પદ્માવળીઓ, ચારિત્રાત્મક પ્રમંધો અને બીજાં સ્થળોમાં આચાર્યો વિષે જે હકીકતો મળે છે, તે અધૂરી અને ઘણીખરી જગ્યાએ પરસ્પર વિરુદ્ધ જતી હોવાથી સંપૂર્ણ ખાતરીલાયક તો નથી જ. તેથી તેમને આધારે ઉપર ટાકેલી વિચારણીય બાબતોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસયોગ્ય ખુલાસો કરવો એ અત્યારે અશક્ય છે, તેમ છતાં તે હકીકતો ઉપરથી અને બીજા પૂર્વાપર વિચારથી અત્યારે એ બાબતો પરત્વે અમે જે સંભાવનાઓ બાંધી શક્યા છીએ, તે જ અત્યારે દૂકમાં આપવા ધારીએ છીએ.

૧ વૃદ્ધવાદીના ગુરુ આર્યસ્ક દિલ વિદ્યાધરવર આમ્નાયમાં થયા એટલી જ નોંધ ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં છે આ નોંધમાં વિદ્યાધરવરઆમ્નાય શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે વિદ્યાધર ગચ્છનો કે વિદ્યાધર શાખાનો બોધક હોવો જોઈએ.

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેન આદિ ચાર શિષ્યો પૈકી વિદ્યાધર નામક શિષ્યથી વિદ્યાધર ગચ્છ નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ વજ્રના ૪૨પ્રમંધમાં પ્રભાવકચરિત્રકારે કરેલો છે આર્યસુહસ્તીના શિષ્ય સુસ્થિત સુપ્રતિબદ્ધના પાત્ર શિષ્ય પૈકી વિદ્યાધરગોપાલ શિષ્યથી વિદ્યાધર શાખા નીકળ્યાનો ઉલ્લેખ કલ્પસૂત્રની ૪૩ અધિવાવલીમાં છે ઉક્ત વિદ્યાધર ગચ્છ અને વિદ્યાધરી શાખા બંને તેમના પ્રવર્તકોના નામ અને સમયનું અંતર જોતા

૪૨. પ્રભાવકચરિત્ર શ્લો ૧૯૬-૧૯૮ પૃ. ૧૩

૪૩. ચેરેહિતો ન વિજ્ઞાહરગોવાલેહિતો કાસવગુત્તેહિતો એત્ય ન વિજ્ઞાહરી સાહા નિગયા ” ॥ કલ્પસૂત્ર મૂળ પૃ. ૫૫.

જુદાં જ હોય એમ લાગે છે. મનાતી પરંપરા પ્રમાણે વિદ્યાધરી શાખા વિક્રમ પૂર્વે પહેલા સૈકામાં નીકળવાનો સભવ દેખાય છે અને વિદ્યાધર ગરુડ વિક્રમના ત્રીજા સૈકા લગભગ ક્યારેક નીકળ્યાનો સભવ દેખાય છે આમ એ શાખા અને ગરુડ વચ્ચે લગભગ ત્રણસો વર્ષ જેટલું અંતર આવે છે એમની ઉત્પત્તિ ક્યા ક્યા સ્થાનમાં અને ક્યા ક્યા કારણથી થઈ એ વિષે તો કશી જ વિશ્વસ્ત માહિતી નથી. આર્યસ્કંદિલ ઉક્ત શાખા અને ગરુડ એમાંથી શેમા થયા તે પણ ખાતરી-લાયક કહેવા માટે કાંઈ પણ સાધન નથી. છતાં પ્રભાવકચરિત્રકાર સ્કંદિલને વિદ્યાધરવરઆમ્નાયમાં પાદલિપ્તસૂરિના કુળમાં થયાનું વર્ણન કરે છે. જો એ વર્ણન વળૂદ રાખવા જેવું હોય તો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે સ્કંદિલ એ વિદ્યાધરગોપાલથી નીકળેલી વિદ્યાધર શાખામાં ગયેલા હોવા જોઈએ. કારણ કે પાદલિપ્તનો સંબંધ અને ૪૪સમય જે જે મનાતો આવે છે, તે વળ સાથે અને બહુ તો વળના શિષ્ય વળસેન સાથે બધેએ છે, એટલે પાદલિપ્તના કુળમાં થનાર સ્કંદિલ વળસેનના શિષ્ય વિદ્યાધરથી નીકળેલ વિદ્યાધર ગરુડમાં થયાનું માનવાને બદલે તેથી પ્રાચીન ચાલી આવતી વિદ્યાધર શાખામાં જ થયાનું માનવું એ સગત છે. આ વિચારણામાં બ્રાંતિ ન હોય તો પહેલા મુદ્દાને અગે કલિત એ થાય છે કે, દિવાકર, વૃદ્ધવાદી અને સ્કંદિલનો વિદ્યાધરવર-આમ્નાય એટલે વિદ્યાધર ગોપાલથી નીકળેલી વિદ્યાધર શાખા, નહીં કે વળસેનના શિષ્ય વિદ્યાધરથી નીકળેલ વિદ્યાધર ગરુડ, એમ સમજવું

૨ ખીજા મુદ્દાના ત્રણ અંશોને ક્રમથી લઈએ (ક) નદિસૂત્રની ૪૫ સ્થવિરાવલીમાં અનુયોગધર સ્કંદિલાચાર્યનું નામ આવે છે પણ તેમાં ગરુડ કે શાખા વિષે કશો જ નિર્દેશ નથી. ત્યારે કલ્પસૂત્રની સ્થવિરાવલીમાં વિદ્યાધરી શાખાનો નિર્દેશ આવે છે પણ તેમાં સ્કંદિલનું ક્યાય નામ જ નથી પાદલિપ્તનું નામ તો ઉક્ત એમાંથી એકે સ્થવિરાવલીમાં

આવતુ જ નથી એટલે પાદલિપ્ત અને સ્કંદિલ બંને વિદ્યાધર આશ્નાયમા થયા એ વાતને માત્ર પ્રભાવકચરિત્રથી જૂનો આધાર બીજો કોઈ નથી પાદલિપ્તનો સમય વિક્રમની પહેલી-બીજી સદીમાં હોય એમ પરપરા જોતાં લાગે છે અને વૃદ્ધવાદીના ગુરુ પ્રસ્તુત સ્કંદિલ જો અનુયોગધર તરીકે નિર્દેશાયેલ અને માથુરી વાચનાના સૂત્રધાર તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલ જ સ્કંદિલ હોય, તો તેમનો સમય વિક્રમની એથી ૪૬૬ સદી લગભગ ધારવામા આવે છે એટલે પાદલિપ્ત અને સ્કંદિલ વચ્ચે બસો વર્ષથી ઓછું અંતર નહીં જ હોય

(ખ) ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ વૃદ્ધવાદીને સ્કંદિલના શિષ્ય અને ૪૭ ‘પ્રબંધચિતામણિ’નું ટિપ્પણ તેમને આર્યસુહસ્તીના શિષ્ય કહે છે. આમાં ‘પ્રભાવકચરિત્ર’નું કથન જ સગત લાગે છે સુહસ્તી એ સંપ્રતિના ધર્મગુરુ આર્યસુહસ્તી સિવાય બીજા પ્રસિદ્ધ નથી અને આર્યસુહસ્તી વિક્રમથી બસો વર્ષ પૂર્વે થયેલા હોઈ, તેમની સાથે વૃદ્ધવાદીના સમયનો મેળ બેસવો શક્ય જ નથી ‘પ્રબંધચિતામણિ’નું કથન મહાકાળ તીર્થ સાથેના દિવાકર અને સુહસ્તીના સંબંધની બ્રાંત પરપરામાથી ઉદ્ભવેલું હોય એમ લાગે છે

(ગ) આ ભાગને લગતો સમયનો વિચાર સમયના મથાળા નીચે પ્રારંભમા જ આવી ગયો છે.

૩ દિવાકરનું કાત્યાયન ગોત્ર, તેમના માતાપિતાનું નામ અને બહેન સાધ્વી હોવાની વાત આ બધા માટે અત્યારે ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ કરતાં

૪૬ શ્રીમાન્ કલ્યાણવિજયજીનો ‘નાગરીપ્રચારિણી-પત્રિકા’મા પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ, પુ. ૧૦, અક ૪

૪૭ ‘પ્રબંધચિતામણિ’મા સિદ્ધસેન કે વૃદ્ધવાદીનો કોઈ ખાસ પ્રબંધ નથી, પણ વિક્રમાર્કના પ્રબંધમા તેની સાથેના સંબંધ પૂરતો સિદ્ધસેનનો ઉલ્લેખ છે, એથી સપાદકે સિદ્ધસેન અને તેના ગુરુ વૃદ્ધવાદીની હકીકત કોઈ પ્રબંધાતરથી લઈ એ પ્રબંધના ટિપ્પણમા મૂકેલી છે. તે ટિપ્પણમા વૃદ્ધવાદીને આર્યસુહસ્તીના શિષ્ય તરીકે જણાવેલા છે. પૃ. ૧૬-૨૩.

કોઈ જૂનો આધાર અમારી પાસે નથી એ જ દિવાકરના જીવન-વૃત્તાંતમાં સંકળાયેલ ચિત્રકૂટ એ મેવાડનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ચિત્તોડ જ હોવાનો સંભવ છે, નહીં કે યુક્ત પ્રાંતમાં આવેલું રામાયણપ્રસિદ્ધ ચિત્રકૂટ. એ ચિત્રકૂટની તેમના સમયમાં શી સ્થિતિ હતી તે વિષે કોઈ ખાસ ઇતિહાસ નથી મળતો. ગોવાળિયાઓએ વસાવેલ તાલરાસડ ગામ અને ગૌડ દેશના ૪૮ કર્મારગામ વિષે ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં જે નિર્દેશ છે, તેથી વધારે હકીકત તે વિષે હજી સુધી કોઈ મળી નથી. દિવાકરના સમય સાથે મેળ ખેસે એવો દેવપાલ અગર વિજયવર્મા હજી સુધી કોઈ જાણમાં આવ્યો નથી.

૫ આ મુદ્દામાં સમાસ પામતા પ્રશ્નો વિષે કોઈ પણ ચોક્કસ કહેવું સંભવિત નથી,

૬ કુડગેશ્વર અને ૪૯ મહાકાળ એ બંને નામ એક જ મંદિર કે તીર્થને ઉદ્દેશી વપરાયેલાં હોય એમ લાગે છે * આવશ્યકચૂર્ણિ જેવા

૪૮. લગવાન મહાવીરના વિહારક્ષેત્રમાં કર્મારગામનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ કર્મારગામ કુડગ્રામની પાસે જ હોવું જોઈએ કારણ કે કુડગ્રામથી મુદ્દત દિવસ બાકી રહે લગવાન કર્મારગામ ગયા એવી નોંધ છે. આચારાંગ ટીકા પૃ. ૩૦૧ દ્વિ. આ કર્માર અને ગૌડ દેશનું કર્માર એક છે કે કેમ તે વિચારણીય છે.

૪૯. “ત ડયાણિ મહાકાલ જાત લોકેણ પરિગ્રહિત” ।

— આવશ્યકચૂર્ણિ, ઉત્તરભાગ પત્ર ૧૫૭.

* ડો. કાઉઝે “વિક્રમસ્મૃતિ ગ્રંથ” (વિ સ ૨૦૦૧) માં “જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ-મંદિર” નામક લેખમાં (પૃ. ૪૦૧ ઇ. ૦) વિસ્તૃત સમીક્ષા પછી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે, ઉજ્જયિનીમાં કુડગેશ્વર અને મહાનાલ એ બે મંદિર જુદાં જ હતા. કુડગેશ્વર મંદિર જૈન મુનિ અવન્તિ-સુક્રમાલના મૃત્યુસ્થાન ઉપર તેમના પુત્રે બાંધાવ્યું હતું.

‘સ્કંદપુરાણ’ના અવન્તિખંડમાં કુડગેશ્વર મહાદેવના ત્રણ ઉલ્લેખ છે. (૧, ૧૦, ૧, ૧૭, ૨, ૧૫) તે મંદિર આજે પણ ગધવતી ધાટ પાસે ઉજ્જયિનીના સિંહપુરી નામે ઝોળખાતા બાગમાં વિદ્યમાન છે. મૂળમાં તે જ મંદિર

પ્રાચીન ગ્રંથોને આધારે આચાર્ય^૧ ૫૦૯૯મ્વદ્ર વગેરે જે જે વિદ્વાનોએ આ વિષે લખ્યું છે, તેમણે એમ જ કહ્યું છે કે, કંથારિકાકુડંગ સ્થાનની અદર અવ તિસુકુમાલ નામના મુનિનું મૃત્યુ થયું; ત્યારબાદ તેમના પુત્રે તે સ્થાનમાં પિતાની યાદ ખાતર એક દેવળ બધાવ્યું, જે મહાકાળ નામથી ખ્યાતિ પામ્યું આમ, જૈન ગ્રંથો પ્રમાણે મહાકાળ તીર્થની ઉત્પત્તિ

અવન્તિસુકુમાલ મુનિનું સ્મારકમંદિર હોતું જોઈએ. પણ આસપાસ સ્મશાનભૂમિ અને નિર્જન જગત હોવાને કારણે જેનોએ તેની ઉપેક્ષા કરી હશે પછી જીર્ણોદ્ધાર કે ખીજ પરિવર્તન વખતે હિંદુઓએ સ્મશાનના અધિષ્ઠાતા તરીકે ત્યાં એક શિગની સ્થાપના કરી હશે તેનો ફરીથી ઉદ્ધાર સિદ્ધસેને વિક્રમાદિત્ય રાજ દ્વારા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા શિગમાંથી (શિગને સ્થાને) સ્થપાવીને કર્યો ત્યાર બાદ પાછું તે મંદિર ફરી હિંદુઓના હાથમાં આવ્યું અને ત્યાં ફરીથી શિગની સ્થાપના થઈ તથા તેનું કુડગેશ્વરને બદલે પુરાણ-પ્રસિદ્ધ કુદુબેશ્વર નામ પણ પ્રચારમાં આવ્યું.

પછીના જૈન લેખકોમાં ઉજ્જવેનના પ્રસિદ્ધ મહાકાલ-મંદિરની ઉત્પત્તિ આ કુડગેશ્વરના જૈન મંદિરમાંથી થયેલી બતાવી છે. ૫૨૮ એ બધા ઉલ્લેખો બદ્ધ પછીના સમયના છે, તથા સિદ્ધસેન અને કાલીદાસ એ બંને જો સમુદ્રગુપ્ત અને તેના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત-૨ના રાજ્યકાળમાં થયેલા હોય, તો સિદ્ધસેને જેનો તાજેતરમાં જૈનમંદિર તરીકે પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો હોય તેમાંથી પાછા ચોરા વખત બાદ હિંદુમંદિર તરીકે પસંદાયેલા મહાકાલ મંદિરનો કાલીદાસ ('મેવદ્વિત' ૩૫, 'રઘુવંશ' ૬-૩૨) અતિમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે, એ ન બનવા જોગ છે. ઉપરાંત ગુપ્તવંશના રાજાઓ 'પરમ ભાગવત' હોઈ પોતાના કુલદેવ જેવા મહાદેવતાના મંદિરને પસંદાવીને જૈનમંદિર બનાવી દે, એમ પણ બનવું અસંભવિત છે. એટલે સિદ્ધસેને જે મંદિરનો જૈન મંદિર તરીકે પુનરુદ્ધાર વિક્રમાદિત્ય દ્વારા કરાવ્યો તે મંદિર મહાકાળ મંદિરથી દૂર આવેલું ખીજુ જ મંદિર હોતું જોઈએ. પહેલા તે જૈન મંદિર હોવાને કારણે સિદ્ધસેનના કહેવાથી ગતએ ખુગીથી તેનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો હોય, એ બનવાજોગ છે ઉપરાંત આજે પણ એ બંને મંદિરો જુદા જ વિદ્યમાન છે, એ રૂના પણ તે બંને મંદિરો પહેલેથી જ જુદા હોવાની વાતને પુષ્ટિ આપે છે.

વિક્રમ પૂર્વે બીજા સૈકામાં થયેલા આર્યસુહસ્તીના શિષ્ય અવતિસુક્ર-
માલની મરણસમાધિમાંથી થયેલી છે અને તે સ્થાનને કુડગ એટલે
પૃજ્જળા વચ્ચે આવેલું હોવાથી કુડગેશ્વર પણ કહેલ છે. તે
સ્થાન સિપ્રા નદીની નજીક હોવાનું પણ તે ગ્રંથોમાં કથન છે

અત્યારે જે સ્થાન મહાકાળના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે સિપ્રાને
પૂર્વ કિનારે પિશાચમુકતેશ્વર ઘાટ ઉપર આવેલું છે એક કાળે અવતિનું
મહાકાળ તીર્થ બહુ જ પ્રસિદ્ધ હતું પરસ્કંદ, મત્રય અને નારસિદ્ધ
પુરાણમાં એનું વર્ણન છે કવિ કાલીદાસ પોતાના પૃથ્વેદ્વૃત્ત અને
પૃથ્વશમાં મહાકાળ ગ્રાસાદનો બહુ જ ભાવનાપૂર્વક નિર્દેશ કરે છે
મુસલમાન સમયમાં સોમનાથની પેઠે એ તીર્થ ભાગ્યુ પણ પાષ્ટ
પૃથ્વરાસમયમાં સસ્કાર પામી ઊભુ થયું અત્યારે એ બ્રાહ્મણોના
અધિકારમાં છે. પણ જૈન પરંપરા તેને અસલમાં પોતાનું તીર્થ ગતાવે
છે આપણા દેશમાં પહેલેથી એ ચાલતું જ આવ્યું છે કે કોઈ વિશિષ્ટ
સ્થળમાં એક ધર્મનું તીર્થ બને, તો પછી ત્યાં બીજા ધર્મના લોકો
પણ પગ જમાવે અને ધીરે ધીરે એ એક જ તીર્થ ઉપર અથવા એ
તીર્થસ્થાનની આસપાસ જૈન બૌદ્ધ શૈવ વૈષ્ણવ આદિ પંથોનાં મંદિરો
ઊભા થાય કે ખડકાય ઘણીવાર તો એ વિરોધી પંથોનો એક જ
મંદિર ઉપર કબજો બદલાતો રહે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં મહાકાળની મહત્તાનું
અને જૈન ગ્રંથોમાં અસલમાં મહાકાળ તીર્થ જૈન હોવાનું તેમજ
પૃથ્વ્યેનત્સિંગના કથન પ્રમાણે તેના સમયમાં અવતિમાં બૌદ્ધધર્મની
ગહોજલાલી હોવાનું વર્ણન જોતાં એમ લાગે છે કે, ઉજ્જૈનીનું મહા-

૫૧. “કુડક્કો વૃક્ષલતાગહનમ્” — અમરકોશ, તૃતીય કાંડ શ્લો ૧૭
-૫૨. બીજી વિશ્વકોશ “મહાકાળ, ઉજ્જૈની અને અવતિ” શબ્દ નુઓ.
૫૩. ‘મેધદ્વૃત્ત’ પૂર્વસંદેશ શ્લો ૩૪
૫૪. ‘રઘુવશ’ સર્ગ ૬, શ્લો ૩૪
૫૫. નુઓ ટિપ્પણ પર મુ.
૫૬. નુઓ ટિપ્પણ પર મુ.

કાળ તીર્થ એટલું અધુ પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયું હતું કે, તેને લીધે દરેક સપ્રદાયની ભાવના તેની એમેર વીંટળાઈ ગઈ હતી અહુ પ્રાચીનકાળથી પ્રતિષ્ઠિત કાશીતીર્થને લક્ષીને જૈન, બૌદ્ધ અને વૈદિક સપ્રદાયવાળાએ પોતપોતાની ભાવના સ્થિર કરેલી છે, તેમ મહાકાળ તરફ પણ તે દરેકની ભાવના અધાયેલી હતી. દિવાકરની સ્તુતિને લીધે શિવલિંગમાથી જૈન મૂર્તિ પ્રકટ થયાનું કથન એવી જ ભાવનાને આભારી છે.

૭. (ક) અમે જે પાત્ર પ્રખ્યાત વિષે ઉપર કહી આવ્યા છીએ, તેમાંના સૌથી જૂના અને દૂર કા ગદ્ય પ્રખ્યાતમાં સિદ્ધસેનની કૃતિઓ વિષે એટલું જ કથન છે કે, ‘અત્રીશીઓ દ્વારા સ્તુતિ આરબી અને અનુક્રમે ૫૭અત્રીશમી અત્રીશી પૂર્ણ થતા વેંત જ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રકટી’ એ જ વાત ત્યાર પછીના પદ્ધિખિત પદ્ય પ્રખ્યાતમાં છે ગદ્ય પ્રખ્યાતમાં અત્રીશીઓની અત્રીશ સખ્યા અર્થાત્ સમન્વય છે, ત્યારે આમાં અત્રીશ અત્રીશીઓ એમ યોગ્ય કહેલું છે એ પદ્ય પ્રખ્યાત પછી રચાયેલ પદ્ય ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં અત્રીશ સ્તુતિઓથી સ્તુતિ કર્યાનું કથન તો છે જ, પણ વધારામાં એ અત્રીશ અત્રીશીઓની થોડી વિગત આપેલી છે તે એ કે, એક વીરસ્તુતિ, એક ન્યાયાવતાર અને ત્રીશ અત્રીશીઓ — એમ કુલ અત્રીશ આ અત્રીશ અત્રીશીઓ ઉપરાંત એમાં ૪૪

૫૭. “સિદ્ધસેનેણ પારદ્વા વત્તીસિયાહિં જિણથુઈ x x કુહગેસર-સીસાઓ નીસરતી પાસસામિપડિમા કમકમેણ ય વત્તીસડમવત્તીસિયા-સમન્નીએ પડિપુણ્ણ ત ચ દદ્દેણ વિમ્હિઓ સયાઈ લોઓ ॥ લિખિત કથાવલી

૫૮ “તસ્સાગયસ્સ તેણ પારદ્વા જિણથુઈ સમત્તાહિં ।

વત્તીસાહિં વત્તીસિયાહિં ઉદામસદ્દેણ ॥ યથા ” —

આ ગાથા પછી ૪૧મા ટિપ્પણમાં જણાવેલા ચાર શ્લોકો અહીં આવેલા છે

“એવ કમકમેણ અતિમવત્તીસિયાય પજ્જતે ।

પડિપુણ્ણગોવગા પયસિયા પાસપટિમ ત્તિ ”

લિખિત પદ્ય પ્રખ્યાત.

શ્લોક પ્રમાણુ ‘કલ્યાણમંદિર’ દ્વારા દિવાકરે સ્તુતિ કર્યાનું પણ કથન છે. આ પ્રમાણુ જે કલ્યાણમંદિરનું નામ પહેલાં જે લિખિત પ્રબંધોમાં નથી, તે ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં ઉમેરાય છે અને કદાચ એ જ કારણથી એ એ પ્રબંધોમાં સિદ્ધસેનનું કુમુદચંદ્ર નામ નથી, પણ પ્રભાવકચરિત્રમાં ‘દીક્ષા દેતી જ વખતે ગુરુ વૃદ્ધવાદીએ સિદ્ધસેનનું કુમુદચંદ્ર નામ પાડ્યું’ એવું કથન છે. આ સ્થળે વાચકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે, કલ્યાણમંદિરના છેલ્લા ૧૦ પદમાં જે કુમુદચંદ્ર એવું ભગવાનનું વિશેષણ છે, તેને શ્લેષાત્મક માની તે ઉપરથી જૈન પરંપરાના વિદ્વાનો સિદ્ધસેનનું કુમુદચંદ્ર એ બીજું નામ સૂચવે છે. ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં બત્રીશીઓની સંખ્યા અગર કલ્યાણમંદિરનો ઉલ્લેખ જ નથી. પરંતુ ‘ચતુર્વિંશતિ-પ્રબંધ’માં બત્રીશીઓની બત્રીશ સંખ્યા અને કલ્યાણમંદિરનો ઉલ્લેખ પાછો છે. એકંદર રીતે પાંચે પ્રબંધોની હકીકત જોતાં બહુ તો એટલું જ ફલિત થાય છે કે, બત્રીશ બત્રીશીઓ અને કલ્યાણમંદિર એમ ત્રેવીશ કૃતિઓ દિવાકરની છે.

‘ન્યાયવતાર’ બત્રીશ શ્લોક પ્રમાણુ છે. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ના કથન પ્રમાણુ એ પણ બત્રીશમાંની એક બત્રીશી છે. સૌથી જૂના પ્રબંધોમાં બત્રીશીઓની બત્રીશ સંખ્યા માત્રનો જ નિર્દેશ છે, તેમાં ‘ન્યાયવતાર’ આવી જતો હશે કે કેમ એ જાણવા માટે કશું જ સાધન નથી. પણ જો તે બત્રીશ સંખ્યામાં ‘ન્યાયવતાર’ ન આવતો હોય, તો તેને બત્રીશ ઉપરાંત ગણતો કલ્યાણમંદિર સાથે એકંદર ૩૪ સંસ્કૃત કૃતિઓ પ્રબંધો ઉપરથી દિવાકરની ફલિત થાય છે અત્યારે દિવાકરને નામે ચહેલી ૨૧ બત્રીશીઓ, ‘ન્યાયવતાર’ અને ‘કલ્યાણમંદિર’ એ ત્રેવીશ સંસ્કૃત કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’ના કથન પ્રમાણુ ૩૩ અને ‘ન્યાયવતાર’ને જુદો ગણીએ તો ૩૪ સંસ્કૃત કૃતિઓમાંથી ઉપલબ્ધ ત્રેવીશ બાદ કરતાં શેષ ૧૦ અથવા ૧૧ કૃતિઓ આજે લુપ્તપ્રાય છે. તે લુપ્ત કૃતિઓ

કયા કયા વિષયની અને શા શા નામવાળી હતી તે પણ અજ્ઞાત છે. કેટલાક જૂના અને નવા ગ્રંથોમાં ૧૧સિદ્ધસેનના નામ સાથે અગર ૧૨સ્તુતિકાર વિશેષણ સાથે ઉદ્ધૃત જે પદો મળે છે, તે દિવાકરનાં જ હોય, તો એવી સંભાવના થાય છે કે, તે પદો લુપ્ત બ્રીશીઓમાંનાં હશે.

(જ) ઉક્ત પાંચે પ્રબંધોમાં સૂચવાયેલી કૃતિઓમાં સન્મતિપ્રકરણ નથી આવતું. જે બ્રીશીઓમાં કોઈની સ્તુતિ જ નથી અને જેમાં અન્ય દર્શનોનાં તથા સ્વદર્શનનાં મંતવ્યોનું નિરૂપણ તથા સમાલોચના છે, તે બ્રીશીઓ ઉક્ત પ્રબંધોમાં સ્તુતિરૂપે ગણાઈ અને તેમને દિવાકરની કૃતિ તરીકે દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્થાન મળ્યું; તો પછી સ્વદર્શનનું નિરૂપણ કરતા અને કોઈ પણ રીતે બ્રીશીઓથી ન બિતરે તેવા સન્મતિપ્રકરણને દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં તેમની કૃતિ તરીકે સ્થાન કેમ નહીં મળ્યું હોય તે એક કાયડો જ છે. આમ થવાનું કારણ કદાચ એ હોય કે, સ્તુતિકાર તરીકેનું દિવાકરનું અને તેમની સ્તુતિઓનું મહત્ત્વ તેમ જ ચમત્કારિતા બતાવવા માટે શરૂઆતમાં દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્તુત્યાત્મક બ્રીશીઓને જ સ્થાન આપવાની જરૂર જણાઈ, અને એ સાથે સંસ્કૃત ભાષા તેમજ પદ્યસંખ્યામાં સમાનતા ધરાવતી પણ સ્તુત્યાત્મક નહિ એવી બીજી ઘણી બ્રીશીઓ એમના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્તુત્યાત્મક કૃતિરૂપે જ દાખલ થઈ ગઈ, અને

૬૧. “ આચાર્યસિદ્ધસેનોઽપ્યાહ — ‘અભિત્તિ માદૃશા ભાજ્યમ-
ભ્યાત્મ તુ સ્વયદૃશામ્ । એક પ્રમાણમર્થૈક્યાદૈક્ય તલ્લક્ષણૈક્યત ’ ॥
પ્રમાણદ્વાત્રિશિકાયામ્ ”

અં ૧. સૂ ૧૦ ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ. ૭૧.

૬૨ “ નયાસ્તવ સ્યાત્પદલાઞ્છના ઇમે ”

સન્મતિ પૃ ૭૫૭ અને ટિપ્પણ બીજી.

“ એવ કલ્પિતભેદમપ્રતિહત સર્વજ્ઞતાલાઞ્છનમ્ ” ઇત્યાદિ.

સન્મતિ, પૃ ૬૨૦ ટિં ૧.

પછી કોઈએ એ હકીકત જોઈ અગર તપાસી જ નહિ કે, કહેવાતી બત્રીશ અગર ઉપલબ્ધ એકવીશ બત્રીશીઓમાં કેટલી અને કઈ કઈ સ્તુતિરૂપ છે અને કઈ કઈ સ્તુતિરૂપ નથી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સન્મતિપ્રકરણ જો બત્રીશ શ્લોક પ્રમાણ હોય, તો તે પ્રાકૃત ભાષામાં હોવા છતાં દિવાકરના જીવનવૃત્તાંતમાં સ્થાન પામેલી સંસ્કૃત બત્રીશીઓ સાથે ગણાયા વિના ભાગ્યે જ રહેત.

અત્યારે ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત ત્રેવીસ કૃતિઓમાં પણ સિદ્ધસેનના નામનો ઉલ્લેખ હોય તેવી ફક્ત બે જ કૃતિઓ છે. એકવીશ બત્રીશી-ઓમાંની પાંચમી અને એકવીશમી બત્રીશીના પ્રાંતભાગમાં^{૬૩} શ્લેષરૂપે સિદ્ધસેન શબ્દ આવે છે, તે સિવાય બીજી એક બત્રીશીમાં સિદ્ધસેન પદનો નિર્દેશ નથી. કલ્યાણમંદિરમાં પણ સિદ્ધસેન પદ નથી. જો પરંપરા માને છે તે સાચું હોય, તો તેમાં કુમુદચંદ્ર એ નામ શ્લેષથી સૂચવાય છે. એ જ રીતે સન્મતિ^{૬૪} પ્રકરણમાં પણ સિદ્ધસેન કે કુમુદચંદ્ર કે બીજું કોઈ નામ નથી. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે બત્રીશીઓ વગેરે જે કૃતિઓ દિવાકરને નામે ચડેલી મનાતી આવે છે, તે બધી કૃતિઓ તેમની જ છે એમ માનવાને શો આધાર છે ? આનો ઉત્તર અત્યારે પ્રતિભા અને ઉલ્લેખ એ બેને આધારે આપી શકાય

વિષય અને ભાષા ભિન્ન હોવા છતાં ઉપલબ્ધ એકવીશ બત્રીશીઓ, ન્યાયાવતાર અને સન્મતિ એ બધાની પાછળ રહેલું પ્રતિભાનું સમાન તત્ત્વ એમ માનવા લલચાવે છે કે, એ બધી કૃતિઓ કોઈ એક જ પ્રતિભાનાં ફળો છે. કલ્યાણમંદિરની ભાષા અને તેમાંની કલ્પના સિદ્ધસેન

૬૩. 'इति निरुपमयोगसिद्धसेन प्रबलतमोरिपुनिर्जयेषु वीर' । ૫, ૩૧.

“महाशान्तिभर्ता महासिद्धसेन । महार्चिर्धनेशो महाज्ञामहेन्द्रो ” ॥ ૨૧, ૩૧.

૬૪. સન્મતિ પ્રકરણની પહેલી ગાથામાં પહેલો શબ્દ 'સિદ્ધમ્' એવો છે, એનો સબધ કર્તાના નામની સાથે હોઈ શકે ખરો ।

દિવાકરના વ્યક્તિત્વથી ઊતરે તેવી તો નથી જ, ખતાં એ સ્તોત્ર સિદ્ધસેન દિવાકરનું હશે એ વિષે મતભેદ છે. ૬૫

ખત્રીશીઓ દિવાકરની કૃતિ હોવા વિષે જૂનો ઉલ્લેખ અત્યારે લગભગ ૬૬શમાં અગિયારમાં સૈકા પહેલાનો અમારી સામે નથી; પણ સન્મતિપ્રકરણ દિવાકરનું ૬૭છે એમ કહેનાર જૂનો ઉલ્લેખ આઠમાં સૈકાનો પણ મળે છે સન્મતિના ટીકાકાર દશમાં સૈકાના અભયદેવ જેમની સામે સન્મતિની ૬૮ખીજી ઘણી ટીકાઓ મોજૂદ હતી, તેઓ પોતે જ સન્મતિને દિવાકરની કૃતિ તરીકે ૬૯નિર્દેશ છે અભયદેવથી લગભગ બે સૈકા પહેલાં થયેલા યાકિનીસૂત્ર હરિભદ્ર પણ સન્મતિને દિવાકરની કૃતિ તરીકે નિર્દેશ છે એટલે સન્મતિ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિ છે, એ વિષે તો શંકા નથી જ રહેતી

૬૫. પ્રો. યાકોબી માને છે કે તે સિદ્ધસેનદિવાકરની કૃતિ હોવી ન લેઈએ. તેમની મુખ્ય દલીલો બે છે. પહેલી એ કે, જો એ સિદ્ધસેને રચેલું સ્તોત્ર હોત, તો જેમ વીરસ્તુતિઓને છડે સિદ્ધસેન નામ આવે છે તેમ એ ‘કલ્યાણમદિર’ને છડે પણ સિદ્ધસેન નામ હોત ખીજી એ કે, તેના ઉપર કોઈ ટીકા જૂની નથી

આની સામે ખીલે પક્ષ એ મૂકી શકાય તેમ છે કે સિદ્ધસેન નામનો ઉલ્લેખ તો ‘ન્યાયાવતાર’, અન્ય ખત્રીશીઓ અને ‘સન્મતિતર્ક’ સુધ્ધમાં નથી. ટીકા વિષે જાણું લેઈએ કે ખત્રીશીઓની પણ ટીકા રચાઈ હતી તેમ હજી જણાયું નથી, અને ‘કલ્યાણમદિર’ ઉપર કોઈ ટીકા પહેલાં નહિ જ રચાઈ હોય એમ કહી શકાય? વળી ‘કલ્યાણમદિર’નું કાવ્યત્વ જોતાં એમ લાગે છે કે તે સિદ્ધસેનની પ્રતિભામાંથી જન્મ્યું હશે આં હેમચંદ્રે તેમનો શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે કરેલો ઉલ્લેખ ‘કલ્યાણમદિર’ને તેમની કૃતિ માનવાથી વધારે ચરિતાર્થ બને છે

૬૬ જુઓ ટિ. ૫૭ તથા ૫૮

૬૭. જુઓ પાછળ પૃ. ૫૬, હરિભદ્રવાળો પચવસ્તુનો ઉલ્લેખ

૬૮. સન્મતિ વૃત્તિ પૃ. ૧, શ્લો. ૨

૬૯ સન્મતિ વૃત્તિ પૃ. ૧, ૫૦ ૧૬-૧૭.

એક બાજુ દિગંબરાચાર્ય પ્રસિદ્ધ સ્તુતિકાર સ્વામી સમંતભટ્ટ એ જ ગંધહસ્તી છે, અને તેમણે ‘તત્ત્વાર્થ’ ઉપર રચેલ ભાષ્ય એ જ ગંધહસ્તિ-મહાભાષ્ય છે, એવી માન્યતા અત્યારે દિગંબરસંપ્રદાયમાં બધાયેલી સામાન્ય રીતે નજરે પડે છે; અને બીજી બાજુ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય દિવાકર એ ગંધહસ્તી છે, અને તેમણે ‘તત્ત્વાર્થ’ ઉપર વ્યાખ્યા લખી હતી એવી માન્યતા અત્યારે જ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં ચાલતી દેખાય છે. પહેલી માન્યતા કેટલી બ્રાંત છે એ વિષે ૭૦૫^૦ જુગલકિશોરજીએ પોતાના ‘સ્વામી સમતભદ્ર’ નામના પુસ્તકમાં ઘટતો જોડાપોહ કરેલો છે અને બીજી માન્યતાનું બ્રાંતપણું પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત ગૂજરાતી ‘તત્ત્વાર્થ’ વિવેચનના ૭૧ પરિચયમાં સપ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. છતાં અહીં પ્રસ્તુત પ્રશ્નને ઉપયોગી થોકુક લખવું યોગ્ય જ છે. ગંધહસ્તી એ વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર નહિ પણ સિંહસૂરના પ્રશિષ્ય અને ભાસ્વામીના શિષ્ય તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિના રચયિતા સિદ્ધસેન એ જ છે આ મુદ્દાની સાબિતીનાં પ્રમાણો દ્રઢક્રમાં આ પ્રમાણે છે

(૧) જૂના કે નવા કોઈ પણ દિવાકરના જીવનવિષયક પ્રબંધમાં તેમને માટે ગંધહસ્તી વિશેષણ વપરાયેલું નથી જ, ત્યારે દિવાકર વિશેષણ વપરાયેલું છે દિવાકરની મનાતી કૃતિઓ કે કૃતિમાના અશોની સાથે સિદ્ધસેન અગર દિવાકર પદનો ઉલ્લેખ ઘણુંક સ્થળે મળે છે, ત્યારે એમની કોઈ પણ નિશ્ચિત કૃતિ અગર તે કૃતિમાંના અવતરણ સાથે ગંધહસ્તી પદનો ઉલ્લેખ, અઠારમાં સૈકાના ઉપાધ્યાય ૭૨ યશો-વિજયજીના ગ્રંથ સિવાય કોઈ પણ પૂર્વવર્તી ગ્રંથમાં નથી મળતો.

(૨) ઉં ૫૨૦ યશોવિજયજીથી પૂર્વવર્તી ગ્રંથોમાંના ગંધહસ્તી પદ સાથે મળતાં બધાં જ ૭૩ અવતરણો તત્ત્વાર્થભાષ્ય ઉપરની ભાસ્વામિ-

૭૦. સ્વામી સમતભદ્ર પૃ. ૨૧૪-૨૨૦.

૭૧. ગંધહસ્તી પૃ. ૪૪ થી ૫૨ અને તે ઉપરના ટિપ્પણો.

૭૨. તત્ત્વાર્થનો પરિચય પૃ. ૪૭, ટિ. ૧.

૭૩. તત્ત્વાર્થનો પરિચય પૃ. ૪૮, ટિ. ૩.

શિષ્ય સિદ્ધસેનની વૃત્તિમાંનાં જ છે અથવા તેની સાથે બધ બેસે છે.

ઉક્ત પ્રમાણોથી એ તો નક્કી જ છે કે ગંધહસ્તી એ ભાસ્વામિ-શિષ્ય સિદ્ધસેન ગણી છે ગંધહસ્તીનો ઉલ્લેખ નવમા સૈકાના ૭૪શીલાંકની આચારાંગ ટીકાથી જૂનો હજી અમારા જોવામાં નથી આવ્યો. ત્યારે દિવાકરનો ઉલ્લેખ શીલાંકથી કાંઈકે પૂર્વવર્તી યાદિનીસૂત્ર હરિભદ્રના ગ્રંથમાં થયેલો નજરે પડે છે

સિદ્ધસેન દિવાકરનું કુમુદ્યદ્ર ઉપનામ હતું એ વાત આપણે પ્રભાવકચરિત્રથી જૂના ખીજા કોઈ ગ્રંથમાંથી જાણી શકતા નથી. સાયુ' કે ખોટું જ્યારે પ્રભાવકચરિત્રકારના જાણવામાં આવ્યું કે 'કલ્યાણમંદિર' સ્તોત્ર એ તો સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિ છે, ત્યારે તેમણે દિવાકરની કૃતિઓમાં કલ્યાણમંદિરને દાખલ કર્યું અને સિદ્ધસેન દિવાકરનું કુમુદ્યદ્ર પણ નામ હતું એવું વર્ણન કર્યું. કલ્યાણમંદિર એ 'સિદ્ધસેન દિવાકરની કૃતિ છે આ બાબત હજી તદ્દન સંદેહાસ્પદ છે તેમ છતાં થોડી વાર એમ માની લઈએ કે એ સ્તોત્ર પણ દિવાકરનું જ છે, તોયે તેટલા માત્રથી દિવાકરનું કુમુદ્યદ્ર નામ હતું એમ ખાતરીપૂર્વક કહેવાને કશો જ સખળ આધાર નથી. જો એમનું કુમુદ્યદ્ર જેવું શ્રુતિપ્રિય નામ હોત, તો જૂના કોઈને કોઈ ગ્રંથમાં દિવાકરની જેમ એ શ્રુતિપ્રિય વિશેષણની સાથે પણ એમની નિશ્ચિત કૃતિ અગર એ કૃતિઓમાંનાં અવતરણોનો ઉલ્લેખ અવશ્ય થાત તેથી અમને અત્યારે એમ લાગે છે કે દિવાકરનું કુમુદ્યદ્ર નામ મૂળમાં ન જ હતું

૮, ૯ અને ૧૦ આ ત્રણે પ્રશ્નો પરત્વે કાઈ આધારવાળું કહી શકાય એવી સામગ્રી અત્યારે પ્રાપ્ત ન હોવાથી, તેમનો વિચાર મુલતવી રહે છે

૩. સિદ્ધસેન અને ઇતર આચાર્યો

સિદ્ધસેનના માનસનો કાંઈકે ખ્યાલ લાવવા, તેમના યુગ વિષે કાંઈકે સૂચન મેળવવા, તેમની કૃતિઓમાં પૂર્વકાલીન ગ્રંથોમાંથી કયા

કયા અંશો ઊતર્યા છે અને ઉત્તરકાલીન ગ્રંથોમાં તેમની કૃતિઓમાંથી કયા કયા અંશો ઊતર્યા છે એનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા, તેમ જ દાર્શનિક પ્રદેશમાં ચર્ચાતા વિષયો કઈ કઈ રીતે વિકાસ યા સુધારો વધારો પામતા ગયા - એ જાણવા માટે અહીં સિદ્ધસેનની બીજા કેટલાક જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનો સાથે સરખામણી કરવી યોગ્ય છે. આ સરખામણી એટલે તે તે આચાર્યોના એક યા એકથી વધારે ગ્રંથો સાથે સિદ્ધસેનની કૃતિઓની સરખામણી. પ્રસ્તુત સરખામણી માત્ર દિશાસૂચક હોવાથી વિશેષ અભ્યાસી માટે વિશેષ અવલોકનનો માર્ગ ખુલ્લો મૂકે છે.

કુંદકુંદ અને ઉમાસ્વાતિ .

જૈન વાઙ્મયમાં પ્રકરણરૂપે નાના ગ્રંથો રચવાની શરૂઆત કરનારા પ્રસ્તુત એ જ આચાર્યો અત્યારે ધ્યાનમાં આવે છે. કુંદકુંદે સંસ્કૃતમાં કાંઈ રચના કરી હોય અને ઉમાસ્વાતિએ ૭૫ પ્રાકૃતમાં કાંઈ રચના કરી હોય એવું નિશ્ચિત પ્રમાણ હજી મળ્યું નથી એટલે જૈન સંપ્રદાયમાં કુંદકુંદ પ્રાકૃતમાં અને ઉમાસ્વાતિ સંસ્કૃતમાં પ્રકરણ રચવાની શરૂઆત કરનારા હતા એ કહી શકાય. બન્નેમાં બીજા પણ એક ફેર છે અને તે એ કે, પહેલાએ પદ્યમાં જ રચના કરી છે, ત્યારે બીજાએ ગદ્ય અને પદ્ય ઉભયમાં રચના કરી છે. આ બન્ને પ્રકરણકારોએ આગમિક શૈલી મુખ્ય રાખી તેનું સમર્થન કરવા તર્કનો આશ્રય લીધેલો હોવાથી તેઓને તર્કાશ્રયી આગમશૈલીવાળા કહી શકાય. કુંદકુંદની કૃતિઓ કરતાં ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓમાં સપ્રમાણુત્વ અને દાર્શનિકત્વ વિશેષ દેખાય છે. તેનું કારણ પણ ખુલ્લું છે અને તે એ કે, ઉમાસ્વાતિને સંસ્કૃત ભાષા સાથે જ દાર્શનિકત્વનો વિશેષ વારસો મળ્યો હતો. સિદ્ધસેન પણ પ્રકરણના રચનારા છે, પરંતુ તેમની વિશેષતા એ છે કે તેમણે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં એમ બન્ને ભાષામાં અને તે પણ પદ્યમાં જ પોતાના વિચારો ગોઠવ્યા છે. સિદ્ધસેનની રચના તાર્કિક શૈલીની છે. તેઓ આગમમાંથી

૭૫. પ્રાકૃતમાં રચાયેલી ‘શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ’ ઉમાસ્વાતિની કહેવાય છે, પણ તે વિષે હજી કાંઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ મળ્યું નથી.

પોતાના વક્તવ્ય માટે ખોરાક મેળવે છે ખરા, પણ આગમસિદ્ધ વસ્તુને તેઓ તર્કની કસોટીએ ચકાવી શકાય એવી રીતે જ ઝીણવટથી વર્ણવે છે એટલે તેમની રચનાને આગમાશ્રયી^{૭૬} તાર્કિક શૈલીવાળા કહેવી જોઈએ સમંતભદ્રની રચના પણ સિદ્ધસેનની રચનાની કાટિમાં આવે છે બે ચાર સૈકામાં ભારતીય દર્શનસાહિત્યે જે ઊડાણ કેળવ્યું અને જૈન પરંપરામાં જે દાર્શનિક અભ્યાસની ખિલવટ થઈ, તે જ કુંદકુંદ અને ઉમાસ્વાતિ તથા સિદ્ધમેન અને સમંતભદ્રની રચનાશૈલીના ભેદનું કારણ છે કુંદકુંદની અને ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓ સાથે સિદ્ધસેનની કૃતિઓની સરખામણીનું જે ટુંક સૂચન નીચે કરવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એવી સલાવના થઈ આવે છે કે, ખડુધા કુંદકુંદ અને ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓ સિદ્ધસેનના જોવામાં આવી હશે.

કુંદકુંદની કૃતિઓની સરખામણી મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. ૧ શાબ્દિક સામ્ય, ૨. શૈલીસામ્ય, ૩.

કુદકુદ

વસ્તુસામ્ય અને ૪. સુધારો યા ફેરફાર.

૧ કુંદકુંદ ‘પ્રવચનસાર’ અં ૧ ગાં ૧૫-૧૬માં ‘સ્વયમ્’ શબ્દની વ્યાખ્યા પોતાની ઢાળે આપી, તે શબ્દને સ્વસ મત સર્વશ વીતરાગદેવતા અર્થમાં લાગુ પાડે છે સિદ્ધસેન પણ પોતાની પહેલી જ સ્તુતિના ૭૭ પ્રથમ પદ્યમાં ૭૮ સમંતભદ્રની જેમ ‘સ્વયમ્’ શબ્દ સ્વમાન્ય દેવ અર્થમાં જ વાપરે છે

૨ ‘પચાસ્તિકાય’ની અં ૧, ગાં ૧૨મી અને સન્મતિની કાં ૦ ૧ ગાં ૧૨મીનું પૃર્વાર્ધ લગભગ સમાન જ છે “પજ્જયવિજુદ દવ્વં દવ્વવિજુત્તા ય પજ્જયા ણત્થિ ।” — પચાં. “દવ્વ પજ્જવવિરયં દવ્વવિરુત્તા ય પજ્જવા ણત્થિ” — સન્મં. “દવ્વેણ વિણા ણં ગુણા

૭૬ દાં ૧૦ તં સન્મતિનું ખીન્નું કાં ૩ ગાથા ૧૮ મીથી.

૭૭. “સ્વયમ્ભુવ ભૂતસહસ્રનેત્રમ્” ઇત્યાદિ

૭૮. “સ્વયમ્ભૂવા ભૂતહિતેન ભૂતલે” ઇત્યાદિ.

મુળેહિ દવ્વ વિળા ન સંભવદિ” ઇત્યાદિ પંચાસ્તિકાયની ૧૩મી ગાથા સાથે સામ્ય ધરાવતો ભાગ સન્મતિમાં ન હોવાનું કારણ એ છે કે, સન્મતિકારે ગુણ શબ્દના અર્થ વિષે કાંઈક, ૭૯ સુધારો અને ફેરફાર કરેલ છે, એટલે તે ફેરફાર સાથે પંચાસ્તિકાયની એ ૧૩મી ગાથાનો અંશ સન્મતિમાં મેળ પામી શકે જ નહિ.

૩. કુંદકુંદ ‘પ્રવચનસાર’ અં ૧ ગાં ૫૭, ૫૮ માં પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ શબ્દની લોકપ્રથાવિરુદ્ધ સ્વેષ્ટ વ્યાખ્યા કરતાં ખીજ વાદીઓ દ્વારા મૂકવામાં આવતા આક્ષેપોનો જૈનાચાર્ય તરીકે સૌથી પહેલાં ઉત્તર આપે છે. સિદ્ધસેન પણ ન્યાયાવતાર શ્લોક ૪ માં પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ શબ્દની જૈન દષ્ટિને બધ બેસે એવી તાર્કિક વ્યાખ્યા જૈન તાર્કિક તરીકે સર્વ પ્રથમ આપે છે. કોઈ પણ એકાંત પક્ષનો સ્વીકાર કરવામાં દોષ આવે છે; એ દોષ સ્પષ્ટ કરવા કુંદકુંદ (પ્રવચનં અં ૧, ૪૬) અને સિદ્ધસેન (કાં ૧, ૧૭-૧૮) બંનેએ સંસાર તેમજ મોક્ષની અનુપપત્તિની કલ્પનાનો એકસરખો ઉપયોગ કર્યો છે સમંતભદ્રે પણ અનેકાંત દષ્ટિની પ્રુષ્ટિમાં એ કલ્પના લીધેલી છે (સ્વયંભૂં શ્લો ૧૪) તે આગળ જતાં બધા જ આચાર્યો માટે સર્વત્ર સાધારણ થઈ ગઈ છે. અનેકાંતદષ્ટિનો આશ્રય લઈ કુંદકુંદે આખી દ્રવ્યચર્યા પ્રવં સાં માં કરી છે. સિદ્ધસેને સન્મતિના ત્રીજા કાંડમાં એ જ દષ્ટિએ રોયનુ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ઋગ્વેદ^{૮૦} જેટલા જૂના જમાનાથી આપ્યા આવતા અને કાળક્રમે ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં કાયડાનું રૂપ ધારણ કરી દાર્શનિક પ્રદેશમાં કાર્યકારણની ચર્યામાં દાખલ થયેલા સત્, અસત્ શબ્દો અને તેને લગતા વાદો પંચાસ્તિકાયં અં ૧, ગાં ૧૫-૨૧ તેમજ સન્મતિ કાં ૩, ગાં ૫૦-૫૨માં અનેકાંતરૂપે ગોઠવાયેલા છે. દર્શનાંતર સાથે જૈન-દર્શનના મતભેદના પાયાનો એક ખાસ મુખ્ય વિષય આત્મસ્વરૂપ છે

૭૬. ત્રીજી કાંડ ગાથા ૮ થી ૨૫.

૮૦ નાસદાસિન્નો સદાસીત્તદાની નાસીદ્રજો નો વ્યોમાપરો યત્ ” ।।। નાસદીયસૂક્ત મં ૧૦, સૂં ૧૨૯, છાંદોગ્યં ૬, ૨. ૧

આત્માના કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, અમૂર્તત્વ અને પરિમાણ આદિ પરત્વે જૈનદર્શનનું વિશિષ્ટ મંતવ્ય શું છે તે પંચાસ્તિકાય, અં ૧, ગાં ૨૭ માં છે, એ જ રીતે સન્મતિં કાં ૩, ગાં ૫૪-૫૫માં પણ આત્મસ્વરૂપને લગતા છ મુદ્દાઓ જૈન દષ્ટિએ નક્કી કરી વર્ણવવામાં આવેલા છે સિદ્ધસેનના મનાતા સન્મતિના (કાં ૨, ગાં ૩૨) શ્રદ્ધા-દર્શન અને જ્ઞાનના ઐક્યવાદનું ખીજ કુંદકુંદના ‘સમયસાર’ ગાં ૧-૧૩ માં સ્પષ્ટ છે. ફેર એટલો છે કે, સિદ્ધસેને શ્રદ્ધાત્મક દર્શન અને જ્ઞાનના ઐક્ય ઉપરાત એ ઐક્યને સામાન્ય બોધરૂપ દર્શન અને જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પણ સન્મતિ કાં ૨ માં બહુ જ કુશળતાથી લખાવી સ્થાપ્યું છે ગુણ અને ગુણીના ભેદ તથા અભેદ વિષે દર્શનાંતરોની માન્યતા સામે જૈન દર્શન શું મત ધરાવે છે, એ વાત પોતપોતાની હળે કુંદકુંદે ‘પંચાસ્તિકાય’ અં ૧, ગાં ૪૮-૫૨ અને સિદ્ધસેને સન્મતિ કાં ૩, ગાં ૮ થી ૨૪ માં ચર્ચી છે

૪ કુંદકુંદના વક્તવ્ય કરતા સિદ્ધસેનના વક્તવ્યમાં દેખાતા બે ફેરફારો અહીં નોંધવામાં આવે છે, જે ખાસ ધ્યાન એ એ એવા છે કુંદકુંદે સ્વસમય અને પરસમય શબ્દનો અર્થ તદ્દન આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ એવો કર્યો છે કે, જે સ્વપર્યાય તે સ્વસમય અને જે પરપર્યાય – પૌદ્ગલિક પર્યાય તે પરસમય (પ્રવં સાં ૧, ગાં ૧-૨ અને ‘સમયસાર’ ૧, ગાં ૨) ત્યારે સિદ્ધસેન એ આધ્યાત્મિક દષ્ટિ છોડી પોતાના યુગ અને સ્વભાવને અનુરૂપ દાર્શનિક દષ્ટિએ સ્વસમય પરસમય શબ્દનો અર્થ વર્ણવે છે તે કહે છે કે સ્વસમય એટલે સ્વદર્શન અને પરસમય એટલે પરદર્શન. જેટલા નયવાદો તેટલા જ પરસમયો. સન્મતિ કાં ૩, ગાં ૪૭ તથા ૬૭. ખાસ મહત્ત્વનો અને સૌથી વધારે વિચારવા જેવો ફેરફાર કે જેને સુધારો કહી શકાય, તે એ છે કે, કુંદકુંદ અને ઉમાસ્વાતિ જેવા આચાર્યોએ આગમને આધારે દ્રવ્યનું લક્ષણ બાંધવામાં ગુણ અને પર્યાય બંને વસ્તુઓને જુદી જુદી માની તે મુજબ

“ગુણપર્યાયવાળું” હોય તે દ્રવ્ય” એમ કહેલું હતું અને એ જ દૃષ્ટિ પ્રમાણે જ્યાં પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં તે બંનેએ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એ ત્રણેનું જુદું જુદું નિરૂપણ કર્યું હતું સિદ્ધમેન સન્મતિ કાંં ૩, ગાં ૮-૧૫ માં એ નિરૂપણ સામે બળપૂર્વક વાંધો લે છે અને આગમિક અકાટ્ય દલીલોથી સાબિત કરે છે કે ગુણ અને પર્યાય એ બે કોઈ જુદી જુદી વસ્તુ નથી પણ બંને શબ્દો માત્ર એક જ અર્થના બોધક છે. સિદ્ધસેનનું આ મતંત્ર્ય એટલું સ્પષ્ટ અને પ્રભાવશાલી છે કે જેનો સ્વીકાર કરવાની ફરજ અકલંક જેવા કુંદકુંદના અનુગામીઓને પણ પડી. યશોવિજયજી જેવા વિચારકે પણ એ વાત ૮૧મંજૂર રાખી ગુણ પર્યાયના ભેદ વિષયક મતનું સંશોધન સિદ્ધસેને કર્યું છે તે કુંદકુંદ અને ઉમાસ્વાતિને લક્ષીને જ કર્યું હોય એવો વધારે સંભવ છે

ઉમાસ્વાતિના સંબંધમાં કૃત એટલું જ જણાવવાનું છે કે, તેમણે તત્ત્વાર્થ (૧, ૬) માં પ્રમાણ અને નય દ્વારા તત્ત્વની ઉમાસ્વાતિ વિચારણા કરવાની જે સૂચના કરી છે, અને નયનું (૧, ૩૪-૩૫) પાંચ વિભાગમાં પોતાની દૃષ્ટિએ જે નિરૂપણ કર્યું છે, જાણે તે જ સૂચનાને વધાવી લેતા હોય અને તે જ નયનિરૂપણની બાબતમાં પોતાનો ખાસ મત દર્શાવવા ઇચ્છતા હોય તેમ સિદ્ધસેને સન્મતિમાં નય અને પ્રમાણનું સ્વરૂપ દર્શાવવા અને તે બાબત પોતાનો ખાસ મત સ્થાપિત કરવા આખાં એ કાંડ રોક્યાં છે અને ઉમાસ્વાતિએ પ્રારંભેલ સસ્કૃત દાર્શનિક શૈલીને વિકસાવી છે

૮૧. ગુણ પર્યાયને લગતી પ્રાચીન પરપરા અને સિદ્ધસેનની તેની સામેની નવી દૃષ્ટિ વિષેની વિગતવાર માહિતી સન્મતિ વૃત્તિ પૃં ૬૩૧ ના ચોથા ટિપ્પણમાં આપવામાં આવી છે.

પૂજ્યપાદ અને સમંતભદ્ર

સિદ્ધસેનના વિચારમા પૂજ્યપાદ દેવનંદીને આદી પ્રસ્તુત કર્યા છે તે સરખામણીની નહિ પણ ખીણ જ દષ્ટિથી. તે દષ્ટિ એટલે પૌર્વાપર્ચની દષ્ટિ. પૂજ્યપાદે પોતાના વ્યાકરણમાં બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વૈયાકરણોનું અનુકરણ કરી સ્વમાન્ય જૈન આચાર્યોનું સંસ્કૃતજ વિદ્વાન તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન અકાવચા સમંતભદ્ર અને સિદ્ધસેન એ બે આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યોંછર છે. જે દષ્ટિએ એ ઉલ્લેખ થયેલો છે તે જ્ઞેતાં અને પૂજ્યપાદના સમયનો વિચાર કરતાં વધારે સભવ એવો જ લાગે છે કે, ઉલ્લિખિત સમંતભદ્ર અને સિદ્ધસેન એ ખીજા કોઈ નહિ પણ સ્તુતિકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ જ સમંતભદ્ર અને સિદ્ધસેન હોવા જોઈએ જો આ કલ્પના આધિત ન હોય, તો એ બન્ને સ્તુતિકારો વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં ક્યારેક થયા છે એમ ફલિત થાય છે. અને જ્યારે પૂજ્યપાદે એ બન્ને સ્તુતિકારોનો અમુક દષ્ટિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે, પૂજ્યપાદના અવલોકનમાં એ બન્ને સ્તુતિકારોની કૃતિઓ આવેલી હોવાથી તેમની કૃતિઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રભાવ પૂજ્યપાદની કૃતિઓમાં ઊતરેલો હોવો જોઈએ.

સમંતભદ્રની સાથે સિદ્ધસેનની સરખામણી ખીજા કોઈ પણ આચાર્ય સાથેની સરખામણી કરતાં વધારે મહત્ત્વ ધરાવે છે. તે પાત્ર દષ્ટિએ — ૧. બન્નેનું પૌર્વાપર્ચ તપાસવાની દષ્ટિ; ૨. બન્નેમાંથી કોઈ એકનો ખીજા ઉપર પ્રભાવ ન પડ્યો હોય તો અન્ય કઈ વ્યક્તિનો અગર કયા પ્રકારના વાતાવરણનો બન્ને ઉપર સમાન પ્રભાવ પડ્યો છે એ જોવાની દષ્ટિ, ૩. બન્નેના પાડિલ અને કાર્યપ્રદેશનો તરતમલાવ આંકવાની દષ્ટિ, ૪. બન્ને

૮૨. “ ચતુષ્ટય સમન્તભદ્રસ્ય ” ૫-૪-૧૪૦.

“વેત્તે સિદ્ધસેનસ્ય ” ૫-૧-૭ જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ

આચાર્યોએ કઈ કઈ રીતે જૈન દર્શનનું ઊંડાણ સ્પષ્ટ કર્યું, જૈન વાદ્મયમાં તર્કની પ્રતિષ્ઠા કરી, અને આગળ જતાં ખીખત જૈન આચાર્યોએ એ જ રીતને અવલંબી કેટકેટલો વિકાસ સાધ્યો એ જોવાની દષ્ટિ, અને ૫ દેશભેદ અને પરંપરાભેદ હોવા છતાં ગ્રંથરચનાના ધ્યેયમાં અર્થાત્ અનેકાંત દષ્ટિના સમર્થનમાં બંને આચાર્યોનું વલણ એક સરખું કેટલું છે તે જોવાની દષ્ટિ.

સરખામણી કરીએ તે પહેલા કેટલીક ખાસ બાબતો જાણી લેવી જરૂરની છે. જૈન પરંપરામાં આદિ સ્તુતિકાર તરીકેનું માન પ્રસ્તુત એ આચાર્યો ભોગવે છે દિગંબર પરંપરામાં સમંતભદ્ર પહેલાં અને શ્વેતાંબર પરંપરામાં સિદ્ધસેન પહેલાં કોઈ સ્તુતિકાર તરીકે જાણીતો નથી બંનેની બધી જ કૃતિઓ લખ્ય છે એમ પણ નથી; જે લખ્ય છે, તેમાં કોઈ કોઈ પદ અવિકલરૂપે અને કોઈ સહજ ફેરફાર સાથે બંનેની કૃતિઓમા મળે છે ન્યાયાવતારનું “આપ્તોપજ્ઞમનુલ્લઙ્ઘ્યમ્” ૪૦ ૯ મુ પદ ‘રત્નકરંડકશ્રાવકાચાર’માં ન. ૯ મુ જેમનું તેમ છે, ‘ન્યાયાવતાર’ના ૨૮મા અને ‘આપ્તમીમાંસા’ના ૧૦૨મા પદમાં શાબ્દિક ૮૩ ફેરફાર અહીં ઓછો છે. સ્વયંભૂતોત્રની વિમલનાથની સ્તુતિમાં આવેલું — “નયાસ્તવ સ્યાત્પદ” ૪૦ પદ તો સન્મતિના ટીકાકાર ૮૪અભયદેવની દષ્ટિમાં સિદ્ધસેનનું છે પ્રસ્તુત બંને આચાર્યોની મુખ્ય મુખ્ય કૃતિઓનો વિષય અને તેમના નિર્માણની શૈલી જોતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, બંને આચાર્યોનું ધ્યેય સમાન હતું તે ધ્યેય ટૂંકમાં એટલું જ

૮૩ “પ્રમાણસ્ય ફલં સાક્ષાદજ્ઞાનવિનિવર્તનમ્ ।

કેવલસ્ય સુખોપેક્ષે શેષસ્યાદાનહાનધી ” ॥

— ન્યાયાવતાર.

“ઉપેક્ષાફલમાદ્યસ્ય શેષસ્યાદાનહાનધી ।

પૂર્વં વાજ્ઞાનનાશો વા સર્વસ્યાસ્ય સ્વગોચરે ” ॥

— આપ્તમીમાંસા.

કે જૈન તીર્થંકર જ સર્વજ્ઞ હોઈ તેમનું શાસન નિર્દોષ અને પૂર્ણ હોઈ ગ્રાહ્ય છે અને ખીજી દૃષ્ટિએ માત્ર તેના અંશો છે - આ વસ્તુ નાનાં મોટા પ્રકરણો દ્વારા તાદ્દિક શૈલીએ વિકાસો સમક્ષ સ્થાપવી. આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાંથી બંને આચાર્યોએ જે કૃતિઓને જન્મ આપ્યો, તેમાંની જ કેટલીકની ટૂંક સરખામણી નીચે આપવામાં આવે છે પ્રસ્તુત સરખામણી ત્રણ ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે:- ૧. શબ્દગત, ૨ શૈલીગત, અને ૩. વસ્તુગત. અચ્યુત, અક્ષર, સમંત, વિશ્વચક્ષુ વગેરે અનેક શબ્દો તરફ ધ્યાન ન આપીએ તો પણ, સરખામણીની દૃષ્ટિએ બંનેની સ્તુતિઓમાંના કેટલાક શબ્દો ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

સ્વયંભૂતોત્ર

બત્રીશી

સ્વયમ્ભુવા ૧

સ્વયમ્ભુવ ૧-૧

સમાલીલપદ ૪૧

અનાલીલપયઃ ૧-૧૩

જિતક્ષુલ્લકવાદિશાસન. ૫

પ્રપજ્ઞિતક્ષુલ્લકતર્કશાસન ૧-૮

સહસ્રાક્ષ-

મૂતસહસ્રનેત્રમ્ ૧-૧

સ્વપરાવભાસકમ્ ૬૩

સ્વપરાભાસિ (ન્યા. ૧)

મહત્ત્વના આ શબ્દોમાં વધારે મહત્ત્વ ધરાવતો શબ્દ તે ‘સ્વયંભૂ’ શબ્દ છે, કારણ કે એ શબ્દથી જ બંને સ્તુતિકારો પોતપોતાની સ્તુતિનો પ્રારંભ કરે છે આ શબ્દસામ્યમા જ સમાવેશ પામતું એક-શૈલીગત સામ્ય જુદું નોંધવા જેવું છે પહેલી બત્રીશીના ચોથા પદમાં જે વાત સિદ્ધસેને કહી છે, એ જ ખીજા ૩૫માં સ્વયંભૂતોત્રના અમુક પદમાં છે જેમકે -

“ ન કાવ્યશક્તેર્ન પરસ્પરેર્ણયા ન વીરકીર્તિપ્રતિબોધનેચ્છયા ।

ન કેવલં શ્રાદ્ધતયેવ નૂયસે ગુણજ્ઞ ! પૂજ્યોઽસિ યતોઽયમાદર.” ॥

— બત્રીશી ૧, ૪.

“ ન પૂજયાર્થસ્ત્વયિ વીતરાગો ન નિન્દયા નાય ! વિવાન્તવૈરે ।

તથાપિ તે પુણ્યગુણસ્મૃતિર્નઃ પુનાતુ ચિત્ત દુરિતાબ્જનેભ્ય.” ॥૫૭॥

— સ્વયંભૂતોત્ર.

એક બાબુ સ્વયંભૂતોત્ર અને આપ્તમીમાંસા અને ખીજ બાબુ બત્રીશીઓ, ન્યાયાવતાર અને સન્મતિતક^૬ સરખાવતાં વસ્તુગત સામ્ય પુષ્કળ દેખાય છે; છતાં અહીં બહુ જ ટૂંકમાં તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે.

૧. સ્વયંભૂતોત્ર શ્લોક ૬૨ માં નયોને ગૌણ-પ્રધાન-સ્થાવે સામાન્યવિશેષમાતૃક જણાવી જે વાત કહેવામાં આવી છે, તે જ વાત બધા નયો દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિકપ્રકૃતિક છે એ સન્મતિ કાં ૧, ગાં ૪-૫ ના કથનમાં આપેલી છે. ૨. સ્વયંભૂતોત્ર ૧૧૪ માં આગમ-પ્રસિદ્ધ ત્રિપદીના કથનને સર્વજ્ઞના લક્ષણ તરીકે વર્ણવેલ છે, એ જ ભાવ સન્મતિ કાં ૩, ગાં ૩ પ્રતીત્યવચનના નિરૂપણનો છે. ૩. અનેકાંતવાદમાં દષ્ટાંતનું સાદુગુણ્ય અને એકાંતવાદમાં તેનું વૈગુણ્ય છે એ વાત સ્વયંભૂતોત્ર શ્લોક ૫૪ માં અને સન્મતિ ગાં ૫૬ માં એક જોવી છે. ૪. પ્રત્યેક નયની યથાર્થતા અને અયથાર્થતા કેવી કેવી રીતે છે એ વાત આપ્તમીમાંસા ૧૦૮ અને સન્મતિ કાં ૧, ગાં ૧૩-૧૪ માં છે. ૫. સન્મતિ કાં ૧ ગાં ૩૬-૪૧ માં સપ્તભગીવાદ નયપ્રસંગે ટૂંકમાં ચર્ચ્યો છે; તે વાદ આપ્તમીમાંસા શ્લોક ૯ માં વ્યાપકરૂપે લઈ તેમાં અનેક વિરોધી મનાતાં મંતવ્યોનો સમન્વય અનેકાંત દષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે. ૬. સ્વયંભૂતોત્ર શ્લોક ૫૨ માં પ્રમાણ અને નયનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે; તેનું સ્વરૂપ ન્યાયાવતાર શ્લોક ૨૬ માં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. ૭ સત અસત, નિત્યત્વ અનિત્યત્વ, એકત્વ અનેકત્વ, સામાન્ય વિશેષ આદિ જે પરસ્પર વિરોધી મનાતા પક્ષો દાર્શનિક પ્રદેશોમાં પહેલેથી વિવાદ ધારણ કરતા આવ્યા છે, તેમનો સમન્વય સમંતરે અને સિદ્ધસેને અનેકાંતના સમર્થન તરીકે પોતપોતાની કૃતિઓમાં પ્રસંગ આવતાં એકસરખો કરેલો છે ૮ કાર્ય કારણનો, ગુણ ગુણીનો. અને સામાન્ય વિશેષનો એકાંત ભેદ કે એકાંત અભેદ નથી એ વાત આપ્તમીમાંસા શ્લોક ૬૧-૭૨ માં અને સન્મતિના ત્રીજા કાંડમાં સમાન છતાં પોતપોતાની દબે બન્ને આચાર્યોએ સ્થાપી છે ૯ હેતુવાદ અને

આગમવાદનું પૃથક્કરણ તથા સમન્વય આપ્તમીમાંસા શ્લો० ૭૫-૭૮ માં અને સન્મતિ કાં० ૩, ગા० ૪૫ માં છે ૧૦ શબ્દો જુદા છતાં એક જ સરખી રીતે અનેકાંતની વ્યાપકતા સ્વયંભૂતોત્ર શ્લો० ૧૦૧ માં અને સન્મતિ કાં० ૩ ગા० ૨૭ માં દર્શાવવામાં આવી છે. ૧૧. આપ્તમીમાંસા શ્લો० ૮૮-૯૧ માં દૈવ અને પૌરુષ એ બે જ કારણેકાંતવાદનો સમન્વય છે, ત્યારે સન્મતિ કાં० ૩, ગા० ૫૩ માં પાંચ કારણેકાંતવાદનો સમન્વય છે. ૧૨. આપ્તમીમાંસા શ્લો० ૨૪-૨૭ માં અને સન્મતિ કાં० ૩, ગા० ૪૮ માં અદ્વૈતમતનું કથન આવે છે, છતાં ફેર એટલો છે કે પહેલામાં અદ્વૈત શબ્દનો ઉલ્લેખ છે પણ તે કોનું અને કયું અદ્વૈત એવું કાંઈ કથન નથી, જ્યારે બીજામાં અદ્વૈત શબ્દનો નિર્દેશ નથી, પરંતુ કાપિલ દર્શનના અદ્વૈત તરીકે તેનો નિર્દેશ છે.

આ બધા ઉપરાંત ખાસ ધ્યાન દેવા જેવી બાબત એ છે કે, આપ્તમીમાંસા એ આપ્ત-સર્વજ્ઞનું નિરૂપણ કરતા તેના વચનનું સ્વરૂપ અનેકાંતરૂપે વર્ણવે છે; જ્યારે સન્મતિ પણ જિન-સર્વજ્ઞના શાસનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તેનું નિરૂપણ કરતા અનેકાંતની ચર્ચા કરે છે. ભારતીય દર્શનોમાં શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય એ પ્રધાન અને રસિક ચર્ચાનો વિષય છે જે શાસ્ત્ર અનાદિ-અપૌરુષેય અર્થાત્ કોઈના દ્વારા રચાયેલું ન હોય તે જ પ્રમાણુ, એવો એક પક્ષ પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો જે અત્યારે જૈમિનીયના મત તરીકે જાણીતો છે, તેની સામે વૈશેષિક નૈયાયિક આદિનો બીજો પક્ષ હતો. તે કહેતો કે શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય તેના અનાદિત્વ-નિત્યત્વને લીધે નહિ, પણ તેના વક્તાના પ્રામાણ્યને લીધે છે એવો પ્રામાણુભૂત પૂર્ણ વક્તા ઈશ્વર સિવાય બીજો કોઈ હોઈ શકે નહિ, માટે ઈશ્વરપ્રણીતત્વને લીધે જ એ શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય છે આ બન્ને પક્ષોને શાસ્ત્ર તો એક અર્થાત્ શ્રુતિ જ પ્રમાણુ તરીકે માન્ય હતું, ફક્ત તેના પ્રામાણ્યના કારણમાં જ બન્નેને મતભેદ હતો બીજા પક્ષની ખૂબી તો એ છે કે, તેણે ઈશ્વરપ્રણીતત્વ માની શાસ્ત્રમા મનાવું આવતું અનાદિત્વ પોતાની ઢબે જાળવ્યું અને છતાં અપૌરુષેયત્વવાદની

સામે પૌરુષેયત્વવાદનું બીજ દાખલ કર્યું. એ પક્ષે સામે ત્રીજે યુદ્ધિગમ્ય એક વાદ આવ્યો, તે કહેતો કે શાસ્ત્રનુ પ્રામાણ્ય કબૂલ છે, તે વક્તાના પ્રામાણ્યને અધીન છે એ વાત પણ કબૂલ છે; પરંતુ વક્તા એ તો મુખવાણો અને બોલનારો શરીરી મનુષ્ય જ હોઈ શકે. આ વાદમાંથી બે વાતો ફલિત થઈ. એક તો પહેલા બે પક્ષોને જે અમુક જ નિશ્ચિત શાસ્ત્ર-આમાન્યનુ પ્રામાણ્ય માન્ય હતું, તેને સ્થાને આપ્તોક્ત બધાં જ વચનોનુ પ્રામાણ્ય મનાવું જોઈએ તે, અને બીજી વાત એ કે જે મનુષ્ય શુદ્ધ બુદ્ધ હોય તે બધા જ ઈશ્વર જેવા પૂર્ણ હોઈ આપ્ત માનવા જોઈએ આ ત્રીજો વાદ સૌથી પહેલાં કોણે ઉપસ્થિત કર્યો તે કહેવુ કઠણ છે, છતાં એટલુ તો કહી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીર અને બુદ્ધના યુગનો આ વાદની ઉપસ્થિતિમાં મોટો ફાળો છે. આ વાદને લીધે અનેક સંપ્રદાયો - સાખ્ય આજીવક આદિ પોતપોતાના માન્ય પ્રવર્તકને પૂર્ણ આપ્ત લેખી તેમના જ વચનને એકમાત્ર શાસ્ત્રરૂપે માનતા થઈ ગયા જૈન સંપ્રદાય પણ એ જ માન્યતાને વશવર્તી હોઈ પોતાના પ્રવર્તક તીર્થંકરોને જ મુખ્ય આપ્ત માની તેમના વચનને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે, અને તે સિવાયનાં શાસ્ત્રોને મુખ્ય પ્રમાણ તરીકે માનતો નથી. એ બાબત સ્પષ્ટ કરવા અને સામાન્ય સર્વજ્ઞે કહેલુ શાસ્ત્રનુ સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે જ સન્મતિ અને આપ્તમીમાસાની રચના થયેલી છે

(વટ્ટકર) - મૂલાચાર

દિગંબરાચાર્ય વટ્ટકરની કૃતિ મનાતા ‘મૂલાચાર’ ગ્રંથનો ‘બારીક અભ્યાસ કર્યા બાદ અમને ખાતરી થઈ છે કે, તે કોઈ મૌલિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ એક સંગ્રહ છે. વટ્ટકરે સન્મતિમાંથી ચાર ગાથાઓ (૨, ૪૦-૩) ‘મૂલાચાર’ના સમયસારાધિકાર (૧૦, ૮૭-૯૦)માં લીધી છે. તેથી આપણે એટલુ કહી શકીએ કે, એ ગ્રંથ સિદ્ધસેનના સમય બાદ સંકલિત થયો છે.

મદ્ધવાદી અને જનભદ્ર

કથાવલી અને પ્રભાવક ચરિત્ર વગેરેમા જે મદ્ધવાદીના પ્રબંધો છે,
તેમાં જેમનો બૌદ્ધવાદિવિજયનો સમય ૮૫ વિ.
મલ્લવાદી સં. ૪૧૪નો મળે છે અને જેઓ 'દ્વાદશારતયચક્ર' ૮૬
ગ્રંથના પ્રણેતા તેમજ બૌદ્ધવિજેતા મહાન વાદી
તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે જ મદ્ધવાદી અહીં પ્રસ્તુત છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે અનુ મલ્લવાદિન તાર્કિકા (સિદ્ધહેમં
૨-૨-૩૯) કહી જેમને શ્રેષ્ઠ તાર્કિક તરીકે સૂચવ્યા છે અને સન્મતિ
ટીકાકાર અભયદેવે પૃ. ૬૦૮ યુગપદ્મપયોગવાદના પુરસ્કર્તા તરીકે
જેમનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે મદ્ધવાદી જ પ્રસ્તુત મદ્ધવાદી હોય એવો
જ વધારે સંભવ છે. તેમનો કોઈ ગ્રંથ અવિકલરૂપે ઉપલબ્ધ ન હોવાથી
અંત પરીક્ષણ દ્વારા ઉક્ત સામ્યનો પરત્વે વધારે ખાતરી લાયક કહેવું
અત્યારે શક્ય નથી. આચાર્ય હરિભદ્રે અનેકાન્તજયપતાકામાં અને
ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ અષ્ટસહસ્રીની ટીકામાં સન્મતિના ટીકાકાર
તરીકે જે મદ્ધવાદીને સૂચવ્યા ૮૭ છે, તે મદ્ધવાદી પ્રસ્તુત મદ્ધવાદી હોવા
જોઈએ એવી સભાવના રહે છે અને પરપરા પણ તેવી જ છે.
તેમની એ ટીકા અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, પણ બૃહટ્પિપ્પલિકાકારે એ
ટીકાનું પરિમાણ ૭૦૦ શ્લોકનું બતાવેલું છે પ્રબંધસૂચિત મદ્ધવાદીનો
બૌદ્ધવાદિવિજયસમય સાચો હોય અને એ જ મદ્ધવાદી સન્મતિના
ટીકાકાર હોય, તો સિદ્ધસેનના સમય સાથે તેમના સમયનો મેળ
બેસવામા ખાસ અડચણ આવતી નથી સિદ્ધસેન અને મદ્ધવાદી બન્ને
સમકાલીન જ હશે અને એકે બીજાના ગ્રંથ ઉપર તેમની જ
વિઘ્નમાનતામાં ટીકા રચી હશે કદાચ બન્ને વચ્ચે બીજો કોઈ સંબંધ

૮૫. પ્રભાવકચરિત્ર પૃ. ૭૪ શ્લોક ૮૩

૮૬. પ્રભાવકચરિત્ર, મદ્ધવાદિપ્રબંધ શ્લોક ૩૪.

૮૭. જુઓ પાછળ પૃ. ૬૫ ટિ. ૧૩

ન હોય તો છેવટે વિદ્યાવિષયક ગુરુશિષ્યભાવ સંબંધ પણ હોય. આથી વિશેષ કલ્પના કરવાનું આ સ્થાન નથી.

ધર્મકીર્તિના ન્યાયબિંદુ ઉપરની ધર્મોત્તરની ટીકા ઉપર ટિપ્પણ લખનાર જે મહત્વાદી છે, તેઓ જો બૌદ્ધ હોવાનું ખાતરીલાયક પ્રમાણ ન મળે તોયે તે છેવટે પ્રસ્તુત મહત્વાદીથી જુદા અને તેમનાથી અર્વાચીન છે, કારણ કે તેઓ જે ધર્મોત્તરના ટિપ્પણકાર છે તે ધર્મોત્તર ડો ૮૮ સતીશયદ્રને મતે નવમા સૈકામાં થયા છે

જૈન પરંપરામાં જે જિનભદ્ર ભાષ્યકાર તેમજ ક્ષમાશ્રમણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને જેમને હેમચંદ્રશ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યાતા જિનભદ્ર તરીકે (સિદ્ધહેમ ૨-૨-૩૯) નિર્દેશ છે તે જ કથાવત્તી વગેરેના પ્રમંથમાં આવતા જિનભદ્ર અત્રે પ્રસ્તુત છે. સિદ્ધસેન એ પ્રસ્તુત જિનભદ્રથી પૂર્વવર્તી છે, એ પરંપરાગત વાત સાચી હોવા વિષે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. જિનભદ્રની ઉપલબ્ધ કેટલીક કૃતિઓમાંની પ્રસિદ્ધ ‘વિશેષણવતી’ અને ‘વિશેષાવશ્યકભાષ્ય’ એ બે કૃતિઓ સાથે સન્મતિની સરખામણી અહીં ટૂંકમાં આપવામાં આવે છે પ્રસ્તુત બંને આચાર્યોના પૌર્વાપયનો વિચાર કરવામાં અને બીજી ઘણી બાબતોમા આ સરખામણી અભ્યાસીઓને ખાસ ઉપયોગી નીવડશે સરખામણી ટૂંકમાં ત્રણ ભાગમાં વહેચવામાં આવે છે - ૧. અવિકલ અગર સહેજ ફેરફારવાળી ગાથાઓ; ૨. પદ, વાક્ય અને વિચારનુ સમાનપણું, અને ૩ વાદિપ્રતિવાદિભાવ

૧ સન્મતિ કાં ૩ ની નલ્લિ પુઢવી વિસિઢ્ઠો ૫૦ (ગા ૦ પર) અને દોહિ વિ નર્ણહિ નીય (ગા ૦ ૪૯) આ બે ગાથાઓ જરા પણ ફેરફાર વિના જ અવિકલરૂપે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના ૨૧૦૪ અને ૨૧૯૫ નંબર ઉપર અનુક્રમે આવેલી છે -ભાષ્યના ટીકાકાર એ બે ગાથાઓ અસલમાં ભાષ્યની જ છે કે અન્ય સ્થળથી ઉદ્ધૃત છે એ વિષે કાંઈ જ સૂચન કે”

વિચાર કરતા નથી. તેઓ એ ગાથાઓને ભાષ્યની સમજને વ્યાખ્યા કરતા હોય એમ લાગે છે પણ આરીકીથી પરીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવે છે કે, એ ગાથાઓ ભાષ્યકારે પોતાના કથનની પુષ્ટિમાં 'ક્યાયથી લઈ ટાંકેલી છે. એક વાર મૂળમાં સવાઈએ દાખલ થયેલા પદો પાઞ્જથી મૂળનાં જ સમન્વયાનો ઇતિહાસ ખાસ કરી પદ્યબંધ કૃતિઓમાં યહુ મળી આવે છે ૮૯ એ બે ગાથાઓ અસલમાં સન્મતિની હોવી નેઈ એ એવી સંભાવના માટે અહીં બે દલીલો મુખ્ય છે પહેલી એ કે, સન્મતિ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રંથમાં એ બે ગાથાઓ હજી જોવામાં આવી નથી; અને બીજી એ કે, સન્મતિમાં એ બે ગાથાઓ બરાબર બધ બેસતી અને પ્રકરણપ્રાપ્ત છે, ત્યારે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં તેમ નથી; કારણ કે, એ બે ગાથાઓમાં જે જે વાત કહેવામાં આવી છે, તે વાતો એ ગાથાઓની પહેલી ગાથાઓમાં અર્થાત્ અનુક્રમે ૨૧૦૩ અને ૨૧૬૪માં આવી જાય છે પ્રસ્તુત બે ગાથાઓને સાવાદિક અને અન્ય ગ્રંથથી ઉદ્ભૂત માનવામાં ન આવે, તો ભાષ્યમાં પુનરુક્તિ જ ૯૦

૮૯. 'શાસ્ત્રવાર્તા'ના સ્તબક ત્રીજામાં બીજો અને ત્રીજો શ્લોક અન્યકર્તૃક છે. પરંતુ અપરીક્ષક વાચનારને એ મૂળ રૂપે સમન્વય તેવું છે

'તત્ત્વસંગ્રહ'માં ૯૧૨ થી ૯૧૪ સુધીની કારિકાઓ ભામહની છે અને ત્યાર પછીની કેટલીક કારિકાઓ કુમારિલની છે. પરંતુ માત્ર મૂળ જોનારો એને મૂળની જ સમજે એવું છે.

૯૦. કારણદ્વારગત દ્રવ્યકારણના વિચારના પ્રસંગે ભાષ્યમાં (૨૦૯૮ થી ૨૧૧૮) જે ૨૧ ગાથાઓ કહેવામાં આવી છે, તેમાં ૨૧૦૩ ગાથા સુધીમાં તદ્દ્રવ્યકારણ અને અન્યદ્રવ્યકારણના વિચારનો ઉપસંહાર થઈ જાય છે અને ૨૧૦૫ મી ગાથાથી નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક કારણનો વિચાર શરૂ થાય છે. ઉપસંહાર અને આ વિચારની વચ્ચે જે આ ૨૧૦૪ મી ગાથા છે, તેનો બરાબર મેળ બેસતો નથી. વળી ૨૧૦૯ થી ૨૧૧૧ ગાથા સુધીમાં ૨૧૦૪ મી ગાથામાં કહેલો ભાવ સિદ્ધાંત તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે એથી પણ આ ૨૧૦૪ મી ગાથા વધારાની છે અને ૨૧૯૫ મી ગાથાનો ભાવ ૨૧૬૪ મી ગાથામાં સ્પષ્ટપણે આવી જાય છે.

થાય છે. જ્યારે સન્મતિમાં તેમ નથી. ‘કાપિલદર્શન એ માત્ર દ્રવ્યા-
સ્તિકનયાવલંબી અને સૌગતદર્શન એ માત્ર પર્યાયાસ્તિકનયાવલંબી હોઈ
પરસમય છે’ એ સન્મતિ કાંં ૩ ગાં ૪૮ ના કથન પછી સીધો જ
સવાલ થાય છે કે ત્યારે દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક ઉભયનયાવલંબી
કણાદદર્શનને સ્વસમય-સમ્યગ્દષ્ટિ માનવું કે નહિ ?’ આનો ઉત્તર એ
દોહિં વિ નર્ણહિ ગાથા જ પૂરો પાડે છે. જે આ ગાથા ન હોય તો
સન્મતિનો નયવાદમાં પરસમયનો વિચાર અધૂરો જ રહે છે, તેથી તે
ગાથા તેમાં બરાબર સ્થાને છે અને તેથી જ મૌલિક લાગે છે.
વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં ઉક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર ૨૧૯૪મી ગાથામાં સ્પષ્ટ જ
અને તે પછી કણાદના નામ સાથે આવી જાય છે. એ જ રીતે સત્ત્વાદ
અને અસત્ત્વાદના અપેક્ષાકૃત સમન્વય પ્રસંગે નત્થિ પુઢવી વિસિદ્ધો
એ ગાથા સન્મતિમાં બરાબર મેળ પડતી છે, ત્યારે ભાષ્યમાં તેમ નથી
ઓછવત્તા ફેરફારવાળી કે રચનાના વ્યત્યયવાળી સન્મતિની કેટલીક
ગાથાઓ વિં ભાંમાં શોધી શકાય એમ છે, છતાં અહીં તો ઉદાહરણ-
રૂપે એક જ ગાથા ટાંકવામાં આવે છે - જાવહ્યા વયણવહા તાવહ્યા
ચેવ હોતિ ણયવાયા । જાવહ્યા ણયવાયા તાવહ્યા ચેવ પરસમયા
॥ ૩-૪૭ ॥ સન્મતિગત આ ગાથા વિં ભાં ૨૨૬૫ નંબર ઉપર આ
પ્રમાણે ફેરફાર સાથે દેખાય છે. - જાવતો વયણવહા તાવતો વા નયા
વિસદ્દાઓ । તે ચેવ ય પરસમયા સમ્મત્ત સમુદિયા સન્વે ॥

૨ સન્મતિમાં કાંં ૧ ગાં ૨૨થી જે વિસ્તૃત રત્નાવલીનું દષ્ટાંત
જોવામાં આવે છે અને જેમાં રચનાવલી મણિ વગેરે શબ્દો છે, તે
જ શબ્દો એ દષ્ટાંતના સંક્ષેપ સાથે વિં ભાંની ૨૨૭૧મી ગાથામાં
છે. સન્મતિ કાંં ૧ ગાં ૫૪ માં આવેલો ‘પરિકમ્મણાનિમિત્ત’ શબ્દ
ભાષ્યની ૨૨૭૬મી ગાથામાં પરિકમ્મણત્થ રૂપે આવેલો છે સન્મતિ
કાંં ૧ ગાં ૨૮માં જે વિચાર છે, તે જ વિચાર તેના થોડા મૂળ
શબ્દો સાથે ભાષ્યની ૨૨૭૨મી ગાથામાં ગોઠવેલો છે જિનભદ્ર સૈદ્ધાંતિક
હોઈ તાકિક સિદ્ધસેનના પ્રતિવાદી મનાય છે અને કેટલીક સન્મતિગત

આખતોથી લિન્ન પડતી આગમિક આખતો તેમણે પોતાના ભાષ્યમાં વર્ણવી છે, છતાં સાથે સાથે સન્મતિમાં દેખાતા એ સિદ્ધસેનના વિચારો પણ મૂળ ભાષ્યમાં લેવામાં આવ્યા છે; અને ટીકાકાર મલધારી એવે સ્થળે એ વિચારોને સિદ્ધસેનના જ કહી ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરે છે મલધારી સામે પૂર્વ ટીકાઓની પરંપરા હોવાથી અને ભાષ્યમાં અન્ય સ્થળે આગળનો વિરોધી મત એમની સામે હોવાથી એમનું એ કથન વળ્લૂવાળું છે એમ માનવું જોઈએ. એટલે અહીં દ્વિતિ એમ થાય છે કે, જો કે જિનભદ્ર સિદ્ધસેનના પ્રતિવાદી હતા છતાં જે જે આખતોમાં પ્રતિવાદ કરવા જેવું આગમથી ખાસ વિરુદ્ધ તેમને ન જણાયું, ત્યાં ઉદારભાવે સિદ્ધસેનના વિચારોને પણ આગમપરંપરાના વિચારોની જેમ પોતાના ભાષ્યમાં તેમણે સ્થાન આપ્યું આવા વિચારોમાં અહીં મુખ્ય બે વિચાર દર્શાવવામાં આવે છે એક નયસખ્યાનો અને બીજો નિક્ષેપ તથા મૂળ નયમાં નયવિશેષોની અવતારણાનો.

(ક) ભાષ્યમાં મૂળ તરીકે લીધેલી અને ટીકાકારે નિયુક્તિરૂપે ઓળખાવેલી ગાં ૨૨૬૪માં સાત પ્રકારના અને પાંચ પ્રકારના નયનો ઉલ્લેખ છે સિદ્ધસેન પોતાના સન્મતિ કાં ૧ ગાં ૪-૫માં સંગ્રહથી શરૂઆત કરતા હોઈ છ પ્રકારના નય માનનાર તરીકે જાણીતા છે. નિયુક્તિની કહેવાતી એ ગાથા ઉપરના ભાષ્યમાં જો કે જિનભદ્રે છ પ્રકારના નયનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, છતાં બીજા પ્રસંગોએ તેમણે સિદ્ધસેનના પડ્નયવાદને પણ ભાષ્યમાં જ ગોઠવ્યો છે.

નિક્ષેપમાં નયનોની અવતારણા તેઓએ સંગ્રહનયથી જ કરી છે, વિં ભાં ગાં ૭૫ અને નયદ્વારમાં ગાં ૩૫૮૬ માં સંગ્રહનયથી જ નયનું નિરૂપણ કર્યું છે, જ્યારે બીજા ૯૧ અનેક સ્થળોએ તેઓ નયના વિચારમાં નૈગમથી શરૂઆત કરી સાતે નયો સવિસ્તર વર્ણવે છે અને સર્વત્ર તેમને જ ધટાવે છે આ ચર્ચા એટલું સ્પષ્ટ કરવા માટે બસ

‘છે’ કે, ‘જિનભદ્રે’ પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે સાત નયો સ્વીકારીને પણ સિદ્ધસેનના પડનયવાદનો આદર કર્યો છે.

(ખ) સન્મતિ કાં ૧ ગા. ૬માં પ્રથમના ત્રણ નિક્ષેપો દ્રવ્યાસ્તિકરૂપે અને ચોથો નિક્ષેપ પર્યાયાસ્તિકરૂપે વર્ણવાયેલો છે અને સન્મતિ કાં ૧ ગા. ૫-૬માં દ્રવ્યાસ્તિકમાં સંગ્રહ, વ્યવહાર અને પર્યાયાસ્તિકમાં ઋણુસૂત્ર આદિ ચાર નયો ઘટાવેલા છે. જિનભદ્રે એ નિક્ષેપોમાં મૂળ નયની અવતારણા અને મૂળ નયમાં સંગ્રહ આદિ છ નયોની અવતારણાનો સન્મતિગત આખો વિચાર લાખ્યની એક જ ઉપમી ગાથામાં દાખલ કર્યો છે.

૩. સિદ્ધસેન અને જિનભદ્રનો સંબંધ તપાસવામાં તેમના મનાતા વાદિપ્રતિવાદિભાવની ખામત બહુ જ મહત્વની છે તેમનો વાદિપ્રતિવાદિભાવ મુખ્યપણે કેવલોપયોગની ખામતમાં જ જાણીતો છે. અહીં ત્રણ મુદ્દાઓ વિચારવા પ્રાપ્ત થાય છે (ક) પ્રસ્તુત વાદ વિષેનું સૌથી પ્રાચીન સાહિત્ય; (ખ) પ્રસ્તુત વાદનો આરંભ કેમ થયો હશે? અને તેનો વિકાસ, (ગ) અને પ્રસ્તુત વાદમાં આઘ સૂત્રધારે કોણ હતા?

(ક) દ્વિગંધરીય સાહિત્યમાં તે પ્રસ્તુત વાદની ચર્ચાવાળો કોઈ પણ ગ્રંથ જ નથી, એટલે તે સપ્રદાયમાં ક્યારે પણ આ ચર્ચા થઈ હશે એમ અત્યારે લાગતું નથી. શ્વેતાંશરીય સાહિત્યમાં આ ચર્ચા બહુ થયેલી અને ખેડાયેલી છે. ૯૨ઉપલબ્ધ શ્વેતાંશરીય સાહિત્યમાં પ્રસ્તુત ચર્ચાવાળા સૌથી જૂના ગ્રંથો આપણી સામે સિદ્ધસેન અને જિનભદ્રના છે સિદ્ધસેનનો ‘સન્મતિ’ અને જિનભદ્રના ‘વિશેષણવતી’ તેમજ ‘વિશેષાવશ્યકલાખ્ય’ એ ત્રણ જ ગ્રંથો અત્યારે આ ચર્ચાના આદિ ગ્રંથો છે. ૯૩જિનદાસ, હરિભદ્ર, ગંધહસ્તી વગેરે પછીના વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં આ ચર્ચા સ્પર્શી છે ખરી, પણ તેમાં જે ગાથાઓ કે દલીલો

૯૨. વિશેષાવશ્યકલાખ્ય ૩૦૮૯ થી.

૯૩. નદીચૂણી, ધર્મસંગ્રહણી અને તત્ત્વાર્થ દીકા - આ માટે જુઓ સન્મતિ દીકા પૃ. ૫૦ પ૯૭-૬૦૪.

ટાંકવામાં આવી છે, તે ઉક્ત ત્રણ ગ્રંથો સિવાય બીજા કોઈ જૂના ગ્રંથમાં અત્યારે મળતી નથી

(જ) જૂની જૈન પરંપરામાં કેવલોપયોગ ક્રમિક જ મનાતો હશે એમ લાગે છે. દિગંબરીય પરંપરામાં એક માત્ર યુગપદ્ધવાદ આલ્યો આવે છે, તેથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે, કુંદકુંદ જેમ આદ્ય દિગંબરીય સાહિત્યપ્રણેતાઓએ યુગપદ્ધવાદ નવેસર ઉપરિચિત કર્યો અથવા તો પ્રથમથી ગૌણપણે આલ્યા આવતા એ વાદને તેમણે પુષ્ટિ આપી અને સ્વીકાર્યો. ૯૪દિગંબર પરંપરા પ્રાચીન વારસાવાળા આગમોને અક્ષરશઃ સ્વીકારતી ન હતી; તેથી ક્રમવાદના ઉપાસક આગમિક જ્ઞેતાંબર વિદ્વાનો યુગપદ્ધાદી દિગંબરીય વિદ્વાનોને એટલું જ કહી દેતા હશે કે, નમારા યુગપદ્ધાદને આગમનો આધાર ક્યાં છે? આગમમાં તો અમારો ક્રમવાદ જ સ્પષ્ટ છે. આગમો છોડી જુદા પડેલા દિગંબરીય વિદ્વાનોએ જ્ઞેતાંબરીય વિદ્વાનોના શાસ્ત્રાધારના બળની બહુ પગલા કરી નહિ હોય, છતાં જ્ઞેતાંબર સાહિત્યમાં એ ગ્રંથો પહેલેથી જ થોડી ઘણી ચાલી આવતી હશે. આ ગ્રંથો સિદ્ધસેને અગર તેમના જેવા બીજા કોઈ પ્રતિભાશાલી દાર્શનિક વિદ્વાને જોઈ અને તકે તેમજ દર્શનાતરના અભ્યાસને બળે તેમને નવું સ્ફુરણ થયું કે, ક્રમવાદ કરતા યુગપદ્ધાદ વધારે સચુકિત છે, છતાં તેમાં પણ ખામી છે વસ્તુતઃ કેવલોપયોગનો અભેદ જ હોવો જોઈએ આ વસ્તુ તેમને સ્ફુરી ખરી પણ શાસ્ત્રાધાર વિના કોઈ પણ વસ્તુ ન માનનાર માનસવાળા જમાનામાં એ સ્ફુરણનું પ્રતિપાદન શાસ્ત્રાધાર વિના કરવું શક્ય ન હતું, તેથી જ તેમણે પોતાના નવસ્ફુરિત મંતવ્યને જૂના જૈન આગમોમાથી કલિત કરવાનો અને તે પ્રમાણે શબ્દોના અર્થો તેમજ પૂર્વાપર સબંધો ઘટાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો આ પ્રમાણે અભેદવાદના પુરસ્કર્તાએ અને એમના અનુગામી જ્ઞેતાંબર વિદ્વાનોએ અભેદવાદને આગમના આધાર ઉપર બિભો કર્યો,

૯૪. ‘પ્રવચનસાર’ અં ૧ ગાથા ૫૧. વધુ માટે જુઓ સન્મતિ ટીકા

એટલે આગમભક્ત ક્રમવાદી શ્વેતાંજર વિદ્વાનોને અભેદવાદનું ખડન કરવું કદાચ થઈ પડ્યું. હવે અભેદવાદીઓને યુગપદ્ધાદીઓની પેઠે ફક્ત એટલું જ કહે ચાલે એમ ન હતું કે તમારો વાદ તો શાસ્ત્રાધાર વિનાનો છે આ હકીકત વિશેષણવતી ગાથા ૧૮૪માં આવેલી પ્રસ્તુત ચર્યાનો આરંભ જોતા જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તેમાં યુગપદ્ધાદને તો ફક્ત શાસ્ત્રાધાર વિનાનો કહી બાબુએ મૂક્યો છે અને ક્રમવાદનું સ્થાપન અભેદવાદના ખંડનથી જ શરૂ થાય છે. આખી ચર્યામાં પૂર્વપક્ષ રૂપે કેંદ્રસ્થાને અભેદવાદ જ છે; અને જે જે આગમવિરોધ, યુક્તિ-શૂન્યતા વગેરે આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા છે, તે બધા અભેદવાદને જ સીધી રીતે લક્ષીને કરવામાં આવ્યા છે. જો અભેદવાદ ઉપસ્થિત થયો ન હોત અને ઉપસ્થિત થયા હતાં તે પોતાની સાથે શાસ્ત્રોનો ટેકો લઈ આવ્યો ન હોત, તો આ વાદ ટકી શક્યો પણ ન હોત સારાંશ એ છે કે, પ્રસ્તુત વાદનો વિકાસ એ મુખ્યપણે તર્ક અને આગમનિષ્ઠાના સંઘર્ષણને જ આભારી છે.

(ગ) પ્રસ્તુતવાદના આઘ સૂત્રધારોનો સવાલ આપણને સન્મતિ અને વિશેષણવતીમાંની પોતપોતાના પક્ષને સ્થાપતી તથા સામા પક્ષને તોડતી દલીલો તપાસવા પ્રેરે છે. સન્મતિના બીજા કાંડની ૪-૩૧ મુધીની ગાથાઓમાં અભેદવાદની સ્થાપના અને મુખ્યપણે ક્રમવાદનું ખંડન હોવાથી અભેદનું સમર્થન કરનારી અને ક્રમનું ખંડન કરનારી દલીલો છે; ત્યારે વિશેષણવતીની ૧૮૪-૨૮૦ મુધીની ગાથાઓમાં અને વિ. ભા. ની ૩૦૮૯ થી શરૂ થતી ગાથાઓમાં તેથી ઊલટું છે, એમાં ક્રમવાદનું સમર્થન કરનારી અને મુખ્યપણે અભેદનું ખંડન કરનારી દલીલો છે આ બંનેમાંથી કોઈ એકની સિદ્ધાંતરૂપ દલીલો તે બીજામાં પૂર્વપક્ષરૂપે આવે એ તો ખુલ્લું છે જ, છતાં બંનેની બરાબર બારીક સરખામણી કરતાં ચોખ્ખું દેખાય છે કે, સન્મતિમાં અભેદનું સ્થાપન કરતી બધી જ દલીલો અને ક્રમવાદને દૂષિત કરતા બધા જ આક્ષેપો વિશેષણવતીમાં નથી, પણ તેમાંના કેટલાક છે અને એ ઉપરાંત બીજાં

પણ છે. એ જ રીતે વિશેષણવતીમાં ક્રમવાદને સ્થાપન કરનારી બધી જ દલીલો અને અભેદને દૂષિત કરનારા બધા જ આક્ષેપો સન્મતિમાં નથી પણ તેમાંના કેટલાક છે અને તે ઉપરાંત બીજા પણ છે સિદ્ધસેન અને જિનભદ્ર સમકાલીન હોઈ સામસામે હતા અથવા સિદ્ધસેન ઉત્તરવર્તી હતા એમ માનવાને કશો નિશ્ચિત આધાર નથી, એ વાત શરૂઆતમાં જ કહેવામા આવી છે એટલે સવાલ થાય છે કે, અભયદેવના કહ્યા મુજબ જિનભદ્ર ક્રમવાદના પુરસ્કર્તા હોય, તો સિદ્ધસેને સન્મતિમાં ક્રમવાદની દલીલો ખંડન કરવા લીધી છે તે કયા ક્રમવાદી દ્વારા મુકાયેલી, અને સિદ્ધસેને કયા ક્રમવાદી સામે પોતાનો અભેદ પક્ષ સ્થાપેલો ? આનો ઉત્તર એ જ લાગે છે કે, જિનભદ્ર પહેલાં પણ ક્રમવાદના સ્થાપક આચાર્યો તો થયેલા જ, કદાચ તેમણે તે વિષયનું સાહિત્ય ન પણ રચ્યું હોય છતાં તેમની દલીલો તો મુખપાઠે અભ્યાસીઓમાં ચાલી આવતી હશે એ જ ક્રમવાદની દલીલો જિનભદ્રને વારસામા મળી, તેમણે તેમાં ઉમેરો કર્યો અને ખાસ તો એ કયું કે ક્રમવાદને વ્યવસ્થિત રીતે સમર્થન કરનાર અને અભેદનું સચોટ ખંડન કરનારા પ્રકરણો રચી કાઢ્યાં, જેવાં કે પહેલાં કોઈ ક્રમવાદીએ વ્યવસ્થિત રીતે રચ્યાં નહિ હોય. આ વિષ્કારક અર્થમાં નહિ પણ આ જ અર્થમાં ૯૫ અભયદેવે જિનભદ્રને ક્રમવાદના સૂત્રધાર કે સમર્થક કહ્યા છે એમ સમજવું જોઈએ. પરંતુ ખરો સવાલ તો સિદ્ધસેન પરત્વેનો છે શું અભેદવાદ તેમના પહેલાં કોઈએ પ્રસ્તુત કરી થોડો ઘણો સ્થાપેલો ? કે તેમણે જ એ વાદ સર્વપ્રથમ ઉપસ્થિત કરી સન્મતિ વગેરેમાં વ્યવસ્થિત રીતે ચર્ચ્યો ? જિનભદ્રે વિશેષણવતી અને ભાષ્યમા અભેદનું જે ખંડન કયું છે, તે જોતા એમ લાગે છે કે તેમની સામે અભેદના સ્થાપક એકથી વધારે આચાર્યોના મંતવ્યો હતા. કારણકે તેઓ ‘કેचित્’ અને ‘અન્યે’ શબ્દથી જુદા જુદા અભેદવાદીઓને ૯૬ લઈ તેમની જુદી જુદી દલીલોને તોડે છે આ અનેક

અભેદવાદીઓમાં મૂળ સૂત્રધાર કોણ અને તેમના પોષક અનુગામી કે ઉત્તરવર્તી બીજાઓ કોણ કોણ અને તેમના ગ્રંથો હતા કે નહિ અને હતા તો કયા કયા, એ બધું નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું શક્ય નથી, છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે, જિનભદ્ર સામે સન્મતિ ઉપરાંત બીજા પણ સિદ્ધસેનના અગર અન્ય આચાર્યોના અભેદસમર્થક ગ્રંથો અવશ્ય હતા. ૯૭હરિભદ્રે અભેદના પક્ષકાર તરીકે સૂત્રવેલ વૃદ્ધાચાર્ય એ ખરેખર કોઈ ઐતિહાસિક હોય અને તેઓ જ અભેદના મૂળ સૂત્રધાર હોય તો એમ કહેવું જોઈ એ કે, ૯૮અભયદેવ સિદ્ધસેનને અભેદવાદના પુરસ્કર્તા તરીકે જે સૂત્રવે છે તેનો અર્થ એટલો જ કે તેમણે અભેદને વ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપવા સપ્રમાણ પહેલવહેલાં પ્રકરણ રચ્યાં અથવા પહેલાંના પ્રકરણોથી શ્રેષ્ઠ પ્રકરણો રચ્યાં એમ માનવું જોઈ એ. આ માન્યતાની પુષ્ટિમાં એક દલીલ આપી શકાય તેમ છે, તે એ કે સિદ્ધસેને સન્મતિ કા. ૨ ગા. ૨૧ માં ૯૯યશોવિજયજીની વ્યાખ્યા મુજબ કોઈ એકદેશીય અભેદવાદીનો નિરાસ કર્યો છે તે જ સૂત્રવે છે કે સિદ્ધસેનની પહેલાં અગર છેવટે તેમની સામે બીજા અભેદવાદીઓ અને તેમની જુદી જુદી માન્યતાઓ હતી, જેમનો સિદ્ધસેને નિરાસ કર્યો. સિદ્ધસેન પોતે જ અભેદવાદના પ્રથમ આધિષ્ઠાતા હોય કે તે વાદને વ્યવસ્થિત રીતે અને વધારે સચોટપણે સર્વપ્રથમ લિપિબદ્ધ કરનાર હોય — ગમે તેમ હો, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે સિદ્ધસેન ઉપરાંત બીજા પણ તેમના સમકાલીન કે ઉત્તરકાલીન અભેદવાદી ખાસ આચાર્યો થયેલા અને તેમણે તે વિષય ઉપર પ્રકરણો પણ રચેલા. મલધારી હેમચંદ્રે એક સંસ્કૃત પદ ૧૦૦વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ટીકામાં ટાંકેલું છે; તે પદ અભેદવાદનું સમર્થક કોઈ સિદ્ધસેનનું હશે એવી સભાવના થાય છે,

૯૭. નદીટીકા પૃ. ૫૨.

૯૮. સન્મતિટીકા પૃ. ૬૦૮, ૫૦ ૨૫.

૯૯. જ્ઞાનખિન્દુ પૃ. ૧૬૦ ક્ષિં

૧૦૦. પૃ. ૧૧૯૮.

પરંતુ તેમની ઉપલબ્ધ બત્રીશી વગેરે કોઈ સંસ્કૃત કૃતિઓમાં એ દેખાતુ નથી. જો એમની લુપ્ત કૃતિઓમાંનું એ પદ ન હોય, તો તે બીજા જ કોઈનું હોવું જોઈએ. સિદ્ધસેને સન્મતિ ઉપરાંત અભેદસ્થાપક બીજી પણ કાંઈક સ્વતંત્ર પ્રકરણ રચ્યું હોય એવી ધારણા તો રહે છે જ.

૧૦૧ અભયદેવે મહાવાદીને યુગપદ્ધવાદના પુરસ્કર્તા કહ્યા છે તેનો અર્થ શો એ પણ એક સવાલ છે. દિગંબરોનો યુગપદ્ધવાદ મહાવાદી પહેલાં કુંદકુંદના ગ્રંથથી જ સિદ્ધ છે. મહાવાદીનો અત્યારે કોઈ અથ અનિકલ ઉપલબ્ધ નથી, એટલે એનો અર્થ એટલો જ લાગે છે કે અભયદેવ સામે યુગપદ્ધવાદને વ્યવસ્થિત રીતે ચર્ચનાર મહાવાદિરચિત કોઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણ અથવા ટીકાત્મક ગ્રંથ હશે

સિહદક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્ર અને ગાંધહસ્તી

સિહદક્ષમાશ્રમણે ૧૦૨ નયચક્રમા અનેક સ્થળે સિદ્ધસેનના નામ સાથે અને નામ વિના સન્મતિની અનેક ગાથાઓ સિંહદક્ષમાશ્રમણ ઉદ્ધરેલી છે અને એ ગ્રંથને છેડે એમ જણાવ્યું છે કે સન્મતિ અને ન્યાયાવતાર જેવા નયવિષયક પ્રૌઢ ગ્રંથો હોવા છતાં તે ઘણા દુર્ગમ અને સંક્ષિપ્ત હોવાથી, વિસ્તરરૂચિ માટે આ નયચક્ર કરવામાં આવ્યો છે ગ્રંથકારનો આ એક જ ઉદ્દેશ્ય તેમના પોતા ઉપર સિદ્ધસેનનો કેટલો બધો પ્રભાવ છે એ જણાવવાને બસ છે

હરિભદ્ર ઉપર સિદ્ધસેનનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ છે તેમણે સિદ્ધસેનને સન્મતિદ્વારા લબ્ધપ્રતિષ્ઠાપે વર્ણવ્યા તો છે જ, હરિભદ્ર પરંતુ ઉપરાંત એમણે અનેકાંતજ્ઞપતનાકા, શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય, પડ્દર્શનસમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી આદિ અનેક ગ્રંથોની રચનામાં સિદ્ધસેનની સન્મતિ, ન્યાયાવતાર અને બીજી

૧૦૧ સન્મતિટીકા પૃ. ૬૦૮, ૫૦ ૨૧.

૧૦૨ જુઓ પરિરિષ્ટ બીજી 'સિહદક્ષમાશ્રમણ'.

બત્રીશીઓ વગેરે કૃતિઓમાંથી કીમતી પ્રેરણા અને મસાલો મેળવ્યાં ૧૦૩ છે. આ વાત એ બંને આચાર્યોની કૃતિઓ સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે. પડદર્શનસમુચ્ચય તો બહુધા સિદ્ધસેનની દાર્શનિક બત્રીશીઓના અવલોકનની પ્રેરણાનું જ ફલ છે.

ગંધહસ્તીએ પોતાની ૧૦૪ તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિમાં ક્રમવાદનો પક્ષ લઈ અભેદવાદી સામે જે કઠોર આક્રમણ કર્યું ગવહસ્તી છે તે બહુધા સિદ્ધસેન દિવાકરને લક્ષી કર્યું હોય એમ લાગે છે. છતાં એમના ઉપર દિવાકરના પાંડિત્યનો પ્રભાવ ખૂબ પડેલો હોય એમ લાગે છે, કારણ કે તેઓ પોતાની એ જ ભાષ્યવૃત્તિમાં અનેક સ્થળે સિદ્ધસેનનાં ૧૦૫ સન્મતિગત અને ૧૦૬ બત્રીશીગત પદો પ્રમાણરૂપે આદરપૂર્વક ટાંકે છે. આ મુદ્દો એટલું જણાવવા માટે બસ છે કે ગભીર આચાર્યો અમુક બાબતમાં મતભેદ હોવા છતાં મતભેદ વિનાની બીજી બાબતોમાં પોતાના પ્રતિપક્ષી પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી તેમનો આદર કરતા.

અકલક, વીરસેન અને વિદ્યાનંદી

આ પ્રસિદ્ધ અને પ્રકાશ દિગંધર આચાર્ય ઉપર સિદ્ધસેનનો ભારે પ્રભાવ પડેલો દેખાય છે. અકલકે ૧૦૭૨ાજ-અકલક વાર્તિકમાં સિદ્ધસેનની બત્રીશીમાનું પદ તો ઉદ્ધૃત કર્યું જ છે, પણ પર્યાયથી ગુણ જુદો ન હોવા

૧૦૩. અનેકાંતજયપતાકામા ચર્યાયેલા વિષયનું મૂળ સન્મતિના ત્રીજા કાંડમાં છે. સન્મતિના પહેલા કાંડની ૪૩-૪૪ મી ગાથાનો અનુવાદ શાસ્ત્રવાર્તાની ૫૦૫ અને ૫૦૬ મી કારિકામાં છે. પડદર્શનસમુચ્ચયના મૂળમાં ચર્યાયેલો વિષય સિદ્ધસેનની દાર્શનિક બત્રીશીઓમાં છે. ઇત્યાદિ.

૧૦૪. “યદ્યપિ કેચિત્ પण्डितम्मन्या” ઇત્યાદિ અ૦ ૧, ૩૧, પૃ૦ ૧૧૧.

૧૦૫. ૧, ૭ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિમાં પહેલા કાંડની ૨૧મી અને ૨૮મી ગાથાઓ ટાંકેલી છે. પૃ૦ ૫૩.

૧૦૬. ૧, ૧૦ની તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ પૃ૦ ૭૧.

૧૦૭. ૮, ૧ના સત્તરમા વાર્તિકમાં પહેલી બત્રીશીનું ત્રીશમું પદ ટાંકેલું છે.

ધિષેનીં સિદ્ધસેનની દલીલ પોતાની પ્રાચીન દિગંબર પરંપરાની વિરુદ્ધ જઈને પણ ૧૦૮૨ાજ્ઞવાર્તિકમાં સ્વીકારી છે અને ૧૦૯૯લઘીયસ્ત્રયીમાં જે પ્રમાણુ, નય અને નિલેપ વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં સિદ્ધસેનના સન્મતિ અને ન્યાયાવતારની થોડી કે ઘણી પ્રેરણા હોય એમ સરખામણી કરતાં લાગે છે

દિગંબરોને મતે વીરનિર્વાણ પછી ક્રમશઃ શ્રુતનો હાસ થતો ગયો

અને વીર નિં ૬૮૩ પછી તો કોઈ પણ આચાર્ય

વીરસેન અંગધર કે પૂર્વધર રહ્યા નહી, પણ જે કોઈ થયા તે

અંગ અને પૂર્વના અંશધર થયા. તેમની પરંપરામાં

પુણ્યદત્ત અને ભૂતખલિ થયા જેમણે ‘પટ્ટખંડાગમ’ની રચના કરી અને

ગુણધર આચાર્ય ‘કસાંયપાહુડ’ની રચના કરી આચાર્ય વીરસેને ઉક્ત

બન્ને ગ્રંથોની ટીકા લખી જે ક્રમશઃ ‘ધવલા’ અને ‘જયધવલા’ નામે

પ્રસિદ્ધ છે. આચાર્ય વીરસેનનો સમય ઈસાની આઠમીના ઉત્તરાર્ધથી

નવમી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધ સુધી માનવો જોઈએ. કારણ કે ‘ધવલાને’

અંતે તેમણે જે સમયનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે પ્રમાણે તે ગ્રંથ આઠમી

અકટોબર ૮૧૬ માં પૂર્ણ થયો હતો.* આચાર્ય વીરસેને ઉક્ત બન્ને

ટીકાગ્રંથોમાં પ્રમાણરૂપે સન્મતિની અનેક ગાથાઓ ટાકી છે† અને

૧૦૮. ૫, ૩૭મા સૂત્રના વાર્તિકો

૧૦૯ જુઓ ૧, ૪ લઘીયસ્ત્રયી અને ન્યાયાવતારનો ચોથો શ્લોક ઇત્યાદિ.

* જુઓ ધવલા પ્રથમ ભાગની અગ્રેણ પ્રસ્તાવના પૃં ૨.

† ધવલા ભાગ ૧, પૃં ૧૨-૧૩ મા સન્મતિની (૧. ૩, ૪, ૫, ૧૧) ચાર ગાથા ઉદ્ધૃત છે, પૃં. ૧૫ મા સન્મતિ ૧. ૬, પૃં. ૮૦ મા સન્મતિની ૧. ૪૭; પૃં ૩૮૬ મા સન્મતિની ૧ ૩૩ અને ભાગ ૪ થાના પૃં ૩ અને ૩૩૭ માં સન્મતિની ૧ ૬, ૧ ૧૧ ક્રમશઃ ઉદ્ધૃત છે ભાગ ૯ પૃં ૧૮૧, ૧૮૩; ૧૮૫, ૨૪૨ અને ૨૪૪ મા સન્મતિની ક્રમશઃ ૧ ૪૭; ૧. ૩૩, ૧. ૬, ૧. ૬, ૧. ૧૧. ગાથાઓ ઉદ્ધૃત છે.

‘જયધવલા’ પ્રથમ ભાગમાં પૃં ૨૧૮ મા સન્મતિની શાં ૧. ૩, ૧, ૫, પૃં ૨૨૦ મા સન્મતિની ૧ ૪; પૃં ૨૪૫ માં સન્મતિની ૩ ૪૭, પૃં ૨૪૮ મા

પોતાના મત સાથે સન્મતિના વકતવ્યનો કશો જ વિરોધ નથી એમ પણ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એથી જણાય છે કે તેમનો સમય સુધીમાં દિગંબર પરંપરામાં પણ સન્મતિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકૃત થઈ ગયું હતું.

‘ઘવલા’માં (પૃં ૧૫) સન્મતિ (૧ ૬) ની નામ ઠવણા, ધત્યાદિ ગાથા સન્મતિના નામ સાથે ઉદ્ધૃત કરીને તેની સાથે પોતાના મતવ્યને કેવી રીતે વિરોધ નથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, એ જ વસ્તુને ફરી પણ સિદ્ધસેનના નામ સાથે ઉક્ત ગાથાને ઉદ્ધૃત કરીને ‘જયઘવલામાં’ (પૃં ૨૬૧) વિશેષરૂપે સ્પષ્ટ કરી છે એ બતાવે છે કે આચાર્ય સિદ્ધસેનના મતવ્યને તે સમયમાં દિગંબરપરંપરામાં પણ કેટલું મહત્ત્વ હતું. વળી ઉક્ત બંને સ્થળોએ આચાર્ય સિદ્ધસેનના સન્મતિને સૂત્ર (સંમ્મસુત્ત) કહ્યું છે, તે બતાવે છે કે એ ગ્રન્થ સૂત્રકોટિનો ગણાતો હતો.

વિદ્યાનદી પણ અકલંક જેવા જ પ્રસિદ્ધ અને પ્રકાંડ દિગંબર આચાર્ય છે. તેમણે તો અકલંકે કરી હોય તે વિદ્યાનંદી કરતાં વધારે સિદ્ધસેનની કૃતિઓની ઉપાસના કરી હોય તેમ લાગે છે કારણ કે તેઓ પોતાના ૧૧૦ શ્લોકવાર્તિકમાં માત્ર સન્મતિની ગાથા ટાંકીને જ સંતોષ નથી પકડતા પણ ક્યાંક તેઓ સિદ્ધસેનના મતને સવિશેષ સ્વીકારે છે, તો ક્યાંક તેમના મતનો વિરોધ કરતા હોય તેમ લાગે છે. પર્યાયથી ગુણ બુદ્ધો ન હોવાની વાતનો સ્વીકાર અકલંક જેવો સમાન હોઈ તે તરફ

સન્મતિની ૧. ૧૧, ૧. ૧૨, ૧. ૧૩, અને પૃં ૨૪૯ માં સન્મતિની ૧. ૧૭ થી ૧. ૨૦ સુધીની ગાથાઓ, પૃં ૨૫૨-૨૫૩ માં સન્મતિની ગાં ૧. ૮, ૧. ૩૧ ઉદ્ધૃત છે પૃં ૨૫૬ માં સન્મતિ ૧. ૯, અને પૃં ૨૫૭ માં સન્મતિની ૧. ૨૮ ધત્યાદિ અનેક ગાથાઓ જયઘવલામાં ઉદ્ધૃત છે.

૧૧૦ પૃ. ૩૦૧ માં સન્મતિના ત્રીજા કાંડની ૪૫ મી ગાથા ટાંકેલી છે.

હેમચંદ્ર અને યશોવિજય

સર્વત્રસ્વતંત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાની બે બત્રીશીઓ સિદ્ધસેનની બત્રીશીઓનો આદર્શ સામે રાખીને જ રચી છે એમ તેઓની રચનાનો આરંભ ૧૧૮૦જોતાં જ હેમચંદ્ર સ્પષ્ટ થાય છે સકલાર્હત્ત્વપ્રતિષ્ઠાનની રચના તેમણે સમ તલદ્રતા સ્વયમ્ભૂ સૂત્રના લઘુ અનુકરણરૂપે કરી છે ખરી, પણ અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદ નામની બત્રીશીઓમાં તો સિદ્ધસેનની કૃતિમાંથી જ મુખ્યપણે પ્રેરણા મેળવી છે. તેઓએ સિદ્ધસેનને શ્રેષ્ઠ કવિ કહેલ છે તે તેમના ઉપર પડેલ બત્રીશીઓના પ્રભાવને લીધે જ, એમ કહેવું જોઈએ.

છેલ્લે જૈન સાહિત્યની વિવિધ રીતે પુરવણી અને ઉપાસના કરનાર વાંચક યશોવિજયજી આવે છે સિદ્ધસેન પછી લગભગ આસો વર્ષે થયેલા છતાં સિદ્ધસેનના સાક્ષાત્ વિદ્યારશિષ્યપણાનું યશોવિજયજી માન મેળવવાની યોગ્યતા ધરાવનાર એ જ યશોવિજયજી છે સિદ્ધસેનની કૃતિઓના અવલોકન-કારો અને અભ્યાસીઓ અનેક થયા હશે, પણ એમની કૃતિઓનું ઊંડું અને સર્વાંગીણ પાન જોટલું એ વાચકે ક્યું છે તેટલું કાંઈ બીજાએ ક્યું હોય એમ ખાતરીથી કહેવાને અમારી પાસે પ્રમાણ નથી પ્રાકૃતમાં, સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં વિપુલ સાહિત્ય રચનાર એ વાચકે પોતાની ત્રણેય ભાષાની અનેક કૃતિઓ ફક્ત સન્મતિના ત્રણ કાંડને આધારે રચી છે સન્મતિના આખા કાંડના કાંડ લઈ તેમણે સ્વતંત્ર પ્રકરણો લખ્યાં છે અને બીજાં અનેક પ્રકરણોમાં સન્મતિના વિચારો ગૂંથી દીધા છે એ વાચકની બધી કૃતિઓમાં મળી આવતી અને તેમણે

“ ૧૧૮. ક સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થા અશિક્ષિતાલાપકલા ક્ષ ચૈષા ।

તયાપિ યૂથાધિપતે પથસ્ય સ્વલદ્ગતિસ્તસ્ય શિશુર્ન શોચ્ય ” ॥

એમના દીકાકાર મદ્વિષેણ પણ એમણે કરેલા સિદ્ધસેનના અનુકરણની સૂચના આપે છે. સ્વાદ્વાદમજરી પૃ૦ ૨

વિવરણ કરેલી સન્મતિની ગાથાઓનો સરવાળો મૂકીએ, તો એમ જ કહેવું પડે કે વાંચશો વિજયજીએ લગભગ આખા સન્મતિનું વિવરણ અને તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ વાત પરિશિષ્ટ નં. ૩ નોવાથી સ્પષ્ટ થશે

વાંચશો વિજયજીના કયા કયા ગ્રંથો સન્મતિના કયા કયા કાંડને કેટકેટલા આભારી છે એનું સ્પષ્ટ દર્શન તો એમના ઉક્ત પરિશિષ્ટગત ગ્રંથો સાંગોપાંગ નોવાથી જ થઈ શકે, છતાં એ પરિશિષ્ટનું માત્ર અવલોકન અભ્યાસીઓને યશોવિજયજીના સન્મતિવિષયક ઊંડા અભ્યાસની પ્રતીતિ તો કરાવશે જ. યશોવિજયજીએ સન્મતિની ગાથાઓનું ક્રમે કે ઉત્ક્રમે કરેલું છૂટું છૂટું વિવરણ અને તે ઉપર દર્શાવેલા ભાવો એકત્ર કરી સન્મતિની સંક્ષિપ્ત ટીકાનું એક નવું સસ્કરણ તૈયાર કરવાની વૃત્તિ અમે ચરિતાર્થ, કરી શક્યા નથી, પણ કોઈ ખતીલો બુદ્ધિમાન વિદ્વાન એ પરિશિષ્ટ ઉપરથી એ કામ ઓછી મહેનતે કરી શકશે. જેમ યશોવિજયજી પછી જૈન વાઙ્મયનો વિકાસ થોભે છે, તેમ સિદ્ધસેનની કૃતિઓના અવલોકનકારો અને અભ્યાસીઓનો પ્રથમથી ચાલ્યો આવતો વિરલ પ્રવાહ પણ થોભી જાય છે

૪. સિદ્ધસેન અને જૈનેતર આચાર્યો

મધ્યકાળની અને અર્વાચીન કોઈ પણ વિશિષ્ટ દાર્શનિક કૃતિમાં તે તે દર્શનના સૂત્રધાર ગણાતા કણ્વાદ, અક્ષપાદ, જૈમિનિ, બાદરાયણ વગેરે આચાર્યોનો અને તેમના વિશિષ્ટ વ્યાખ્યાયકારોનો એક યા બીજી રીતે પ્રભાવ ન હોય એ શક્ય જ નથી એટલે સિદ્ધસેન જેવાની વિશિષ્ટ કૃતિઓમાં એ આચાર્યોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ તરી આવે એ સ્વાભાવિક જ છે અને આપણે અત્યારે સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ થોડી પણ કૃતિઓમાં એ આચાર્યોનો વિચારપ્રવાહ મોટે ભાગે તેમના ૧૧૯નામ સાથે જ નોંધ શકીએ છીએ તેથી અહીં એવા જૈનેતર આચાર્યો સાથે

ધ્યાન ન આપીએ, તો પણ મૂળ એ નયોમાં ઉત્તરનયોની વહેંચણીનો વિદ્યાનદીએ કરેલો સ્વીકાર ૧૧૧ સન્મતિના અવલોકનને આભારી હોય એવી કદપના થાય છે, કારણ કે એવી વહેંચણી શ્લોકવાર્તિકના આધાર-ભૂત સર્વાર્થસિદ્ધિ કે રાજવાર્તિકમાં જણાતી નથી, અને પહેલવહેલી દ્વિગમરીય ગ્રંથોમાં શ્લોકવાર્તિકમાં જ દેખાય છે. વિદ્યાનંદીએ નૈગમનય જુદો માનવા બાબત અને નયો છ નહિ પણ સાત જ હોવા જોઈ એ બાબત જે ચર્ચા ૧૧૨ કરી છે, તે સિદ્ધસેનના પદ્મનયવાદ સામે જ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે દ્વિગમરીય ગ્રંથોમાં કયાય તે પદ્મનયવાદના સ્વીકારની વાત જ દેખાતી નથી. વિદ્યાનંદીનું વિશિષ્ટ અને વિસ્તૃત નયનિરૂપણ તેમના કલ્પા મુજબ ભલે ૧૧૩ નયચક્રને આભારી હોય, છતાં એમાં સિદ્ધસેનના નયવિષયક વિચારોનો બહુ જ સ્પષ્ટ પડ્યો છે મલ્લવાદીના કે બીજા જ કોઈ આચાર્યના ‘નયચક્ર’ના અભ્યાસના પરિણામરૂપ વિદ્યાનંદીના નયનિરૂપણમાં જે સપ્તભંગીઓના વિવિધ ભેદો પરત્વે વર્ણન છે, તેમાં સન્મતિના સપ્તભંગીપરિચયનો થોડો પણ ફાળો હોય એવી ધારણા રહે છે વિદ્યાનંદીને સન્મતિનો ખાસ પરિચય હતો એ વાત પાછળની ખીનાથી સિદ્ધ થયા પછી ઉક્ત ધારણાની પુષ્ટિમાં વધારે કહેવાપણું રહેતું નથી.

શીલાંક, વાદિવેતાળ શાંતિસૂરિ અને વાદિદેવ

આ ત્રણે સૂરિઓ સિદ્ધસેનની કૃતિઓના અભ્યાસી હતા અને તેમણે એ કૃતિઓમાથી ઘણું પોતાની કૃતિઓમા ઉતાર્યું છે એ વાત એમની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓને જોતાં વેત જ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. શીલાંકે

૧૧૧. ૧, ૩૩ નો શ્લોક ત્રીજો, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક પૃ. ૨૬૮.

૧૧૨. ૧, ૩૩ નો શ્લોક ૧૭-૨૬, તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક પૃ. ૨૬૯.

૧૧૩ “તદ્વિશેષા પ્રપજ્વેન સચિન્ત્યા નયચક્રત્ ।”

૧,૩૩નો ૧૦૨મો શ્લોક

૧૧૪ આચારાંગ અને ૧૧૫ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રની ટીકામાં તથા વાદિદેવતાળ શાંતિસૂરિએ પોતાની પ્રસિદ્ધ કૃતિ ૧૧૬ પાઙ્ચ ટીકામાં સન્મતિનાં ઘણાં પદો સંવાદરૂપે ટાંકેલાં છે વાદિદેવસૂરિના મ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં તો સન્મતિની ટીકાનો ધ્વનિ જ્યાં ત્યાં દેખાય છે, અને તેમના પ્રમાણુનિરૂપણના અનેક આધારોમાં એક ખાસ આધાર ન્યાયાવતાર પણ છે, એટલું જ નહિ પણ વાદિદેવ પોતે પોતાની રચનાના મૂળ આધાર તરીકે આ સિદ્ધસેનને રત્નાકરના આરંભમાં જ ૧૧૭ જણાવે છે.

૧૧૪. આચારાંગસૂત્રની ટીકા પૃ. ૧ માં દ્રવ્યાનુયોગ તરીકે પૂર્વો અને સન્મતિ આદિનો સાથે ઉલ્લેખ કરેલો છે; તથા પૃ. ૨૪૯ માં સન્મતિનો દર્શનપ્રભાવક ગ્રંથ તરીકે ઉલ્લેખ છે. તે બંને પાઠો ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે

“દ્રવ્યાનુયોગ પૂર્વાણિ સમ્મત્યાદિકશ્ચ” ।

“દર્શનપ્રભાવકૈર્વા સમ્મત્યાદિભિઃ” ।

પૃ. ૮૦, ૮૫, ૧૪૭ અને ૧૭૧ માં અનુક્રમે પહેલા અને ત્રીજા કાંડની ગાથાઓ ટાંકેલી છે પૃ. ૨૩૧ અને ૨૫૦ માં બીજી અને આઠમી બત્રીસીના પદો ટાંકેલાં છે.

૧૧૫. સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની ટીકામાં પૃ. ૨૧૧ માં સન્મતિના પહેલા અને ત્રીજા કાંડની ગાથાઓ ટાંકેલી છે ઇત્યાદિ.

૧૧૬. ‘પાઈઅ’ ટીકા પૃ. ૨૧ માં સન્મતિના પહેલા કાંડની ત્રીજી તથા છઠ્ઠી ગાથા —

“તથા ચ મહામતિ”

કહીને ઉદ્ધરેલી છે અને પૃ. ૬૭ માં ત્રીજા કાંડની ૪૭મી ગાથા ઉદ્ધરેલી છે

૧૧૭ શ્રીસિદ્ધસેનહરિભદ્રમુખા પ્રસિદ્ધા

તે સૂરયો મયિ ભવન્તુ કૃતપ્રસાદા ।

યેષા વિમૃશ્ય સતત વિવિધાન્ નિવન્ધાન્

શાસ્ત્ર ચિકીર્ષંતિ તનુપ્રતિભોઽપિ માદૃક્ ॥ ૮ ॥ પૃ. ૨

સિદ્ધસેનની સરખામણી કરવા ધારી જ નથી. જે કેટલાક ખાસ ખાસ જૈનેતર વિદ્વાનોની કૃતિઓ સ્વરૂપની દષ્ટિએ, સૌથીની દષ્ટિએ, નામકરણની દષ્ટિએ અને ભાવનાની દષ્ટિએ સિદ્ધસેનને પોતાની કૃતિઓ રચવામાં પ્રેરક થયાની કલ્પના થાય છે, તે જ વિદ્વાનોની સાથે સિદ્ધસેનની સરખામણી અહીં અતિ દ્રઢતા કરવા ધારી છે.

નાગાર્જુન, મૈત્રેય, અસંગ અને વસુખંધુ

નાગાર્જુન એ ઈ સ ના બીજા સદાનો પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ વિદ્વાન અને શન્યવાદનો મૂળધાર ગણાય છે. એની મધ્યક-
નાગાર્જુન કારિકા અને વિગ્રહવ્યાવર્તની કારિકા સિદ્ધસેને જોઈ હોય એમ લાગે છે કારણકે તેઓ પોતાની ગ્રંથીશીમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનો દ્વારા પ્રતિષ્ઠા પામેલ મધ્યમ માર્ગને અપનાવવા તેના ખરા પ્રણેતા તરીકે મહાવીરને જ માની તે દ્વારા તેમની ૧૨૦ સ્તુતિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ નાગાર્જુન દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત થયેલ શન્યત્વની ભાવનાને પોતાના વિવક્ષિત અર્થમાં લઈ મહાવીર સાથે જોડી તેમની સ્તુતિ કરે ૧૨૧ છે અને યુદ્ધના અનેક સાહિત્રાય વિશેષણોમાના એક શન્યવાદી વિશેષણને તેઓ પોતાના વિવક્ષિત અર્થમાં મહાવીર સાથે જોડી તેમની શન્યવાદી તરીકે સ્તુતિ ૧૨૨ કરે છે. શન્યત્વભાવનાની અને શન્યવાદિત્વની પ્રતિષ્ઠા તેમજ મધ્યમ માર્ગનું મહત્ત્વ એ મોટે ભાગે શન્યવાદના પ્રતિષ્ઠાપક મનાતા અને મધ્યમકકારિકાના રચયિતા નાગાર્જુનને આભારી છે. એ ધારણા સાચી હોય, તો સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓમાના ઉક્ત ઉલ્લેખો તેમના ઉપર નાગાર્જુનની કૃતિઓના પડેલ પ્રભાવનું અનુમાન કરાવવા માટે બસ છે

૧૨૦. જુઓ ક્રી. ૩. ૫

૧૨૧. ક્રી. ૩, ૨૦

૧૨૨. ક્રી. ૩, ૨૧

મૈત્રેય અને અસંગ એ બંને ગુરુ-શિષ્યના અસલી ગ્રંથો તો મળ્યા નથી; પણ એમના કેટલાક ગ્રંથોના ચીની મૈત્રેય અને અનુવાદો મળે છે અને તે ઉપરથી પ્રોફેસર ટ્યુચીએ અસંગ જે વિશ્વાસપાત્ર થોડુંક લખ્યું ૧૨૩છે, તે જોતાં એમ માનવાને કારણ મળે છે કે, સિદ્ધસેનને પોતાની કૃતિઓનું વસ્તુ મેળવવામાં, ચર્ચવામાં, અગર સ્પષ્ટ કરવામાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી એ બંને ગુરુ શિષ્યની કૃતિઓ થોડી ઘણી ઉપકારક થઈ જ હોવી જોઈએ કારણકે સિદ્ધસેનની વાદ વિષે બહુજ મામિકતાવાળી જે એ બત્રીશીઓ અત્યારે મળે છે, તેમનું વસ્તુ એ મૈત્રેય અને અસંગના ઉપલબ્ધ પ્રકરણોમાં સવિસ્તર હોવાની ધારણા પ્રો. ટ્યુચીના લેખ ઉપરથી થાય છે

વિજ્ઞાનવાદના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય વસુબધુનો ૧૨૪વાદવિધિ ગ્રંથ અસલ રૂપમાં અત્યારે આપણી સામે નથી પણ વસુબધુ તેમની વીસ શ્લોક જેટલી એક વિશિષ્ટ અને ત્રીસ શ્લોક જેટલી એક ત્રિશિક્ષા એ એ કૃતિઓ હમણાં જ તેમના અસલ રૂપમાં પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે અમારી સામે ૧૨૫ છે, એમનો વિષય વિસ્તૃતમાત્રતાસિદ્ધિ કહેવાય છે ઉક્ત વાદવિધિનો પ્રભાવ સિદ્ધસેનની વાદવિષયક એ બત્રીશીઓ ઉપર પડ્યો હશે એવી તો અત્યારે માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે, પરંતુ ઉક્ત વિશિષ્ટ અને ત્રિશિક્ષાનો પ્રભાવ પડવા વિષે તો કાંઈક વધારે સંભાવના રહે છે કારણ કે અમુક નિયત સંખ્યામાં શ્લોકો રચી તેમાં પ્રતિપાદ્ય વસ્તુ ગોઠવી તેવડાં પ્રકરણો રચવા અને તે પ્રકરણોનું શ્લોકસખ્યા પ્રમાણે વિશિષ્ટ જેવું નામ ગોઠવવું એ પદ્ધતિ અત્યારે આપણને વસુબધુની કૃતિઓમાં જ

૧૨૩ જુઓ જર્નલ રો. એ. સો. જુલાઈ ૧૯૨૬ નો અ.ક. પૃ. ૪૫૧.

૧૨૪ આ ગ્રંથ વસુબધુનો હોવા વિષે પ્રો. ટ્યુચીના એક મનનીય લેખ માટે જુઓ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લીનો ડીસેબર ૧૯૨૮ નો અ.ક. પૃષ્ઠ ૬૩૦

૧૨૫ ડૉ. સિલ્વન લેવી દ્વારા સ્પષ્ટાદિત.

પહેલવહેલી મળે છે એ પદ્ધતિ ભલે જૂની હોય પણ વસુખંધુની કૃતિ-
ઓમાં તો છે જ. સિદ્ધસેને વિજ્ઞાનવાદ જોયો હતો એવી પણ તેમની
કૃતિમાના વિચારો જોતાં પ્રતીતિ થાય છે. વસુખંધુ જેવા પૂર્વવર્તી
પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવાદીની કૃતિઓ સિદ્ધસેન જેવા બહુશ્રુતના હાથમાં આવી
હોય એ ધારણા છેક અસ્થાને તો નથી જ એટલે સિદ્ધસેનને અમુક
શ્લોક પ્રમાણુ પ્રકરણો રચવાની અને તે પ્રકરણોને શ્લોકસખ્યા પ્રમાણુ
ખત્રીશી જેવાં નામ આપવાની અને તે પ્રકરણો દ્વારા પોતાનું પ્રતિપાદ્ય
વસ્તુ સ્થાપિત કરવાની જે સ્ફુરણા થઈ તેમાં વસુખંધુની ઉક્ત વિંશિકા,
ત્રિશિકા આદિ કૃતિઓનો થોડો પણ કાળો હશે એવી કલ્પના આપો-
આપ થઈ જાય છે.

અશ્વઘોષ અને કાલીદાસ

અશ્વઘોષ અને કાલીદાસ એ અને મહાન કવિઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ
છે, અને તેમની એકથી વધારે કૃતિઓ પણ જાણીતી છે. સિદ્ધસેનને
હેમચંદ્રે શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે વર્ણવેલ છે છતાં નિર્વિવાદ રીતે તેનું જ કોઈ
મહાકાવ્ય કે ખાસ કાવ્યરૂપે નાનો કવિતાગ્રંથ હજી જાણવામાં આવ્યો
નથી જે કાંઈ આપણી સામે છે તે તેની ખત્રીશીઓ. આ ખત્રીશીઓ-
માનુ કાવ્યત્વ, તેમની શૈલી, કેટલાંક પદ્યો અને કેટલાક ભાવો જોતા
અને અશ્વઘોષ તેમ જ કાલીદાસની કૃતિઓ સાથે તેમને સરખાવતાં
એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે એ ત્રણે વિદ્વાનોની કૃતિઓમાં બહુ જ
મળતાપણું છે અશ્વઘોષની છાયા કાલીદાસ ઉપર છે કાલીદાસ અને
સિદ્ધસેન તદ્દન નજીક નજીક સમયમાં આગળ પાછળ થયા હોય કે
સમકાલીન જ હોય એ વિષે ખાતરાર્થી કાંઈ પણ કહેવું શક્ય નથી;
છતાં એટલું તો લાગે જ છે કે કોઈ એકના વિચારો ખીજામાં પ્રતિ-
બિંબિત થયેલા છે અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિત અને સૌદરાનદમાં તેમ જ
કાલીદાસના કુમારસંભવ, રઘુવંશ આદિમાં પદ્યનો દદબ્ધ, પ્રસાદગુણ
અને જે સ્ફુટાર્થપણું છે, તેનું જ સિદ્ધસેનની ખત્રીશીઓમાં છે. બુદ્ધ-
ચરિત આદિમાં વિવિધ છદોની પસંદગી અને સર્ગો તે છદોબેદ જેવા

છે, તેવા જ બત્રીશીઓમાં છે અશ્વઘોષ પોતાના પૂજ્ય બુદ્ધને અને કાલીદાસ સ્વમાન્ય મહાદેવને તથા અજને પોતપોતાની વારસાગત સાપ્રદાયિક ભાવના પ્રમાણે જે ઢબે વર્ણવે છે, લગભગ તે જ ઢબે સિદ્ધસેન પોતાના માન્યદેવ મહાવીરના ત્યાગનું અતિ દૂકમા સ્તુતિરૂપે ચિત્ર રજૂ કરે છે ૧૨૬ કાલિદાસનો ૧૨૭ “જૂનું” હોવાથી બધું કાવ્ય સારું છે એમ નથી અને નવું હોઈ બધું ખરાબ છે એમ પણ નથી,” એ સંક્ષિપ્ત ભાવ જાણે કે ભાષ્યરૂપમાં વિકસિત થઈ વિસ્તાર પામેલો સિદ્ધસેનની આખી છટ્ટી બત્રીશીમાં ગોઠવાઈ ગયેલો હોય તેમ એ બત્રીશી અને ઉક્તભાવનું કાલીદાસનું પદ જોતાં લાગ્યા વિના રહેતું નથી સિદ્ધસેનના પ્રિય જંદો અને અશ્વઘોષ તેમ જ કાલિદાસના પ્રિય જંદો વચ્ચે બહુ જ સમાનતા છે. એમાં શબ્દાડંબર નથી પણ અર્થ-ગૌરવ ભારે છે. દાર્શનિક વિષયને લીધે સિદ્ધસેનની બત્રીશીઓમાં જે કહિનતા અનુભવાય છે તે બાદ કરીએ, તો કલ્પનાની ઉચ્ચગામિતા, વક્તવ્યની આકર્ષકતા અને ઉપમાની મનોહરતા વિષે એ ત્રણે બહુ જ મળતા છે.

દિગ્નાગ અને શંકરસ્વામી

બૌદ્ધ તાર્કિક દિગ્નાગ એ પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી તરીકે જાણીતો છે. એની અનેક વિખ્યાત કૃતિઓમાંથી એક પણ અસલ દિગ્નાગ રૂપમાં અને અવિકલપણે અત્યારે આપણી સામે નથી. આપણે એની કૃતિ વિષે જે કાંઈ જાણી શકીએ છીએ તે મુખ્યપણે એના ચીની અને તિબેટી અનુવાદો તેમ જ એ ભાષાઓમાં થયેલી વ્યાખ્યાઓને જ આભારી છે. ૧૨૮ દિગ્નાગને

૧૨૬. જુઓ કાં ૫.

૧૨૭. પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વં ન ચાપિ કાવ્ય નવમિત્યવદ્યમ્ ।

સન્ત પરીક્ષ્યાન્યતરદ્ ભજન્તે મૂઢ પરપ્રત્યયનેયવુદ્ધિ ॥

— મારલવિકાગ્નિમિત્ર

૧૨૮. જુઓ સતીશય દ્રનું ‘હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લોજિક’ તથા ‘ન્યાય-પ્રવેશ’ બીજા ભાગની પ્રો. વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યની પ્રસ્તાવના.

એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'ન્યાયમુખ' નામે છે જે હમણા જ તેના ચીની અનુવાદ ઉપરથી પ્રો. ટ્યુચી દ્વારા અંગ્રેજીમાં તૈયાર થઈ આપણી સામે આચ્છા છે. ખીજો એક 'ન્યાયપ્રવેશ' નામનો ગ્રંથ અતિ પ્રસિદ્ધ અને મૂળસ્વરૂપમાં જ ૧૦૦૦ સુલભ છે. તિબેટી પરંપરા અને પ્રો. વિદ્યુશેખર બટ્ટાચાર્યનો મત આધિત ન હોય તો એ ગ્રંથ પણ દિગ્માગની જ કૃતિ છે. દિગ્માગ અને સિદ્ધસેનના પૌર્વાપય કે સ્મરકાલીનપણા વિશે કાંઈ જ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું શક્ય નથી. છતાં એમ માનવાને કારણ છે કે, એ એની વચ્ચે કાળનું અંતર હોય તો તે નહિ જેવું જ હશે. એ એમાથી કાંઈ એકની કૃતિઓ ઉપર ખીજીની કૃતિઓનો પ્રભાવ પડેલો નહિ હોય તો પણ એટલું તો ખાતરીથી કહી શકાય તેમ છે કે એ બન્નેની કૃતિઓમાં એવા અનેક સમાન અંશો છે જે બંનેને મળેલ સમાન વારસાનું પરિણામ છે આ વાતની પ્રતીતિ સિદ્ધસેનના 'ન્યાયાવતાર' સાથે 'ન્યાયમુખ' અને 'ન્યાયપ્રવેશ'ને ૧૨૦ સરખાવવાથી થઈ શકે તેમ છે. માત્ર નામકરણમાં કે ગ્રંથના વિષયની પસંદગીમાં જ નહિ પણ શબ્દ-વિન્યાસ અને વસ્તુવિવેચન સુધ્ધામાં આ ત્રણે ગ્રંથોનું સામ્ય અહીં જ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. સિદ્ધસેન 'ન્યાયાવતાર'માં કરેલા કેટલાક વિધાનો ૧૩૧ એ 'ન્યાયમુખ' અને 'ન્યાયપ્રવેશ'ના વિધાનોની સામે જ છે કે ખીજા કાંઈ તેવા બૌદ્ધગ્રંથના વિધાનોના સામે છે, એ જાણવાને અત્યારે નિશ્ચિત સાધન કાંઈ નથી, છતાં 'ન્યાયમુખ' અને 'ન્યાયપ્રવેશ'માની પ્રત્યક્ષ તેમ જ અનુમાનવિષયક વિચારસરણીને સામે રાખી 'ન્યાયાવતાર'માની

૧૨૯ આ ગ્રંથ ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સરક્ટ સિરીઝમાં પ્રો. એ. બી. ક્રુવ ઠીરા સંપાદિત થઈ ગયો છે અને એની લખેલી પુષ્કળ નકલો જૈન ભંડારમાં છે.

૧૩૦. આ માટે જુઓ 'ન્યાયમુખ'ની પ્રો. ટ્યુચીસંપાદિત અંગ્રેજી આવૃત્તિ અને 'ન્યાયપ્રવેશ'ની ઉક્ત ભટ્ટાચાર્ય તથા ધ્રુવ સંપાદિત આવૃત્તિ.

૧૩૧ અનુમાનમાં અભ્રાતપણાનું, પ્રત્યક્ષમાં પણ અભ્રાતપણાનું અને પ્રત્યક્ષના સ્વાર્થપરાર્થ ભેદ હોવાનું વગેરે

વિચારસરણી જોતા અત્યારે એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે સિદ્ધસેને પોતાનાં વિધાનો દિગ્નાગની માન્ય પરંપરાની સામે જ કર્યા છે.

જો ચીની પરંપરા અને તે ઉપરથી બંધાયેલી માન્યતા સાચી

હોય, તો ઉક્ત 'ન્યાયપ્રવેશ' ગ્રંથ શંકરસ્વામીનો જ

જ્ઞકરસ્વામી છે અને એ શંકરસ્વામી દિગ્નાગનો શિષ્ય હતો.

'તત્ત્વસંગ્રહ'ના વ્યાખ્યાકાર ૧૩૨કમલશીલે અને સન્મતિના ટીકાકાર ૧૩૩અભયદેવે નિર્દેશેલ શંકરસ્વામીથી 'ન્યાયપ્રવેશ'ના કર્તા તરીકે મનાતો શંકરસ્વામી જુદો છે કે નહિ તે જાણવાને અત્યારે કંઈ જ સાધન નથી પણ જો 'ન્યાયપ્રવેશ'નો કર્તા કંઈ શંકરસ્વામી હોય અને તે દિગ્નાગનો શિષ્ય હોય અગર દિગ્નાગના સમય લગભગ થયેલ હોય તો એવી સંભાવના રહે છે કે સિદ્ધસેન અને એ શંકરસ્વામી બેમાંથી કંઈ એકના ઉપર બીજાની કૃતિની અસર છે અથવા બન્નેની કૃતિમાં કંઈનો વારસો છે.

ધર્મકીર્તિ અને ભામહ

આ બે વિદ્વાનોમાં પહેલો કોણ અને પછી કોણ એ વિષે મતભેદ ૧૩૪ છે, પણ અમારી દૃઢ ધારણા પ્રમાણે એ તો નક્કી જ છે કે સિદ્ધસેન એ બંને વિદ્વાનોના પૂર્વવર્તી છે ધર્મકીર્તિ એ સાતમા સૈકાનો પ્રખર બૌદ્ધ તાર્કિક છે અને ભામહ તો આલકારિક છે ધર્મકીર્તિના આખા હેતુવિદુ ૧૩૫ સાથે સરખાવીએ એવી સિદ્ધસેનની કંઈ કૃતિ અત્યારે આપણી સામે નથી. પણ એના 'ન્યાયબિંદુ' સાથે સળગ સરખાવી શકાય એવી એક કૃતિ તો સદ્ભાગ્યે સચવાઈ રહી છે અને

૧૩૨. તત્ત્વસંગ્રહપંચિકા પૃ. ૧૯૯.

૧૩૩ સન્મતિટીકા પૃ. ૬૬૪ પ. ૧૫

૧૩૪. ભામહ અને ધર્મકીર્તિ ઉપરનો દિવેકરનો લેખ જ. ૦ ૩૧. ૦ એ. ૦ સો. ૦ ઓક્ટોબર ૧૯૨૯, પૃ. ૮૨૫ થી.

૧૩૫. આની અસલી સંસ્કૃત નકલ સદ્ભાગ્યે પાટણના જૈન ભંડારમાંથી મળી આવી છે. અને એની નકલ વિદ્યાપીઠના રાજ્યદ્ર અથલ ઢારમાં છે.

તે કૃતિ એટલે ‘ન્યાયાવતાર’ જ ‘ન્યાયગિદ્ધમા પ્રમાણઆમાન્યની ચર્ચા હોવા છતાં તેમા અનુમાનની અને ખામ કરી પગાય અનુમાનની ચર્ચા જ મુખ્યપણે અને વિસ્તૃત છે ‘ન્યાયાવતાર’મા પણ એ જ વસ્તુ છે ‘ન્યાયમુખ’ અને ‘ન્યાયપ્રવેશ’માનુ પ્રત્યક્ષ-સક્ષય તેમજ ન્યાયગિદ્ધમાનુ પ્રત્યક્ષ-સક્ષય સરખાવતા અનેની પરંપરા જુદી જુદી સામે છે પડેલા એ ત્રયોની પરંપરા વિજ્ઞાનવાદની અને ત્રીજીની પરંપરા સૌત્રાંતિક જણાય છે ભામહી તો પોતાના અલ્પકાવ્યક્રમમાં પ્રસંગવશ ૧૩૬ જ પરાર્થ અનુમાન-ન્યાયની ટૂંકી ચર્ચા કરીને ૧૩૭ મહાન ભાર ઉકાવવાની કવિની જવાબદારી અદા કરી છે તેમા પણ વિજ્ઞાનવાદની જ પરંપરા ભાસે છે. સિદ્ધસેન પોતાના ન્યાયાવતારમા વિજ્ઞાનવાદ અને સૌત્રાંતિક બંને બૌદ્ધ પરંપરા સામે વૈનદષ્ટિને બધા બેસે એવા કેટલાક વિધાનો કરે છે, પણ એ વિધાનો અમારી સમજ મુજબ ધર્મકીર્તિ કે ભામહી સામે નથી, પણ ઉક્ત બંને બૌદ્ધ પરંપરાઓ જે ઘણા લાંબા કાળથી પહેલેથી જ ચાલી આવતી હતી અને જેના અનુગામી અનેક બીજા સમર્થ વિદ્વાનોએ એ પરંપરાની પુષ્ટિમા પૃષ્ઠળ સાહિત્ય રચ્યુ હતુ, તે પરંપરાના પોષક મૈત્રેય, અસંગ અને દ્વિભાગ જેવાના ત્રયોની સામે જ હતા. એટલે ‘ન્યાયગિદ્ધ’ કે ‘કાવ્યાલંકાર’ સાથેના ન્યાયાવતારના કેટલાક સામ્યમાત્રથી સિદ્ધસેનના સમય પરત્વેના અનુમાન તરફ ટળી જવુ યોગ્ય નથી દર્શન કે અન્ય વિષયના પ્રદેશમાં એવી અનેક વિચારની પરંપરાઓ છે કે જેમનુ આદિમૂળ શોધવુ એ શક્તિની બહાર છે. તે વિચારપરંપરાઓ પહાડમાના સ્ત્રોતોની પેઠે ક્યારેક મંદ તો ક્યારેક તીવ્ર વેગમાં ઉદય પામતી અનુભવાય છે. કોઈ સમર્થ વિદ્વાન આય ત્યારે અમુક વખત સુધી અમુક પરંપરાને બહુ જોર મળે છે.

૧૩૬ જુઓ પરિચ્છેદ ૫.

૧૩૭ “ન સ શબ્દો ન તદ્વાચ્ય ન સ ન્યાયો ન સા કલા ।

જાયતે યન્ન કાવ્યાજ્ઞમહો ભારો મહાન્ કવે ॥ ”

—કાવ્યાલંકાર પરિ. ૫, શ્લો ૪.

અને બીજી પરંપરાઓ કાં તો દબાઈ જાય છે અગર તો સહજ ગૌણ બની જાય છે. આવે વખતે એ બળ પામેલ પરંપરાને એ સમર્થ વિદ્વાનની જ આદિ સૃષ્ટિ માની તે ઉપરથી ઐતિહાસિક અનુમાનો બાંધવામાં ઘણી વાર ભૂલ થઈ જાય છે. ધર્મકીર્તિ અને સિદ્ધસેનના ગ્રંથગત સાદૃશ્ય ઉપરથી નિર્વિવાદ અનુમાન તો એટલું જ કરી શકાય કે એ બન્ને સામે અમુક અમુક પરંપરા હતી, એથી વધારે કશું જ નહિ.

ટીકાકારનો પરિચય

સ્વેતાંબર અને દ્વિગંબર પરપરામાં અભયદેવ નામના અનેક^{૧૩૮} વિકાસ ગ્રંથકારો થઈ ગયા છે, તેમાં સન્મતિટીકાકાર પ્રસ્તુત અભયદેવ સ્વેતાંબરીય છે. તેમની માહિતી મેળવા મુખ્યપણે બે સાધનો અમારી સામે છે પહેલું સાધન તો એમની પોતાની રચેલી સન્મતિટીકાની અતની પ્રશસ્તિ અને બીજું સાધન તે પાછળના આચાર્યોએ રચેલી વશપ્રશસ્તિઓમાં આવતા ઉલ્લેખો અભયદેવની પોતાની પ્રશસ્તિ અને તેનો સાર આ પ્રમાણે છે —

“इति कतिपयसूत्रव्याख्यया यद् मयाऽऽप्त
कुशलमनुलमस्मात् सन्मतेर्भवसायै ।

भवभयमभिभूय प्राप्यता ज्ञानगर्भं

विमलमभयदेव-स्थानमानन्दसारम् ॥

પુણ્યદ્વાદાનવાદિદ્વિરદઘનઘટાકુળઘીકુલ્મખીઠ—

પ્રઘ્વસોદ્ભૂતમુક્તાફલવિશદયશોરાશિભિર્યસ્ય તૂર્ણમ્ ।

ગન્તુ દિગ્દન્તિદન્તચ્છલનિહિતપદં વ્યોમપર્યન્તભાગાન્

સ્વલ્પબ્રહ્માણ્ડખાણ્ડોદરનિવિહભરોત્પિણ્ડતૈઃ સમ્પ્રતસ્થે ॥

પ્રદ્યુમ્નસૂરે. શિષ્યેણ તત્ત્વબોધવિધાયિની ।

તસ્યૈવાઽભયદેવેન સન્મતેર્વિવૃત્તિ. કૃતા ” ॥

‘એ રીતે સન્મતિના કેટલાક સૂત્રોની વ્યાખ્યા વહે મેં જે અમાપ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે, એના આશ્રયથી ભવ્ય જીવો સંસારનો ભય દૂર કરી જ્ઞાનગર્ભિત નિર્મલ અને આનંદપ્રધાન એવા અભયદેવ (મોક્ષ) સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે

‘જેનો વાદિમદમર્દનથી ઉત્પન્ન થયેલ યશ વિશ્વમાં વ્યાપી ગયો હતો, તે પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય અભયદેવે સન્મતિની તત્ત્વબોધવિધાયિની-નામક વૃત્તિ રચી ’

૧૩૮. જુઓ અભિધાનરાજે ૬ ‘અભયદેવ’ શબ્દ.

આ દ્રઢી પ્રશસ્તિમાંથી નીચેની બાબતો તરી આવે છે (૧)
ટીકાકારના ગુરુ તરીકે પ્રધુમ્નસૂરિનું અને ટીકાકાર તરીકે અભયદેવનું નામ
(૨) મૂળ ગ્રંથનું સન્મતિ અને ટીકાનું તત્ત્વબોધવિધાયિની નામ (૩)
સન્મતિનાં કેટલાક જ સૂત્રો ઉપર વ્યાખ્યાની રચના.

પ્રધુમ્નસૂરિ અને અભયદેવસૂરિના નામ ઉપરાંત તેમના ગરબ, સમય, વંશ, કૃતિ અને જ્ઞાતિ આદિ બીજા કશા વિશે કંઈ પણ માહિતી ઉપર્યુક્ત પ્રશસ્તિ પૂરી પાડતી નથી, તેમ છતાં તેમના ગરબ, સમય અને પરિવાર વિષે આપણે થોડીક માહિતી અન્ય આચાર્યોની રચેલી પ્રશસ્તિઓમાં આવેલા તેમના ઉલ્લેખ ઉપરથી મેળવી શકીએ છીએ. આવા ઉલ્લેખવાળી ચાર પ્રશસ્તિઓ અત્યારે અમારી સામે છે. તેમાં સૌથી પહેલી વાદિવેતાળ શાંતિસૂરિએ પોતાની ઉત્તરાધ્યયન ઉપરની પાઠ્ય નામક ટીકાને અંતે આપેલી ૧૩૯ પ્રશસ્તિ છે બીજી પ્રવચનસારોદ્ધારની વૃત્તિના કર્તા સિદ્ધસેને અ તે આપેલી ૧૪૦ પ્રશસ્તિ છે

૧૩૯. અસ્તિ વિસ્તારવાનુવ્યં ગુરુશાખાસમન્વિત ।

આસેવ્યો ભવ્યસાર્થાના શ્રીકૌટિકગણદ્રુમ ॥૧॥

તદુત્થવૈરશાખાયામભૂદાયતિશાલિની ।

વિશાલા પ્રીતિશાખેવ શ્રીચન્દ્રકુલસતતિ ॥૨॥

×

×

×

×

યસ્યાભૂદ્ ગુરુરાગમે ગુરુનિધિ શ્રીસર્વદેવાહ્લય

સૂરીશોભયદેવસૂરિરભવત્ ક્યાતપ્રમાણેઽપિ ચ (?) ” ।

તસ્યેય મુગુરુદ્વયાદધિગતા અત્પાત્મવિદ્યાગુણા (?)

પ્રત્યાખ્યાય ચિર ભુવિ પ્રચરતુ શ્રીશાન્તિસૂરે કૃતિ ॥૮॥

૧૪૦ જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધારની પ્રાંત ભાગની પ્રશસ્તિ વધારા માટે.

શ્રીચન્દ્રગચ્છગણે પ્રસરિતમુનિમણ્ડલપ્રભાવિભવ ।

ઉદગાન્નવીનમહિમા શ્રીમદભયદેવસૂરિરવિ ॥

તાર્કિકાગસ્ત્યવિસ્તારિસત્પ્રજ્ઞાચુલુકૈશ્ચિરમ્ ।

વર્ધતે પીયમાનોઽપિ યેષા વાદમહાર્ણવ ॥

ત્રીજી કાવ્યપ્રકાશની સકેત ટીકાના રચયિતા માણિક્યચ દ્રે પોતે રચેલ પાર્શ્વનાથચરિત્રને અતે આપેલી ૧૪૧ પ્રશસ્તિ છે, અને ચોથી પ્રભાવક-ચરિત્રના રચયિતા પ્રભાચન્દ્રે એ ચરિત્રને અતે આપેલી ૧૪૨ પ્રશસ્તિ છે. આ ચારમાં પહેલી પ્રશસ્તિના રચનાર શાંતિસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિં સં ૧૦૯૬ માં થયેલો છે બીજી પ્રશસ્તિ સં ૧૨૪૮ માં, ત્રીજી સં ૧૨૭૬ માં અને ચોથી સં ૧૩૩૪ માં રચાયેલી છે

ચારે પ્રશસ્તિઓ અભયદેવનો ચ દ્રગચ્છ વર્ણવે છે, જે તેમના શિષ્ય દ્વારા રાજગચ્છ નામથી પ્રસિદ્ધ પામેલ છે શાંતિસૂરિ પોતાના બે ગુરુઓનો નિર્દેશ કરતાં પ્રમાણુશાસ્ત્રના ગુરુ તરીકે જે અભયદેવનો ઉલ્લેખ કરે છે, તે જ અભયદેવ પ્રસ્તુત સન્મતિના ટીકાકાર હોવા બોધ્યે એમ

૧૪૧ તર્કગ્રંથવિચારદુર્ગમવનીસચ્ચારપચ્ચાનન-

સ્તત્પટ્ટેઽભયદેવસૂરિરજનિ ઇવેતામ્બરગ્રામણી ।

મદ્વાક્યશ્રુતિલાલસા મધુકરીકોલાહલાશક્લિની

હિત્વા વિષ્ટરપદ્મજ શ્રિતવતી બ્રાહ્મી યદીયાનનમ્ ॥

દૃઢનિમ્નગા સત્પથભેદમેતા ધ્રુવ કરિણ્યન્તિ જડે સમેતા ।

ઙતીવ રોઘાય ચકાર તાસા ગ્રન્થ નવ વાદમહાર્ણવ ય ॥૬-૭॥

શ્રીઅભયદેવસૂરિસ્તચ્છિષ્યસ્તર્કભૂરભૃત્ ।

મગ્નાસનાઙલિતુમુલાદ્ગૌર્યદાસ્યમશિશ્રિયત્ ॥

જડોલ્લાસેન સન્માર્ગભેદિની દ્વક્તરઙ્ગિણીમ્ ।

રોદ્ધુ ચકાર સ નવ ગ્રન્થ વાદમહાર્ણવમ્ ॥ ૨૯-૩૦ ॥

વધારા માટે જુઓ પાર્શ્વનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિ.

૧૪૨ શિષ્યોઽસ્યાભયદેવસૂરિરભવજ્ઞાડયાન્ધકાર હરન્

ગોભિર્માસ્કરવત્પરા વિરચયન્ ભવ્યાપ્તવર્ગો મુદમ્ ।

ગ્રન્થો વાદમહાર્ણવોઽસ્ય વિદિત પ્રોઢપ્રમેયોર્મિભૃત્ ।

દત્તેઽર્થ જિનશાસનપ્રવહ્ણે સાયાત્રિકાણા ધ્રુવમ્ ॥૩૧॥

વધારા માટે જુઓ પ્રભાવકચરિત્રની પ્રશસ્તિ.

ખીજી અધી બાળુનો વિચાર કરતાં ચોખ્ખું લાગે છે, કારણ કે જે પ્રમાણશાસ્ત્રના પારગામી હોય અને જે શાતિસૂરિના ગુરુત્વનું સંમાન મેળવવાની લાયકાત ધરાવતા હોય એવા ખીજી કોઈ અભયદેવ વિક્રમના અગિયારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં વિદ્યમાન હોવાનું અત્યાર સુધી જાણવામા આવ્યું નથી.

સિદ્ધસેન, માણિક્યચંદ્ર અને પ્રભાચંદ્રની પ્રશસ્તિમા નિર્દેશાયેલ અભયદેવ તો નિર્વિવાદપણે પ્રસ્તુત સન્મતિના દીકાકાર જ અભયદેવ છે, કારણ કે એ ત્રણે પ્રશસ્તિઓમાં અભયદેવને પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય તરીકે અને વાદમહાર્ણવ નામક તર્કગ્રંથના રચનાર તાર્કિક વિદ્વાન તરીકે નિર્દેશેલ છે. ૧૪૩વાદમહાર્ણવ એ ખીજી કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથનું નામ નથી, પણ પ્રસ્તુત સન્મતિની તત્ત્વબોધવિધાયિની દીકાનું ખીજી અનુરૂપ નામ છે. સિદ્ધસેને આપેલી વંશપરંપરા પ્રમાણે તે પોતે અભયદેવથી નવમો પુરુષ છે, માણિક્યચંદ્ર તેણે આપેલી વંશપરંપરા પ્રમાણે અભયદેવથી દશમો પુરુષ છે.

સિદ્ધસેન અભયદેવના એક શિષ્ય ધનેશ્વરને મુજરાજના માન્ય તરીકે અને માણિક્યચંદ્ર અભયદેવના શિષ્ય જિનેશ્વરને મુજરાજના માન્ય તરીકે વર્ણવે છે. પ્રભાચંદ્ર અભયદેવના શિષ્ય ધનેશ્વરને ત્રિભુવનગિરિના સ્વામી કર્દમરાજના માન્ય તરીકે વર્ણવે છે.

જો આ પ્રશસ્તિના પ્રાપ્ત પાઠો અને તેમાંની હકીકતો યરાચર હોય, તો એમ માનવું જોઈએ કે કાંતો અભયદેવના ધનેશ્વર અને જિનેશ્વર એ બે જુદા જ શિષ્યો હતા અને કાંતો એક જ શિષ્યના બે નામો હતાં. એ જ રીતે સિદ્ધસેનની પ્રશસ્તિમાંનો મુજ અને પ્રભાચંદ્રની પ્રશસ્તિમાંનો ત્રિભુવનગિરિનો સ્વામી કર્દમરાજ એ બે કાંતો જુદા જુદા વ્યક્તિઓ છે અને કાંતો એક જ વ્યક્તિનાં બે નામો છે. કદાચ કર્દમરાજસંમાનિત ધનેશ્વર અને મુજસંમાનિત ધનેશ્વર એ બે

જુદા પણ હોય ગમે તેમ હો છતાં ઉપરની બધી દકીકત ઉપગ્રથી એકદરે અભયદેવનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે દર્શાવેલ થાય છે. તેઓ ચંદ્રકુલીય અને ચંદ્રગચ્છના પ્રભુમ્નસૂરિના શિષ્ય હતા તેમનો સમય વિક્રમની દશમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીનો છે. તેમના વિદ્યાશિષ્યો અને દીક્ષાશિષ્યોનો પરિવાર બાળ મોટા અને અનેક ભાગોમા વહેચાયેલો હતો એ પરિવારમાં ઘણા વિદ્વાનો ઈર્ષ ગયા છે અને તેમાના કેટલાકે રાજ્યો સમક્ષ સંમાન પણ મેળવ્યું હતું. તેમની જ્ઞાતિ કે માતાપિતા કે જન્મસ્થાન વિષે કશી જ જાણ નથી, છતાં તેઓનું વિહારક્ષેત્ર રાજપુતાના અને ગુજરાત હતાં એમ માનવાનાં પ્રબળ કારણો છે સન્મતિતર્કની ટીકા ઉપરાંત તેમની બીજી કૃતિ હોવાનું કાંઈ પ્રમાણ નથી.

પ્રશસ્તિઓ પ્રમાણે શિષ્યપરિવાર

સિદ્ધસેનીય પ્રશસ્તિ	માણિક્યચંદ્રની પ્રશસ્તિ	પ્રભાચંદ્રની પ્રશસ્તિ
૧ અભયદેવ	અભયદેવ	અભયદેવ
૨ ધનેશ્વર	જિતેશ્વર	ધનેશ્વર
૩ અજિતસિંહ	અજિતસેન	અજિતસિંહ
૪ વર્ધમાન	વર્ધમાન	વર્ધમાન
૫ દેવચંદ્ર	શીલભદ્ર	શીલભદ્ર

૬ ચંદ્રપ્રભ	ભરતેશ્વર	શ્રીચંદ્ર	પૂર્ણભદ્ર	જિતેશ્વર
૭ ભદ્રેશ્વર	વૈરસ્વામી	ભરતેશ્વર	ચંદ્ર	જિતભદ્ર
૮ અજિતસિંહ	નેમિચંદ્ર	ધર્મધોષ	પ્રભાચંદ્ર	પદ્મદેવ
૯ દેવપ્રભ	સાગરેન્દુ	સર્વદેવ		શ્રીચંદ્ર
૧૦ સિદ્ધસેનસૂરિ	માણિક્યચંદ્ર			

મૂળ અને ટીકાગ્રંથનો પરિચય

માત્ર વિચાર કે માત્ર શબ્દરચના એ ગ્રંથ નથી, પણ વ્યવસ્થિત આખો પ્રમાણુબદ્ધ વિચાર અને તેને દર્શાવનાર સમુચિત શબ્દવિન્યાસ એ અન્ને મળીને ગ્રંથ કહેવાય છે. અહીં મૂળ સન્મતિ અને તેની ટીકા એ અન્ને પ્રસ્તુત ગ્રંથોના શાબ્દિક અને આર્થિક સ્વરૂપને લગતી કેટલીક બાબતોનો પરિચય કરીએ તે પહેલાં ત્રણ બાબતો સામાન્યપણે દર્શાવવાની છે. (૧) રચનાનો ઉદ્દેશ, (૨) ગ્રેરક સામગ્રી, અને (૩) રચનાની અસર.

(૧) જૈન દર્શનના પ્રાણરૂપ અને જૈન આગમોની ચાવીરૂપ અનેકાંતદષ્ટિનું વ્યવસ્થિત રીતે નવેસર નિરૂપણ કરવું; તર્કશૈલીએ તેનું પૃથક્કરણ કરી તાર્કિકતા તેની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવી, દર્શનાંતરોમા જૈન દર્શનનું સ્થળ શું છે, અથવા જૈન દર્શન સાથે દર્શનાંતરોનો શો સંબંધ છે, એ દર્શાવવું, અનેકાંતદષ્ટિમાંથી ફલિત થતા બીજા વાદોની મીમાંસા કરવી, પોતાના સમય સુધીમાં દાર્શનિક પ્રદેશમાં ચર્ચાતા મુદ્દાઓને અનેકાંતદષ્ટિએ નિરૂપવા, અને પોતાને સ્ફુરેલ નવીન વિચારણાઓને પ્રાચીન તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત અનેકાંતદષ્ટિના નિરૂપણનો આશ્રય લઈ વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકવી, એ મૂળગ્રંથની રચનાની પાછળ રહેલો મૂળકાર સિદ્ધસેનનો ઉદ્દેશ છે.

મૂળગ્રંથની રચનાના ઉપર કહેલ ઉદ્દેશ ઉપરાંત ટીકાની રચના પાછળ ટીકાકારનો ઉદ્દેશ જરા વધારે છે, અને તે એ કે પોતાના સમય સુધીમાં દાર્શનિક પ્રદેશમા ચર્ચાયેલા અને વિકાસ પામેલા બધા જ વાદો વિષે લખાણ અને ઊંડાણથી ચર્ચા - ખંડનમંડન કરી, તે દરેક વાદ પરત્વે જૈન મતવ્ય દર્શાવવું અને એ રીતે અનેકાંતવાદની ચર્ચામા નવા અનેક મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરી તેમાં વિશાળતા આણવી.

(૨) 'કાઈ પણ વિશિષ્ટ અથકાર જ્યારે કાઈ રંગે છે ત્યારે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતે માનેલી વિચારપરંપરાનું વિશેષત્વ બતાવવાનો હોય છે એ વિચારપરંપરા તદ્દન નવી નથી હોતી, છતાં વિશિષ્ટ અથકાર તેમાં નવીનત્વ આણે છે તેનાં કારણો આ પ્રમાણે : — (ક) પૂર્વની અધી વિરોધી અને અવિરોધી પરંપરાઓનો અભ્યાસ, (ચ) બિહુનું નિરીક્ષણ, (ગ) ખડન દ્વારા, વિરોધીઓના આક્ષેપોના પરિહારદ્વારા, કે સરખામણી-દ્વારા પોતાની વિચારપરંપરાના વિશેષત્વનું સ્થાપન અને (ઘ) પ્રતિભા-જનિત નવી ગોઠવણી અગર નવું સ્કેરણ.

વેદ અને ઉપનિષદના અભ્યાસના પરિણામે મીમાંસાસૂત્રો જન્મ્યા. પૂર્વની તર્કપરંપરાઓ, પદાર્થવિચારપરંપરાઓ અને સાધકોના માર્ગોની પરંપરાઓના અભ્યાસને પરિણામે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય અને યોગસૂત્રો જન્મ્યા આગમ અને પિટકના અભ્યાસના પરિણામે પાછલું જૈન તથા બૌદ્ધ તર્કસાહિત્ય જન્મ્યું. નવસર્જન વખતે સર્જકને અમુક પૂર્વ પરંપરા વિષે બળવાન આદર હોય છે અને છતાં તેને તેમાં બિરુપ ભાસે છે એ બિરુપ દૂર કરવાનું બળ તે પોતાનામાં બુદ્ધિ છે, ત્યારે તે આબુઆબુ વહેતી વિચારધારાઓમાથી અમુક ઉપાદાન લઈ, તેની સાથે પોતાની પ્રતિભા જોડી, પોતે ધારેલ સર્જન કરે છે અને ઘણી વાર તે પ્રતિષ્ઠિત બને છે સિદ્ધસેન અને અભયદેવે એ જ કયું. એ મૂળકાર અને ટીકાકારના સમય વચ્ચે અતર હતું તે પ્રમાણમાં પરિસ્થિતિ પણ જુદી હતી, વૈયક્તિક શક્તિભેદ ઉપરાંત લોકોની માગણી પણ જુદી જુદી હતી તેથી જ બન્ને અથો વચ્ચે મૂળ-ટીકાનો સબધ હોવા છતાં ગુરુ શિષ્યની જેમ મોટું અતર પડ્યું છે સમકાલીન અથોના સર્જનો પણ ઘણી વાર દેશભેદ અને જરૂરિયાતભેદને કારણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં બને છે પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના બિડા અભ્યાસ ઉપરાંત તે બન્ને ભાષામાં રચાયેલા પોતપોતાના સમય સુધીના જૈન જૈનેતર દર્શનોની વિવિધ શાખાઓના દાર્શનિક અથરાશિનો અભ્યાસ (જેનો કાર્ષક ખ્યાલ પરિશિષ્ટ નં ૬ અને ૧૦ ઉપરથી

આવી શકશે) તેણે જ સિદ્ધસેન અને અભયદેવને ગ્રંથ રચવામા મુખ્ય પ્રેરણા આપી છે.

(૩) મૂળ ગ્રંથ સન્મતિ રચાયો કે સત્વર જ તેની અસર અજ્ઞા રીતે જૈન વાઙ્મય ઉપર થઈ સાતમા સૈકાથી માંડી ચાલુ સદી સુધીના પ્રતિષ્ઠિત અને અભ્યાસી શ્વેતાંબર, દિગંબર વિદ્વાનોમાંથી કોઈએ ૧૪૪સન્મતિને જૈન દર્શનના એક પ્રભાવક ગ્રંથ તરીકે વર્ણવ્યો છે, તો કોઈ ૧૪૫ખ્રીસ્તએ પોતાના વિચારોની પુષ્ટિમા તેનો આધાર લીધો છે, ૧૪૬અનેકે તેના ઉપર દીકા રચી છે તો વળી ખ્રીસ્ત ૧૪૭કોઈએ સન્મતિનો આશ્રય લઈ અનેક નવાં સ્વતંત્ર પ્રકરણો રચ્યાં છે, કોઈએ સન્મતિમાના અમુક જુદા પડતા ખાસ વિચારોનુ ખડન કરવા પ્રૌઢ અને અભ્યાસપૂર્ણ પ્રકરણો ૧૪૮રચ્યાં છે, તો કોઈએ પાછો એ જ વિચારોનો ૧૪૯સમન્વય કરી તેની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે દ્રૂંકામાં એમ કહી શકાય કે જૈન વાઙ્મયમા તર્કશૈલીની જન્મેલ પ્રતિષ્ઠા મોટે ભાગે સન્મતિની રચનાને જ આભારી છે,

જૈન વાઙ્મય ઉપર દીકાની રચનાની અસર મુખ્યપણે ત્રણ બાજતોમાં થયેલી નજરે પડે છે દશમા સૈકા પછીના જૈન વાઙ્મયમા પ્રસન્ન શૈલીએ સંસ્કૃત ભાષામા લખવાની જે રીત દેખાય છે, વિશાળ અને વિશાળતર પરિમાણવાળા ગ્રંથો રચવાની જે ભાવના જાણાય છે, અને વિવિધ જૈનેતર દર્શનોના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તે મારકત જૈન સાહિત્ય વિકસાવવાની જે તીવ્ર વૃત્તિ ઉદય પામેલી અનુભવાય છે, એ બંધામાં સન્મતિની પ્રસ્તુત દીકાની અસરનો ખાસ કાળો છે આ વાત

૧૪૪ જિનદાસગણિમહત્તર વગેરેએ

૧૪૫. હરિભદ્ર, ગદ્યહસ્તી વગેરેએ.

૧૪૬. મહાસવાદી, સુમતિ વગેરેએ

૧૪૭. ઉંચશોવિજયજીએ.

૧૪૮. જિનભદ્રગણી, ક્ષમાશ્રમણ વગેરેએ

૧૪૯. જીએ જ્ઞાનજિહ્વ પૃ૦ ૧૬૪

એ ટીકા અને તે પછીનું જૈન સંસ્કૃત વાર્ધક્ય સરખાવવાથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે.

૧. શાબ્દિક સ્વરૂપ

અંથના શાબ્દિક સ્વરૂપને લગતી નામ, ભાષા, રચનાશૈલી, પરિમાણ અને વિભાગ એ પાંચ બાબતો ઉપર અહીં વિચાર કરવો ધાર્યો છે.

નામ

પ્રથમના ચાર ભાગોની શરૂઆતમાં સન્મતિતર્કપ્રકરણ અને પાંચમા ભાગમાં સન્મતિપ્રકરણ એવું નામ જપાયેલું જોઈ વાચકોને એ પરિવર્તનનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે સન્મતિ એ નામના ઔચિત્ય વિષે સહજ શંકા હોવા છતાં પહેલાં તેની પસંદગી કરવા અને જપાવવાનાં ત્રણ કારણો હતા — (૧) સંપ્રદાયમાં વિદ્વાન ગણાતા દરેક સાધુને મોઢેથી સન્મતિ એ એક જ નામનું સંભળાવું, (૨) લિખિત પ્રતિઓના મોટા ભાગમાં સન્મતિ એ નામનો ઉલ્લેખ અને (૩) શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરાત છેલ્લામાં છેલ્લા ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી જેવાના ગ્રંથોમાં આપેલ અવતરણોમાં પણ ‘સન્મતિ’ એવા ઉલ્લેખનું નજરે પડવું.

જે પુષ્ટ પ્રમાણને લીધે પાછળથી નામ બદલી જપાવવાનો ઇરાદો થયો, તે એ છે કે, ૧૫૦૬નંબરનામમાલામાં મહાવીરના અનેક નામોમાંનું એક નામ સન્મતિ છે આ વાત જાણમાં આવતા જ પ્રથમના સન્મતિ નામના ઔચિત્ય વિષે જે શંકાઓ આવતી, તે દૂર થઈ ગઈ અને એમ લાગ્યું કે અથકારને ખરું નામ સન્મતિ એ જ અભિપ્રેત હોવું જોઈએ કારણ કે એક બાબત એ નામ મહાવીરનું વાચક હોઈ અથનો મહાવીર સાથે સબંધ દર્શાવે છે, અને બીજી બાબત

તે શ્રેષ્ઠમતિ અગર શ્રેષ્ઠમતિવાળો એવો અર્થ શ્લેષ દ્વારા સૂચવી, ગ્રંથકર્તાનું યોગ્ય સ્થાન દર્શાવે છે સન્મતિ એ મહાવીરવાચક નામ તેમના મુખ્ય સિદ્ધાંતના પ્રતિપાદક ગ્રંથ સાથે જોડાયેલ વધારે બંધ બેસે છે, તેટલું સન્મતિ નામ બંધ બેસતું નથી આ ઔચિત્ય સ્પષ્ટ થતા જ લિખિત પ્રતિઓમાં કેટલેક સ્થળે સન્મતિ એવો ઉલ્લેખ મળેલો તેનો ખુલાસો થઈ ગયો અને એમ લાગ્યું કે ખરો પાઠ સન્મતિ જ હોવો જોઈએ

સન્મતિના સ્થાનમાં સન્મતિ એવો પાઠ કેમ દાખલ થયો તેનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં હોઈ ગ્રંથકારે તેનું પ્રથમ નામ પ્રાકૃત જ યોજ્યું હોયું જોઈએ અને એવા પ્રાકૃત નામનો ઉલ્લેખ કવચિત્ મળે પણ છે. સન્મતિ એ સંસ્કૃત રૂપનું પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે મમ્મઙ એવું જ રૂપ બને છેઃ જ્યાં સુધી એ પ્રાકૃત નામ પ્રાકૃતરૂપે જ વ્યવહારમાં રહ્યું, ત્યાં સુધી તો તેમાં કશો જ ભ્રમ દાખલ ન થયો, પણ જ્યારે તેના ઉપરથી સંસ્કૃત રૂપ બનાવી વ્યવહાર કરવો શરૂ થયો, સારે જેઓ મહાવીરનું સંસ્કૃત નામ સન્મતિ છે એવું નહોતા જાણતા, તેઓ માત્ર ઙ ના સ્થાનમાં તિ મૂકી મમ્મઙ એ પ્રાકૃતના સ્થાનમાં મમ્મતિ, એવું જ સંસ્કૃત રૂપ સમજવા, બોલવા અને લખવા લાગ્યા આ કારણથી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ લેખકોને હાથે મમ્મતિ એવું રૂપ લખાવા લાગ્યું અને પરિણામે ઘણા વખતથી લિખિત પ્રતિઓમાં એ રૂપ મોટે ભાગે વપરાયું. તેનું એક દર પરિણામ એ આવ્યું કે એક જ લિખિત પ્રતિમાં કેટલેક સ્થળે મમ્મતિ અને કયાંક સન્મતિ એવા બન્ને પાઠો દાખલ થયા અને સામાન્ય વ્યવહાર તેમજ બોલચાલમાં મમ્મતિ એ એક જ નામ આવ્યું અને એ જ નામભ્રમમાં કારણ બન્યું દિગ્બરપરપરામાં સન્મતિ એ નામ ભગવાન મહાવીરના એક નામ તરીકે પ્રાચીનકાળથી જ ૧૫૧વિશિષ્ટ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ હતું, તેથી જ્યાં તેમના સાહિત્યમાં પ્રસંગ આવ્યો છે, ત્યાં પ્રાયઃ સર્વત્ર સન્મતિ એવું એક જ રૂપ મળે છે.

ભાષાના સંબંધમાં અહીં એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે, અને તે એ કે, અથકારની ઉપલબ્ધ નિશ્ચિત કૃતિઓમાં સન્મતિ સિવાયની અધી જ કૃતિઓ સંસ્કૃતમાં છે, તેથી અથકાર સંસ્કૃતના વિશિષ્ટ પ્રભાવવાળા સમયમાં થયા હોય અગર તો તેમના ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ હોય એમ માની શકાય ખરું? અલગત એમ જ લાગે છે. પ્રાચીન જૈન વાદ્ય મય પ્રાકૃત ભાષામાં જ લખાતું એ નિર્વિવાદ છે ઉપલબ્ધ સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં વાચક ઉમાસ્વાતિની કૃતિઓ એ જ પ્રથમ જૈન સંસ્કૃત કૃતિઓ છે તેમના પહેલા કોઈએ સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા હતા તેવું પ્રમાણ હજી મળ્યું નથી તેથી અત્યારે એમ કહેવામાં કશો આધ નથી કે જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાને સૌથી પ્રથમ સ્થાન આપનાર વાચક ઉમાસ્વાતિ છે. તેમણે જૈન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ભાષાનું દ્વાર ખુલ્લું કર્યા પછી પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે પ્રાકૃત ગ્રંથરચના થતી રહેવા સાથે સંસ્કૃતમાં પણ થવા લાગી સિદ્ધસેન દિવાંકર જન્મથી જ સંસ્કૃત ભાષાના અને દાર્શનિક વિષયોના અભ્યાસી હતા જૈન દીક્ષા સ્વીકાર્યા પછી તેમણે પ્રાકૃતનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરી લીધો ખરો, છતાં તેમના ઉપર વિશિષ્ટ સંસ્કારો તો સંસ્કૃતના હતા. આ કારણથી તેમની સંસ્કૃત કૃતિઓ વધારે મળે છે. પ્રાકૃતમાં અત્યારે નિર્વિવાદ રીતે તેમની કૃતિ સન્મતિ જ છે તેમા પ્રસંગ અને અભ્યાસને લઈ જો કે પ્રાકૃત શબ્દો વપરાયેલા નગરે પડે છે, છતાં કેટલાયે એવાં પ્રાકૃત રૂપો છે કે જે તેમના ઉપરના વિશિષ્ટ સંસ્કૃત પ્રભાવની સાક્ષી ૧૫૪ પૂરે છે.

દીકાની ભાષા તો સંસ્કૃત છે એમા શંકરાચાર્ય અને વાચસ્પતિ-મિશ્ર જેવા પ્રૌઢ વિદ્વાનો દ્વારા ખેડાયેલી દાર્શનિક સંસ્કૃત ભાષાનો પરિપાક દેખાય છે

રચનાશૈલી

સન્મતિની આખી રચના પદ્યમય છે. તેમા બધા જ પદ્યો આર્યાઈદમ છે ઐતિહાસિક વિદ્વાનોની સમયનિર્ણય પરત્વેની એક

કસોટી, અંથકારે કરેલ જંદની પસંદગી એ પણ છે પરંતુ આ અથમાં વપરાયેલ જંદ સમયનિર્ણયની આખતમાં ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે આગલા અને પાછલા પ્રાચીન અંથોમાં અનુષ્ટુપ તેમ જ ઉપગતિ આદિ જંદોમાં પ્રાકૃત રચના મળી આવે છે, છતાં એક દર પદ્યમય પ્રાકૃત રચનાઓમાં પ્રાચીન સમયથી માડી અદ્યારમી સદી સુધી મોટે ભાગે આર્યા જંદ જ વપરાયેલો છે. પ્રાકૃત પદ્યકૃતિઓમાં આર્યાનું પ્રાધાન્ય જોતાં એમ લાગે છે કે એ જંદ બીજા બધા જંદો કરતા પ્રાકૃત ભાષાને વિશેષ અનુકૂળ છે તેથી જ અંથકારે એ જંદની પસંદગી કરેલી છે એની પસંદગીમાં સમયનો વિશેષ પ્રભાવ હોય તેમ લાગતું નથી એ જંદોબદ્ધ રચના ઉપરથી જે એક સામાન્ય અનુમાન સ્ફુરે છે તે એ છે કે, જેમ બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોમાં સૂત્રરચનાની જન્મેલી પ્રતિષ્ઠાએ વાચક-ઉમાસ્વાતિને સંસ્કૃતમાં જૈન સૂત્ર રચવા પ્રેર્યા, તેમ દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં જંદોબદ્ધ રચનાની જન્મતી પ્રતિષ્ઠાએ દિવાકરશ્રીને પણ જંદોબદ્ધ રચનામાં દાર્શનિક ચર્ચા કરવા પ્રેર્યા. અંથકારની સામે જંદોબદ્ધ અંથોમાં નાગાર્જુનની ‘મધ્યમકકારિકા’ જેવા બૌદ્ધ અંથો અને ઈશ્વરકૃષ્ણની ‘સાંખ્યકારિકા’ આદિ જેવા વૈદિક અંથો તેમ જ કુદ્દુદના ‘પ્રવચનસાર’ ‘પંચાસ્તિકાય’ જેવા જૈન અંથો પણ હશે એમ લાગે છે.

ટીકાની રચના પદ્યમાં નહિ પણ ગદ્યમાં છે શરૂઆતમાં મગલા અને પ્રયોજનસૂચક પદ્યો અને અંતની પ્રશસ્તિનાં ત્રણ પદ્યો બાદ કરીએ તો આખો જ અંથ નિરપવાદપણે ગદ્યમય છે એમાં વચ્ચે યત્રતત્ર પુષ્કળ પદ્યો આવે છે ખરા, પણ તે તો ટીકાકારના પોતાનાં નથી, માત્ર અવતરણરૂપે લીધેલાં છે. ટીકાની ગદ્યશૈલી ‘અમેયકમલમાર્તંડ’ અને ‘ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય’ જેવી પ્રસન્ન તેમજ અર્થપૂર્ણ છે. દશમાં સૈકા પહેલાના શ્વેતાંબરીય સસ્કૃત વાઙ્મયમાં પ્રસ્તુત ટીકાની કક્ષામાં મૂકી શકાય એવી શૈલીવાળો બીજો અંથ હજી કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી. આ ટીકામાં અગિયારમાં સૈકા પછીના અંથોમાં દેખાય છે તેવો શબ્દાડંબર કે વિરોધીઓ પ્રત્યેની કટાક્ષમયતા નથી.

શ્વેતાંબર પરંપરામાં જો એ રૂપની મહાવીરના નામ તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધિ હોત, તો ઉક્ત ભ્રમ થવા ન પામત એ ખુલ્લું છે. પ્રાકૃતમાં સમ્મદ અને સસ્કૃતમાં સન્મતિ એટલું જ નામ પ્રાચીન ગ્રંથોના અવતરણ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. તેમ છતાં તેની સાથે તર્ક શબ્દનો વ્યવહાર બહુ જ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે અને એ વ્યવહાર ગ્રંથનો વિષય જોતાં તેમ જ ગ્રંથકારની તર્કદૃષ્ટિ જોતાં ખરાબર બધું ખેસતો પણ છે, તેથી જ એ પ્રચલિત વ્યવહારને માન આપી અમે સમ્મતિતર્ક એવું નામ પહેલા ચાર ભાગોમાં છાપેલું પણ છેલ્લા પાંચમાં ભાગમાં સન્મતિ-પ્રકરણ એ જ પ્રાચીન નામ છાપ્યું છે.

પાંચમાં ભાગમાં ત્રીજા કાંડની શરૂઆતના પાના ઉપર સન્મતિ-પ્રકરણમ્ નામ છાપેલું છે પણ બહારના અને અંદરના પૂક્કા ઉપર તથા પ્રસ્તાવનામાં પણ કેટલેક સ્થળે પૂર્વના અધ્યાસથી તર્ક શબ્દ એમનો એમ પડી રહેલો હમણાં જ દેખાયો છે. તેને વાચકો સુધારીને વાંચશે.

સન્મતિ નામનો પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રકરણ કહેવાય છે. અને તેનો ટીકાકારોએ પ્રથમથી જ પ્રકરણ તરીકે નિર્દેશ પણ કર્યો છે. પ્રકરણનો સામાન્ય અર્થ એટલો જ કરી શકાય કે કોઈ પણ એક વિષયને મુખ્ય-પણે અવલખી, અતિ વિસ્તાર ન કરતાં ગદ્ય કે પદ્યમાં તેનું વિવેચન કરનાર ગ્રંથ તે પ્રકરણ.

ટીકામાં દરેક કાંડને છેડે આપેલા ઉલ્લેખ પરથી એ તો નક્કી છે કે ટીકાકારે પોતાની ટીકાનું ‘તત્ત્વબોધવિધાયિનો’ એવું નામ રાખેલું છે. ટીકાકારે પોતાની પ્રસ્તુત સન્મતિની વ્યાખ્યા માટે ટીકા શબ્દ નહિ પણ વ્રત્તિ શબ્દ વાપરેલો છે. ટીકાકાર અભયદેવનો જે છૂટોધ્વાયો બહુ થોડો પરિચય મળે છે, તેમાં તેમની કૃતિ તરીકે ‘૧૫૦’ વાદમહાર્ણવ’નો જ ઉલ્લેખ છે. વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે પ્રસ્તુત ‘તત્ત્વબોધવિધાયિની’ સન્મતિવ્રત્તિનું ‘વાદમહાર્ણવ’ એવું બીજું અનુરૂપ નામ પાછળથી

પ્રશસ્તિલેખક વિદ્વાનોએ અથવા બીજા કોઈએ આપેલું છે. આ માન્યતાની સાબિતીમાં અત્રે ત્રણ દલીલો આપવામાં આવે છે :—

(૧) પ્રસ્તુત અભ્યુદયની કૃતિ તરીકે કયાંય પણ તેમના પરિચયમાં સન્મતિની અતિ મહત્તી અને અતિ ગંભીર ‘તત્ત્વબોધવિધાયિની’ નામક ટીકાના ઉલ્લેખનું ન હોવું અને માત્ર ‘વાદમહાર્ણવ’ના ઉલ્લેખનું હોવું, (૨) તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકામાં આપેલા બધા જ વાદો બહુ લાંબા અને બહુ જટિલ હોઈ તે માટે વાદમહાર્ણવ નામનું વધારે ઔચિત્ય, અને (૩) સ્યાદાદમજરી^{૧૫૩} આદિમાં વાદમહાર્ણવ નામની સાથે મળી આવતા અવતરણનું અક્ષરશઃ તત્ત્વબોધવિધાયિની ટીકામાં ઉપલબ્ધ થવું.

તત્ત્વબોધવિધાયિની એ નામમાં તત્ત્વ શબ્દથી શરૂ થતા ‘તત્ત્વસંગ્રહ,’ ‘તત્ત્વવૈશારદી,’ આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના નામસાદૃશ્યનો પડ્યો છે.

ભાષા

સન્મતિની ભાષા પ્રાકૃત છે, એ શૌરસેની, માગધી કે પૈશાચી આદિ વિશિષ્ટ પ્રાકૃત નથી પણ સામાન્ય તેમજ વ્યાપક પ્રાકૃત છે. એનું સ્વરૂપ ગ્રંથકારનો સમય નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી થઈ શકે નહિ, કારણ કે જે ભાષાઓ એક વાર વ્યવહારમાંથી ખસી શાસ્ત્રીયતાનું રૂપ ધારણ કરે છે, તેમના વિશિષ્ટ અભ્યાસી વિદ્વાનો ગમે તે સમયમાં રહીને પણ ધારે તો અભ્યાસને બળે પોતાનાથી ઘણા પૂર્વવર્તી સમયમાં વપરાયેલી ભાષાનો ઉપયોગ કરી તેવી જ રચના કરી શકે છે આમ હોવા છતાં સન્મતિની ભાષાના ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ ઉપરથી એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રચાયેલ અને સચવાયેલ પ્રાકૃત જૈન ગ્રંથોમાં જે વિશિષ્ટ ‘દ’કાર આદિ લક્ષણો છે, તે સન્મતિમાં નથી, તેથી ઉત્તર કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ગ્રંથરચનાના સભવને પુષ્ટિ મળે છે એ ગ્રંથની સાચવણી અને પ્રચાર મુખ્યભાગે ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં થયાં છે, એ તો એની ઉપલબ્ધ પ્રતિઓ, એના ટીકાકારો અને પાછળના ગ્રંથોમાં થયેલો તેનો વિશેષ પરિભાષામાં ઉપયોગ એ બધાથી સ્પષ્ટ જ છે.

પરિમાણ

અથનુ પરિમાણ વમુખધુની 'વિશિકા' કે 'ત્રિશિકા' આદિ જેવું તદ્દન નાનું, અગર પાછળના જિનભગણિના 'વિશેષાવશ્યક' જેવું અતિ મોટું નથી, પણ કુદકુદના 'પ્રવચનસાર' આદિ અથો જેવું મધ્યમસરનું છે. એના ૧૬૭ પદો હોવાનું પ્રથમ ભાગના નિવેદનમા જણાવ્યું છે, પરંતુ ખરી રીતે ૧૬૬ પદો જ છે, કારણ કે ટીકાવાળી કોઈ પણ પ્રતિમા જે એક પદ નથી તે મૂળમાત્રની લિખિત અને મુદ્રિત પ્રતિમા દેખાય છે એ એક પદ અથના અતિમ પદની પહેલા આવેલું છે અને તેના ઉપર ટીકા ન હોવાથી તે ગમે ત્યારે પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત થયેલું છે એ નિર્વિવાદ છે એ પદમા અનેકાંતવાદનું સચુક્તિક ગૌરવ પ્રદર્શિત કરવામા આવેલું છે અને તેને નમસ્કાર કરવામા આવ્યો છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કોઈ અનેકાંતપ્રિય કુશલ વિદ્વાને અથના સ્વરૂપ અને અનેકાંતના મહત્ત્વથી આકર્ષાઈ, એ પદ રચી મૂળમા દાખલ કરી દીધું હોવું જોઈએ. એ પદ આ છે :—

જેણ વિના લોગસ્સ વિ વવહારો સવ્વહા ન ણિઘઙ્ઘ ।

તસ્સ ભુવણેક્કગુરુણો નમો અણેગતવાયસ્સ ॥

અર્થ —જેના વિના લોકોનો વ્યવહાર પણ સર્વથા સિદ્ધ નથી થતો, તે ભુવનના એકમાત્ર ગુરુ — પૂજ્ય અનેકાંતવાદને નમસ્કાર હો.

ટીકાનું પરિમાણ ૨૫,૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે દશમા સૈકા પહેલાના શ્વેતાશ્રીય કે દિગશ્રીય વાહમયમા જે સૌથી વધારે મોટા સમ્મત અથો મળે છે, તેમા એકે અથ પરિમાણની દષ્ટિએ પ્રસ્તુત ટીકાની અશ્રાવ્ય કરી શકે તેવો નથી દશમા સૈકા પહેલાંના કોઈ બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ કે જૈન સમ્મત દર્શનઅથનું પરિમાણ ૨૫,૦૦૦ શ્લોક જેટલું હોય એવી ખાતરી કરાવનાર પ્રમાણ અઘાપિ મળ્યું નથી. તેથી એમ કહી શકાય કે, કદાચ અભયદેવે પોતાના પૂર્વવર્તી અને સમસમયી વિદ્વાનો સાથે અથપરિમાણની આખતમા પણ હરીફાઈ કરવા ધારી હોય અને તેમા સૌથી મોખરે આવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હોય પહેલી

સદીથી માડી દશમી સદી સુધીના ભારતીય સંસ્કૃત દાર્શનિક વાઙ્મયમાં જે ક્રમે ક્રમે પરિમાણનો ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષ થતો આવ્યો છે, તેનું પર્યાવસાન આ ટીકામાં દેખાય છે.

વિભાગ

મૂળ ગ્રંથ ‘સાંખ્યકારિકા’ જેવો સળગ અવિલક્ત નથી પણ ‘પ્રવચનસાર’ની પેઠે ત્રણ વિભાગમાં વહેચાયેલો છે માત્ર મૂળની અને ટીકાવાળી બંધી પ્રતિઓમાં ત્રણે વિભાગને કાંડ નામથી નિર્દેશવામાં આવ્યા છે. ટીકાકારે તો ત્રણે વિભાગને અતે અનુક્રમે પ્રથમ કાણ્ડમ્, દ્વિતીયકાણ્ડમ્, તૃતીયકાણ્ડમ્ એટલું જ લખ્યું છે, પણ એ કાંડને વપયમ્સૂચક કાંઈ વિશેષણ આપ્યું નથી પરંતુ માત્ર મૂળ પદોની મળેલ એક લિખિત પ્રતિમાં અને મુદ્રિતમાં પ્રથમકાંડને નયકઙ્ અને દ્વિતીય કાંડને જીવકઙ્ચ તરીકે નિર્દેશેલ છે, પણ ત્રીજા વિભાગને છેડે નથી સામાન્ય કાંડ શબ્દ, અગર નથી વિશેષણયુક્ત કાંડ શબ્દ નયકઙ્ એ નામ પહેલા વિભાગનું યથાર્થ છે, કારણ કે તેમાં નયની જ ચર્ચા આવે છે, પરંતુ બીજા વિભાગને જીવકઙ્ કહેલ છે તે બરાબર નથી, કારણ કે એ વિભાગમાં જીવતત્ત્વની ચર્ચા જ નથી. એમાં તો સળગ અને મુખ્ય ચર્ચા જ્ઞાનની છે તેથી જો એ વિભાગને જ્ઞાનકાંડ અગર ઉપયોગ-કાંડ કહેવામાં આવે તો જ તે બરાબર ગણાય વળી ત્રીજા વિભાગના અંતમાં કાંઈ વિશેષનામ નથી તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે, ગ્રંથકારે તો માત્ર ત્રણે વિભાગને કાંડ તરીકે જ ઓળખાવ્યા હશે. અને કાંઈ એ પાછળથી વિષયની દૃષ્ટિએ નયકઙ્ જેવાં વિશેષનામ લગાડી દીધાં હશે અને તેમ કરવામાં બીજા કાંડને જીવકઙ્ચ કહેવાની અવધાર્થતા આવી હશે, અથવા તો લેખકોની કાંઈક ભૂલ થઈ હશે વિશેષનામ દાખલ કરનારે ત્રીજા કાંડને વિશેષનામ આપ્યું હશે કે નહિ, અને આપ્યું હશે તો તેના પછીના ઉતારાઓમાં તે કેમ સરી ગયું હશે, એ કહેવું કઠણ છે એનો વિશેષ નિર્ણય કરવા માટે તો મૂળની અનેક પ્રાચીન, અર્વાચીન લિખિત પ્રતિઓ મેળવવી જોઈ એ.

એ ત્રણે વિભાગને વિષયાનુરૂપ નયમીમાંસા, જ્ઞાનમીમાંસા અને જ્ઞેયમીમાંસા એવાં જે નામ મુદ્રિત ભાગોમાં આપેલાં છે, તે અમે જ સરલતા અને સ્પષ્ટતા ખાતર યોજેલ છે.

કાંડ સરતા અથર્વવેદ, શતપથ બ્રાહ્મણ આદિ ગ્રાંથન વૈદિક ગ્રંથોમાં અને રામાયણ જેવાં પ્રાચીન કાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે જ કાંડ શબ્દનો પ્રયોગ અરણ્યવાસનુ પરિણામ છે પ્રાચીન જૈન વાઙ્મયમાં પણ કથાએ કાંડ નામનો પ્રયોગ દેખાતા નથી જ્યાં સુધી અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી જૈન ગ્રંથોમાં કાંડ નામનો પ્રયોગ સૌથી પહેલાં સન્મતિમાં જ દેખાય છે. આં હેમચંદ્રે પોતાના કોશમાં કાંડ નામે વિભાગો કર્યા છે, પણ તે તો પાછળની વાત છે અને તે બહુધા અમર, ત્રિકાંડ આદિ કોશગ્રંથોનું જ અનુકરણ છે અલગત કાંડનું પ્રાકૃત કંઠ કે કંઠ્ય છે તેને કાંઈક નજીક એવો પ્રાકૃત શબ્દ ગંડિકા છે જે દષ્ટિવાદનામક લુપ્ત મહાન બારમાં જૈન અગતા ભાગો માટે વપરાયાની યાદી મળી આવે છે ગંડિકાનું સંસ્કૃત કંડિકા કદપી શકાય અને કંડિકા શબ્દ ઉપનિષદોના અમુક મંત્રરૂપ ભાગ માટે વપરાયેલો દેખાય છે; એટલે દષ્ટિવાદના ખાસ ભાગો માટે પ્રસિદ્ધ ગંડિકા શબ્દ એ કંડિકાની પ્રતિકૃતિ છે, કાંડની નહિ એ ખુદ્દુ છે

આખા સન્મતિ ગ્રંથને સુત્ત કહેવામાં આવે છે દરેક ગાથાને પણ સુત્ત કહેલ છે સુત્ત એ શબ્દ પ્રાકૃત અને પાલી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ છે. જૈન દરેક આગમ અત્યારે એક અખંડ સુત્ત કહેવાય છે જેમકે—આચારાગ સુત્ત, સૂત્રકૃતાગ સુત્ત ૪૦, પરંતુ તેના વિશિષ્ટ નાના નાના ભાગોમાં સુત્ત શબ્દની પ્રસિદ્ધિ તો ઘણા જૂના વખતથી ચાલી આવે છે. પાલી પિટકમાંનો કોઈ એક આખો ગ્રંથ સુત્ત કહેવાતો નથી, ફક્ત તેના અમુક અમુક પ્રકરણો જ સુત્ત નામથી જાણીતા છે, જેમકે—બ્રહ્મખંડ સુત્ત, સિંહનાદસુત્ત ૪૦. સુત્ત એ પ્રાકૃત અને પાલીપદ્ધતુ અંસ્કૃતરૂપ મૂલ અને સૂક્ત બન્ને થાય છે જૈન કે બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં વપરાયેલ સુત્ત પદ્ધતુ જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃતરૂપ વ્યાખ્યાકારોએ કર્યું છે,

ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર સૂત્ર એવું જ સંસ્કૃત રૂપ લીધેલું છે, કયાય સૂક્ત એવું રૂપ લીધેલું નજરે નથી પડતું. પરંતુ સંસ્કૃતજીવી વૈદિક વાઙ્મયમાં સૂક્ત અને સૂત્ર એ બન્ને સંસ્કૃતરૂપો ધણા લાખા વખતથી વપરાતાં આવે છે. વેદ જેવા સર્વપ્રાચીન ગ્રંથોમાં અમુક વિશિષ્ટ ભાગને સૂક્ત કહેલ છે, જે મૂળનો ભાગ હોય છે અને જેમાં અનેક ઋચાઓ આવેલી હોય છે સૂત્ર શબ્દ તો દ્રઢાં દ્રઢાં ગદ્ય વાક્યો માટે પાણિનીય આદિ વ્યાકરણ ગ્રંથોમાં અને શ્રૌત, સ્માર્ત તથા દર્શન આદિ સૂત્રગ્રંથોમાં જ વપરાયેલો છે જો કે જૈન અને બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં જૂના વખતથી વપરાયેલ સુત્ર શબ્દ અત્યારે એ બન્ને સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃત સૂત્રરૂપમાં જ અવતરે છે, છતાં જે અને જેવડાં પ્રકરણો માટે સુત્ર શબ્દ વપરાયેલો છે, તેની સાથે વેદના સૂક્ત નામથી ઓળખાતાં પ્રકરણોની તુલના કરીએ, તો એવી કલ્પના થાય છે કે પ્રાચીન સૂક્તનું જ સુત્ર એ પ્રાચીન રૂપ ન હોય ? અને પછીથી સૂત્રકાળમાં સૂત્ર શબ્દની બંધાયેલી પ્રતિષ્ઠાને લીધે જ સુત્રનું સૂત્રરૂપમાં સંસ્કરણ થયું ન હોય ? અસ્તુ, ગમે તે હો. અહીં મુખ્ય પ્રસ્તુત એટલું જ છે કે સન્મતિ એ આખો ગ્રંથ જેમ સૂત્ર કહેવાય છે, તેમ તેની દરેક ગાથાને પણ સૂત્ર કહેલ છે. એ પદ્ય છતાં અને પદ્યમાં સૂક્ત શબ્દનો વૈદિક પ્રયોગ પ્રાચીન કાળમાં હોવા છતાં, જૈન પરંપરાએ એ સરણી સ્વીકારી નથી અને સંસ્કૃતમાં એકમાત્ર સૂત્ર શબ્દનો વાપર તેણે અપનાવ્યો છે.

જેમ ‘વ્યાકરણમહાભાષ્ય,’ ‘ન્યાયમંજરી’ આદિ કેટલાક ટીકા-ગ્રંથોમાં મૂળ કરતાં જુદો વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે, તેમ પ્રસ્તુત ટીકામાં કરવામાં આવ્યું નથી આમાં તો ટીકાકારે મૂળના કાંડ વિભાગને અનુસરીને જ ત્રણ વિભાગ કરેલા છે દરેક કાંડ પૂર્ણ થતા ટીકાકાર પણ પ્રથમ કાણ્ડ ૪૦ કરી પોતાની ટીકાનો વિભાગ સમાપ્ત કરે છે, તેથી વિભાગની બાબતમાં ટીકા કાંઈ વિશેષત્વ ધરાવતી નથી.

૨. આર્થિક સ્વરૂપ

મૂળ અને ટીકા બન્ને ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય અનેકાંત હોવાથી અહીં આર્થિક સ્વરૂપને લગતા મુખ્ય બે જ મુદ્દા ચર્ચવા પ્રાપ્ત થાય

છે. પહેલો અનેકાંત, અને બીજો અનેકાંતના સબધી વિષયો. અનેકાંતના મુદ્દાની ચર્ચામાં તેનું સ્વરૂપ, તેનો ઐતિહાસિક વિકાસ, અને તેની દર્શનાંતરમા મળી આવતા અનેકાંતવાદ સાથે સરખામણી એ ત્રણ બાબતો ઉપર અનુક્રમે વિચાર કરીશું; અને અનેકાંતના સબધી વિષયો એ મુદ્દાના નિરૂપણમા અનેકાંતમાંથી ક્ષલિત થતા વાદો, અનેકાંતના આધારમાંથી ઉત્પન્ન થતી દર્શનજ્ઞાનમીમાસા, અને અનેકાંત તથા એકાંતના ઉદાહરણો તેમજ તેની પૂર્ણતા અને વિકલતા એ ત્રણ બાબતો ઉપર અનુક્રમે વિચાર કરીશું.

(ક) અનેકાંત

કોઈ પણ વસ્તુને તેની અનેક (સભવતી બધી) બાબુઓથી તપાસવી - જોવી અથવા તેમ જોવાની વૃત્તિ રાખી સ્વરૂપ વ્યાખ્યા તેવો પ્રયત્ન કરવો, એ જ અનેકાંતદષ્ટિ છે.

ભગવાન મહાવીરના પહેલા ભારતીય વાઙ્મયમા અનેકાંતદષ્ટિ ન હતી, એમ તો ન જ કહી શકાય, પણ પ્રાચીન ઐતિહાસિક જૈન આગમોને તેમના પૂર્વવર્તી અને સમસમયવર્તી વિકાસ બીજા દર્શનિક સાહિત્ય સાથે સરખાવી જોતાં એ તો સ્પષ્ટ જ લાગે છે કે, અનેકાંતદષ્ટિનું સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત નિરૂપણ તો ભૃ. મહાવીરના ઉપદેશરૂપ મનાતા જૈન આગમોમા જ છે ઉપલબ્ધ જૈન અગ્રગ્રંથોમા અનેકાંત-દષ્ટિની અને તેમાંથી ક્ષલિત થતા બીજા વાદોની ચર્ચા છે ખરી; પણ તે ટૂંકી, બહુ જ ઓછી વિગતવાળી અને ઓછા ઉદાહરણોવાળી છે આગમ ઉપરના નિર્બુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિરૂપ પ્રાકૃત સાહિત્યમા એ ચર્ચા સહેજ લંબાયેલી નજરે પડે છે ખરી, છતાં તેમાં તર્કશૈલી અને દાર્શનિક સંઘર્ષણ બહુ જ ઓછા છે પરંતુ જૈન વાઙ્મયમાં સરૂક્ત ભાષાનો અને તે દ્વારા તર્કશૈલી તેમજ દાર્શનિક સંઘર્ષણનો પ્રવેશ થતા જ એ અનેકાંતની ચર્ચા

વિસ્તરે છે, તેમાં હકીકતો ઉમેરાય છે અને તેના મૂળ કાઠા પ્રમાણે અનેક સપ્રમાણ વિચારપરંપરાઓ તેમા સ્થાન મેળવી ચોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ જાય છે. આ સંસ્કૃતજનિત વિકાસનો ખડેલો દાખલો વાં ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના લાઘ્યમા^{૧૫૫} મળે છે. ત્યારબાદ ગુપ્તકાળ અને બૌદ્ધવિદ્યાપીઠોને લીધે પૂર્વ તેમજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં, તથા પૂર્વ અને ઉત્તર બૌદ્ધવાદીઓનાં સધર્પણોને લીધે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃત વાઙ્મયને અને તેમાય ખાસ કરીને તર્કવિદ્યાને જે બળ મળ્યું, તેની અસર જૈન વાઙ્મય ઉપર પણ ઝપાટાખંધ અને મોટા પ્રમાણમાં થઈ એને લીધે જ આપણે સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્ર, મલ્લવાદી અને પૂજ્યપાદ, સિહલમાત્રમણુ અને હરિભદ્ર, અકલક અને વિદ્યાનંદી, પ્રભાચંદ્ર અને અભયદેવ આદિ અનેક વિદ્વાનો દ્વારા રચાયેલા દશમા સૈકા સુધીના સંસ્કૃત જૈન વાઙ્મયમા ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે વિકાસ પામતી અનેકાંતની ચર્ચા જોઈ શકીએ છીએ

અગથી માંડી ચૂર્ણિ મુંધીના શ્વેતાંબરીય સાહિત્યમાં અને પ્રવચનસાર આદિ પ્રાચીન દ્વિગંબરીય સાહિત્યમાં અનેકાંત કે નયવાદની ચર્ચામાં જે ઔપનિષદ અદ્વૈતતત્ત્વવાળી વિચારધારાઓનો સમન્વય નથી દેખાતો, તે સમન્વય ૧૫૬સિદ્ધસેન અને સમંતભદ્રની ૧૫૭સ્યાદાચર્ચામાં આછો આછો દેખાય છે અને એ જ અદ્વૈતમીમાંસાનો સમન્વય પાછો ૧૫૮હરિભદ્ર ૧૫૯અકલક, ૧૬૦વિદ્યાનંદી તેમજ ૧૬૧અભયદેવના નયવાદનિરૂપણમા સ્પષ્ટ તેમ જ વિસ્તારપૂર્વક દેખાય છે બ્રહ્માદ્વૈત,

૧૫૫ ૧, ૩૪-૩૫ ૫, ૨૯ અને ૩૧

૧૫૬ સન્મતિ કાંડ ૧ ગાં ૨૭, ૫૧ અને કાંડ ૩ ગાં ૪૮.

૧૫૭ આત્મમીમાસા શ્લોાં ૨૪ થી

૧૫૮ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્લોાં ૫૪૩ થી.

૧૫૯. લઘીયસ્ત્રયી શ્લોાં ૩ પૃં ૫૨

૧૬૦. તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧, ૩૩ નો શ્લોાં ૫૩, પૃં ૨૭૧.

૧૬૧. સન્મતિટીકા પૃં ૨૭૧.

શાસ્ત્રદ્રવ્ય, દ્રવ્યદ્રવ્ય વગેરે અદ્વૈતોનાં જે નામો પ્રાકૃત જૈન વાદમયમાં નથી દેખાતા, તે જ નામો વિસ્તૃત શાસ્ત્રાર્થ સાથે પાઞ્ચજ્ઞા સંસ્કૃત જૈન વાદમયમાં દેખાય છે અને એ બધા વાદો સત્યદનયના ઉદ્ધારણ તરીકે ગોઠવાઈ ગયે છે. પ્રાકૃત જૈન વાદમયમાં ઋણુચ્ચત્રનયના ઉદ્ધારણ તરીકે સામાન્ય રીતે જે ઔદ્દર્શનનું જ નામ હતું, તેને સ્થળ પાઞ્ચજ્ઞા સંસ્કૃત જૈન તર્કગ્રંથોમાં ઔદ્દર્શનની માધ્યમિક આદિ ચાર શાખાઓ આવે છે ૧૯૦ અને અભયદેવદેવ જેવા વિસ્તારગ્રંથિ આચાર્યો એ સમન્વયને લંબાવી ઉક્ત ચારે શાખાઓને ઋણુચ્ચત્રનયથી માંડી એવબૂત સુધીના ચારે નયોમાં કોઈને કોઈ રીતે ગોઠવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે આ તો લગભગ દશમા સૈકા સુધીના અનેકાંતવાદના વિકાસની વાત થઈ, પણ ત્યારબાદના અદ્વારમાં સૈકા સુધીના સાહિત્યમાં એ વિકાસ થયેલો જોઈ શકાય છે વાદિદેવસૂરિ, આ૦ હેમચંદ્ર અને છેલ્લે ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના સાહિત્યમાં અનેકાંતને લગતી જે ચર્ચાઓ મળે છે, તેમાં પાઞ્ચજ્ઞા સાહિત્યના વારસાગત સમન્વય ઉપરાત બીજો પણ સમન્વય વધેલો દેખાય છે દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં જેમ જેમ નવી નવી વિચારધારાઓ ઉદ્ભવ પામતી ગઈ, અગર તે વિશેષ અને વિશેષ વિકાસ પામતી ગઈ, તેમ તેમ જૈન આચાર્યો અભ્યાસ કરીને એ વિચારધારાઓને પોતાના અનેકાંતનિરૂપણમાં એક અગર બીજી રીતે સમાવતા જ ગયા દ્વૈતાદ્વૈત, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, આદિની ઉત્તર-મીમાંસાગત જે ચર્ચાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં લગભગ દશમા સૈકા પછીથી વિકાસ પામેલી છે, તેમનો કેવલાદ્વૈત પેઠે સ્યાદ્વાદના નિરૂપણમાં સમાસ નથી દેખાતો, તેનું કારણ એ છે કે, એ મીમાંસાગત ચર્ચાઓનો અભ્યાસ કરનાર પ્રખળ જૈન વિદ્વાનો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પાડ્યા જ નહિ, અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં જે પ્રખર અભ્યાસી જૈન વિદ્વાનો થયા, તેમને એ દ્વૈતાદ્વૈત આદિ મનવ્યવાળા પ્રધાન ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ તક જ ન મળી જે શાકરમતની પેઠે નિઝાદ, મધ્ય, ગમાનુજ

અને વલ્લભના મતનો અભ્યાસ જૈન આચાર્યોએ કર્યો હોત, તો તેમના ગ્રંથોમાં એ મતો નયવાદના નિરૂપણપ્રસંગે સ્થાન પામ્યા વિના કદી જ ન રહેત; એટલું જ નહિ પણ અનેકાંતવાદમાં રહેલી વિશાલ સમન્વય-શક્તિ અને જૈન આચાર્યોએ મતમતાંતરેને નયવાદમાં ગોઠવવાની કરેલી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ જોતાં એમ કહેવું એ જરાય વધારે પડતું નથી કે, જો જૈન આચાર્યોએ પારસી, ઇસ્લામી, ખ્રિસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હોત, તો તેમના નયવાદનિરૂપણમાં એ ધર્મોનો સમન્વય પણ ક્યારનો થઈ ગયો હોત. હવે અહીં પ્રશ્ન એ છે કે, આ જણાવેલ અનેકાંતના ઐતિહાસિક વિકાસમાં મૂળ સન્મતિતક અને ટીકાનું સ્થાન શું છે ? પાંચમા સૈકાના મૂળ સન્મતિમાં^{૧૬૩} ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય અને બૌદ્ધ દર્શનનો જ સ્પષ્ટપણે સમન્વય છે, ત્યારે દશમા, અગિયારમા સૈકાની તેની ટીકામાં એ ચારે દર્શનો ઉપરાંત પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તર-મીમાંસા, શબ્દદ્વૈત અને માધ્યમિક આદિ ચારે જુદી જુદી શાખાઓના મંતવ્યોનો વિસ્તારપૂર્વક સમન્વય થયેલો છે.

સરખામણી

અત્યારે સામાન્ય માન્યતા એવી પ્રવર્તે છે કે, અનેકાંતદષ્ટિ એ જૈનદર્શનનું જ એક તત્ત્વ છે અને તે માત્ર જૈન સાહિત્યમાં જ ખેડાયેલ છે આ માન્યતા કુદરતી નિરાધાર છે એ જણાવવા જૈનેતર દર્શનમાં મળી આવતા અનેકાંતગામિવાદો સાથે જૈન અનેકાંતવાદની સરખામણી કરવી આવશ્યક છે જો કે સામાન્ય રીતે ઠાઈ પણ જૈનેતર દર્શનમાં એક અથવા બીજી રીતે અનેકાંતદષ્ટિ સાથે બરાબર બધ બેસે એવા વિચારો મળી જ આવે છે, અને જૈન અનેકાંતવાદના વિકાસની અસરને લીધે નિંબાક, રામાનુજ અને વલ્લભના દર્શનમાં તેવા વિચારો વિશેષતઃ મળી આવે છે; છતાં અહીં તો બૌદ્ધ, સામ્ય યોગ અને પૂર્વમીમાંસકદર્શન સાથે જ કંઈક સરખામણી કરવા ધારી છે.

જૈનદર્શનમાં અનેકાંતદષ્ટિ શબ્દ છે અને બૌદ્ધ દર્શનમાં મધ્યમ પ્રતિ-
 પદા—મધ્યમમાર્ગ શબ્દ છે. વસ્તુની કોઈ પણ એક બાજુ તરફ ન ઢળતાં
 તેની અનેક બાજુ તરફ નજર રાખવી, એ અનેકાંતદષ્ટિ શબ્દનો
 સીધો અર્થ છે. એ બંને શબ્દના સીધા અર્થમાં જે સામ્ય છે,
 તે કરતા વધારે સામ્ય તો તેમની પાછળ રહેલી ભાવનામાં
 છે અનેકાંતદષ્ટિ અને મધ્યમમાર્ગ એ બંને વાદો એક જ ભાવનાનાં
 ફલ છે અને તે ભાવના એટલે સત્યનિરૂપણની ભાવના સાત્ત્વિક બુદ્ધિનું
 વલણ તત્ત્વગામી હોઈ, તે હંમેશાં યથાર્થતાની દિશા જ પકડે છે; એટલે
 મહાવીર કે બુદ્ધની સાત્ત્વિક બુદ્ધિમાથી જન્મેલી સામ્યભાવનાને પરિણામે
 આ બંને સમાનાર્થક વાદો જન્મ્યા હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. આટલું
 સામ્ય છતાં એ બંને વાદોનાં વિચારક્ષેત્રો જુદા જુદા છે એ આપણે
 જૈન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આવેલી એ વાદોને લગતી ચર્ચાથી
 જાણી શકીએ છીએ. જૈન આગમોમાં અનેકાંતદષ્ટિનું વિચારક્ષેત્ર પ્રમેય-
 તત્ત્વ છે, એટલે તે પ્રધાનપણે પ્રમેયના સ્વરૂપનો જ વિચાર કરે છે અને
 તેનું ઉત્પાદ-વ્યય-ક્રૌંવ્યાત્મક અથવા શાશ્વત-અશાશ્વત સ્વરૂપ નક્કી કરે
 છે, ત્યારે બૌદ્ધ પિટકોમાં મધ્યમ પ્રતિપદાનું વિચારક્ષેત્ર પ્રધાનપણે
 જીવનવ્યવહાર છે, તેથી જ તે જીવનવ્યવહારને લગતા સંકલ્પ, વાચા,
 આજીવ આદિ નિયમોનું સ્વરૂપ વિચારે છે અને ઘડે છે એ ખરું છે કે,
 કાળક્રમે વિકાસ થતાં અનેકાંતદષ્ટિના વિચારક્ષેત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત
 આચાર પણ દાખલ થયો છે, છતાં તેનો મુખ્ય ઝુકાવ તો હંમેશાં
 તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જ રહ્યો છે એ વાત અનેકાંતદષ્ટિના અને તેમાથી
 ફલિત થતા નય, સપ્તભંગી આદિ વાદોનાં ઉદાહરણો જોનાર માટે
 દીવા જેવી છે ત્યારે મધ્યમ માર્ગની બાબતમાં એથી ઊલટું છે.
 આચાર એટલે જીવનવ્યવહાર ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં લાગુ
 પડવાની શક્તિ ધરાવતો મધ્યમપ્રતિપદામાર્ગ ઠેક સુધી આચાર-
 પ્રદેશમાં જ ખેડાયેલો રહ્યો છે અને તેનો તત્ત્વજ્ઞાન પરત્વે કશોય
 ઉપયોગ થયાનું પ્રમાણ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં જણાતું નથી

સાંખ્ય, યોગ અને પૂર્વમીમાંસક દર્શનના સાહિત્યમાં અનેકાંત-દષ્ટિસૂચક કોઈ ખાસ શબ્દો નથી, છતાં તેમાં અનેકાંતદષ્ટિગામી વિચારો બહુ છે અને તે સુસ્પષ્ટ છે સાંખ્ય-યોગનો પરિણામવાદ અને પૂર્વમીમાંસકનો ઉત્પાદ - ભંગ - સ્થિતિવાદ^{૧૬૪} કે જોઓ. ૧૬૫ઉપ-નિષદની ક્ષરાક્ષરભાવનામાંથી ઉદય પામ્યા છે, તે બન્ને જૈન અનેકાંત-દષ્ટિ કરતાં જરાયે જુદા પડતા નથી અલગત એમના વિષયપ્રદેશમાં અને ખેડાણમાં અંતર છે. તે અંતર એ છે કે, સાંખ્યયોગનો પરિણામવાદ ચેતન - જીવતત્ત્વને સ્પર્શ ન કરતાં માત્ર અચેતન - પ્રકૃતિને જ સ્પર્શી^{૧૬૫} પ્રવર્તે છે, તેમજ પૂર્વમીમાંસકનો ઉત્પાદ - ભંગ - સ્થિતિવાદ ચેતનને સ્પર્શ કરતો હોય તેમ જણાતું નથી, ત્યારે જૈન અનેકાંતવાદ ચેતન, અચેતન બંધાં જ તત્ત્વોને સ્પર્શીને પ્રવર્તે છે ખેડાણની બાબતમાં તો ભારે મોટો તફાવત છે. સાંખ્ય, યોગ કે પૂર્વમીમાંસક દર્શનના સાહિત્યમાં પ્રમેયની ચર્ચા પ્રસંગે પરિણામવાદ કે ઉત્પાદ - ભંગ - સ્થિતિવાદનું નિરૂપણ આવે છે તે ઉપરાંત એ વાદો વિષે વધારે સમજૂતી આપનારા કોઈ નાના કે મોટા સ્વતંત્ર ગ્રંથો નથી, ત્યારે, જૈન દર્શનના સાહિત્યમાં તેથી ઊલટું છે. એમાં તો અનેકાંતદષ્ટિનું સ્થાપન કરવા, તેના ઉપરના આક્ષેપો દૂર કરવા, તેની બારીકાઓ અને વિશેષતાઓ સમજાવવા તેમજ તેમાંથી ફલિત થતા ખીજા વાદોને ચર્ચવા સેકડો નાના મોટા ગ્રંથો અને પ્રકરણો લખાયેલા છે એ ખેડાણની સ્વાભાવિક અસર ખીજાં જૈનેતર દર્શનો ઉપર અતિ સ્પષ્ટપણે થયેલી છે. આની ખાતરી શ્રીભાષ્ય, આણુભાષ્ય આદિ વૈદિક ગ્રંથો જોવાથી થઈ શકશે

(લ) સંખ્યા વિષયો

મૂળ અને ટીકાના મુખ્ય વિષય અનેકાંતને લગતી ત્રણ બાબતોનો પાછળ વિચાર કર્યો. એ જ મુખ્ય વિષયના સમર્થન માટે ગ્રંથકારે

૧૬૪. જુઓ મીમાંસાશ્લોકવાર્તિક પૃ. ૬૧૯.

૧૬૫. શ્વેતાશ્વતર ઉ ૧-૮. ભગવદ્ગીતા અ ૮ શ્લોક ૪, ૧૫, ૧૬.

અથના ત્રણે કાડોમા જે તેના સંબંધી વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે, તે કાંડવાર મૂળ અને ટીકામાથી અનુક્રમે અહીં દર્શાવવું પ્રાપ્ત થાય છે.

ફલિત વાદો

પ્રથમ કાડમાં અથકારે અનેકાંતવાદમાંથી ફલિત થતા બે વાદોની મુખ્ય ચર્ચા કરી છે એમાં પહેલો નયવાદ છે, અને બીજો સપ્તભંગીવાદ છે. અનેકાંતદષ્ટિની આધારભૂત જે બે દષ્ટિઓનો આગમોમાં વાર વાર ઉલ્લેખ આવે છે, તે સામાન્યગ્રાહી - દ્રવ્યાસ્તિક અને વિશેષગ્રાહી - પર્યાયાસ્તિક દષ્ટિનું પૃથક્કરણ કરી તેમાં અંથકારે ૧૬૬ નયોની વહેંચણી કરી છે. ચોતાના સમય સુધીનાં તત્ત્વદર્શનોનો 'સમન્વય' કરવાની ભાવનામાંથી સ્વ. મહાવીરે અનેકાંતદષ્ટિની સ્થાપના કરી હતી, તેથી તે સમયમા પ્રસિદ્ધ દર્શનોને તેમના વિચારની સ્વૂક્ષ્ણતા સૂક્ષ્મતાને ક્રમે સાત ભાગમાં ગોઠવી અનેકાંતદષ્ટિના અંગ તરીકે સ્થાન આપવામા આવ્યું હતું, જે સાત ભાગો જૈન આગમમા સાત નયના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. દષ્ટિનું પૃથક્કરણ અને તેમાં નયની વહેંચણી કરવામાં સિદ્ધસેનની બે વિશેષતાઓ છે એક તો એ કે આગમપ્રસિદ્ધ સાત નયોને છ જ નયોમાં સંગ્રહવા; અને બીજી વિશેષતા એ કે પ્રાચીન પરપરા પ્રમાણે દ્રવ્યાસ્તિકદષ્ટિની સીમા ઋજુસૂત્રનય સુધી હતી તેને બદલે વ્યવહારનય સુધી જ બાધવી. આ બે વિશેષતાઓને લીધે સન્મતિ પ્રમાણે સિદ્ધસેનનું મતવ્ય એમ ફલિત થાય છે કે, નૈગમ એ કોઈ જુદો સ્વતંત્ર નય નથી; પણ સંગ્રહથી એવંભૂત સુધીના છ જ નયો સ્વતંત્ર છે અને દ્રવ્યાસ્તિકદષ્ટિની મર્યાદા વ્યવહારનય સુધી જ છે. ઋજુસૂત્રથી માડી બધા જ નયો પર્યાયાસ્તિકનયની મર્યાદામાં આવે છે. સિદ્ધસેન પહેલા પડ્નયવાદ કોઈનો હતો એમ અઘાપિ જાણવામાં આવ્યું નથી, કદાચ એને જ લીધે સિદ્ધસેન પડ્નયવાદી કહેવાયા હોય. સિદ્ધસેને વ્યવહારનય સુધી જ બાધેલી દ્રવ્યાસ્તિકદષ્ટિની મર્યાદા તેના પછીના સાહિત્યમાં બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે, કારણ કે સિદ્ધસેનના વિરોધી મનાતા જિનભદ્ર

ક્ષમાશ્રમણ જેવાએ પણ પોતાના ભાષ્યમા પ્રાચીન મર્યાદા ઉપરાંત એ મર્યાદાનો પણ સ્વીકાર કરેલો છે, અને દિગ્ગંજીય સાહિત્યમાં તે એક સિદ્ધસેને બાધેલી મર્યાદાનો જ સ્વીકાર દેખાય છે, અને તે પણ સિદ્ધસેનના પૂર્વવર્તી દિગ્ગંજીય આચાર્યોના ગ્રંથોમાં નહિ, પણ સિદ્ધસેન પછી થયેલા તેમજ ખાતરીથી સિદ્ધસેનના ગ્રંથોને જોનાર ૧૬૭વિદ્યાનંદી અને ૧૬૮માણિકચંદ્રના ગ્રંથોમાં જ તે સિદ્ધસેનીય મર્યાદા દેખાય છે નયવાદની ચર્ચામાં સિદ્ધસેને મુખ્ય ચાર વાતો જણાવી છે - (૧) મૂળ એ દષ્ટિઓનો સંગ્રહ, (૨) વસ્તુના લક્ષણનું એ દષ્ટિઓ વડે પૃથક્કરણ અને એ દષ્ટિઓમાં જ તે લક્ષણની પૂર્ણતા, (૩) કોઈ પણ એક જ દષ્ટિના સ્વીકારમાં બધમોક્ષની અનુપપત્તિ અને (૪) છૂટા મણિ અને તેમના હારના દષ્ટાંત દ્વારા છૂટા તેમજ સમ્મિલિત નયોની કિમતની આંકણી ત્યારબાદ સિદ્ધસેને 'સપ્તભંગીવાદ ચર્ચા' તેને પણ મૂળ એ દષ્ટિઓમાં યોજ્યો છે; વિશેષમાં તેમણે ઉપલબ્ધ પ્રથમના સાહિત્યમાં નહિ દેખાતી એવી વ્યંજન અને અર્થપર્યાયની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી તેમાં સપ્તભંગી ઉતારી છે; છેવટે તેમણે જૈનદર્શન પ્રમાણે કોઈ બાહ્ય કે અભ્યંતર જેવું સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે કે નહિ એ જણાવી, અનેકાંતદષ્ટિવાળા સંભાષણની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવા છતાં અધિકારી જોઈ એક એક નયવાદની સાર્થકતા પણ જણાવી છે

મૂળકારે પહેલા નયકાંડમાં વર્ણવેલી બધી જ વસ્તુઓનું સ્પષ્ટીકરણ તો ટીકાકારે કર્યું જ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત તેમણે પોતાના સમય સુધીના દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં બળપૂર્વક ચર્ચાતા અને જૈનદર્શનના પ્રામાણ્યને આડે આવતા અગર તો તેનાં ફલિત થયેલાં મંતવ્યોને બાધક થતા અનેક દાર્શનિક વાદોને કેટલીક ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરતાં, કોઈ પણ રીતે ગાથાના મૂળ શબ્દ સાથે સંબંધ જોડીને અગર તો બીજી રીતે સંબંધ બાંધીને દાખલ કર્યા છે એ જ રીતે

૧૬૭. જુઓ 'તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક', નયચર્ચા.

૧૬૮. જુઓ 'પરીક્ષામુખ'.

આગળના ડાડોની ટીકામાં પણ એમણે ક્યું છે ક્યાંક ક્યાંક તો એમણે પોતાના શ્વેતાંબરીયત્વ અભિનિવેશને વશ થઈ દિગંબર સંપ્રદાય સાથેની મતભેદવાળી આચાર પરત્વેની બાબતોના પણ લાંબા લાંબા વાદો ગોઠવ્યા છે. જૈનદર્શનનું પ્રામાણ્ય, પુરુષપ્રણીત અને તે પણ સર્વજનપ્રણીત આગમને માનવા ઉપર અવલ બેસે છે. આ પ્રામાણ્યને મીમાંસકના મુખ્ય ચાર વાદો આડે આવે છે - અપૌરુષેયવાદ, તેમાંથી દ્વલિત થતો સ્વત પ્રામાણ્યવાદ અને શબ્દનિત્યત્વવાદ, તેમ જ સર્વજ્ઞત્વના અસંભવનો વાદ આ ચાર વાદોનું નિરસન કરી, ટીકાકારે જૈનદર્શનનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવા બહુ જ લાખી અને બહુશ્રુતવાળી શાંતિરક્ષિતના ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ને અનુસરતી જ ચર્ચા કરી છે. જૈનદર્શન જગતના સ્પષ્ટા તરીકે કોઈ વ્યક્તિવિશેષને નથી સ્વીકારતું, વળી તે આત્માને દેહપ્રમાણ માને છે અને મુક્ત અવસ્થામાં સુખાનુભવ પણ સ્વીકારે છે, તેથી આ મંતવ્યોને બાધક થતા નૈયાયિકવૈશેષિકના ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ, આત્મવ્યાપકતાવાદ, અને મુક્ત અવસ્થામાં સુખાભાવવાદનું સવિસ્તર નિરસન કરી, છેવટે જૈન મંતવ્ય દર્શાવ્યું છે પહેલી ગાથાની ટીકામાં મુખ્યપણે ગોઠવેલા ઉક્ત વાદોમાં વચ્ચે પ્રસંગ લઈ ટીકાકારે બીજા પણ જૈનદર્શનના વિરોધી વાદોનું ખંડન કરી, તે તે બાબતમાં જૈનદર્શન શું માને છે એ સ્પષ્ટ ક્યું છે. બીજી ગાથાની ટીકામાં તેમણે મુખ્યપણે શબ્દ, અર્થ અને તે બેના સંબંધની મીમાંસા અતિ વિસ્તારથી કરી છે; આમ કરતા તેમણે શબ્દ, તેના અર્થ અને તેના સંબંધના સ્વરૂપ વિષે જેટલેટલા મતમતાતરો પ્રચલિત હતા, અને જે પોતાની જાણમાં આવ્યા, તે બધાનો પરસ્પર નિરાસ કરી છેવટે એ બાબતમાં જૈનદર્શનને શું માન્ય છે એ દર્શાવ્યું છે. ત્રીજી ગાથાની ટીકામાં તેમણે શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનયરૂપે બ્રહ્માદૈતવાદ, તથા અશુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનયરૂપે સાંખ્યસંમત પ્રકૃતિપુરુષદૈતવાદ અર્થાત્, પર્યાયાસ્તિક નય દ્વારા એ બંને વાદોનું નિરસન કરી, છેવટે દ્રવ્યાસ્તિક પર્યાયાસ્તિક ઉભયનું પ્રામાણ્ય સ્થાપ્યું છે. પાંચમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે પર્યાયાસ્તિકના ભેદ તરીકે ઋણુસૂત્ર આદિ ચાર નયોનું નિરૂપણ

કરતાં બૌદ્ધસંમત ક્ષણભંગવાદ, વિજ્ઞપ્તિમાત્રવાદ અને શૂન્યવાદને બહુ જ ઊંડાણુ તેમજ વિસ્તારથી ચર્ચ્યા છે; અને બૌદ્ધદર્શનની સૌત્રાંતિક, યોગાચાર, વૈભાષિક અને માધ્યમિક એ ચારે મહાયાન શાખાઓનાં મતવ્યોનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. છઠ્ઠી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે મૂળ એ નયોમાં ચાર નિલ્લેખોની વહેચણીને પ્રસંગે ભર્તૃહરિસંમત શબ્દબ્રહ્મવાદ અને બૌદ્ધસંમત ક્ષણભંગવાદ આદિની વિરતૃત ચર્ચા કરી છે; અને વચ્ચે વચ્ચે બીજા પાણુ દર્શનાંતરીય નાના મોટા વાદો ચર્ચ્યાં છેવટે એ દરેક બાબતમાં જૈનદર્શન શુ સ્વીકારે છે એ જ સ્થાપિત કર્યું છે. સત્તાવીશમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે સાંખ્ય, વૈશેષિક અને બૌદ્ધ આદિ સંમત સત્કાર્ય, અસત્કાર્ય આદિ વાદોનું નિરસન કરી તત્વાદ્વૈત, દ્રવ્યાદ્વૈત, પ્રધાનાદ્વૈત, શબ્દાદ્વૈત અને બ્રહ્માદ્વૈત આદિ વાદોનું નિરસન કર્યું છે; અને એ ઉપરથી સૂચવ્યું છે કે જૈનદર્શન એ દરેક બાબતમાં શું મત ધરાવે છે બત્રીશમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે વ્યંજનપર્યાયની ચર્ચા પ્રસંગે વાચક-શબ્દ અને તેના વાચ્ય-અર્થ તથા વાચ્યવાચક સંબંધના સ્વરૂપની મીમાંસા કરી છે, તેમાં તેમણે વૈયાકરણોનો સ્કેટવાદ, વૈશેષિકોનો અનિત્યવર્ણવાચકત્વવાદ, મીમાંસકોનો નિત્યવર્ણવાચકત્વવાદ તથા સંબંધનિત્યત્વવાદ ચર્ચ્યાં અંતે અનેકાંતદષ્ટિએ જૈનદર્શનસંમત તે બધાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. છત્રીશમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તેમણે સપ્તભંગીનું સ્કેટન કરતાં તેના સમર્થન માટે બહુ કીણવટથી અકલક જેવાએ ચર્ચેલી ત્રિવિધ અપેક્ષાઓને વિસ્તારી વર્ણવી છે. આ આઠ ગાથાઓ સિવાયની બીજી ગાથાઓની વ્યાખ્યા બહુધા મૂળ અથને સ્ફુટ કરનારી દ્રુકી જ છે, અને જ્યાં સહેજ લાંબી છે ત્યાં પણ મુખ્યપણું જૈનઆગમના મંતવ્યો ચર્ચેલાં હોઈ, તેમાં કોઈ દર્શનાંતરવાદ દાખલ કરેલો નથી.

દર્શનજ્ઞાનમીમાંસા

અનેકાંત એ શ્રુતપ્રમાણુ છે; તે દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક એ બે દષ્ટિઓ ઉપર અવલંબિત છે એ બન્ને દષ્ટિઓ અનુક્રમે સામાન્ય બોધ અને

વિશેષ બોધને લીધે પ્રવર્તે છે. આ બંને પ્રકારના બોધો જૈનશાસ્ત્રમાં અનુક્રમે દર્શન અને જ્ઞાનના નામથી ઓળખાય છે. અનેકાંતના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધસેને બીજા કાંડમાં અનેકાંતની અગમ્ય દર્શનજ્ઞાનમીમાંસા હાથ ધરી છે એ આખા કાંડમાં તેઓ એ જ મીમાંસા કરે છે. આ મીમાંસામાં પણ સિદ્ધસેને પોતાનું વિશિષ્ટ અદ્ભુત રીતે દાખવ્યું છે. દર્શન અને જ્ઞાન બંનેની ઉત્પત્તિ ક્રમથી થાય એવો મત પ્રથમથી જ આગમપર પરામાં પ્રસિદ્ધ હતો, એ બંનેની ઉત્પત્તિ સાથે જ થાય છે એવો મત પણ પ્રથમથી ચાલ્યો આવતો આ બંને મતોની સામે સિદ્ધસેને પોતાનો દર્શનજ્ઞાનનો અભેદવાદ મૂક્યો એ વાદની સ્થાપના એમણે પ્રસ્તુત બીજા કાંડમાં કરી છે, એ સ્થાપના તર્કબળ ઉપર અવલમ્બિત છે, છતાં લોકોમાં શાસ્ત્રાધાર ગ્રંથાવધાની જામેલી પ્રતિષ્ઠાને બળે સિદ્ધસેનને પોતાનો વાદ શાસ્ત્રવાક્યોમથી સિદ્ધ કરવાની દરજ્જા પાડી છે, તેથી જ તેઓ પોતાના વાદનું સમર્થન કરતાં પૂર્વાપર શાસ્ત્રવિરોધ ન આવે તે માટે પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા પોતાની હોય નવેસર કરે છે અને દર્શનજ્ઞાનના ક્રમવાદ તેમ જ સહવાદનું બહુ જ માર્મિક રીતે ખંડન કરે છે. દર્શનજ્ઞાનનો અભેદવાદ જ પ્રસ્તુત કાંડનો મુખ્ય વિષય છે, છતાં તેમાં સિદ્ધસેને પ્રસંગે શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનના ઐક્યવિષયક પોતાનો મત પણ જણાવી દીધો છે દર્શન અને જ્ઞાન તેમજ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનનો અભેદ એ જ પ્રસ્તુત કાંડગત સિદ્ધસેનની મીમાંસાની વિશેષતા છે જે કે ચૂર્ણિને આધારે નંદીસૂત્રની ટીકા કરનાર યાકિનીસૂત્ર હરિભદ્ર, નવાગીટ્ટિકાર અભયદેવ અને તેમના અનુગામી મલયગિરિ દર્શનજ્ઞાનવિષયક સહવાદ સિદ્ધસેનનો અને અભેદવાદ વૃદ્ધાચાર્યને વર્ણવે છે, છતાં સન્મતિના ટીકાકાર અભયદેવ તો સિદ્ધસેનને જ અભેદવાદના પુરસ્કર્તા તરીકે જણાવે છે આ બાબતમાં હરિભદ્ર અને મલયગિરિ કરતાં અભયદેવનું જ કથન વધારે વાજબી માનવાના ત્રણ કારણો છે :—(૧) ક્રમવાદ અને સહવાદના નિરસન પછી છેવટ સુધી અભેદવાદનું સમર્થન, (૨) અભયદેવ સન્મતિના ટીકાકાર હોઈ તેમને

મળેલ તેની પ્રાચીન ટીકાઓના વારસાને લીધે અને તેમણે કરેલ તેના જીંડા અભ્યાસને લીધે તેમનામાં જ હરિભદ્ર કરતા વિશેષ યથાર્થતાનો સભવ અને (૩) અભેદવાદના પુરસ્કર્તા તરીકે સિદ્ધસેનની જ જૈનપરંપરામાં પ્રસિદ્ધિ અને યશોવિજયજી જેવાનું તે બાબતમાં એકમત્ય સિદ્ધસેન અભેદવાદના પ્રસ્થાપક છે ખરા, તેમણે તે જ માટે સન્મતિનું ખીજી કાંડ રોક્યું છે એ પણ ખરું, છતાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવાએ પોતાના ભાષ્યમાં અને વિશેષણવતી ગ્રંથમાં અભેદવાદનું ખંડન કરતાં તેમજ આગમસિદ્ધ ક્રમવાદને સ્થાપિત કરતાં અભેદવાદીઓની જે જે દલીલો ટાકી છે, અને તેમના જે જે મતભેદો વર્ણવ્યા છે, એ બધાનો સળંગ વિચાર કરતાં એમ તો લાગે જ છે કે, સિદ્ધસેનના પૂર્વવર્તી નહિ તો જેવટે સમસમયવર્તી અને ઉત્તરવર્તી કેટલાક આચાર્યો અભેદવાદની તરફદારી કરનારા પણ થયેલા હોવા જોઈએ, અને સન્મતિના ખીજી કાંડ ઉપરાંત અભેદવાદનું સમર્થન કરનારાં ખીજાં પ્રકરણો કે ટીકાઓ સિદ્ધસેનનાં અગર ખીજા કોઈ આચાર્યોના હોવાં જોઈએ ગમે તેમ હો, પણ અત્યારે આપણી સામે તો સિદ્ધસેનના એ વિશિષ્ટ વાદને દર્શાવનાર પ્રસ્તુત ખીજી કાંડ જ છે.

ખીજા કાંડની વ્યાખ્યામાં ટીકાકારે પહેલી અને પદરમી સિવાય બાકીની બધી જ ગાથાઓની સ્પષ્ટીકરણ પૂરતી ટૂંકી વ્યાખ્યા લખી છે. તેમાં કોઈ ખાસ વાદો દાખલ કર્યા નથી પદરમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં પ્રસંગ જોભો કરી તેમણે દ્વિગંબરપરંપરા સાથે શ્વેતાંબરપરંપરાના મતભેદવાળા કેવળિકવલાહારવિષયક એક જ વાદની ચર્ચા કરી છે, પરંતુ પહેલી ગાથાની વ્યાખ્યામાં તો તેમણે વાદસગ્રહની બાબતમાં હદ જ કરી છે. પ્રમાણના સામાન્ય સ્વરૂપ વિષે, તેના ભેદો વિષે અને તેની સંખ્યા વિષે જૈન તર્કશાસ્ત્રી જે જે મતવ્ય ધરાવે છે, તે બધાં જ મંતવ્યોને સવિશેષ સ્થાપવા માટે ટીકાકારે સમકાલીન જૈનેતર બધાં જ દર્શનોના તે તે બાબતના બધા જ વાદો અતિ વિગતર અને વિશિષ્ટ ગોઠવણીપૂર્વક ચર્ચ્યા છે; અને એ રીતે એ વ્યાખ્યામાં આપું

ભારતીય પ્રમાણશાસ્ત્ર ઉપસ્થિત કયું છે. પ્રવૃત્તિ બીજા કાંડમાં મૂળકારની વિશેષતા જે અભેદવાદની સ્થાપનાની માનવામાં આવે, તેો ત્રીકાકારની વિશેષતા આ પ્રમાણવાદસંગ્રહમાં માનવી જોઈએ.

અનેકાંતની ખૂબી અને એકાંતની ખામી

અનેકાંતદષ્ટિએ જ્યેષ્ઠત્વ કેવું હોતું જોઈએ એની ચર્ચા પ્રધાનપણે ત્રીજા કાંડમાં છે પરંતુ આથે સાથે અનેકાંતવાદનું ઉપપાદન કરી શકાય એવા બીજા પણ અનેક વિષયો એમાં લીધેલા છે જેમ ગૌતમ પોતાના ન્યાયસૂત્ર ૪-૧-૧૪ માં અભાવકારણવાદ, મધ્વકારણવાદ, આકસ્મિકત્વવાદ આદિ આઠ વાદો મૂકી છેવટે પોતાનું મતત્વ પ્રકટ કર્યું છે; વળી જેમ સમંતભદ્રે આખત્રીમાંસામાં સખલંગીના નિરૂપણનો પ્રસંગ લઈ તેમાં સત્ અસત્, અદ્વૈત દ્વૈત, એકત્વ પૃથક્ત્વ, નિત્યત્વ અનિત્યત્વ, દૈવ પુરુષાર્થ આદિ અનેક વાદો લઈ છેવટે તેમાં અનેકાંતદષ્ટિએ પોતાનું મતત્વ સ્થાપ્યું છે તેમ સિદ્ધસેને પણ સામાન્ય અને વિશેષવાદ, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વવાદ, આત્મરૂપવાદ, દ્રવ્ય અને ગુણનો ભેદાભેદવાદ, તર્ક અને આગમવાદ, કાર્ય અને કારણનો ભેદાભેદવાદ, કાળ આદિ પાંચ કારણવાદ, આત્માના વિષયમાં નાસ્તિત્વ આદિ છ અને અસ્તિત્વ આદિ છ વાદો વગેરે અનેક વિષયોનું સૂક્ષ્મ, વિસ્તૃત તથા સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરતા એકાંત અને એકાંતનાં ઉદાહરણો આપી તેના દોષગુણો બતાવ્યા છે તથા એકાંતવાદીની વિજેયતા અને એકાંતવાદીની અજેયતા તેમણે સૂચવી છે. તેમણે ઉક્ત વાદો ઉપરાંત અનેકાંતને બહાને જ કેટલીક સાંપ્રદાયિક પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવાનો પણ પ્રસ્તુત કાંડમાં બળવાન પ્રયત્ન કર્યો છે એકદેશીય સૂત્રાભ્યાસથી કે અર્થશાસ્ત્ર સૂત્રમાત્રના પાઠથી કે બહુશ્રુતત્વ અને પરિવારના અભિમાનથી આગમરૂઠ થઈ શકાતું નથી, એ તેમણે બહુ જ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે, અને તાત્ત્વિક પ્રરૂપણા કેવી રીતે કરી શકાય એ પણ બતાવ્યું છે સ્વ-પર નર્શનના અભ્યાસ વિનાનો ક્રિયાકલાપ વ્યર્થપ્રાય છે અને જ્ઞાન તેમજ ક્રિયા બંને મળીને જ કાર્યસાધક બને છે છતાંદિ બાબતો જણાવી

છેવટે તેમણે અનેકાંતરૂપ જિનવચનની કલ્યાણકામના કરી ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો છે.

ત્રીજા કાંડમાં સિદ્ધસેનની પ્રતિભા અનેક રીતે ચમકતી દેખાય છે કારણ કે એમાં એમણે જે પર્યાયાર્થિકની પેઠે ગુણાર્થિક ત્રીજો નવ જુદો મનાવા વિષેની ચર્ચા ઉપાડી છે, તે તેમની પહેલાંના કોઈ આચાર્યના ગ્રંથમા જોવામા આવી નથી. વિદ્યાનંદીએ તત્ત્વાર્થશ્લોક-વાર્તિકમાં એ ચર્ચા ઉઠાવી છે તે સન્મતિને જ આભારી લાગે છે શ્રદ્ધાવાદ અને તર્કવાદ વચ્ચેના ઝઘડાનું નિરાકરણ કરવા એમણે હેતુવાદ અને અહેતુવાદની જે મર્યાદા ગોઠવી છે, તે અનેકાંતદષ્ટિને શોભાવે તેવી છે. અદ્વૈતશ્રુતના અભ્યાસીને, શ્રોડા અભ્યાસમાં બહુશ્રુતપણું માનનારને, માત્ર શિષ્યપરિવારથી મોટપ માનનારને, અર્થજ્ઞાન વિનાના માત્ર સૂત્રપાઠના અભ્યાસીને, સ્વ-પર દર્શનનો અભ્યાસ છોડી માત્ર ક્રિયાકાંડમાં કૃતાર્થતા માનનારને અને માત્ર શાસનભક્તિમાં અનેકાંતકુશળતા સમજનારને તેમણે જે સાચી અને સચોટ વાત કરી છે, તે તેમનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને નીડરપણું સૂચવે છે

ટીકાકારે ત્રીજા કાંડમાં આઠ ગાથાઓની વ્યાખ્યામાં અનેક જાતના વાદો અને શાસ્ત્રાર્થો ગોઠવ્યા છે, આક્રીની એકસઠ ગાથાઓની વ્યાખ્યા તો વિશદ છતાં તેવા શાસ્ત્રાર્થવાળી નથી ઓગણપચાસમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં આખું કલ્યાદર્શન મૂકી તેની લાંબી સમાલોચના કરી છે તેમજ સામાન્ય પદાર્થની ચર્ચાને પ્રસંગે ‘તત્ત્વસંગ્રહ’ અને ‘પ્રમેયકમલ’માં ચર્ચાયેલી એવી બ્રાહ્મણત્વ જાતિની પણ ચર્ચા કરીને જાતિવાદનો વિરોધ કર્યો છે. પચાસમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં ન્યાય, વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને સાંખ્યના સત્ તેમજ અસત્ વાદોનું લગાણુથી નિરૂપણ કરી, છેવટે સ્વસમ્મત સદસદ્વાદ સ્થાપ્યો છે ત્રેપનમી ગાથાની વ્યાખ્યામા દાળ, સ્વભાવ, નિવૃત્તિ, કર્મ અને પુરુષ એ પાંચ ઔકાંતિક કારણવાદોને મૂકી, તેમનું ખડન કરી, અંતમા કારણસમવાયવાદ સ્થાપ્યો છે. છપ્પનમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં હેત્વાભાસની સંખ્યા વિષે બીજા વાદીઓ સાથે

લંબાણથી ચર્ચા કરી છે સાહમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં કરી એકાંતક્ષણિકત્વ અને એકાંતઅક્ષણિકત્વનો શાસ્ત્રાર્થ છેડ્યો છે ત્રેસહમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં કરી એકાંતક્ષણિકત્વ અને એકાંતઅક્ષણિકત્વનો શાસ્ત્રાર્થ છેડ્યો છે ત્રેસહમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં જૈન દર્શનસમત સાત તત્ત્વોના નિરૂપણ પ્રસંગે જીવ અને અજીવ એ તત્ત્વમાં કણાદ આદિ દર્શનોને માન્ય પદાર્થો કેવી રીતે સમાઈ જાય છે તે ખૂબ સ્પષ્ટતાથી બતાવી, જૈન-દર્શનપ્રસિદ્ધ ચાર ધ્યાન અને તેમના ભેદપ્રભેદોનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે ત્યારબાદ એ જ ગાથાની વ્યાખ્યામાં વાગ્યનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા લદ્દ આદિના અર્થવિચાર વિષેના અનેક મીમાંસક પક્ષો મૂકીને ઉપર વિદ્યાનંદીએ અષ્ટસહસ્રીમાં કરી છે એવી નિયોગની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે પાંસહમી ગાથાની વ્યાખ્યામાં દિગંબરો સાથે મતભેદવાળા નિગ્રંથે વસ્ત્રપાત્ર ધારણ કરવાના, સ્ત્રીને મુક્તિનો અધિકાર હોવાના અને પ્રતિમાને વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરાવવાના વાદો બહુ લંબાણથી દાખલ કર્યા છે ૬૯મી ગાથાની વ્યાખ્યામાં વળી સપ્તલગ્ની આદિની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી અનેકાંતનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે છેવટે નિગ્રહસ્થાનના સ્વરૂપની બૌદ્ધ અને ન્યાયવાદીઓ સાથે દીર્ઘ ચર્ચા કરી ટીકા પૂર્ણ કરી છે.

પ્રસ્તુત ટીકામાં આવેલા વાદો બહુધા તત્ત્વસંગ્રહ, ન્યાયક્રમુદયદ્રોહય, પ્રમેયકમલમાર્તંડ, સિદ્ધિવિનિશ્ચય આદિ ગ્રંથોમાં છે; પરંતુ 'એ ગ્રંથો કરતાં પ્રસ્તુત ટીકાની વિશેષતા ભાષા પરત્વે, શૈલી પરત્વે, ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોના નામ તેમજ અવતરણોના ઉલ્લેખ પરત્વે એમ અનેક રીતે છે.

મૂળ ત્રણે કાડના વિષયોનું અને ટીકામાં વપરાયેલા શાસ્ત્રાર્થોનું વિષયોનું આ અતિ દ્રઢ ચિત્રણ છે એના વિષયનો કૃમિક અને વધારે ખ્યાલ મેળવવા ઇચ્છનારને ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું ન હોય, તો પણ વિષયાનુક્રમ જોવાથી ઘણો ખ્યાલ આવી શકશે

ખત્રીશીઓના પરિચય^૧

આચાર્ય^૨ સિદ્ધસેનની ઉપલબ્ધ ખત્રીશીઓ એકવીશ અને તેમાં 'ન્યાયાવતાર' મેળવીએ તો બાવીશ છે. આ ખત્રીશીઓના અવલોકનનું સામાન્ય અને ટૂંક તારણ અહીં આપવામાં આવે છે એના ત્રણ ભાગ છે :—

૧. સિદ્ધસેનના જીવનની માહિતીનો ખરો આધાર તો એમના ગ્રંથો જ ગણાય એમના ગ્રંથોમાં ખત્રીશીઓનું રચાન સન્મતિ કરતાં ઘણી દૃષ્ટિએ ચડે પણ છે, - તેથી એમનું અવલોકન અહીં પ્રસ્તુત જ નહિ પણ અતિ આવશ્યક છે માટે જ એ વિષે અહીં થોડો પ્રયાસ કરેલો છે

અત્યારે ભાવનગર જૈનધર્મ પ્રચારક સભાથી પ્રકાશિત મુદ્રિત આવૃત્તિ અમારી સામે છે. એમા જે ક્રમે ખત્રીશીઓ છે, તે જ ક્રમમા તે સ્વાર્થ હોય એમ લાગતું નથી પાછળથી લેખકેએ અગર વાચકેએ તે ક્રમ ગોઠવ્યો હોય એમ લાગે છે. કેટલીક ખત્રીશીઓને અતે નામ છપાયેલાં છે, ત્યારે કેટલીકને અતે નથી. સભવ એવો લાગે છે કે, એ નામો પાછળથી કોઈએ થોડા લગાડી દીધાં હશે. કહેવાય છે બધી જ ખત્રીશીઓ; છતાં એમા ક્યાંક ક્યાક પદ્યની વધઘટ છે. ખત્રીશ ખત્રીશને હિસાબે બાવીશ ખત્રીશીઓનાં કુલ પદ્યો ૭૦૪ થવાં જોઈએ, પણ ઉપલબ્ધ મુદ્રિત ખત્રીશીઓમાં એમની સંખ્યા ૬૯૫ની મળે છે ૨૧ મી ખત્રીશીમા એક પદ્ય વધારે એટલે તેત્રીશ પદ્યો છે; ત્યારે ૮, ૧૧, ૧૫, અને ૧૯ એ ચાર ખત્રીશીઓમા ૩૨ કરતાં ઓછાં પદ્યો છે. પદ્યોની આ વત્તીઓછી સંખ્યા ખત્રીશીઓના રચનાસમયથી જ હશે કે પાછળથી વધઘટ થઈ હશે કે મુદ્રણની આધારભૂત પ્રતિઓના અપૂર્ણપણાને લીધે જ મુદ્રિત આવૃત્તિમાં એ બાવીશ હશે, એ અત્યારે કહેવું કઠણ છે. છતાં એમ લાગે છે કે આ વધઘટની ઘણમેલ રચના પછી જ કોઈ કારણથી થઈ હોવી જોઈએ.

આ બધી જ ખત્રીશીઓ 'સિદ્ધસેને' જૈનદીક્ષા સ્વીકાર્યા પછી જ રચી હોય એમ ન કહી શકાય સભવ છે કે તેમણે એમાની કેટલીક ખત્રીશીઓ

૧. અંતઃકર્તા સિદ્ધસેનના યુગની કેટલીક પરિસ્થિતિના સૂચનને લગતો.
૨. સિદ્ધસેનની યોગ્યતા અને સ્થિતિને લગતો.
૩. બત્રીશીઓના પરિચયને લગતો.

(૧) બત્રીશીઓનું વાંચન અને મનન કરતા તેમની રચનાના યુગ વિષે મન ઉપર સામાન્ય છાપ પડે છે કે જે સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનું ઉત્થાન અને ખેડાણ ખૂબ જ થયું હશે, જે સમયમાં દાર્શનિક વિચારો સંસ્કૃત ભાષામાં કરવાની અને તેમને પદ્ય સુધ્ધામાં ગૂથવાની પ્રવૃત્તિ જોશભેર ચાલતી હશે, જે સમયમાં દરેક સપ્રદાયના વિદ્વાનો પોતપોતાના સંપ્રદાયની સ્થાપના, પુષ્ટિ અને પ્રચાર માટે તક અને ખાસ કરી વાદશાસ્ત્રનો ઊડો અભ્યાસ કરી તે મારફત પોતાના મતગ્યનું સમર્થન અને પરમંતગ્યનું ખંડન કરવામાં જ કૃતકૃત્યતા માનતા હશે, જે સમયમાં કેઈ પણ વિરોધી સંપ્રદાયે પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ભાવના અને વિચારસરણીને બળે પોતાના સપ્રદાયના પાયા હવમચવાનો સંભવ ઊભો થતા જ એ ભાવનાઓ અને વિચારસરણીઓને પોતપોતાની દબે લઈ લેવાની અને તેમને પોતાના સપ્રદાયનું વલણ આપવાની બીજા સપ્રદાયના વિદ્વાનેને ફરજ પડતી હશે, જે સમયમાં

પૂર્વાશ્રમમાં પણ રચી હોય અને પાછળથી તેમણે અગર તેમના અનુગામી શિષ્યોએ તેમની એ બધી જ કૃતિઓનો સંગ્રહ કર્યો હોય અને તે સચવાઈ રહ્યો હોય

દાર્શનિક વિભાગમાં જમિનીય જેવા પ્રસિદ્ધ દર્શનની બત્રીશી નથી દેખાતી તે એમ સૂચવે છે કે કદાચ હુમ્મ બત્રીશીઓમાં એ પણ ગઈ હોય.

મુદ્રિત બત્રીશીઓ અતિ અશુદ્ધ અને સદિગ્ધ છે. કેટલેક સ્થળે તો સેકંડો વાર શ્રમ કર્યા પછી પણ અર્થ સમજાયો નથી અને ઘણે સ્થળે એ સદિગ્ધ રહ્યો છે જૂની અને અનેક લિખિત પ્રતિઓ એકત્ર કરી, પાઠાતરો મેળવી, પછી વાચવામાં આવે તો ઘણે અંશે સદેહ અને ભ્રમ ટળે. અત્યારે બત્રીશીને લગતુ અમારુ બધુ કથન આ શુદ્ધ, અશુદ્ધ અને અર્ધશુદ્ધ પાઠોની પૂરી કે અધૂરી અત્યાર સુધીની અમારી સમજને આધારે થયેલુ છે. એમાં ફેરફાર અને સુધારાને ઘણો અવકાશ છે.

વૈદિકદર્શનની પ્રસિદ્ધ શાખાઝો અને મહાયાન સપ્રદાયની બધી જ બૌદ્ધશાખાઝોના (માત્ર પુસ્તકો જ નહિ પણ) અનુગામી પ્રકાંડ વિદ્વાનો અસ્તિત્વ ધરાવતા હશે અને પોતપોતાની શાખાનું મહત્ત્વ સ્થાપવા તેમ જ સાચવવા વાદમાં ઊતરતા હશે, જે સમયમાં વાદવિવાદ માટે રાજસભા અગર તેવી જ પ્રભાવશાળી ખીજ સભાઝોનો આશ્રય લેવાતો હશે અને પ્રભાવશાળી સભાધ્યક્ષને પોતાના તરફ આકર્ષવા તેની પ્રશંસામાં સ્તુતિત્રંથો રચવાની અગર ખીજ તેવી પ્રવૃત્તિ થતી હશે, જે સમયમાં ન્યાય-પ્રમાણુચર્યા-ખાસ કરીને પરાર્થાનુમાનચર્યા અને તેને લગતા વાદવિવાદના નિયમોની વિચારણા વધારે થતી હશે તેમ જ તે વિષયનાં શાસ્ત્રો રચવા તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાતુ હશે, તે સમયમાં પ્રસ્તુત બત્રીશીઝો રચાઈ હોય ઝેમ લાગે છે

(૨) બત્રીશીઝોના વાચન ઉપરથી તેના પ્રણેતાને લગતી જે નવ ખાખતો સ્ફુટ થાય છે, તે આ પ્રમાણે —

(ક) નામ — બત્રીશીઝોંતી રચના વખતે કર્તાનુ સિદ્ધસેન નામ પ્રસિદ્ધ હતુ, કારણ કે પાંચમી બત્રીશીને છેડે તે નામનો ઉલ્લેખ છે.

(ખ) જાતિ — શ્રુતિ અને ઉપનિષદોનો મૌલિક અભ્યાસ તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રભુત્વ પૂર્વાશ્રમમાં તેમના આત્મણુત્વની સૂચના આપે છે.

(ગ) સપ્રદાય — તેઝો જૈનસપ્રદાયના તો હતા જ પણ તેમાય ઋવેતાંખર હતા, દિગંખર નહિં જ, કારણ કે દિગંખર પર પરામાં માન્ય નહિ અને ઋવેતાંખર આગમોને નિર્વિવાદ માન્ય ઝેવી મહાવીરના ગૃહસ્થાશ્રમ તથા ચમરેંદ્રના શરણાગમનની વાત તેઝો^૨ વણુવે છે

(ઘ) અભ્યાસ અને પાઙ્કિત્ય — તેમનો તત્કાલીન બધાં જ વૈદિક દર્શનોનો, મહાયાન સંપ્રદાયની બધી જ શાખાઝો અને આજીવિક દર્શનોનો મૌલિક ઊંડો અભ્યાસ હોવા ઉપરાંત જૈન દર્શનોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ હતો, કારણ કે તેઝો તે બધાં જ દર્શનોનાં મંતવ્યો ટૂંકમાં

પણ : પદ્મપદ્મે પ્રતિપાદક પદ્મતિથી નાનાં નાનાં પ્રકરણોમાં વર્ણવે છે. અને તેમ કરી બધા જ વિદ્વાનોને સર્વ જ્ઞાનોનો અભ્યાસ શુભલ કરવાનો દૃઢો માર્ગ ખુલ્લો મુકે છે

(૬) સ્વભાવ — તેમનો સ્વભાવ સદા પ્રચલ્લ અને ઉપદાસકીય હશે. કારણ કે તેઓ ધાર્મી વાર એક સામાન્ય વસ્તુને એવી દબે વર્ણવે છે કે જેને સાબળતાવેત ગમે તેવો ગણીને માન્ય એક વાત નો અડખડાટ હવ્યા સિવાય ભાગ્યે જ રહી શકે.૩

(૭) દષ્ટિ — તેમની દષ્ટિ સમાલોચક હતી એટલે તેઓ તર્ક દ્વારા કોઈ પણ વસ્તુનું નિર્ભય પરીક્ષણ કરતાં છતાં તેઓ સાંપ્રદાયિકતાથી મુક્ત ન હતા, કારણ કે તેમની દષ્ટિ પરસંપ્રદાય ઉપર આક્રમણ કરતી વખતે તર્કનો તીવ્ર આશ્રય લે છે, ત્યારે સ્વસંપ્રદાયની તર્કબળે સાબિત ન થઈ શકે એવી બાબતોને માત્ર શ્રદ્ધાનો આધાર લઈ તેના ઉપરથી તાર્કિક પગલાદીઓ સમ્રે તર્કબળથી જ સિદ્ધાનો સ્થાપે છે.૪ અર્થાત્ સ્વસંપ્રદાય અને પરસંપ્રદાયની બાબતો વિષેની પરીક્ષા કરતી વખતે તેમની તર્કબુદ્ધિની તુલા એક સરખી નથી દેખાતી.

(૮) ગજા, સમા અને વાદગોષ્ઠિનો પચ્ચય — તેઓને કોઈ પણ રાગનો ખાસ પરિચય હતો, કારણ કે તેઓ સ્તુતિ કોઈ રાગને વિષે જ રચે છે ગજસભાનો પરિચય પણ તે સ્તુતિ ઉપરથી અને વાદ વિષયક બત્રીશીઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે વાદગોષ્ઠિમાં તો તેમને અંગત જ ભાષા રહેવાનો અને બીજાઓની એવી ગોષ્ઠિઓ નજરે નોવાનો ખૂબ જ પ્રસંગ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. કારણ કે તેઓ વાદના નિયમેનું અને જલપવિતંડાના દોષોનું નજરે નોંધુ હોય એવું તાદ્દશ વર્ણન કરે છે

(૯) પ્રતિમા — તેમની પ્રતિમા નવસર્જનકારિણી હતી એમ લાગે છે કારણ કે તેમણે સ્તુતિઓ રચવામાં પ્રત્યાચાર્યોનું અનુકરણ

૩ દા૦ ત૦ બત્રીશી ૬, ૧, તથા ૮, ૧, ૧૨, ૧

૪ દા૦ ત૦ બ૦ ૧, ૧૪

કરેલું છતાં તેમાં બહુ જ ખૂબી આણી છે અને બીજાઓએ કહેલ વસ્તુને તદ્દન નવી રીતે જ કહી છે; કેટલાંક મંતવ્યો તો તદ્દન અપૂર્વ જ તેમની કૃતિઓમાં દેખાય છે અને ચાલુ પ્રથા વિરુદ્ધ વિચારો મૂકવાનું પ્રતિભાવળ પણ તેમનામાં છે.

(ક) તત્ત્વજ્ઞમક્તિ — એમની ભગવાન મહાવીર પ્રત્યેની ભક્તિ માત્ર શ્રદ્ધાળુની ભક્તિ નથી પણ તત્ત્વજ્ઞની ભક્તિ છે. કારણ કે તેમણે પોતાની સ્તુતિઓમાં જે ભક્તિભાવ દાલ્યો છે, તેની પાછળ પ્રેરકતત્ત્વ મુખ્યપણે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડું અને મર્મગ્રાહી ભાન જ છે મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનની જે જે બાબતોએ તેમના હૃદય ઉપર ઊડી અસર કરી અને જેને લીધે તેઓ જૈનદર્શનરસિક થયા, તે બાબતોની વિશેષતા ચમત્કારિક રીતે વર્ણવીને તેઓ મહાવીર પ્રત્યેની પોતાની જાગતી શ્રદ્ધા અને ભક્તિને પ્રગટ કરે છે ખરી રીતે તેઓ સ્તુતિને બહાને મહાવીરના તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્કૃષ્ટપણાને દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

[૩] અત્રીશીઓના પરિચયને બહિરંગ અને અંતરંગ એ બે ભાગમાં વહેંચી આગળ ચાલીએ

(ક) અત્રીશીઓની ભાષા સંસ્કૃત છે પણ તે સાધારણ કક્ષાની ન હોતાં દાર્શનિક અને આલંકારિક પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્વાન કવિને જાજે તેવી પ્રૌઢ અને ગંભીર છે. પદ્યોનો બધ કાલિદાસનાં પદ્યો જેવો સુશ્લિષ્ટ અને રીતિ વૈદર્ભીપ્રાય છે પ્રાખ્ય અત્રીશીઓમાં લગભગ ૧૭ જંદો વપરાયેલા છે. વસ્તુચર્યાવાળી સાતમી સિવાય બધી જ દાર્શનિક અત્રીશીઓમાં ફક્ત અનુષ્ટુપ્ જંદ છે અને તેમાં પ્રારંભ તથા અંતે જંદોભેદ પણ નથી, ત્યારે સ્તુતિ, સમીક્ષા અને પ્રશંસાત્મક અત્રીશીઓમાં જુદા જુદા જંદો છે અને તેમાં મોટે ભાગે પ્રારંભ તેમજ અંતે જંદોભેદ પણ છે જ.

(ખ) વિષયની દૃષ્ટિએ સ્થૂલ વર્ગીકરણ કરીએ - તો પ્રાખ્ય અત્રીશીઓના મુખ્યપણે ત્રણ વર્ગ પડે છે. પહેલી પાત્ર, અગિયારમી અને એકવીશમી એ સાત સ્તુત્યામક છે, જદી અને આઠમી સમીક્ષાત્મક છે, અને બાકીની બધી દાર્શનિક તેમજ વસ્તુચર્યાત્મક છે.

સ્તુત્યાત્મક વર્ગમાં અગિયારમી આવે છે તે કોઈ રાજની સ્તુતિરૂપે છે, અને બાકીની બધી ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિરૂપે છે તેમાં જે એકવીશમી મહાવીરદ્વાત્રિશિઃ આવે છે તેની ભાષા, રચના અને વસ્તુની બીજી બત્રીશીઓ સાથે સરખામણી કરતાં એમ લાગે છે કે, તે બત્રીશી કોઈ જુદા જ સિદ્ધસેનની કૃતિ છે, અને ગમે તે કારણથી દિવાકરની મનાતી કૃતિઓમાં દાખલ થઈ દિવાકરને નામે ચડી ગયેલી છે.^૫ સમીક્ષાત્મક વર્ગમાં છઠ્ઠી બત્રીશી શાસ્ત્રના પ્રણેતાની સમીક્ષા કરે છે, ત્યારે આઠમી બત્રીશી જલ્પાત્મક વાદકથાના ગુણદોષોની સમીક્ષા કરે છે દાર્શનિક અને વસ્તુચર્યાત્મક વર્ગમાં સાતમી બત્રીશી વાદકથાને લગતા નિયમોનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે, ત્યારે બીજી બધી દાર્શનિક છે. દાર્શનિકમાં છ બત્રીશીઓ તો અત્યારે સ્પષ્ટપણે જૈનેતર દર્શનની ચર્ચાવાળી છે, જેમાં વેદ નામની બત્રીશી ઉપનિષદમાન્ય સગુણ નિર્ગુણ પુરુષતત્ત્વનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે બારમી ન્યાયદર્શનનું, તેરમી સામ્યદર્શનનું, ચૌદમી વૈશેષિકદર્શનનું, પંદરમી બૌદ્ધદર્શનનું, સોળમી (૧) કદાચિત્ નિયતિ (આજીવિક) દર્શનનું સ્વરૂપ આલેખે છે બાકીની દશમી, સત્તરમી અદ્વારમી, ઓગણીશમી, વીશમી અને બાવીશમી એ છ તો ફક્ત જૈનદર્શનને લગતી ભાસે છે, તેમાં બાવીશમી ફક્ત જૈનસમ્મત ન્યાય-પ્રમાણવિધાનું નિરૂપણ કરે છે

૧ સ્તુત્યાત્મક — મથૂરનું સૂર્યશતક, બાણનું ચંદ્રશતક, સમંતભદ્ર અને જંબૂકવિના જિતશતક તેમજ રામચંદ્ર ભારતીનું બુદ્ધવિષયક ભક્તિશતક એ સ્તુતિરૂપ છે પણ તેઓમાં પ્રસ્તુત બત્રીશીઓની પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનમૂલક સ્તુતિ નથી, તેથી પ્રસ્તુત બત્રીશીઓ સાથે એમની

૫ ઉપવબ્ધ એકવીશમી અને બાવીશમી ઉપરની ટીકા ઉપવબ્ધ છે અને મુદ્રિત છે એકવીશમી બત્રીશી ઉપ- સોળમાં સૈકાના ઉચ્ચસાગર સૂરિ (વિધિપક્ષીય-આચારિક)ની ટીકા છે. ૨૦ મી બત્રીશી ન્યાયતાર ઉપર પ્રસિદ્ધ આચાર્ય સિદ્ધધિની ટીકા છે બીજી એક બત્રીશી ઉપર કોઈની ટીકા હજી મુદ્રી નથી કે સામળી નથી.

સરખામણી અસ્થાને છે. એવી સરખામણી માટે યોગ્ય તો સમંતભદ્રનું સ્વયંભૂસ્તોત્ર છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કોઈ એકની નહિ પણ ચોવીશે તીર્થ કરેલી સ્તુતિ છે, ત્યારે પ્રસ્તુત અત્રીશીપંચકમાં ફક્ત મહાવીરની સ્તુતિ છે સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કુલ પદો ૧૪૩ છે, ત્યારે પ્રસ્તુત અત્રીશી-ઓનાં પદો ૧૬૦ થાય છે. આટલા તફાવત ઉપરાંત બન્નેમાં અનેક પ્રકારનું અર્થસૂચક સામ્ય છે. તેમાં છંદ, ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, કેટલાક ખાસ શબ્દો, શૈલી, તેમજ વસ્તુકલ્પનાઓ અને ઉપાદાનની બાબતનું સમાનપણું સરખામણી કરનારનું મુખ્યપણું ધ્યાન ખેંચે છે ૬

જેમ સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં અનેક છંદોની પસંદગી છે, તેમજ અત્રીશી-પંચકમાં પણ છે. સ્વયંભૂસ્તોત્રની શરૂઆત સ્વયંભૂ શબ્દથી થાય છે અને સમાપ્તિ (શ્લો. ૧૦૨) શ્લેષમાં કર્તાના સમંતભદ્ર નામ સાથે

૬. સમાન અર્થવાળા પદો:—

સ્વયંભૂસ્તોત્ર

અત્રીશી

જિનો જિતધુલ્લકવાદિશાસન ૫	પ્રપશ્ચિતધુલ્લકતર્કશાસનૈ । ૧, ૯
સમન્તભદ્રમ્ ૧૪૩	સમન્તસર્વાક્ષિગુણમ્ ૧, ૨
નૈતત્ સમાલીઢપદ ત્વદન્યૈ । ૪૧	પરૈરનાલીઢપથસ્ત્વયોદિત ૧ ૧૩
જિને ત્વયિ સુપ્રસન્નમનસસ્થિતા	ત્વયિ પ્રસાદોદયસોત્સવા સ્થિતા ।
વયમ્ ૧૨૯	ત્વદાશ્રયકૃતાદરાસ્તુ વયમઘ વીર

સ્થિતા ૩, ૨

મયાપિ ભક્ત્યા પરિણૂયસેઽઘ । ૩૫	ન કેવલ શ્રાદ્ધતયૈવ નૂયસે ૧, ૪
વાક્સિંહનાદૈ ૩૮	સુગર્દાસિંહનાદ કૃત ૩, ૨૬

સિંહનાદ શબ્દ બૌદ્ધપિટકમાના મન્જિમનિકાયમાં સિંહનાદસુતમાં બહુ પહેલેથી પ્રસિદ્ધ છે અને અશ્વઘોષે પણ તેને લીધો છે. નનાદ સિંહનાદ સં ૫ શ્લો. ૮૪ ગીતા ૧, ૧૨ માં પણ એ શબ્દ છે

પદોમાં આવેલા સમાન શબ્દો

સ્વયંભૂ	સ્વયંભૂ ૧	અત્રીશી ૧, ૧
વસુધાવત્	„ ૩	„ ૫, ૫
ઈતિ નિરુપમ	„ ૧૦૨	„ ૫, ૩૨

થાય છે. બત્રીશીપંચકમાં પણ એમ જ છે, એમાં પણ પહેલો સ્વયંભૂ શબ્દ છે અને અ તે શ્લેષમાં (બં ૫, ૩૨) કર્તાનું સિદ્ધસેન નામ છે.

અનેક સમાન શબ્દો બંનેમાં એક અથવા બીજી રીતે વપરાયેલા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા સ્તુત્ય દેવની મહત્તા જણાવતાં અમુક પ્રકારનું તત્ત્વ તે જ પ્રતિપાદન કર્યું છે, બીજા કોઈએ નહિ એવી અન્યયોગ્યવચ્છેદની^૭ શૈલી બંનેમાં એકસરખી છે, જે શૈલીને આગળ જતા વિદ્યાનદીએ આપ્તમીમાસામા અને હેમચંદ્રે પોતાની બીજી દ્વાવિશિકામાં અપનાવી છે. “હે પ્રભુ ! તારી સ્પર્ધાથી તારી બરાબરી કરવા નીકળેલ બીજા તપસ્વીઓ છેવટે હારી તારે શરણે આવ્યા ” આ આખી વસ્તુ બંનેની સ્તુતિમાં જેવી ને તેવી છે.^૮ સમ તમ્ર અને સિદ્ધસેન બંનેએ પોતપોતાની સ્તુતિમાં^૯ ધ્વજના સહસ્રાક્ષ-પણાની પ્રસિદ્ધિ ઉપર જે કલ્પના કરી છે, તે બિંબપ્રતિબિંબ જેવી છે. બંને સ્તુતિકારોની સ્તુતિનું અર્થોપાદાન મુખ્યપણે તત્ત્વજ્ઞાન છે. બંને જણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના આત્મારૂપ અનેકાંતની વિશિષ્ટતા અનેક રીતે દર્શાવી, તે દ્વારા તેના પ્રગ્ગત તરીકે પોતપોતાના સ્તુત્ય દેવોનું મહત્ત્વ ગાય છે બંનેની સ્તુતિઓમાં જ્યાં અને ત્યાં સ્તુતિને બહાને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિવિધ અંગો અને જૈન આચારના વિવિધ અંશોની જ

૭. સરખાવો બત્રીશી ૧, ૨૬-૨૭-૨૮, ૩, ૨૦. સાથે સ્વયંભૂ ૧૯, ૨૫, ૩૩

૮. “યમીશ્વર વીક્ષ્ય વિઘૂતકલ્મષ તપોધનાસ્તેડપિ તથા વુમૃષવ ।

વનોકસ સ્વશ્રમવન્ધ્યવુદ્ધય શમોપદેશ શરણ પ્રપેદિરે” ॥

સ્વયંભૂ ૧૩૪.

“અન્યેડપિ મોહવિજયાય નિવીડચ કક્ષા—

મમ્યુત્થિતાસ્ત્વયિ વિરૂઢસમાનમાના ।

અપ્રાપ્ય તે તવ ગતિ કૃપણાવસાના

સ્વામેવ વીર શરણ યયુરુદ્ધહન્ત ” ॥ ૨, ૧૦.

૯. સ્વયંભૂ ૮૯ અને બત્રીશી ૫, ૧૫

વિશિષ્ટતા નજરે પડે છે. ખરી રીતે બન્ને સ્તુતિઓનું આર્થિક ઉપાદાન એકમાત્ર જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન આચાર છે.^{૧૦}

સ્વયમ્ — બ્રહ્મા, મહેશ્વર — શિવ અને પુરુષોત્તમ — વિષ્ણુ એ પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિની દેવ તરીકે જે ભાવના લોકમાનસમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી અને જે ભાવના સદ્ધર્મપુડરીક^{૧૧} જેવા જૂના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં બૌદ્ધ વિદ્વાનો દ્વારા બુદ્ધની સાથે જોડાયેલી આપણે જોઈએ છીએ, તે ભાવનાને તે જ પૌરાણિક શબ્દોમાં લઈ, સિદ્ધસેન^{૧૨} અને ૧૩સમંતભદ્ર બન્નેએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પોતાના સ્તુત્ય દેવ તીર્થંકરમાં જૈન શૈલીએ બંધબેસતી કરી લોકોને એમ સૂચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, તમે જે બ્રહ્મા, મહેશ્વર અને વિષ્ણુને માનો છો, તે ત્રિમૂર્તિ તો ખરી રીતે જૈન તીર્થંકર જ છે; બીજા કોઈ નહિ. એ જ રીતે લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલ ઇંદ્ર, સૂર્ય વગેરે વૈદિક દેવોને તથા આદિસાંખ્ય — કપિલ જેવા તત્ત્વજ્ઞ મહર્ષિને તેમજ સદ્ધર્મ-પ્રચારક તરીકે ચોમેર ખ્યાતિ પામેલ તથાગત — સુગતને એ બન્ને સ્તુતિકારોએ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અપનાવી, પોતાના સ્તુત્ય તીર્થંકરમાં તેમનો વાસ્તવિક અર્થ ૧૪ઘટાવી, લોકોને તેમાં જ તેમનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવા સૂચવ્યું છે આ જ વસ્તુ ભક્તામર (૨૩ — ૨૬) અને કલ્યાણ મંદિર (૧૮)માં પણ આપણે જોઈએ છીએ.

૧૦. દા. ૦ ત. ૦ સ્વયમ્ ૧૪, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૩૩, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૫૨, ૫૪, ૫૬, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૮૨, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦ અને બત્રીશી ૧, ૨૦, ૨૪, ૨૬, ૨૮, ૨૯. ૨, ૨૫. ૩, ૩, ૮ ૧૦, ૧૧. ૪, ૧૯ વગેરે.

૧૧. “એમેવ હ લોકપિતા સ્વયમ્ ચિકિત્સક સર્વપ્રજાન નાથ ” ।
ઇત્યાદિ. સદ્ધર્મપુડરીક પૃ. ૩૨૬

અમરકોગમાં પણ બુદ્ધના નામ તરીકે અદ્વયવાની અને વિનાયક શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલો છે. ખરી રીતે તો એ બન્ને શબ્દો વૈદિક સંપ્રદાયના છે.

૧૨. ૧, ૧. ૨, ૧. ૩, ૧.

૧૩ સ્વયમ્ ૧.

૧૪. સરખાવો ૧, ૧. ૨, ૧, ૧૯. સ્વયમ્ ૩, ૫.

ઉપનિષદો અને ગીતાના અભ્યાસની ઊંડી છાપ પ્રસ્તુત સ્તુતિ-પંચકમાં^{૧૫} જ નહિ પણ, બીજી અનેક બત્રીશોમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ સ્વયંભૂરતોત્રમાં તેવી નથી.

બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત આશ્રમવ્યવસ્થાના અનુગામી કાલીદાસે લગ્નભાવનાનું ઔચિત્ય જણાવવા મહાદેવ અને અજના લગ્નકાલીન નગરપ્રવેશનો પ્રસંગ લઈ પ્રસંગ લઈ તે પ્રસંગથી હર્ષોત્સુક થયેલી સ્ત્રીઓના અવલોકનકૌતુકનું જે માર્મિક શબ્દચિત્ર ૧૬ખેંચ્યું છે, તેવું ચિત્ર અશ્વથોપાનાં ૧૭કાવ્યમાં અને સિદ્ધસેનની ૧૮સ્તુતિમાં પણ છે.

૧૫. બત્રીશી

ગીતા

“અવ્યક્તમવ્યાહતવિશ્વલોકમના-
દિમધ્યાન્તમપુણ્યપાપમ્ ૧, ૧

સમન્તસર્વાક્ષગુણ નિરક્ષ સ્વય-
પ્રભ સર્વગતાવભાસમ્” ૧, ૨.

વિદ્યામહેશ્વરમ્ ૨, ૧

બ્રહ્માક્ષરમ્ ૨, ૧.

૩, ૮

૧૦ ૨૩-૨૪

૧૦, ૨૮

૧૩, ૩૨

૧૬. કુમારસભવ સર્ગ ૭ શ્લો ૫૬. રઘુવશ સર્ગ ૭ શ્લો ૫.

૧૭ બુદ્ધ્યં સર્ગ ૮, શ્લો ૨૦.

૧૮. ખં ૫, ૧૦-૧૧ આમાનો દશમો શ્લોક સાદરનંદના ૬, ૪ ની

છાયા છે. જેમકે—

“અપૂર્વશોકોપતતક્લમાનિ નૈત્રોદકક્લિન્નવિશેષકાણિ ।

વિવિક્તશોભાન્યબલ્લાનનાનિ વિલાપદાક્ષિણ્યપરાયણાનિ” ॥ ૫, ૧૦

“સા છેદસસ્વિન્નલલાટકેન નિશ્વાસનિષ્પીતવિશેષકેણ ।

ચિન્તાચલાક્ષેણ મુલ્હેન તસ્થૌ ભર્તારિમન્યત્ર વિશક્લમાના” ॥ સં ૪ શ્લો ૧૬

“અનાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તવાહુ
શશિસૂર્યનેત્રમ્ અં ૧૧, ૧૯.

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસ સર્વેન્દ્રિય-
વિવર્જિતમ્” અં ૧૩, ૧૪

શ્વેતાશ્વતર અં ૧૩, ૧૬-૧૭.

માયિન તુ મહેશ્વરમ્ । શ્વેતાં ૦૪, ૧૦

કઠ. ૧, ૨ અને ૧૫. ગીતા ૮, ૧૫

શ્વેતાં ૧, ૨. ૬, ૧

ગીતા ૬, ૧૧-૧૩. શ્વેતાં ૪, ૧૦-૧૧

ગીતા ૨, ૪૦

કઠં ૨, ૫

ફેર એટલો કે અશ્વઘોષ અને સિદ્ધસેન બન્ને શ્રમણધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત એકમાત્ર ત્યાગાશ્રમના અનુગામી હોવાથી એમનું એ ચિત્ર વૈરાગ્ય અને ગૃહત્યાગ સાથે બંધ બેસે તેવું હોઈ, તેમાં યુદ્ધ અને મહાવીરના ગૃહ-ત્યાગથી ખિન્ન અને નિરાશ થયેલ સ્ત્રીઓની શોકજનિત એષ્ટાંગોનું સૂચન છે.

વસંતતિલકા છંદવાળી બીજી બત્રીશી વાંચતાં જ ભક્તામર અને કલ્યાણમંદિરનું સ્મરણ થઈ જાય છે. એમાં શબ્દવિન્યાસ, શૈલી, પ્રસાદ-ગુણ અને કલ્પનાનું કેટલુંક ૧૯સામ્ય હોવા છતાં એક તદ્વાવત ધ્યાનમાં આવે છે, અને તે એ છે કે, એ બત્રીશીમાં સિદ્ધસેનના સહજ તત્ત્વજ્ઞાનની ભિમ્બિઓ દેખા દે રહે; ત્યારે ભક્તામર અને કલ્યાણમંદિરમાં ક્યાંયે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉન્મેષ જ નથી. કલ્યાણમંદિર સિદ્ધસેનની કૃતિ હોત, તો તેમાં તેનું સદજ તત્ત્વજ્ઞાન એકાદ વાર તો આવ્યા વિના ન જ રહેત, એમ કહેવાનું મન થઈ જાય છે.

ત્રીજી બત્રીશીના આરંભમાં પુરુષોત્તમત્વની જે ભાવના મહાવીરમાં આરોપાઈ છે, તે ગીતા (અ. ૧૫) માંના પુરુષોત્તમના અને યોગ સૂત્ર (૧, ૨૪) માંના પુરુષવિશેષના વર્ણનને આભારી હોય એવી કલ્પના થાય છે.

વૈતાલીય છંદમાં એથી સ્તુતિ વાંચીએ છીએ, ત્યારે વિષયભેદ છતાં શબ્દબંધ અને રણકારની સમાનતાને લીધે કાલીદાસના (કુમાર-સંભવ સર્ગ ૪) રતિવિલાપ અને (રઘુવંશ સર્ગ ૮) અગ્નિવિલાપનું તથા અશ્વઘોષવર્ણિત (સૌંદરનંદ સર્ગ ૮) નંદના સ્ત્રીવિદ્વાતનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી.

૧૯. સરખાવો બ. ચિત્રં કિમત્ર ૨, ૮, ભક્તામર ૧૫, કલ્યાણમં. ૨૦. બ. ક્ષણેન ૨, ૨૩, કલ્યાણમં. શ્લોક ૧૧, ૧૫.

શૈલી માટે બ. ૨, ૧૫; ભક્તામાર ૨૯, કલ્યાણ મં. ૭.

કલ્પના માટે બ. ૨૭-૨૮-૨૯; બ. ૧૭-૧૮-૧૯.

૨૦. બ. ૨, ૧૯, ૨૨, ૨૫, ૩૧.

જો કે પાંચે સ્તુતિઓ એક પછી એક ક્રમથી વપાયેલ હોઈ આપણને અત્યારે સળંગ એક સ્તુતિરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે; છતાં એ દરેકનો આદિ અત જોતાં એ બધી સ્વતંત્રપણે જ બુદ્ધી બુદ્ધી રચાયેલી અને પછી જ એક સાથે ગોઠવાયેલી હોય એમ લાગે છે. પાંચમી સ્તુતિ જો કે બત્રીશશ્લોકપ્રમાણ એક નાની કૃતિ છે, છતાં તેમાં ગૃહ-સ્થાશ્રમ, ગૃહત્યાગ, કઠોર સાધના માટે વનવિહાર, થયેલ ભયંકર પરીષદો અને તે ઉપર મેળવેલો વિજય, પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્ય જ્ઞાન અને તે વડે લોકોમાં કરેલ ધર્મપ્રચાર એ મહાવીરના જીવનને લગતી બાબતોનું તદ્દન દ્રૂંકાણુમાં ક્રમિક વર્ણન હોઈ એને વાંચતાં એમ થઈ આવે છે કે જાણે મહાવીરના જીવનનું દ્રૂકમાં ચિત્ર ખેંચતું આ નાનકડું કાવ્ય જ ન હોય ?

સ્તુતિપત્રકમાં મુખ્ય વસ્તુ સ્તુતિ છે, અને સ્તુતિ એટલે અસાધારણ ગુણનું કથન. તેથી એ તો જોવાનું પ્રાપ્ત થાય જ છે કે સિદ્ધસેને પોતાના સ્તુત્ય મહાવીરની અસાધારણતા કેમ કેમ રીતે વર્ણવી છે. આ દષ્ટિએ સ્તુતિપત્રક જોતાં તેમાં વર્ણવાયેલી અસાધારણતાને મુખ્યપણે ચાર ભાગમાં વહેચી શકાય :— (૧) સંપ્રદાયસ્વીકૃત શરીરના અતિશયના વર્ણન^{૨૧} દ્વારા, (૨) જીવનમાં બન્યા તરીકે શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલી અદ્ભુત ઘટનાઓના વર્ણન દ્વારા^{૨૨}, (૩) અન્ય સંપ્રદાયો અને તેમના માન્ય આચાર્યોના અધિક્ષેપ કરી સ્વસંપ્રદાય અને તેના પ્રણેતા મહાવીરના ચડિયાતાપણાના વર્ણન દ્વારા,^{૨૩} અને (૪) આચાર, વિચાર, ભાષા, દષ્ટિ અને તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતની બાબતમાં અન્ય પ્રવાદીઓ કરતાં મહાવીરની વિશિષ્ટતાના વર્ણન દ્વારા.^{૨૪}

અગિયારમી બત્રીશી પછી ગુણવચનદ્વાત્રિંશિકા એવું નામ મુદ્રિત છે. તેમાં કેઈ રાજાની સ્તુતિ છે જાણે કે સ્તુતિકાર તે રાજાની સામે

૨૧ બા ૧, ૧૪.

૨૨ ચમરેદ્રનો પ્રસંગ ૨, ૩, સંગમનો પરીષદ ૫, ૧૮.

૨૩ બા ૧, ૫, ૬, ૭, ૧૨

૨૪. દા ૧૦ તા ૧, ૧૮-૨૪ આદિ.

૨૫૨હીને જ તેના તેજ, પરાક્રમ આદિ ગુણોનું કવિસુલભ વિવિધ કલ્પનાઓ અને અલંકારો વડે અનેક જુદા જુદા છદોમાં વર્ણન કરતા હોય, એમ એ સ્તુતિ વાંચતાં લાગે છે.

૨ સમીક્ષાત્મક — છઠ્ઠી બત્રીશીમાં આપ્તની સમીક્ષા છે, જે સમંતભદ્રની આપ્તમીમાંસા અને વિદ્યાનદીની આપ્તપરીક્ષાની યાદ આપે છે. આ ત્રણેમાં આપ્તનું નિર્ધારણ અને આપ્ત તરીકેની છેલ્લી પસંદગી સમાન હોવા છતાં ત્રણેના માર્ગમાં થોડો થોડો ફેર છે સમંતભદ્ર સાધારણ લોકમાં આપ્તત્વનાં સાધન મનાતાં બધાં જ બાહ્ય લક્ષણોનું નિરાકરણ કરી, આપ્તત્વના ખરા સાધક એકમાત્ર વીતરાગત્વને મુકરર કરે છે; અને તેવું વીતરાગપણુ બીજા કોઈમાં નથી પણ જૈન તીર્થંકરમાં છે એમ ૨૬સ્થાપે છે, અને એ સ્થાપવા એના અનેકાંત-રૂપશી શાસનનું માર્મિક રીતે વર્ણન કરતાં પોતાનું જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં ગોઠવે છે વિદ્યાનંદી જૈન અરિહંતનો આપ્ત તરીકે નિર્ધાર કરવા માટે વસ્તુ તો સમંતભદ્રની જ લે છે, પણ નૈયાયિકાદિસંમત ઈશ્વર, સાંખ્યસંમત કપિલ અને બૌદ્ધસંમત સુગતના આપ્તપણુનું તેમનાં મંતવ્યોમાં વિરોધ દર્શાવી ખંડન કરે છે, અને મીમાંસકસંમત વેદના અપોરુષેયત્વ તથા અસર્વજ્ઞવાદને પણ પ્રમાણુનિરુદ્ધ બતાવે છે. એ રીતે તે પોતાની આપ્તપરીક્ષામાં વિરોધી દર્શનોની નામનિર્દેશપૂર્વક સવિસ્તર ખંડનાત્મક સમીક્ષા કરે છે, ત્યારે સિદ્ધસેન પોતાની છઠ્ઠી બત્રીશીમાં એ જ વસ્તુ બીજી રીતે મૂકે છે. તે જુએ છે કે મહાવીરને આપ્ત તરીકે સ્વીકારવા સામે મુખ્ય આડ જૂનાને વળગી રહેવાની અને જૂનામાં સત્ત્વ જોવાની પરીક્ષાશૂન્ય શ્રદ્ધા એ છે તેથી એ પહેલાં પુરાતનપણુ એટલે શું? અને પુરાતનતા સાથે સત્યનો સબધ શો છે એની કઠોર અને તલસ્પર્શી સમાલોચના કરે ૨૭ છે. એમ કરતાં

૨૫. જુઓ શ્લો ૧૦ ૨૨.

૨૬. જુઓ આપ્તમી ૦ શ્લો ૧-૭.

૨૭. દા ૦ ત ૦ છઠ્ઠી બત્રીશી શ્લો ૧, ૫, ૮, ૧૬.

તે દુશ્મનો વધી જવાની કે નિદા થવાની કે ખીછ કોઈ પણ જાતની પરવા કર્યા સિવાય પોતાનો તર્કપ્રવાહ વહેવડાવ્યે જાય છે, અને અધી જ વસ્તુ તર્કથી પરીક્ષાપૂર્વક સ્વીકારવી કે છોડવી જોઈએ એ સૂચવી, છેવટે તર્કની કસોટીથી પોતે મહાવીરને જ આપત તરીકે સ્વીકારે છે. કાલીદાસે જૂતામા ગુણ જોવાની અને નવામા ખામી જોવાની અંધ-શ્રદ્ધાનો તર્કપૂર્વક નિષેધ કર્યો છે, પણ તે માત્ર કાવ્યને ઉદ્દેશીને અને તદ્દન ટૂંકમા જ; ત્યારે સિદ્ધસેને પુરાતનતા અને નવીનતાની સમીક્ષા કરી છે, તે બહુ વિવિધતાવાળી અને સર્વવિષયમા લાગુ પડે તેવી છે. તેથી જ અમે પહેલા કદી આવ્યા છીએ કે ‘પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્’ છ. કાલિદાસનું પદ છટ્ટી અત્રીશીમા ભાષ્યાયમાય થયેલું ભાસે છે. કાલીદાસના એ જ પદનું છેલ્લું પાદ એ જ ભાવમાં થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે પહેલી અત્રીશીમાં દેખાય ૨૮ છે.

આદમી અત્રીશીમા માત્ર પરપરાજય અને સ્વવિજયની ધ્વજાથી ચતી જલ્પકથાની સમીક્ષા છે જલ્પકથા કરનાર સહોદરવાદીઓમાં પણ કેવી શત્રુતા જામે છે, જલ્પકથા કરનારાઓમાં સત્ય અને આવેશનો તથા ત્યાગ અને કુટિલતાનો કેવો વિરોધ છે, એ કથા કરનાર વાદી વાદનો ચુક્રદો આપનાર સભાપતિનું કેવું રમકડું બની શાઓને કેવી રીતે ઉપહાસાર્પદ બનાવે છે, કલ્યાણ અને વાદના માર્ગો કેવી રીતે એક નથી, લાળ ઉગાડતી કરોડો કલહકથા કરતાં એક શાંતિકથા કેવી રીતે ચડે છે, વાદીને કેવી રીતે ઉન્નગરો કરવો પડે છે, અને તે હારજીત બન્નેમ કેવી રીતે મર્યાદા ખોઈ બેસે છે, કથાકલહને ધૂત વિદ્વાનોએ મીમાંસા જેવા સુંદર નામમાં કેવી રીતે ફેરવી નાંખ્યો છે વગેરે અનેક જાતના જલ્પકથાના દોષોનું એની સમીક્ષામા માર્મિક અને મનોરંજક^{૨૯} ઉદ્ગ્રાટન છે

૨૮. “પરપ્રણેયાલ્પમતિર્ભવાસનૈ” વ૦ ૧, ૧ “મૂઢ પરપ્રત્યયનેય-વુદ્ધિ” મારલવિકા૦ અ ૧ પ્રસ્તાવના

૨૯ બ૦ ૮, ૧, ૨, ૪, ૭, ૯, ૧૨, ૧૬, ૨૪.

૩ દાર્શનિક અને વસ્તુચર્ચાત્મક — સાતમી^{૩૦} બત્રીશીને અંતે વાદોપનિષદ એવું નામ છે જે બરાબર સાર્થક છે. કારણ કે એમાં વાદકળાના રહસ્યનું જ દ્રૂંકમાં પણ માર્મિક વર્ણન છે. સોક્રેટિસના જમાનામાં અને તે પહેલાં પણ પ્રાચીન ગ્રીકલોકોમાં વાદકળા વિકસેલી હતી. એ કળાના શિક્ષકો સોક્રીસ્ટ (Sophists) કહેવાતા અને તેઓ જુવાનોને જાહેરમાં બોલવાની અને ચર્ચા કરવાની કળા શીખવતા એ જ રીતે આર્યાવર્તમાં બ્રાહ્મણકાળના યજ્ઞવાલકોમાં મીમાંસા થતી અને ઉપનિષદકાળની બ્રહ્મપરિપદોમાં પણ મીમાંસા થતી. એ મીમાંસાથી ચર્ચા — કથાનું સ્વરૂપ ઘડાયું અને તેના વાદ, જલ્પ અને વિતંડા જેવા પ્રકારો અને તેના નિયમો ઘડાયા. એનો વિકાસ એટલે સુધી થયો કે એ વિષયનાં ખાસ શાસ્ત્રો અને ખાસ પ્રકરણો રચાયાં, જે બ્રાહ્મણ અને શ્રમણોની સપ્રદાયપ્રચાર તેમ જ વિજયની

૩૦. સાતમી બત્રીશીના પહેલા પદમાં ‘ધર્મર્થકીર્ત્યધિકૃતાનિ’ એવું પદ છે. એ જ રીતે અગિયારમી રાજપ્રશસાબત્રીશીમાં ‘મહીપાલોસીતિ’ એવું ૨૨ મું પદ છે. પ્રો. ચાકોબીની કલ્પના ધર્મકીર્તિ પછી જ સિદ્ધસેન થયા વિષેની જેણે બાણી હોય, તેને ઉપરના પદો જોઈ એવી કલ્પના થઈ આવવાનો સંભવ છે કે સિદ્ધસેને પોતાના વિપક્ષી ધર્મકીર્તિનું સૂચન તો ઉક્ત પદોથી કર્યું ન હોય? કાલીદાસના સમયનો વિચાર કરનાર કેટલાક વિદ્વાનો એના કાવ્યમાથી સ્કંદ — કુમાર, દિગ્નાગ આદિ રાજા લઈ તેને આધારે સમય વિષે અનેક કલ્પનાઓ કરે છે. કોઈ અચકારના સમય વિષેનું અનુમાન કાઢવામાં આવી ખાસ રાજવિષયક પદ્ધતિ ઘણીવાર અનુપયોગી જ નીવડે એમ તો ન જ કહી શકાય

પરંતુ અહીં એટલું જ જણાવવાનું છે કે ખીલ બલવત્તર પ્રમાણેને આધારે સમયનો નિર્ધાર થયો હોય તો જ આવી રાજપ્રયોગની દલીલને એના પોષક તરીકે મૂકી શકાય આવી દલીલથી તદ્દન સ્વતંત્રપણે સમયનો નિર્ધાર કરી શકાય નહિ. અમે ખીલ સબળ પ્રમાણોથી એ તો બતાવ્યું જ છે કે સિદ્ધસેન ધર્મકીર્તિની પહેલા થયેલ હોવા જોઈએ; તેથી ઉક્ત પદો સમય વિષેની કલ્પનામાં સહાયક થઈ શકે તેમ નથી.

ભાવનાનો પુગવો છે^{૩૧} પ્રસ્તુત બત્રીશીમાં એવા જ સાહિત્ય અને એવી ભાવનાની પ્રેરણા છે તેમાં કર્તાએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જો શોભાશાળી ફરમાનો મેળવવાં હોય, તો સભાઓમાં વાદવિવાદ કરીને જ મેળવવાં યોગ્ય છે વાદીએ સભામાં જઈ પહેલાં શું તપાસવું, પછી શું કરવું, કેવી રીતે બોલવું, કયા ગુણો ધારણ કરવા, અને કઈ બાબત જતી કરવી, વગેરે વાદકથાનાં અનેક રહસ્યો એ બત્રીશીમાં કાવ્યત્વ સાથે જોવા મળે છે.

નવમી વેદવાદ નામની બત્રીશીમાં ઉપનિષદનું અલ્પતત્ત્વ પ્રાચીન પદ્યબદ્ધ ઉપનિષદોની ઢબે અને એમના જ શબ્દોમાં મોટે ભાગે વર્ણવાયેલું છે. એમાં ખાસ કરીને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો આધાર છે; અને ક્યાંક ક્યાંક અલ્પવર્ણનવાળી પ્રસિદ્ધ ઋગ્વેદની ઋચાઓ પણ સાકળવામાં આવી છે. એ આખું વર્ણન એટલું બધું અને એવું શિષ્ય-ગર્ભિત છે કે તે કોઈ વિપક્ષી દ્વારા ખંડનદષ્ટિથી લખાયું હોય તો તેવો પણ સભવ લાગે છે, અને જો તે કોઈ શ્રદ્ધાળુ વેદાંતી દ્વારા લખાયું હોય તો તે તેના જિહ્વા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવે એમ છે.

બારમીમાં ન્યાયદર્શનનું, તેરમીમાં સાંખ્યદર્શનનું, ચૌદમીમાં વૈશેષિકદર્શનનું અને પંદરમીમાં બૌદ્ધદર્શનની શૈલ્યવાદદિ શાખાઓનું વર્ણન છે અતિ અશુદ્ધિને લીધે એમાનું વક્તવ્ય તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમજાતું નથી; છતાં ય એટલું તો લાગે જ છે કે એ બત્રીશીઓ તે તે દર્શનનું પ્રતિપાદકસરણીથી વર્ણન માત્ર કરે છે ન્યાયબત્રીશી અને વૈશેષિકબત્રીશી અનુક્રમે ગૌતમ અને કણ્વાદના સૂત્રોના અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે સાંખ્યબત્રીશી જેતાં સ્પષ્ટ લાગે છે કે એની પાછળ ઈશ્વર-કૃષ્ણની કારિકાથી જુદા ખીજા કોઈ સાંખ્ય ગ્રંથનો અભ્યાસ છે, કારણ કે ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકામાં પ્રમાણોની ૩૨-૩૩ જે સખ્યા અને પ્રલક્ષ-પ્રમાણનું જે લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે, તે ઉક્ત બત્રીશીમાં નથી

૩૧. ન્યાયદર્શન અં ૨, ૧, ૧-૩, નાગાર્જુનની વિગ્રહવ્યાવર્તની, યોગચાત્રબૂમિશાસ્ત્ર અને પ્રકરણાર્થવાચ્યા (જુઓ 'Buddhis Logic before Dinnaga' જ. રો. એ. સો. જુલાઈ ૧૯૨૯ પૃ. ૪૫૭)

૩૨-૩૩. સરખાવો ઈશ્વરકૃં ૬૧૦ ૩ અને બં ૧૩, ૫.

બૌદ્ધદર્શનનું વર્ણન જોતાં એમ લાગે છે કે એની પાછળ નાગાર્જુનની મધ્યમકકારિકા જેવા શૂન્યવાદી તથા ઉપરાંત ખીજન વિજ્ઞાનવાદી તથાનો પણ માર્મિક અભ્યાસ છે.

દશમી બત્રીશીમાં જિનોપદેશનું વર્ણન છે. એમાં સંસારના કારણભૂત આત્મ અને રૌદ્રધ્યાન તથા મોક્ષના કારણભૂત ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ વર્ણવાયેલું છે પરંતુ એ વર્ણનમાં શ્વેતાશ્વતર ૩૪ અને ગીતામા ૩૫ પ્રસિદ્ધ એવી સર્વયોગિસાધારણ યોગની સ્થાન, આસન, જપ, પ્રાણાયામ વગેરે પ્રક્રિયાનું દિગ્દર્શન છે અને ૩૬યોગસૂત્રપ્રસિદ્ધ અપર અને પર વૈરાગ્યનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ છે એ વર્ણન છે તો દૂર પળ તેમાં ઊંડાણ ધણુ ભાસે છે.

સોળમી બત્રીશી તેના છપાયેલા નામ પ્રમાણે નિયતિવાદને લગતી છે, પણ ખરી રીતે એમાં શું વસ્તુ છે એ અશુદ્ધિને લીધે ખરાખર સમજાતું નથી વળી એમાં નિયતિ શબ્દ પણ દેખાતો નથી ત્યારે ત્રીજી બત્રીશીમાં નિયતિ શબ્દ વપરાયેલો છે, છતાં એ ચાત તો નક્કી જ ભાસે છે કે, એમાં કોઈ દાર્શનિક વિષયની ચર્ચા છે અને તે બહુ ગૂઢ તથા તાર્કિક વિશ્લેષણવાળી છે.

સત્તરમીથી વીસમી સુધીની ચાર બત્રીશીઓ અતિ અશુદ્ધ હોઈ પૂરેપૂરી અને યથાર્થ રીતે સમજવી તદ્દન મુશ્કેલ છે. છતાં એ ચારે જૈનદર્શનને લગતી છે એ બાબત કશી શંકા રહેતી નથી સત્તરમી અને અઠારમી પછી કાંઈ નામ છપાયેલ નથી, ત્યારે ઓગણીશમી પછી દષ્ટિપ્રબોધ અને વીસમી પછી નિશ્ચયદ્વાત્રિશિકા નામ છપાયેલું છે. વારંવાર અને બહુ પરિશ્રમપૂર્વક જોવાથી એ બત્રીશીઓ વિષે જે કાંઈ ખ્યાલ આવ્યો છે તેનું ટૂંક તારણ આ પ્રમાણે છે - સત્તરમી બત્રીશીમાં આસ્રવ અને સવર એ જૈન પારિભાષિક શબ્દો આવે છે જાણે એમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી આસ્રવ તેમજ સંવર તત્ત્વનું નિરૂપણ

૩૪. બા. ૧૦, ૨૩ ૨૪.

૩૫. યોગદર્શન ૧, ૧૫-૧૬ ચરોવિજયજીની વૃત્તિ સાથે બા. ૧, ૨૧.

૩૬. બા. ૩, ૮.

કરાતુ હોય એમ લાગે છે. સંસારના કારણનું અને મોક્ષના ઉપાયનું નિરૂપણ એ જ એ બીજીશીનો વિષય લાગે છે

આર્યો — શ્રેષ્ઠમતિ પુરુષો દોષોને છાંડે છે, ત્યારે પૃથગ્જનો — સાધારણ માણસો ધર આદિ (સગા પરિવાર) ને છાંડી નીકળી જાય છે. પરંતુ પરોપકારમય પુરુષો તો એ બંનેનું અનુસરણ કરે છે. (૧૬) આ ઉક્તિમાં કર્તાએ વ્યવહાર અને નિશ્ચય બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સમન્વય કરેલો લાગે છે

કર્મનું સમાન કે અસમાન ફળ જે નિમિત્તના સંબંધને આભારી છે, તે નિમિત્તનું જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ કારણ કે વસ્તુ જાણનાર પત્રીથી સતાપ પામતો નથી જીવ મનથી જ વિષયોને ભોગવે છે અને મનથી જ ત્યજે છે. એમ હોવાથી કર્મનું નિમિત્ત શરીરમાં છે કે બહાર છે, બહુ છે કે થોડું છે એ શી રીતે જાણી શકાય? (૧૭-૧૮) આમ કહી અંતકર્તા “મન એવ મનુષ્યાણા કારણ બન્ધમોક્ષયો.” એ સિદ્ધાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતા હોય એમ લાગે છે.

મમત્વથી અહ કાર નહિ પણ અહંકારથી તો મમતા માનવામાં આવે છે કારણ કે સંકલ્પ-અહંકાર વિના મમતા સંભવતી જ નથી; તેથી અહ કારમાં જ અશિવ-દુષ્ટનું મૂળ છે (૧૯) આમ કહી સિદ્ધ-સેન અહ કારને જ બધા દોષોનું મૂળ સૂચવે છે અને તેના નિવારણના ઉપાય તરીકેની ‘નાહમસ્મીતિ’ હું નથી જ એવી બૌદ્ધભાવનાને લઈ, તેને જૈનદષ્ટિએ અપનાવતા કહે છે કે, એ ભાવનાને અભાવ અને ભાવ-રૂપે સ્વીકારવામાં આવે છે આમ કહી કર્તા સુખદુષ્ટનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે તે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેની સમ્મિશ્રિતભાવે સાર્થકતા અપાવતાં કહે છે કે, જેમ રોગનું માત્ર જ્ઞાન એ રોગની શાંતિ કરી નથી શકતું, તેમ આચરણશૂન્ય જ્ઞાન વિષે પણ સમજવું x x x x (૨૦)

અદારમી બીજીશીમાં અનુશાસન-તાલીમ કરતી વખતે કેટકેટલી બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ એ જણાવવા સિદ્ધસેને દેશ, કાળ, પરપરા આચાર, ઉમર અને પ્રકૃતિ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. (૧)

એમણે શાસન કરનારમાં કેટલા ગુણો હોવા જોઈએ એ જણાવતાં કહ્યું છે કે જેનામાં અદર અને બહારની શુદ્ધિ હોય, સૌમ્યતા હોય, જેમાં તેજ અને કુરુણા બંને હોય, જે પોતાના અને પારકા પ્રયોજનને જણાવવા ઉપરાંત વાક્ષપટુ હોય, તેમજ જેણે આત્મા ઉપર કાબૂ મેળવ્યો હોય તે જ શાસક થઈ શકે. (૨)

એમણે શૈક્ષ - ઉમેદવારના પ્રકારો બતાવતાં કહ્યું છે કે, કોઈ આપો-આપ ઉત્પન્ન થયેલ સંદેહવાળો હોય છે, તો કોઈ ખીજના પ્રયત્નથી સંદેહવાળો હોય છે. કોઈમાં ગ્રંથ-શબ્દ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે, તો કોઈમાં અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે. ત્યારે ખીજ કોઈમાં ગ્રંથ અને અર્થ બંને ધારણ કરવાની શક્તિ હોય છે xxx(૫)

આચારનુ વર્ણન કરતાં તે કહે છે કે શિષ્યોના આચાર તેમના પ્રયોજન પ્રમાણે અનેક પ્રકારના છે xxx(૬) ત્યારબાદ આવતા ગીતાર્થ અને આસેવનપરિહાર એ શબ્દો (૧૪-૧૫) ખાસ જૈન પરંપરાના જ બોધક છે

૧૯ મી બત્રીશીમા જૈનદર્શનપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રનો મોક્ષમાર્ગ તરીકે પ્રથમ નિર્દેશ છે (૧) પછી ઝીણી જ્ઞાનમીમાસા છે દ્રવ્ય-મીમાસા પણ એમાં પ્રસંગે આવી છે, જેમાં જૈનશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છ દ્રવ્યોમાંથી છેવટે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે જ દ્રવ્યોના અસ્તિત્વ ઉપર ભાર મુકાયો હોય એવું આપાતત ભાન થાય છે. (૨૪-૨૬) એમાં દ્રવ્યપર્યાય, વ્યજનપર્યાય, સકલાદેશ, વિકલાદેશ (૩૧) એ પારિભાષિક જૈન શબ્દો છે જ.

વીસમી બત્રીશીમાં મહાવીરનું શાસન કેવું છે એ જણાવતાં સિદ્ધસેન કહે છે કે, “જેમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય તેમજ, ઉત્પાદ, વ્યય અને ક્રૌંવ્યનું નિરૂપણ હોય, તે બધું વર્ધમાનનું જ શાસન છે (૧)

એમાં એમણે વિવાદ કરતા વાદીઓને અનુલક્ષી કહ્યું છે કે, “બધા વાદીઓના વક્તવ્યવિષયમાં પ્રમાણો પ્રવર્તે તો છે જ. છતાં એ આપડા નામ અને આશયભેદથી વિવાદ કર્યા કરે છે.” (૪)

એમણે દોષોની શાંતિના ઉપાયો જણાવતાં કહ્યું છે કે, “જે જ્ઞાન અથવા આચારથી દોષો ટળે, તે તેઓની શાંતિના ઉપાયો છે xxx(૬)

બાંધાવાના અને છૂટવાના પ્રકારો જણાવતાં તેઓ કહે છે કે, સસારનાં અને મોક્ષની પ્રાપ્તિનાં નિમિત્તો સરખાં જ છે, ઓછાં કે વધારાં નથી

(૭) એમાં સન્મતિ ત્રીજું કાંડ ગા. ૪૮-૪૯ ના જેવો જ બૌદ્ધ, સામ્ય અને કણ્વાદ મતનો નિર્દેશ છે. (૧૨) એમાં સકલાદેશ અને વિકલાદેશ શબ્દો પણ આવે છે જ.

આવીશમી દ્વાત્રિશિકામાં પ્રમાણની ચર્ચા શરૂ કરી છેવટે તેમાં પરાર્થાનુમાનની જ ચર્ચા લખાવેલી છે તેમાં જૈન દષ્ટિએ પક્ષ, સામ્ય, હેનુ, દષ્ટાંત, હેવાભાસ વગેરેનાં લક્ષણો છે અને છેવટે તેમાં નયવાદ અને અનેકાંતવાદ વચ્ચેનું અંતર બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે એ ત્રય જૈનન્યાયનો અભ્યાસ કરવા માટે રચાયેલોય એમ લાગે છે એ ત્રય ગૂજરાતી વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે જુદો પણ પ્રકાશિત^{૩૭} થયેલો છે.

એકંદર લખ્ય બત્રીશીઓમાં અનેક સ્થળે એવા વિચારો છે કે જે સન્મતિક^{૩૮} સાથે બરાબર^{૩૯} મળે છે.

સુખલાલ અને બેચરદાસ

૩૭ જૈન સાહિત્યસંશોધક ખડ ૩ અક પહેલો.

૩૮. દા ત —

બત્રીશી	સન્મતિ
૧, ૨૦	૩, ૫૦
૩, ૮	૩, ૫૩
૬, ૨૮	૩, ૬૫
૧, ૨૯ અને ૧, ૨૭	૩, ૬૮

સન્મતિ પ્રકરણ

પ્રથમ કાંડ

અસાધારણ ગુણોના કથન વડે શાસનની સ્તુતિ કરવારૂપ મ ગલ —

સિદ્ધ સિદ્ધત્યાગ ઠાળમળોવમસુહ ઉવંગયાળ ।

કુસમયવિસાસણ સાસણ જિણાળ ભવજિણાળ ॥૧॥

ભવ — રાગદ્વેષના જીતનાર જિનોનુ અર્થાત્ અરિહંતોનુ શાસન — દ્વાદશાંગ શાસ્ત્રસિદ્ધ અર્થાત્ પોતાના ગુણુથી જ પ્રતિષ્ઠિત છે કેમકે તે અબાધિત અર્થોનું સ્થાન — પ્રતિપાદક છે. પાસે આવેલાઓને અર્થાત્ શરણાથીઓને તે સર્વોત્તમ સુખકારક છે અને એકાંતવાદરૂપ મિથ્યા મતોનુ નિરાકરણ કરનારું છે [૧]

અહીં શાસનના ચાર અસાધારણ ગુણો કહેવામાં આવ્યા છે : ૧. ગુણુસિદ્ધતા, ૨ યથાર્થવસ્તુપ્રતિપાદકતા, ૩ શરણાથીને સુખપ્રદાન અને ૪. મિથ્યા મતોનુ નિવારકપણું. [૧]

ઉદ્દેશ જણાવવાપૂર્વક પ્રકરણ રચવાની પ્રતિજ્ઞા —

સમયપરમત્યવિત્થરવિહાડજળપજ્જુવાસણસયન્નો ।

આગમમલારહિયઓ જહ હોઈ તમત્યમુન્નેસુ ॥ ૨ ॥

આગમને સમજવામાં ગળિયા બળદ જેવા સુસ્ત મનવાળો પાણુ, જે અર્થનુ પ્રતિપાદન કરવાથી શાસ્ત્રના વાસ્તવિક પદાર્થોને વિસ્તારથી પ્રકાશિત કરનાર શાસ્ત્રજ્ઞ લોકોની ઉપાસના કરવા માટે તત્પર થાય, તે અર્થનુ હું પ્રતિપાદન કરીશ. [૨]

પ્રથમકર પોતાની રચનોનો ઉદ્દેશ જણાવતા કહે છે કે, કેટલાકને આગમોનો અભ્યાસ કરવામા રસ નથી પડતો, અને તેથી તેઓ તે

તરફ આકર્ષાતા નથી એવાઓ પણ શાસ્ત્રીય રહસ્યને પ્રકાશિત કરનાર વિશેષજ્ઞ શ્રુતધરોની ઉપાસના કરવા, અને તેમ કરી તેમનાં વક્તવ્યોને સમજવા લલચાય, તે માટે પ્રસ્તુત પ્રકરણ રચવામાં આવે છે. [૨]

પ્રકરણના પ્રતિપાદ્ય-મુખ્ય વિષયનો નિર્દેશ —

તિત્થયરવયણસગહ-વિસેસપત્થારમૂલવાગરણી ।

દવ્યટ્ઠિઓ ય પજ્જવણઓ ય સેસા વિયપ્પા સિ ॥ ૩ ॥

તીર્થંકરોનાં વચનોના સામાન્ય અને વિશેષરૂપ રાશિઓના મૂળ પ્રતિપાદક દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય છે. બાકીના બધા એ બેના જ ભેદો છે. [૩]

અહીં ત્રણ બાબતો સૂચવવામાં આવી છે: ૧ ગ્રંથનો મુખ્ય વિષય; ૨ અન્ય નયોનો મુખ્ય નયોમાં સમાવેશ; અને ૩. મુખ્ય નયોનું સ્વરૂપ

આખા ગ્રંથમાં છૂટા છૂટા અનેક વિષયો ચર્ચેલા છે, પણ તે પ્રસંગવશાત્ મુખ્ય પ્રતિપાદન તો અનેકાંત દષ્ટિનું જ છે.

અનેકાંતનું સ્પષ્ટીકરણ નયોના નિરૂપણથી જ થઈ શકે નયો અનેક છે પણ એ બધાનો સમાસ ટૂંકમાં બે નયોમાં થઈ જાય છે એ જ બે નયો મુખ્ય છે. તે ૧ દ્રવ્યાસ્તિક, અને ૨. પર્યાયાસ્તિક.

દ્રવ્યાસ્તિક નય એટલે અભેદગામી દષ્ટિ, અને પર્યાયાસ્તિક નય એટલે ભેદગામી દષ્ટિ. મનુષ્ય કાંઈ પણ વિચારે અગર બોલે છે, ત્યારે કા તો અભેદ બાબતુ ઢળીને અને કાં તો ભેદ બાબતુ ઢળીને અભેદ બાબતુ ઢળી કરવામાં આવેલા વિચારો અને તે વડે પ્રતિપાદન કરેલી વસ્તુઓ સંગ્રહ — સામાન્ય કહેવાય છે ભેદ બાબતુ ઢળી કરવામાં આવેલા વિચારો અને તે વડે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલી વસ્તુઓ વિશેષ કહેવાય છે અવાંતર દષ્ટિએ સામાન્ય અને વિશેષના ચડતા ઊતરતા ગમે તેટલા વર્ગો પાડવામાં આવે, છતાં એ બધા વર્ગો ટૂંકમાં બે રાશિમાં સમાઈ

જાય છે. તે જ એ રાશિ અનુક્રમે સંગ્રહપ્રસ્તાર અને વિશેષપ્રસ્તાર છે. શાસ્ત્રનાં વચનો મુખ્યપણે એ એ જ રાશિમાં આવી જાય છે, કેમ કે, કેટલાંક સામાન્યબોધક હોય છે અને કેટલાંક વિશેષબોધક હોય છે. એ ઉભય રાશિમાં સમાઈ જતાં બધાં શાસ્ત્રીય વચનોની પ્રેરક દૃષ્ટિ પણ મુખ્યપણે એ છે. ૧. સામાન્ય વચનરાશિની પ્રેરક જે અભેદગામી દૃષ્ટિ, તે દ્રવ્યાસ્તિક નય, અને ૨ વિશેષ વચનરાશિની પ્રેરક જે ભેદગામી દૃષ્ટિ, તે પર્યાયાસ્તિક નય આ બે નયો જ સમગ્ર વિચાર અથવા વિચારજનિત સમગ્ર શાસ્ત્રવાક્યના આધારભૂત હોવાથી, તેમને શાસ્ત્રના મૂળ વક્તા કહેલ છે. એ બે નયોનું નિષ્પણ અને તેના સમન્વયમાં જ અનેકાંતવાદનું પર્યાવસાન હોવાથી, અનેકાંતવાદના નિષ્પણ માટે પહેલાં આધારરૂપે એ બે નયોની જ ચર્ચા અહીં ઉપાડવામાં આવી છે. [૩]

દ્રવ્યાસ્તિક નયના ભેદો —

દવ્વટ્ટિયનયપયડી સુદ્ધા સગહપરૂવણાવિસઓ ।

પઢિરૂવે પુણ વયણત્યનિચ્છઓ તસ્સ વવહારો ॥ ૪ ॥

૧ દ્રવ્યાસ્તિક નયની શુદ્ધ પ્રકૃતિ એ સંગ્રહની પ્રરૂપણાનો વિષય છે; અને વસ્તુદીઠ થનાર શબ્દાર્થનિશ્ચય એ તે સંગ્રહનો વ્યવહાર છે. [૪]

અહીં બે વાતો કહેવામાં આવી છે ૧ દ્રવ્યાસ્તિકના ભેદો, અને ૨. તેમનો પરસ્પર સબંધ નૈગમને બાદ કરતાં બાકીના છમાથી સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ પહેલાં બે નય દ્રવ્યાસ્તિક નયના ભેદો છે

જગત એ કાંઈ કાંઈ પણ જાતના એકથ વિનાનું માત્ર છૂટા છૂટા અકોડાની પેઠે ભેદરૂપ નથી, તેમ જ જરા પણ ભેદનો સ્પર્શ

૧. પ્રસ્તુત ૪, ૫ અને ૬ ગાથા સાથે વિશેષાવશ્યક લાખ્યની ૭૫મી ગાથા સરખાવો.

ન હોય તેવું અખંડ અભેદરૂપ પણ નથી, પરંતુ એમાં ભેદ અને અભેદ બન્ને અનુભવાય છે જ્યારે દષ્ટિ વસ્તુઓના પરસ્પર ભેદને મૂકી કેવળ તેમના અભેદને અવલંબી પ્રવર્તે છે, ત્યારે તેને બધુએ કેવળ સત્ત્વર ભાસે છે સત્ત્વાહક દષ્ટિ ગમે તેટલી વિશાળ હોય, છતાં એવું મૂકવું આદિ લોકવ્યવહાર તો ભેદને જ આભારી છે. તેથી જ્યારે કાંઈ પણ વ્યવહાર કરવાનો હોય છે, ત્યારે દષ્ટિ કાંઈક ભેદ તરફ ઢળે છે, અને પ્રથમ ગ્રહણ કરેલ સત્ત્વર અખંડ તત્ત્વના પ્રયોગન પ્રમાણે જીવ, અજીવ આદિ ભેદોને અવલંબે છે અહીં સત્ત્વર તત્ત્વને અખંડ પણ ગ્રહણ કરનાર પ્રથમ દષ્ટિ તે સંગ્રહ નય છે, અને તે જ શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિક નય છે; અને સત્તાને જીવ, અજીવ આદિરૂપે ખડિત કરી, તે દ્વારા વ્યવહાર ચલાવવા મથતી પરિમિત અભેદસ્પર્શી બીજી દષ્ટિ એ વ્યવહાર નય છે. વ્યવહાર એ પરિમિત હોવાથી અપરિમિત સંગ્રહનો જ અંશ છે. તેથી જો કે તે શુદ્ધ દ્રવ્યાસ્તિકનો એક પરિમિત ખંડ છે, છતાં સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ બન્ને દ્રવ્યાસ્તિક નયના અનુક્રમે શુદ્ધઅપરિમિત અને અશુદ્ધપરિમિત અશો કહી શકાય. [૪]

ઋણસૂત્રના ભેદો —

મૂળણિમેળ પજ્જવણયસ્સ ઉજ્જુસુયવયણવિચ્છેદો ।

તસ્સ ઉ સદ્દાઈઆ સાહપસાહા સુહુમમેયા ॥ ૫ ॥

ઋણસૂત્ર નયનો અર્થાત્ તદનુસરી જે વચનવિભાગ, એ પર્યાયનયનો મૂળ આધાર છે, અને શબ્દ આદિ નયો તો તે ઋણસૂત્રની જ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ ભેદવાળી શાખા-અશાખા છે [૫]

અહીં પણ બે વાતો કહી છે : ૧ પર્યાયાસ્તિકના ભેદો, અને ૨. તેમનો પરસ્પર સમ્બંધ. સંગ્રહ અને વ્યવહાર પછીના ઋણસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂદ્ધ અને એવંજૂત એ ચાર નયોને પર્યાયાસ્તિકના ભેદો કહ્યા છે.

કોઈ પણ સામાન્ય તત્ત્વનો અનાંતર જાતિ કે ગુણ આદિની વિશેષતાઓથી વિભાગ કરવામા આવે, છતાં જ્યાં સુધી એ વિભાગમાં કાળકૃત ભેદનું તત્ત્વ ન આવે, ત્યાં સુધીના એ અધા વિભાગો વ્યવહાર નયની ક્રોટિમાં મૂકવામા આવે છે. કાળકૃત ભેદને અવલંબી વસ્તુવિભાગ શરૂ થતાં જ ઋજુસૂત્ર નય માનવામાં આવે છે, અને ત્યાંથી જ પર્યાયાસ્તિક નયનો પ્રારંભ લેખાય છે. તેથી જ અહીં ઋજુસૂત્ર નયને પર્યાયાસ્તિક નયનો મૂળ આધાર કહ્યો છે. પછીના શબ્દ આદિ જે ત્રણ નયો છે, તે જો કે સીધી રીતે ઋજુસૂત્ર નયને અવલંબી ચાલતા હોવાથી તેના જ ભેદો છે, છતાં ઋજુસૂત્ર આદિ ચારે નયોને પર્યાયાસ્તિકના પ્રકારે લેખી શકાય. જે દષ્ટિ તત્ત્વને દ્રક્ત વર્તમાન કાળ પૂરતું જ સ્વીકારે છે અને ભૂત તથા ભવિષ્ય કાળને કાર્યના અસાધક માની તેમનો સ્વીકાર નથી કરતી, તે ક્ષણિક દષ્ટિ ઋજુસૂત્ર નય કહેવાય છે. એ દષ્ટિએ માનેલ વર્તમાનકાલીન તત્ત્વમાં પણ જે દષ્ટિ લિંગ અને પુરુષ આદિ ભેદ ભેદ કહે છે, તે શબ્દનય. શબ્દનયે માનેલ સમાન લિંગ વચન આદિવાળા અનેક શબ્દોના એક અર્થમાં વ્યુત્પત્તિભેદે—પર્યાયભેદે જે દષ્ટિ અર્થભેદ કહે છે, તે સમભિરૂઢ નય. સમભિરૂઢ સ્વીકારેલ એક પર્યાયશબ્દના એક અર્થમાં પણ જે દષ્ટિ ક્રિયાકાળ પૂરતું જ અર્થતત્ત્વ સ્વીકારે છે અને ક્રિયાશત્ય કાળમાં નહિ, તે એવભૂત નય કહેવાય છે આ રીતે ઉક્ત ચારે નયોનું સ્વરૂપ હોવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શબ્દ આદિ ત્રણ નયો માત્ર વર્તમાનકાળસ્પર્શી ઋજુસૂત્ર નય ઉપર ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ વિશેષતાઓને લઈ ચાલે છે, અને તેથી તેઓ તેનો જ વિસ્તાર છે ઋજુસૂત્ર નય એક વૃક્ષ જેવો છે, અને શબ્દનય તેની શાખા—કાળ છે. સમભિરૂઢ તેની પ્રશાખા—કાળખી છે અને એવભૂત એ તેની પ્રતિશાખા—કાળખું છે [૫]

નિક્ષેપોમાં નયયોજના —

નામ ઠવણા દવિએત્તિ એસ દવ્વદ્વિયસ્સ નિક્કલેવો ।

માવો ઉ પજ્જવદ્વિઅસ્સ પરૂવણા એસ પરમત્થો ॥ ૬ ॥

નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ દ્રવ્યાસ્તિકના નિક્ષેપ છે; અને ભાવ તો પર્યાયાસ્તિક નયની પ્રરૂપણા છે. એ જ પરમાર્થ છે. [૬]

અહીં નિક્ષેપના અવશ્ય સંભવતા પ્રકારો અને તેમાં નયનો વિભાગ એ બે બાબત જણાવી છે નિક્ષેપના ઓછામાં ઓછા જે ચાર પ્રકારો સર્વત્ર સંભવે છે અને કરવામાં આવે છે, તે જ અહીં ગણાવ્યા છે. કોઈ પણ સાર્થક શબ્દનો અર્થ વિચારવો હોય, ત્યારે તે ઓછામાં ઓછો ચાર પ્રકારનો જ મળી આવે છે. તે પ્રકારો, શબ્દવાચ્ય અર્થ-સામાન્યતા નિક્ષેપો^૧ - વિભાગો કહેવાય છે જે નામમાત્રથી રાખ્ત હોય, તે નામરાખ્ત, જે રાખ્તનું ચિત્ર કે ખીણ કોઈ પ્રતિકૃતિ હોય, તે સ્થાપના રાખ્ત, જે આગળ જતાં રાખ્ત થનાર હોય અગર જે હમણું નહિ

૧. શબ્દનો અર્થ કરવામાં ગરબડ ન થાય અને વક્તાનો અભિપ્રાય શો છે એ ખરાબર સમજાય, એવી ભાવનામાથી નિયુક્તિકારોના સમયમાં નિક્ષેપનો વિચાર સ્પષ્ટપણે શાસ્ત્રમાં ચૂંથવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ શબ્દ કે વાક્યનો અર્થ કરતી વખતે તે શબ્દના જેટલા અર્થવિભાગ સભવી શકતા હોય તે જણાવી, તેમાથી પ્રસ્તુતમા વક્તાનો કયો અર્થ વિવક્ષિત છે અને કયો અર્થ સગત છે એ નક્કી કરવું, એમાં જ નિક્ષેપવિષયક વિચારસરણીની ઉપયોગિતા છે દાખલા તરીકે જીવના ગુણો જ્ઞાન વગેરે છે એવું વાક્ય હોય; તેમાં સદેહ થાય કે જીવશબ્દથી અહીં શું કહેવાનું છે? ત્યારે વિચારક જણાવે છે કે, અહીં જીવ નામની કોઈ વ્યક્તિ, જીવની સ્થાપના કે દ્રવ્યજીવ વિવક્ષિત નથી, પણ ચૈતન્ય ધારણ કરનાર તત્ત્વ અર્થાત્ ભાવજીવ જ વિવક્ષિત છે. અને તે જ પ્રસ્તુત વાક્યમા સગત છે. આ રીતે દરેક શબ્દના અર્થ વિષે ગોઠાણો જાણે થતાં નિક્ષેપવાદી સ્પષ્ટપણે વિવક્ષિત અર્થ જણાવી ગોઠાણો દૂર કરી શકે છે, એ જ નિક્ષેપના વિચારની ઉપયોગિતા છે. અનેકાર્થક શબ્દ આવે ત્યાં વિવક્ષિત અર્થનો નિર્ણય કરવાના ધણા ઉપાયો અસ્રકાર-શાસ્ત્રમા ખતાવેલા છે, પણ જેન નિયુક્તિયથો સિવાય કોઈ પણ વૈદિક કે ઔદ્ધ અથમાં નિક્ષેપ જેવી વિચારસરણી નેવામા આવી નથી.

પણ પ્રથમ રાજ હોય, તે દ્રવ્યરાજ; અને જે હમણાં રાજપદ અનુભવતો હોય, તે ભાવરાજ. રાજ શબ્દાર્થના આ ચાર નિક્ષેપો થયા.

તેમાં પહેલા ત્રણ નિક્ષેપોમાં કોઈ ને કોઈ જાતનો અભેદ - દ્રવ્ય હોવાથી તે ત્રણે દ્રવ્યાસ્તિક નયના વિષય મનાય છે; અને ભાવનિક્ષેપમાં ભેદ - પર્યાય હોવાથી તે પર્યાયાસ્તિક નયનો વિષય મનાય છે જેનું નામ રાજ હોય, તે વ્યક્તિને જોઈ લોકો તેના નામ સાથે તેનો અભેદ કરી કહે છે કે, ‘આ રાજ છે’; તે જ રીતે ચિત્ર જોઈ તેની સાથે અસલી રાજનો અભેદ કરી લોકો ચિત્રને ઉદ્દેશી બોલે છે કે, ‘આ રાજ છે’, એ જ પ્રમાણે વર્તમાનમાં રાજ ન હોવા છતાં ભૂત અને ભાવિનો વર્તમાન સાથે અભેદ કરી લોકો ભૂત અને ભાવી રાજનો જોઈ કહે છે કે, ‘આ રાજ છે’ આ ત્રણે સ્થળે અભેદનો વિચાર પ્રધાન છે, પણ ભાવનિક્ષેપમાં તેમ નથી. એમાં તો વર્તમાનમાં રાજપદનો અનુભવ કરવાની વિશેષતાને લીધે ભેદ જ મુખ્ય છે. તેથી ચાર નિક્ષેપોમાં ઉપર પ્રમાણે નયનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે [૬]

અન્ને નયોનો વિષય એકમેકથી જુદો નથી જ એવી ચર્ચાનો ઉપક્રમ વચનપ્રકારોમાં નયયોજના —

પજ્જવણિસ્સામણ્ણ વયણ દવઢ્ઠિયસ્સ ‘અત્થિ’ ત્તિ ।

અવસેસો વયણવિહી પજ્જવભયણા સપહિવક્ખો ॥ ૭ ॥

‘પર્યાય - વિશેષથી તદ્દન મુક્ત એવા સામાન્યનું પ્રતિપાદક જે અસ્તિ - ‘છે’ એવું વચન, તે દ્રવ્યાસ્તિક નયનું અર્થાત્ તે નયને આશ્રિત છે. બાકીના બધા વચનપ્રકારો પર્યાયનો સ્પર્શ કરતા હોવાથી પ્રતિપક્ષસહિત અર્થાત્ દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક બન્ને નયને આશ્રિત છે. [૭]

સંગ્રહ અને વિશેષરૂપે બે પ્રસ્તારમાં વહેંચી નાંખેલ શાસ્ત્રીય અને લૌકિક વાક્યોમાં નય ઉતારી એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે,

કયા પ્રકારનું વાક્ય કયા નયનો વિષય હોઈ શકે. જેમાં કોઈ પણ જાતનો વિશેષ, પરિમિતતા, ખંડ કે વિભાગ નથી, એવું સ્તુત્યમાન્ય તે જ મહાવ્યાપક સામાન્ય છે. તેવા સામાન્ય અગર તેના વિચારનું પ્રતિપાદક જે ‘અગ્નિ’ કે તેના જેવા ‘સત્’ ઇત્યાદિ વચનો છે, તે બધાં દ્રવ્યાર્થિક નયનાં વચનો સમજવાં એ સિવાયનાં હવ, અહવ, મુક્ત, સંસારી, પરમાત્મ, ચંદ્ર, ગુણુ આદિ બીજાં જે વચનો છે, તે બધા કોઈ ને કોઈ પ્રકારનાં મર્યાદિત સામાન્યના જ બોધક હોવાથી, તેમના અર્થમાં વિશેષનો, વિભાગનો, ખંડનો કે ભેદનો સ્પર્શ આવી જ જાય છે તેથી તેઓ માત્ર દ્રવ્યાસ્તિકનયાવલંબી ન કહેવાતાં દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાસ્તિક ઉભયનયાવલંબી છે કારણ કે તેમના પ્રતિપાદક હવત્વ આદિ અર્થ અમુક રીતે સામાન્ય હોવા છતાં પણ પોતા કરતા વિસ્તૃત સામાન્યનો એક વિભાગ જ છે.

અહીં એક વાત સમજી લેવી ઘટે કે ‘અસ્તિ’ વગેરે મહાવ્યાપક સામાન્યવાચી વચનો માત્ર દ્રવ્યાસ્તિકનયાવલંબી છે, તેમ કોઈનું પણ સામાન્ય ન બની શકે એવા છેલ્લા અવિભાજ્ય વિશેષનું વાચક વચન પણ માત્ર પર્યાયાસ્તિકનયાવલંબી છે. મધ્યવર્તી બધા જ વચનો સામાન્યરૂપ વિશેષનાં પ્રતિપાદક હોવાથી ઉભયનયાશ્રિત છે [૭]

એક નયના વિષયમાં બીજા નયના પ્રવેશનું સ્વરૂપ —

પજ્જવણયવોક્કત વત્થુ દવ્વદ્વિયસ્સ વયણિજ્જ ।

જાવ દવિઓવઓગો અપચ્છિમવિયપ્પનિવ્વયણો ॥ ૮ ॥

જેની પછી વિકલ્પજ્ઞાન અને વચનવ્યવહાર નથી એવો અર્થાત્ છેલ્લામાં છેલ્લો દ્રવ્યઉપયોગ — સામાન્ય બોધ જ્યાં સુધી પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધીની વસ્તુ દ્રવ્યાસ્તિક નયની વાચ્ય છે; અને તે પર્યાયાસ્તિક નય વડે આકાંત છે. [૮]

જેમાં પર્યાયાસ્તિક નયનો પ્રવેશ સભવે છે એવી દ્રવ્યાસ્તિક નયના વિષયની મર્યાદા અહીં બતાવવામાં આવી છે. જ્યાં જ્યાં

સામાન્યબુદ્ધિ થાય, તે બધા દ્રવ્યાસ્તિકના વિષયો છે ઉપાન્ત્ય વિશેષથી માંડી અનુક્રમે ચડતા ચડતાં સર્વવ્યાપક સત્તા - સામાન્ય સુધી સામાન્ય ઉપયોગ થતો હોવાથી, તે બધો વિષય દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય છે. અને એ જ બધો વિષય પર્યાયાક્રાંત હોવાથી પર્યાયાસ્તિક નયનો પણ ગ્રાહ્ય અને છે અર્થાત્ અંતિમ વિશેષ સિવાયની બધી વસ્તુઓ દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય છે. કારણ કે તે બધામા સામાન્ય ઉપયોગ પ્રવર્તે છે, તે છતાં એ બધી વસ્તુઓ વિષે પર્યાય નયની પણ ગતિ છે કારણ કે, દ્રવ્યાસ્તિક નયે જે જે વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણી હોય, તે જ વસ્તુને પર્યાયાસ્તિક નય વિશેષરૂપે જાણતો હોવાથી, દ્રવ્યાસ્તિકનો બધો વિષય પર્યાયાસ્તિકનો વિષય અને છે જ. પરંતુ પર્યાયાસ્તિક નયની બાબતમા એમ નથી; કારણ કે બીજા બધા વિષયોમા ઉભય નયની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં એક વિષય એવો છે કે જ્યાં ફક્ત પર્યાય નય પ્રવર્તે છે તે વિષય એટલે અંતિમ વિશેષ. અંતિમ વિશેષમા સામાન્ય ઉપયોગ ન જ સંભવે, પણ પર્યાયબુદ્ધિ તો થાય જ. તેથી અંતિમ વિશેષ સિવાયના બધા વિષયો ઉભયનયસાધારણ છે. [૮]

અન્ને નયના વિષયના મિશ્રિતપણાની ચર્ચાનો ઉપસંહાર—

દન્વદ્વિઓ ત્તિ તમ્હા નત્થિ જઓ નિયમ સુદ્ધજાઈઓ ।

જ ય પજ્જવદ્વિઓ જામ કોઈ મયણાય ડ વિસેસો ॥ ૯ ॥

તેથી દ્રવ્યાસ્તિક નય નિયમે કરી વિશુદ્ધજાતીય અર્થાત્ વિરોધી નયના વિષયરૂપશબ્દો મુક્ત નથી જ. તે જ રીતે કોઈ પર્યાયાસ્તિક નય પણ વિશુદ્ધજાતીય નથી વિવક્ષાને લીધે જ અન્નેનો ભેદ છે. [૯]

દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક એવા નયના બે ભાગો પાડવાથી અને તેમનો સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપે વિષયવિવેક કરવાથી એમ જણાવાનો સંભવ છે કે, ઉક્ત બે નયો અને તેમના વિષયોને કશે જ

સંબંધ નથી, તે સભવ દૂર કરી વસ્તુસ્થિતિ અહીં સ્પષ્ટ કરી છે. ખરી રીતે કોઈ સામાન્ય વિશેષ વિનાનું અને કોઈ વિશેષ સામાન્ય વિનાનું હોતું જ નથી, પરંતુ એક જ વસ્તુ કોઈ અપેક્ષાએ સામાન્ય તો બીજી અપેક્ષાએ વિશેષ રૂપ હોય છે તેથી દ્રવ્યાસ્તિક નયનો વિષય પર્યાયાસ્તિક નયના વિષયસ્પર્શથી અને પર્યાયાસ્તિક નયનો વિષય દ્રવ્યાસ્તિક નયના વિષયસ્પર્શથી મુક્ત ન જ હોઈ શકે એવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં એ નયોનો જે ભેદ કરવામા આવે છે, તેનું તાત્પર્ય વિષયના ગૌણ-પ્રધાન ભાવમા જ છે. જ્યારે વિશેષ રૂપને ગૌણ રાખી મુખ્યપણે સામાન્ય રૂપને અવલંબીને દૃષ્ટિ પ્રવર્તે, ત્યારે તે દ્રવ્યાસ્તિક; અને જ્યારે સામાન્ય રૂપને ગૌણ કરી વિશેષ રૂપને મુખ્યપણે ગ્રહણ કરી દૃષ્ટિ પ્રવર્તે, ત્યારે તે પર્યાયાસ્તિક એમ સમજવું [૯]

અને નયો એક બીજાના વિષયને કેવી રીતે જુએ છે તેનું કથન —

દવ્વદ્વિયવત્તવ્વ અવત્થુ ણિયમેણ પજ્જવળયસ્સ ।

તહ પજ્જવવત્થુ અવત્થુમેવ દવ્વદ્વિયનયસ્સ ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય પર્યાયાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં નિયમથી અવસ્તુ છે, તેવી રીતે પર્યાયાસ્તિકનું વક્તવ્ય વસ્તુ દ્રવ્યાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં અવસ્તુ જ છે. [૧૦]

વિવક્ષાથી બને નયના વિષયનો જે ભેદ કહેવામાં આવ્યો છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ અહીં છે દ્રવ્યાસ્તિક નય વસ્તુને માત્ર સામાન્ય રૂપે જુએ છે, ત્યારે પર્યાયાસ્તિક નય એ જ વસ્તુને માત્ર વિશેષ રૂપે જુએ છે. આથી એક નયનું વક્તવ્ય સ્વરૂપ બીજા નયની દૃષ્ટિમા અવસ્તુ છે. એ જ એક વિષયમાં પ્રવર્તમાન બંને નયોનો અને તેમના પ્રતિપાદ્ય અંશોનો ભેદ છે. [૧૦]

બંને નયો એક જ વસ્તુનાં કેવા કેવાં ભિન્ન રૂપોને સ્પર્શે છે તેનું કથન —

उप(प्प)ज्जति वियति य भावा नियमेण पज्जवणयस्स ।

दव्वट्ठियस्स सव्व सया अणुप्पन्नमविणट्ठ ॥ ११ ॥

પર્યાયાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં બધા પદાર્થો નિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. દ્રવ્યાસ્તિકની દૃષ્ટિમાં બધી વસ્તુ હુમેશને માટે ઉત્પત્તિ અને નાશ વિનાની જ છે. [૧૧]

એક નવ વસ્તુના સ્થિર રૂપનો ગ્રાહક છે, ત્યારે બીજો તેના અસ્થિર રૂપનો ગ્રાહક છે [૧૧]

સત-સંપૂર્ણ વસ્તુનું લક્ષણ—

दव्व पज्जवविउय दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि ।

उप्पाय-ट्ठिइ-भगा हृदि दवियलक्खण एय ॥ १२ ॥

દ્રવ્ય એ ઉત્પાદ, નાશ એવા પર્યાય વિનાનું નથી, અને પર્યાય એ દ્રવ્ય-ધ્રુવાંશ વિનાના નથી. કારણ કે ઉત્પાદ, નાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે દ્રવ્ય-સત્ત્વનું લક્ષણ છે.^૧ [૧૨]

લક્ષણ દ્વારા વસ્તુનું યથાર્થ પૂર્ણ રૂપ અહીં બતાવ્યું છે. કોઈ વસ્તુ ઉત્પાદ વિનાશ વિનાની માત્ર સ્થિર નથી. તેમ જ કોઈ વસ્તુ સ્થિરતા વિનાની માત્ર ઉત્પાદ-વિનાશવાળી નથી. કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે મૂળ રૂપે સ્થિર છતાં નિમિત્ત પ્રમાણે બુદ્ધે

૧. સરખાવે ૫ આસ્તિકાય ૧, ૧૨, તથા તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫. ૨૬.

ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભગનો જે જૈન ંથોમા સમર્થનાત્મક વિચાર દેખાય છે, તેની સામે નાગાર્જુન જેવાઓની વિરુદ્ધ વિચારપર પરા હતી. નાગાર્જુનની મધ્યમકકારિકામા સરકૃતપરીક્ષા નામનું એક પ્રકરણ છે. (પૃ૦ ૪૫-૫૭) તેમા વસ્તુના લક્ષણ તરીકે મનાતા ઉત્પાદ-સ્થિતિ-ભગનો નિરાસ કરવામા આવ્યો છે. આવો નિરાસ તેના પછીના બીજા બૌદ્ધ ંથોમા પણ દેખાય છે. એવી વિરુદ્ધ પરપરા સામે પોતાના પક્ષનો બચાવ કરવા જૈન તાર્કિક વિદ્વાનોએ ઉત્પાદાદિ ત્રિપદીના સમર્થન માટે સર્વત્ર પ્રયત્ન કરેલો છે.

નથી, તેઓ પણ મૂલ નયોના પ્રતિપાદ વિષયને જ પ્રરૂપવા પ્રવર્તે છે તેથી જે તેઓ પણ વિરોધી નયના વિષયને અવગણી, પોતાના વિષયમા જ પૂર્ણતા માને, તો મિથ્યારૂપ બને એ સ્વાભાવિક છે. [૧૫]

ઉત્તર નયોમાં સંપૂર્ણ સદ્ગ્રાહી કોઈ એક નય નથી એવું ફરી કથન —

सर्वणयसमूहमि वि णत्थि णओ उभयवायपण्णवओ ।

मूलणयाण उ आण पत्तेय विसेसिय विति ॥ १६ ॥

બધા નયોના સમૂહમાં પણ ઉભયવાદ-સામાન્યવિશેષ ઉભયરૂપનો જણાવનાર નય નથી. કારણકે તે દરેક નય મૂલ નય વડે ગ્રહણ કરાયેલ વિષયને જ વિવિધ રૂપે કહે છે. [૧૬]

મૂલ જે નય ઉપરાત ત્રીજો કોઈ મૂલ નય તો ઉભયગ્રાહી નથી જ સંભવતો, પણ જે મૂલ નયોના ઉત્તરભેદરૂપ જે સંગ્રહ આદિ છ નયો છે, તેમાં પણ કોઈ એવો નય નથી કે જે વસ્તુના સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે. આનું કારણ એ છે કે, દરેક ઉત્તર નય પોતે જે જે મૂલ નયનો ભેદ છે, તે તે મૂલ નયના ગ્રાહ્ય વિષયને જ જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે. ઉત્તર નયોનું કાર્ય કાંઈ મૂલ નયોના પ્રદેશ બહાર નથી, એઓ તો ફક્ત પોતપોતાના મૂલનયગૃહીત અંશને જ કાંઈક વધારે વધારે ઝીણવટથી ચર્ચે છે તેથી તેઓમા ઉભયવાદ-જ્ઞાપકપણું ન જ હોઈ શકે. [૧૬]

કોઈ પણ એક નયના પક્ષમાં સંસાર, સુખદુઃખસમ્બંધ, મોક્ષ આદિ ન જ ઘટી શકે એવું કથન —

ण य दव्वट्ठियपक्खे ससारो णेव पज्जवणयस्स ।

सासयवियत्तिवायी जम्हा उच्छेअवाईआ ॥ १७ ॥

सुह-दुक्खसम्पओगो ण जुज्जए णिच्चवायपक्खम्मि ।

एगतुच्छेयम्मि य सुह-दुक्खवियप्पणमजुत्त ॥ १८ ॥

કમ્મ જોગનિમિત્ત વજ્જઈ વધ-ટિઈ કસાયવસા ।
 અપરિણુચ્છિણ્ણેસુ ય વધ-ટિઈકારણ ણત્થિ ॥ ૧૯ ॥
 વધમ્મિ અપૂરન્તે સસારમબોધદન્સણ મોજ્જ ।
 વન્ધ વ વિણા મોક્ખસુહપત્થણા ણત્થિ મોક્ખો ય ॥ ૨૦ ॥
 તમ્હા સવ્વે વિ ણયા મિચ્છાદિટ્ઠી સપક્ખપડિવદ્ધા ।
 અણ્ણોર્ણણિસ્સિયા ડણ હવતિ સમ્મત્તસવ્વમાવા ॥ ૨૧ ॥

દ્રવ્યાસ્તિક પક્ષમાં સસાર ન જ ઘટે; પર્યાયાસ્તિકપક્ષમાં પણ ન જ ઘટે. કારણકે એક શાશ્વત - નિત્યવ્યક્તિવાદી છે અને બીજો ઉચ્છેદ - નાશવાદી છે. [૧૭]

નિત્યવાદપક્ષમાં સુખ-દુઃખનો સંભવ નથી ઘટતો; એકાંત ઉચ્છેદવાદમાં પણ સુખ દુઃખની વિકલ્પના નથી. [૧૮]

યોગને લીધે કર્મ બંધાય છે અને કષાયને લીધે બદ્ધ કર્મમાં સ્થિતિ નિર્મિત થાય છે; પરંતુ માત્ર પરિણામી અને માત્ર ક્ષણનષ્ટમાં બંધ અને સ્થિતિનુ કારણ નથી જ [૧૯]

બંધ થતો ન હોય તો સંસારમાં ભયપ્રાચુર્યનું દર્શન એ મૂઢતામાત્ર છે અને બંધ વિના મોક્ષસુખની અભિલાષા તેમજ મોક્ષ નથી. [૨૦]

તેથી માત્ર પોતપોતાના પક્ષમાં સલગ્ન બધાયે નયો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે પરંતુ એ જ બધા નયો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય, તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ બને છે [૨૧]

નિરપેક્ષ એવા બન્ને નયોના પક્ષમાં અનુભવસિદ્ધ અને શાસ્ત્રીય પ્રવૃત્તિમાં કેવી રીતે બાધ આવે છે, તે અહીં આત્માને લઈ બતાવ્યું છે. જો કેવલ દ્રવ્યાસ્તિક પક્ષ લઈએ, તો તેને મતે આત્મતત્ત્વ એકાંત-નિત્ય હોઈ અપરિવર્તનશીલ છે, અને જો કેવલ પર્યાયાસ્તિક પક્ષ લઈએ,

બુદ્ધે રૂપે બદલાતી રહે છે; તેથી એક જ વસ્તુમાં સ્થિરપણું અને અસ્થિરપણું એ વિરુદ્ધ નથી, પણ વાસ્તવિક છે. અને એ એ રૂપો હોય તો જ વસ્તુ પૂર્ણ અને છે. [૧૨]

અને નયો છૂટાછૂટા મિથ્યાદષ્ટિ કેમ અને છે તેનો ખુલાસો —

एए पुण सगहओ पाडिक्कमलक्खण दुवेण्ह पि'।

तम्हा मिच्छद्दिट्ठी पत्तेय दो वि मूलणया ॥ १३ ॥

એ ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થિતિ ત્રણે એકબીજા સાથે મળીને જ રહે છે, તેથી અને નયોનો પણ છૂટો છૂટો વિષય સતતનુ લક્ષણુ નથી થતો; માટે એ અને મૂળ નયો છૂટા છૂટા મિથ્યાદષ્ટિ છે [૧૩]

અને નયો છૂટા છૂટા મિથ્યાદષ્ટિ હોવાનું કારણ એ છે કે, અને-માથી એકે નયનો વિષય સતતનુ લક્ષણુ અનતો નથી દ્રવ્યાર્થિકનો વિષય સામાન્ય લઈએ કે પર્યાયાર્થિકનો વિષય વિશેષ લઈએ, પણ તે એકે સતતનુ લક્ષણુ નથી જ. સતતનું લક્ષણુ તો સામાન્ય, વિશેષ અને મળીને જ અને છે. તેથી કોઈ એક છૂટો નય જો વસ્તુના સંપૂર્ણ સ્વરૂપતા પ્રતિપાદનનો દાવો કરે, તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. [૧૩]

અને નયોમાં યથાર્થપણું કેવી રીતે આવે છે તેનો ખુલાસો —

ण य तडओ अत्थि णओ ण य सम्मत्त ण तेसु पडिपुण्ण ।

जेण दुवे एगन्ता विभज्जमाणा अणेगन्तो ॥ १४ ॥

ત્રીજો નય નથી જ, એ એ નયોમાં યથાર્થપણું નથી સમાતું એમ પણ નથી. કારણ કે, અને એકાંતો વિશેષ રૂપે ગ્રહણ કરાતાં જ અનેકાંત અને છે. [૧૪]

સત્ એ સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક છે તેનો ગ્રાહક જો કોઈ નય હોય તો અસંખ્યત સંપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી હોવાથી તેને સમ્યગ્નય કહી

શકાય; પણ એવો તો નય સભવતો જ નથી. કારણ કે સંપૂર્ણ સત્ત્વનું ગ્રાહી જ્ઞાન નય નહિ પણ પ્રમાણ હોઈ શકે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે, જો ત્રીજો નય નથી જ અને બંને નયોને મિથ્યાદષ્ટિ કહો છો, તો શું નયજ્ઞાન સમ્યક્ રૂપ ન હોઈ શકે? આનો ઉત્તર એ છે કે, હોઈ શકે, પણ ‘તે કેવી રીતે?’ એ જ સમજવું જોઈએ જે જે નયોને મિથ્યાદષ્ટિ કહેવામાં આવ્યા છે, તે જ જે નયોમાં સમ્યક્પણું પણ છે જ. મિથ્યાપણું અને સમ્યક્પણું એ બંને વિરુદ્ધ ધર્મો એક આશ્રયમાં કેવી રીતે સુભવે? એનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યારે એ બંને નયો એક બીજાથી નિરપેક્ષ થઈ માત્ર સ્વવિષયને જ સદૃષ્ટે સમજવાનો આગ્રહ કરે, ત્યારે તે બંને પોતપોતાના ગ્રાહ્ય એક અંશમાં સંપૂર્ણતા માનતા હોવાથી મિથ્યારૂપ છે; પણ જ્યારે એ જ જે નયો પરસ્પર સાપેક્ષપણે પ્રવર્તે, અર્થાત્ બીજા પ્રતિપક્ષી નયના વિષયનું નિરસન કર્યા સિવાય તે વિષે માત્ર તટસ્થ રહી પોતાના વક્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરે, ત્યારે બંનેમાં સમ્યક્પણું આવે જ. કારણ કે, એ બંને નયો એક એક અશગ્રાહી છતાં એક બીજાની અવગણના કર્યા વિના પોતપોતાના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતા હોવાથી સાપેક્ષ છે, અને તેથી તે બંને યથાર્થ છે [૧૪]

મૂલ નયો સાથે ઉત્તર નયોની સમાનતાનું કથન —

જહ एए तह अण्णे पत्तेय दुण्णया णया सव्वे ।

हदि हु मूलणयाण पण्णवणे वावडा ते वि ॥ १५ ॥

જેવી રીતે એ જે નય, તેવી રીતે બીજા બધા પણ નયો છૂટા છૂટા દુર્નય છે. કારણ કે, તેઓ પણ મૂલ નયોના જોય વિષયને પ્રતિપાદન કરવામાં લાગેલા છે. [૧૫]

નિરપેક્ષપણે પ્રવૃત્તિ એ જ નયોના દુર્નયપણાનું બીજ છે. એ બીજ જે ઉત્તર નયોમાં હોય, તો તેઓ પણ બધા દુર્નય — મિથ્યા સમજવા. કારણકે, સંગ્રહ આદિ ઉત્તર નયોનું પ્રતિપાદન વસ્તુ કાંઈ જુદું

તો તેને મતે તે માત્ર ક્ષણભંગુર છે આ બન્ને પક્ષમાં સંસાર, સુખદુઃખનો સંબંધ, સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખના ત્યાગ માટેનો પ્રયત્ન, કર્મનો બંધ, તેની સ્થિતિ, મોક્ષની ઇચ્છા અને મોક્ષ એ કરુ જ ઘટી ન શકે કારણકે, એકાંતનિત્ય પક્ષમાં દૂરસ્થપણને લીધે આત્મામાં કપાય-વિકાર કે લેપનો સભવ જ નથી; અને અનિત્ય પક્ષમાં ક્ષણભંગુરતાને લીધે આત્મા દરેક ક્ષણે નાશ પામી નવો નવો ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. ધ્રુવત્વ સાથે બંધ બેસે એવા અનુસધાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન આદિ કોઈ ભાવો ન જ ઘટી શકે તેથી જ એ બન્ને નયો બંને નિરપેક્ષપણે પોત-પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે, તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે, અને પરસ્પર સાપેક્ષપણે પ્રવર્તે, તો જ સમ્યક્દષ્ટિ છે. [૧૭-૨૧]

એ જ નયો ક્યારેક સમ્યક્દષ્ટિ હોતા નથી અને ક્યારેક હોય છે, તેના કારણનું દષ્ટાંત દ્વારા સમર્થન —

જહ્ણયલક્ષણગુણા વેસલિયાઈ મણી વિસજુત્તા ।

રયણાવલિવવણસ ન લહતિ મહમ્મુલ્લા જિ ॥ ૨૨ ॥

તહ ણિયવાયસુવિણિચ્છિયા વિ અણ્ણોણ્ણપક્ખણિરવેક્ખા ।
સમ્મદ્ધસણસદ્ધ સવ્વે વિ ણયા ણ પાવેત્તિ ॥ ૨૩ ॥

। જહ પુણ તે ચેવ મણી જહા ગુણવિસેસમાગપડિબદ્ધા ।

‘રયણાવલિ’ ત્તિ મણ્ણઈ જહતિ પાડિક્કસણ્ણાઉ ॥ ૨૪ ॥

તહ સવ્વે ણયવાયા જહાણુરુવવિણિઉત્તવત્તવ્વા ।

સમ્મદ્ધસણસદ્ધ લહન્તિ ણ વિસેસસણ્ણાઓ ॥ ૨૫ ॥

૧જેવી રીતે અનેક લક્ષણ અને ગુણવાળાં વૈદ્ય વગેરે રત્નો બહુ કીમતી હોવા છતાં છૂટાં છૂટાં હોય, તો રત્નાવલી — હાર નામ નથી પામતાં, [૨૨]

૧. સંસ્કૃતમાં વિશેષાવશ્યક ‘લાઘ્ય’ ગા. ૨૨૭૧.

તેવી રીતે બધા નયો પોતપોતાના પક્ષમાં વધારે નિશ્ચિત છતાં પણ અંદરોઅંદર એકબીજા સાથે નિરપેક્ષ હોઈ, ‘સમ્યગ્દર્શન’ વ્યવહાર પામી શકતા નથી [૨૩]

વળી જેમ તે જ મણિઓ દોરામાં ખાસ ખાસ ભાગ પાડી તે પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા હોય, તો ‘રતનાવલી’ એમ કહેવાય છે, અને પોતાનાં જુદાં જુદાં નામો છોડી દે છે; [૨૪]

તેમ બધા નયવાદો ઘટતી રીતે ગોઠવાઈ વ્યવસ્થિત અર્થવાળા થાય, તો ‘સમ્યગ્દર્શન’ વ્યવહાર પામે છે; વિશેષ સંજ્ઞા નથી પામતા. [૨૫]

રત્નો ગમે તેવા પાણીદાર અને કીમતી હોવા છતાં જ્યાં સુધી બધાં છૂટા છૂટાં હોય, ત્યાં સુધી તે હાર નથી કહેવાતાં અને હારની કિંમત નથી મેળવી શકતા તે જ રત્નો જ્યારે યોગ્ય રીતે પરોવી ગોઠવી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ પોતાનું ખાસ નામ છોડી હાર નામ ધારણ કરે છે અને યોગ્ય કિંમત મેળવે છે તે જ પ્રમાણે નયોનું છે. દરેક નયવાદ પોતપોતાના પક્ષમાં ગમે તેટલો મજબૂત હોય, છતાં જ્યાં સુધી તે બીજા પક્ષની દરકાર ન કરે, ત્યાં સુધી પરસ્પર નિરપેક્ષ બધા વાદો સમ્યગ્દર્શન નથી કહેવાતા, પણ જ્યારે તે બધાનો વિષય અંદરોઅંદર એક બીજા સાથે ગોઠવાઈ જાય છે, અને બધા જુદા જુદા વિષયના પ્રતિપાદક હોવા છતાં મુખ્યપણે એક જ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સાપેક્ષપણે પ્રવર્તતા હોય છે ત્યારે તે દરેક પોતાનું ખાસ નામ છોડી સમ્યગ્દર્શન નામ ધારણ કરે છે

રત્નોનું હારપણું પરોવણી અને ગોઠવણી ઉપર અવલંબે છે, તેમ નયવાદોનું સમ્યગ્દર્શનપણું તેમની પરસ્પર અપેક્ષા ઉપર અવલંબે છે [૨૨-૨૫]

દષ્ટાંત મૂકવાની સાર્થકતા સાબિત કરવા તેના ગુણોનું કથન —

લોઙ્યપરિચ્છયસુહો નિચ્છયવયણપઙ્ગિવત્તિમગ્ગો ય ।

અહ પણ્ણવણાવિસઙ્ગિ ત્તિ તેણ વીસત્થમુવણીઓ ॥ ૨૬ ॥

૧૬૫ાંત એ લૌકિક - વ્યવહાર અને પરીક્ષક - શાસ્ત્રજ્ઞને સહેલાઈથી સમજાય તેવો નિશ્ચયકારી વચનના બોધનો ઉપાય અને સ્થાપનાનો વિષય છે; તેથી નિશ્ચયપણે અહીં તે યોજ્યો છે. [૨૬]

૬૫ાંતમાં વ્યવહાર અને શાસ્ત્ર બન્નેમાં કુશલ જનોને સરળતાથી સમજાવવાનો ગુણ છે તેનામા સાધ્યનો નિશ્ચય કરવામા ઉપયોગી થવાનું અર્થાત્ વ્યાપ્તિજ્ઞાન પ્રગટાવવાનું સામર્થ્ય છે અને તેના વિના પક્ષની સ્થાપના નથી બનતી તેથી જ નિશ્ચયપણે અહીં સ્તનાવલીનું ૬૫ાંત ગ્રંથકારે મૂકેલું છે. [૨૬]

સાપેક્ષપણુ ન હોય તો મિથ્યાદષ્ટિ જ છે, એ વસ્તુનું કેટલાક પ્રસિદ્ધ વાદો દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ —

इहरा समूहसिद्धो परिणामकओ व्व जो जहि अत्थो ।

ते त च ण त त चेव व त्ति नियमेण मिच्छत्त ॥ २७ ॥

૨૭૫મ કહ્યું તેથી ઊલટી રીતે માનીએ, એટલે કે અવયવી-રૂપ અથવા પરિણામરૂપ જે કાર્ય જે કારણમાં થાય છે તે કાર્ય તે કારણરૂપ જ છે, અથવા તે કાર્ય કારણરૂપ જ નથી, અથવા કાર્ય કારણ અભિન્ન જ છે, એમ જે એકાંતથી માનવું, તે મિથ્યાત્વ છે [૨૭]

જુદા જુદા નયવાદો જે સાપેક્ષ પ્રતિપાદન કરે, તો જ સમ્યગ્દષ્ટિ અને છે એમ સ્તનાવલીના ૬૫ાંતથી કહેવામાં આવ્યું છે એ જ કથનને

૧. સરખાવો ન્યાયસૂત્ર ૧,૧,૨૫.

૨. સરખાવો સિદ્ધસેનીય બત્રીશી પહેલી, શ્લોક ૨૦.

દઢ કરવા કેટલાક પ્રચલિત વાદો લઈ અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

કાર્યકારણભાવનો જે દાર્શનિક સિદ્ધાંત છે, તેમાં સાંખ્ય આદિ કેટલાક વાદીઓ કાર્યને સત્ માને છે. કારણ કે તેઓ પરિણામવાદી હોઈ કહે છે કે, ‘કારણ પોતે જ કાર્યરૂપ પરિણામ પામે છે’ વૈશેષિક આદિ કેટલાક વાદીઓ કાર્યને અસત્ કહે છે કારણ કે તેઓ આરંભવાદી હોવાથી અવયવો દ્વારા અવયવીરૂપ કાર્યનો આરંભ થાય છે એમ માને છે વળી કેટલાક અદ્વૈતવાદીઓ માત્ર એક દ્રવ્ય સ્વીકારતા હોવાથી, કાર્ય અને કારણ જેવું કંઈ નથી જ એમ માને છે પરિણામવાદ પ્રમાણે દહીં એ દૂધનો પરિણામમાત્ર છે અને તેથી તે બન્નેમાં ભેદ જ નથી અવયવી કાર્યવાદ પ્રમાણે કપડું એ સૂત્રસમૂહ ઉપરથી બનેલું એક કાર્ય છે અને તેથી તે કારણથી ભિન્ન જ છે. અદ્વૈતવાદ પ્રમાણે કાર્ય કે કારણની કલ્પના ખોટી છે, બધું માત્ર દ્રવ્યરૂપ જ છે. આ ત્રણે વાદો લઈ ગ્રંથકાર કહે છે કે, એ વાદો પોતપોતાના પક્ષનું એકાંતપણે સમર્થન કરતા હોય અને બીજો પક્ષ મિથ્યા છે એમ કહેતા હોય, તો એ ત્રણે વાદો સાપેક્ષ પ્રતિપાદન ન કરતા હોવાથી મિથ્યા જ છે

સાપેક્ષ પ્રતિપાદન એટલે પોતાના પક્ષનું એવી રીતે પ્રતિપાદન કરવું કે જેથી બીજા પક્ષની મર્યાદાનો ભગ ન થાય અને પોતાના પક્ષની મર્યાદા પણ સચવાય. [૨૭]

અનેકાંતજ્ઞ મર્યાદા અને તેની વ્યવસ્થા કેમ કરે તેનું કથન —
 નિયતવયનિજ્જસચ્ચા સવ્વનયા પરવિયાલણે સોહા ।

તે ઉણ ન દિદ્ધસમઓ વિભયહ સચ્ચે વ અલિણ વા ॥ ૨૮ ॥

અથવા નયો પોતપોતાના વક્તવ્યમાં સાચા છે અને બીજાના વક્તવ્યનું નિરાકરણ કરવામાં ખોટા છે, અનેકાંતશાસ્ત્રનો

જ્ઞાતા તે નયોનો ‘આ સાચા છે’ અને ‘આ ખોટા છે’ એવો વિભાગ નથી કરતો. [૨૮]

દરેક નયની મર્યાદા પોતપોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા પૂરતી છે એ મર્યાદામાં રહે ત્યાં સુધી તે બધા સાચા છે એ મર્યાદાનો ભાગ કરી જ્યારે તેઓ ખીજા પ્રતિપક્ષનયના વક્તવ્યનું નિરાકરણ કરવા લાગે, ત્યારે તેઓ મિથ્યા થઈ જાય છે આ કારણથી દરેક નયની મર્યાદા સમજનાર અને તેમનો સમન્વય કરનાર અનેકાતર બધા નયોનું વક્તવ્ય જાણવા છતાં આ એક નય સત્ય જ છે અને ખીજો અસત્ય જ છે એવો વિભાગ નથી કરતો, બલકે તે તો કોઈ એક નયના વિષયને ખીજા વિરોધી નયના વિષય સાથે સાકળીને જ તે સત્ય છે એવું નિર્ધારણ કરે છે. આ રીતે અનેકાતર વાદી કાર્યને કથંચિત જ સત્ત્વ યા અસત્ત્વ કહે તેમ જ દ્રવ્યને અદ્વૈત કે દ્વૈત પણ કથંચિત જ કહે. [૨૮]

અન્ને મૂલ નયોની વિષયમર્યાદા —

દવ્વદ્વિયવત્તવ્વ સવ્વ સવ્વેણ ણિચ્ચમવિયપ્પં ।

આરદ્ધો ય વિભાગો પજ્જવવત્તવ્વમગ્ગો ય ॥ ૨૯ ॥

બધું બધે પ્રકારે હંમેશાં ભેદરહિત હોય તે દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય છે, અને વિભાગ — ભેદ શરૂ થયો કે તે પર્યાયાસ્તિકના વક્તવ્યનો ભાગ અને છે. [૨૯]

જગત તો ભેદભેદ ઉભયરૂપ છે, પણ તેમાં જ્યારે બધું કોઈ પણ જાતના ભેદ વિના માત્ર સદ્ગુણ દેખાય, ત્યારે તે દ્રવ્યાસ્તિકનો વિષય છે અર્થાત્ અભેદ સુધી જ દ્રવ્યાસ્તિકની મર્યાદા છે જ્યારે વળી સત્તા દ્રવ્ય ગુણ આદિ અગર ભૂત વર્તમાન આદિ ભેદો કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ પર્યાયાસ્તિકના વિષયનો ભાગ શરૂ થાય છે અર્થાત્ ભેદથી જ પર્યાયાસ્તિકના વિષયની મર્યાદા શરૂ થાય છે [૨૯]

ભેદનું વિશેષ વર્ણન —

જો ઉળ સમાસઓ ચ્ચિય વજળણિઅઓ ય અત્થણિઅઓ ય ।

અત્થગઓ ય અભિણ્ણો મહ્ઠ્યન્વો વજળવિયપ્પો ॥ ૩૦ ॥

વળી તે વિભાગ સંક્ષેપમાં વ્યંજનનિયત-શબ્દસાપેક્ષ અને અર્થનિયત-શબ્દનિરપેક્ષ છે અર્થગત વિભાગ અભિન્ન છે; અને શબ્દગત ભેદ ભાજ્ય-ભિન્ન તથા અભિન્ન છે [૩૦]

દરેક પદાર્થ ભેદાભેદ ઉભયાત્મક છે. તેમાં જ્યારે અભેદ ઉપર સૂક્ષ્મ વિચારણાથી કાલ દેશ આદિને લીધે ભેદોની કલ્પના કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે ભેદો વિચારની સૂક્ષ્મતા પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર વધતા જાય છે. અભિન્ન-સામાન્ય સ્વરૂપ ઉપર કલ્પાયેલી એ અનંત ભેદોની પરંપરામાં જેટલો સદશપરિણામપ્રવાહ કોઈ પણ એક શબ્દનો વાચ્ય બની વ્યવહાર્ય થાય છે, તેટલો તે પ્રવાહ વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે, અને ઉક્ત ભેદોની પરંપરામાં જે ભેદ અંતિમ હોવાથી અવિભાજ્ય હોય અથવા જે ભેદ અવિભાજ્ય ન છતાં અવિભાજ્ય જેવો ભાસે, તે અર્થપર્યાય કહેવાય છે દા. ત. ચેતન પદાર્થનું જીવત્વ એ સામાન્ય-રૂપ છે, તેની કાલ કર્મ આદિ ઉપાધિકૃત સંસારિત્વ, મનુષ્યત્વ, પુરુષત્વ, બાલત્વ આદિ અનંત ભેદોવાળી નાની મોટી અનેક પરંપરાઓ છે તેમા ‘પુરુષ પુરુષ’ એવી સમાન પ્રતીતિનો વિષય અને એક પુરુષશબ્દનો પ્રતિપાદ્ય એવો જે સદશપર્યાયપ્રવાહ છે, તે વ્યંજનપર્યાય; અને એ પુરુષરૂપે સદશ પ્રવાહમાં બીજા બાલ્ય, યૌવન આદિ અગર તેથી પણ સૂક્ષ્મતમ ભેદો રહેલા છે, તે બધા અર્થપ્રયાય.

વ્યંજનપર્યાયને અભિન્ન-ભિન્ન કહ્યો છે તેનો ભાવ એ છે કે, પુરુષરૂપ પર્યાય શબ્દવાચ્ય સદશ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ એક છે છતાં તેમાં બીજા બાલ્ય આદિ અનેક નાના ભેદો ભાસતા હોવાથી તે ભેદ પણ છે. એ જ રીતે બાલપર્યાય શબ્દવાચ્ય સદશપ્રવાહરૂપે એક હોવાથી અભિન્ન છતાં તેમાં તત્કાલજન્મ સ્તનધન્યત્વ આદિ બીજા ભેદોને લીધે

તે ભેદ હોવાથી ભિન્ન પણ છે એ જ રીતે દરેક વ્યંજનપર્યાય - વ્યવહાર્ય પર્યાયની આખતમાં ઘટાવી લેવું. અર્થપર્યાયને અભિન્ન કહ્યો છે તેનો ભાવ એ છે કે, ભેદોની પરંપરામાં જે ભેદ અંતિમ હોવાથી અભેદ હોય, તે ભેદ પોતે ખીજનો અંશ છતાં અને ખીજ ભેદોથી જુદો હોવા છતાં માત્ર પોતાના ભેદક અશને ન ધરાવતો હોવાથી અભિન્ન છે. [૩૦]

એક જ દ્રવ્ય અનેક કેમ અને છે તેનો ખુલાસો —

एगदवियम्मि जे अत्थपज्जया वयणपज्जया वा वि ।
तीयाणागयभूया तावइय त हवइ दव्व ॥ ३१ ॥

એક દ્રવ્યની અદર જે અતીત વર્તમાન અને અનાગત એવા અર્થપર્યાય તેમ જ શબ્દ-વ્યંજનપર્યાય હોય છે, તે દ્રવ્ય તેટલું થાય છે. [૩૧]

કોઈ પણ પરમાણુ જીવ આદિ મૂળ દ્રવ્ય વસ્તુતઃ અખંડ હોવાથી વ્યક્તિરૂપે ભલે એક જ હોય, તેમ છતાં તેમાં ત્રણે કાળના શબ્દપર્યાય અને અર્થપર્યાય અનંત હોય છે, તેથી એ એક દ્રવ્ય પણ પરપર્યાયે જુદું જુદું ભાસમાન થવાથી અને જુદું જુદું મનાવાથી પર્યાયોની સંખ્યા પ્રમાણે અનંત અને છે. અર્થાત્ અમુક એક પર્યાય-સહિત તે દ્રવ્ય કરતા ખીજ વિવક્ષિત પર્યાયસહિત તે 'દ્રવ્ય અને તે કરતા ત્રીજ વિવક્ષિત સહિત તે દ્રવ્ય જુદું છે એમ વિશેષ્યભૂત દ્રવ્ય એક હોવા છતાં વિશેષણભૂત પર્યાયોના ભેદને લીધે તે જુદું જુદું માનવા જતાં પર્યાય જેટલી સંખ્યાવાળું અને છે [૩૧]

વ્યંજનપર્યાયનો દાખલો —

पुरिसम्मि पुरिससद्दो जम्माई मरणकालपज्जन्तो ।
तस्स उ वालाईया पज्जवजोया बहुवियप्पा ॥ ३२ ॥

જન્મથી માંડી મરણ સમય સુધી પુરુષની અંદર પુરુષ એવો શબ્દ વપરાય છે; તેના જ બાલ વગેરે અનેક પ્રકારના પર્યાય - અંશો છે. [૩૨]

પુરુષરૂપે જન્મ લીધો ત્યારથી માંડી મરણ પર્યંત તે જીવ 'પુરુષ પુરુષ' એવા સમાન શબ્દથી વ્યવહારાય છે અને 'પુરુષ પુરુષ' એવી સમાન પ્રતીતિનો વિષય બને છે, તેથી જીવનો એ પુરુષરૂપ સદશપર્યાયપ્રવાહ વ્યંજનપર્યાય છે તેમાં જે ખીજા બાહ્ય, યૌવન, વૃદ્ધત્વ આદિ અનેક પ્રકારના સ્થૂલ પર્યાયો કે તેથી ખીજા સૂક્ષ્મ પર્યાયો ભાસે છે, તે અધાએ પુરુષરૂપ વ્યંજનપર્યાયના અવાંતર— પેટા પર્યાયો છે અર્થાત્ કોઈ પણ એક વ્યંજનપર્યાય લઈએ, તે તેના ખીજા ભેદો શક્ય હોવાથી તેને અનેક પર્યાયો સંભવે જ છે [૩૨].

વ્યંજનપર્યાયમાં એકાંત અભિન્નપણુ સ્વીકારતાં શો દોષ આવે તેનું કથન —

અત્યિ ત્તિ ણિવ્વિયપ્પ પુરિસ જો મળઙ્કપુરિસકાલમ્મિ ।

સો વાલાહ્વિયપ્પ ન લહ્હ તુલ્લ વ પાવેજ્જા ॥ ૩૩ ॥

જે વક્તા પુરુષને તેની પુરુષદશામાં વિધિરૂપે માત્ર અભિન્ન કહે છે, તે બાલ આદિ ભેદો જાણવા નથી પામતો, તેથી તે તુલ્ય જ પ્રાપ્ત કરે છે [૩૩]

જો પુરુષરૂપ વ્યંજનપર્યાયને એકાંતપણુ અભિન્ન માનવામાં આવે, તો તેનો અર્થ એ જ થાય કે તેના અવાંતર પર્યાયો નથી, અને એમ માનવા જઈએ તો પરિણામે એ પુરુષરૂપ પર્યાય પણ સિદ્ધ ન થાય. કારણ કે પુરુષત્વ એટલે અનેક અવાંતર પર્યાયોનો સમુદાય હવે જો અવાંતર પર્યાયો જ ન હોય, તો સમુદાયરૂપ પુરુષપર્યાય ન જ હોઈ શકે; તેથી એકાંત અભિન્ન માનતાં અવાંતર પર્યાયોનો લોપ થવાને લીધે

છેવટે વ્યંજનપર્યાય પણ અવાતર પર્યાયની તુલ્ય ક્રાંતિમાં એટલે લોપ દશામાં મૂકાય [૩૩]

આણુ દાખલામાં વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયનું સ્પષ્ટપણે પૃથક્કરણ —

વજગપજ્જાયમ્સ ડ ‘પુરિસો’ ‘પુરિસો’ ત્તિ ણિચ્ચમવિયપ્પો ।

વાલાહવિયપ્પ પુણ પાસઈ સે અત્થપજ્જાઓ ॥ ૩૪ ॥

વ્યંજનપર્યાયની અપેક્ષાએ જોનારને હંમેશાં ‘પુરુષ’ એમ નિર્વિકલ્પ — અલિન્ન ભાસે છે; વળી તે બાલાદિ વિકલ્પોને જુએ છે તે તો તેના અર્થપર્યાયો છે. [૩૪]

એક જ પુરુષવ્યક્તિમાં નિર્વિકલ્પ — અલિન્ન અને સવિકલ્પ — લિન્ન એવી બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે ‘પુરુષ’ એ પ્રકારની નિર્વિકલ્પ બુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે તેનો વિષય પુરુષપર્યાય એ અલિન્ન વ્યંજનપર્યાય છે અને તે જ પુરુષ વ્યક્તિમાં પુરુષપ્રતીતિ વખતે જે બાલ આદિ અનેક વિકલ્પો — ભેદો નજરે પડે છે, તે બધા પુરુષરૂપ વ્યંજનપર્યાયના અર્થપર્યાયો છે; અર્થાત્ એકાકાર બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરાતા વ્યંજનપર્યાયમાં ભાસતા ભેદો એ તે વ્યંજનપર્યાયના અર્થપર્યાયો છે. [૩૪]

એકાંતમાન્યતાવાળામાં અશાસ્ત્રસત્વ દોષનું કથન —

સંવિયપ્પ-ણિવ્વિયપ્પ ઇય પુરિસ જો મળેજ્જ અવિયપ્પ ।

સવિયપ્પમેવ વા ણિચ્છણ ણ સ તિચ્છિઓ સમણ ॥ ૩૫ ॥

એ પ્રકારે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ઉભયરૂપ પુરુષને જે માત્ર નિર્વિકલ્પ કહે, અથવા સવિકલ્પ જ કહે, તે શાસ્ત્રમાં અવશ્ય નિશ્ચિત — સ્થિર — બુદ્ધિ નથી. [૩૫]

પુરુષ એ તો માત્ર એક દાખલો છે. ખરી રીતે બધા વ્યંજન-પર્યાયો પુરુષની પેઠે અલિન્ન અને લિન્ન ઉભયરૂપ છે; તેમ છતાં જે તેને એકાંત અલિન્નરૂપ જ અથવા લિન્નરૂપ જ માને, તેને વિષે

ખાતરીથી એમ કહેવું જોઈએ કે તેવો એકાંતદષ્ટિવાળો અનેકાંતશાસ્ત્રનું મર્મ નથી જાણતો. [૩૫]

સાત ભંગનું સ્વરૂપ —

અત્યંતરભૂંદિય ય ણિયંદિય ય દોહિ સમયમાર્દિય ।

વયગવિસેસાર્દિય દવ્વમવત્તવ્વય પડ્ડ ॥ ૩૬ ॥

અહ દેસો સવ્ભાવે દેસોઽસવ્ભાવપજ્જવે ણિયંદોહિ ।

ત દવિયમત્થિ ણત્થિ ય આંસવિસેસિય જમ્હા ॥ ૩૭ ॥

સવ્ભાવે આંદ્દોહિ દેસો દેસો ય ઉભયહા જસ્સ ।

ત અત્થિ અવત્તવ્વ ચ હોંદ્દ દવિઅ વિયપ્પવસા ॥ ૩૮ ॥

આંદ્દોહિઽસવ્ભાવે દેસો દેસો ય ઉભયહા જસ્સ ।

ત ણત્થિ અવત્તવ્વ ચ હોંદ્દ દવિય વિયપ્પવસા ॥ ૩૯ ॥

સવ્ભાવાઽસવ્ભાવે દેસો દેસો ય ઉભયહા જસ્સ ।

ત અત્થિ ણત્થિ અવત્તવ્વય ચ દવિયં વિયપ્પવસા ॥ ૪૦ ॥

અર્થાંતરભૂત — પરપર્યાય અને નિજ — સ્વપર્યાય એ બન્ને વડે (જુદું જુદું વિવક્ષિત દ્રવ્ય અસત્ અને સત્ છે તથા) એક જ સાથે વિવક્ષિત થયેલું દ્રવ્ય વચનવિશેષથી અતીત થઈ અવકાતવ્ય બને છે [૩૬]

જેનો એક દેશ — ભાગ સદ્ભાવપર્યાયમાં નિયત હોય અને એક દેશ અસદ્ભાવપર્યાયમાં નિયત હોય, તે દ્રવ્ય અસ્તિ અને નાસ્તિરૂપ છે; કારણ કે તે વિવક્ષાથી વિશિષ્ટ બને છે. [૩૭]

જેનો એક ભાગ અસ્તિરૂપે અને એક ભાગ ઉભયરૂપે વિવક્ષિત છે, તે દ્રવ્ય વિકલ્પને લીધે અસ્તિ અવકાતવ્ય બને છે. [૩૮]

જેનો એક ભાગ નાસ્તિરૂપે અને એક ભાગ ઉભયરૂપે વિવક્ષિત છે, તે દ્રવ્ય વિકલ્પને લીધે નાસ્તિ અવકતવ્યરૂપ બને છે. [૩૯]

જે દ્રવ્યનો એક ભાગ અસ્તિનાસ્તિરૂપે અને એક ભાગ ઉભયરૂપે વિવિક્ષિત છે, તે દ્રવ્ય વિકલ્પને લીધે અસ્તિ નાસ્તિ અને અવકતવ્યરૂપ બને છે. [૪૦]

કાર્ધ પણ વસ્તુના તેના એક ધર્મને લઈ ભાવ કે અભાવરૂપે વાસ્તવિક કથન તે ભંગ એવા ભંગો મૂળમાં એ અને બહુ તો ત્રણ છે, પરંતુ એ ભગરૂપ વાક્યોના અરસપરસ મિશ્રણથી અને સંચારણથી વધારેમાં વધારે સાત વાક્યો બને છે એ જ સાત પ્રકારની વાક્યરચના સપ્તભંગી કહેવાય છે

જેમ કે, આત્મા નિત્ય છે, અનિત્ય છે, અવકતવ્ય છે, નિત્ય તથા અનિત્ય છે, નિત્ય તથા અવકતવ્ય છે, અનિત્ય તથા અવકતવ્ય છે અને નિત્ય અનિત્ય તથા અવકતવ્ય છે આત્મા ગમે તેટલી જુદી જુદી દશાઓ અનુભવે છતાં એ તત્ત્વરૂપે નથી ક્યારે ય નવો ઉત્પન્ન થતો અને નથી તદ્દન નાશ પામતો, તેથી એ દ્રવ્યાર્થિક દષ્ટિએ નિત્ય જ છે એ જ રીતે તે તત્ત્વરૂપે અનાદિ અનંત હોવા છતાં નિમિત્તાનુસાર જુદી જુદી દશાઓ અનુભવે છે, તેથી તે પર્યાયાર્થિક દષ્ટિએ અનિત્ય જ છે. એક એક દષ્ટિ લઈ તેનો વિચાર કરતાં તેને નિત્ય પણ કહી શકાય અને અનિત્ય પણ કહી શકાય પણ એ બંને દષ્ટિએ એક જ સાથે અક્રમે તેનું નિરૂપણ કરવું હોય, તો શબ્દ દ્વારા એમ કરવું શક્ય જ નથી, તેથી એ અપેક્ષાએ તેને અવ્યક્ત જ કહી શકાય બંને દષ્ટિ સાથે લાગુ પાડી ક્રમથી નિરૂપણ કરવું હોય, તો તેને એ અપેક્ષાએ નિત્ય તથા અનિત્ય જ એમ કહી

શકાય. એક દ્રવ્યાર્થિક દષ્ટિ જુદી લઈને અને બન્ને દષ્ટિઓને અક્રમથી એક સાથે લઈને નિરૂપણ કરવું હોય તો નિત્ય તથા અવક્તવ્ય જ કહી શકાય એ જ રીતે પર્યાયાર્થિક દષ્ટિ જુદી લઈને અને બન્ને દષ્ટિ અક્રમથી સાથે લઈને વિચાર કરતાં અનિત્ય તથા અવક્તવ્ય જ કહી શકાય. અને બન્ને દષ્ટિને ક્રમથી સાથે લઈને તેમ જ અક્રમથી સાથે લઈને વિચાર કરતા નિત્ય અનિત્ય તથા અવક્તવ્ય જ કહી શકાય.

ઉપરના ભંગોમા જોઈ શકાય છે કે નિત્ય, અનિત્ય અને અવક્તવ્ય એ ત્રણ મુખ્ય છે, બાકીનાં વાક્યો તો પરસ્પર ઊલટા સુલટા મિશ્રણથી થયેલા છે. તેથી મૂલભૂત ત્રણ ભંગોનું સ્વરૂપ સમજતા બાકીના બધા ભંગોનું સ્વરૂપ સમજાઈ જાય છે પહેલો ભગ આત્મા નિત્યરૂપ હોવાનું વિધાન કરે છે અને બીજાને તેથી ઊલટું એટલે તે રૂપે ન હોવાનું પણ વિધાન કરે છે. આ બન્ને વિધાનો વાસ્તવિક તો જ કહી શકાય કે જો તે બાધિત ન હોય તત્ત્વરૂપે આત્માનું શાશ્વતપણું પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી સિદ્ધ છે અને અવસ્થાભેદથી અશાશ્વતપણું પણ અનુભવસિદ્ધ છે, એટલે જો તત્ત્વરૂપે અનિત્યપણું અને અવસ્થાભેદરૂપે નિત્યપણું માનવામાં આવે, તો જ એ ભંગો અવાસ્તવિક દરે એક જ આત્માના વિષયમાં નિત્ય હોવા અને ન હોવાનાં બન્ને વિધાનો પરસ્પર વિરોધી છતાં અસદ્વિગ્ધ છે, કારણ કે તે દષ્ટિભેદસાપેક્ષ હોઈ ખરી રીતે અવિરોધી જ છે. આ ભાવનું સૂચન કરવા માટે જ દરેક ભંગ સાથે શરૂઆતમાં ‘અપેક્ષાવિશેષ’ અને અંતમાં ‘જ’ શબ્દ વપરાય છે તેથી એકંદર પહેલા ભગની વાક્યચરચના ‘આત્મા અપેક્ષાવિશેષે નિત્ય જ છે’ એવી બને છે એ જ પ્રમાણે આગળના ભંગોમાં પણ જોડવું. સંસ્કૃતમાં ‘કથંચિત્’ શબ્દ અથવા ‘ચાત્’ શબ્દ વાપરી ‘કયંચિત્ નિત્ય એવ’ અથવા ‘સ્યાન્નિત્ય એવ’ એમ બોલવામાં આવે છે જુદી જુદી અપેક્ષા વડે વિચાર કરતાં જે જે સ્વરૂપ સિદ્ધ થતું હોય તે સ્વરૂપ યોગ્ય શબ્દથી જણાવી શકાય, પણ એ બધી અપેક્ષાઓ વડે એક સાથે અને અક્રમે વિચાર કરી સ્વરૂપ જણાવવું હોય, તો તે

માટે જોઈતો શબ્દ ન મળે અને તેથી તે દષ્ટિએ ‘અવક્તવ્ય જ છે’ એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે આજ જ ત્રીજો ભાગ છે અને તે પોતાની દષ્ટિએ વાસ્તવિક જ છે

મનુષ્ય વિષે સાત ભગો નીચે પ્રમાણે અને — અપેક્ષાવિગેષે મનુષ્ય જ છે, અમનુષ્ય જ છે, અવક્તવ્ય જ છે, મનુષ્ય તથા અમનુષ્ય જ છે, મનુષ્ય તથા અવક્તવ્ય જ છે, અમનુષ્ય તથા અવક્તવ્ય જ છે અને મનુષ્ય અમનુષ્ય તથા અવક્તવ્ય જ છે

મનુષ્યપણુ એટલે અમુક ચોક્કસ આધાર અને ગુણધર્મનું હોવું અને બીજા આધાર તથા ગુણધર્મનું ન હોવું તેથી જ કલિત થાય છે કે મનુષ્ય એ સ્વરૂપથી મનુષ્ય છે, પરરૂપથી નહિ, તેમ જ સ્વરૂપ અને પરરૂપથી તેનું અક્રમે — એક સાથે નિરૂપણ કરવું હોય, તો તેને અવક્તવ્ય જ કહેવો પડે આ રીતે મનુષ્ય, અમનુષ્ય અને અવક્તવ્ય એ ત્રણ મૂળ ભગો થતાં જ બાકીના પણ ભગો બની જાય છે [૩૬-૪૦]

અર્થપર્યાય અને વ્યજનપર્યાયમાં સાત ભગોની વહેચણી—

एव सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

वजणपज्जाए उण सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥ ४१ ॥

એ રીતે સાતે પ્રકારનો વચનમાર્ગ અર્થપર્યાયમાં હોય છે અને વ્યજનપર્યાયમાં તો સવિકલ્પ તથા નિવિકલ્પ વચનમાર્ગ હોય છે. [૪૧]

પર્યાય એટલે ભેદ યા વિશેષ ભેદ હોય એટલે તે દેશ, કાળ યા સ્વરૂપથી પરિમિત હોય જ, અને જે પરિમિત હોય, તે અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરવા છતાં બીજા સ્વરૂપોથી શૂન્ય જ હોય. એ રીતે ભેદમાં અમુક સ્વરૂપે અસ્તિત્વ અને બીજા સ્વરૂપે નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે એ જ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વને લીધે ક્યારેક તે અસ્તિ તો ક્યારેક તે નાસ્તિ શબ્દથી વ્યવહારાય છે, અને તેનું

એ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ અક્રમથી - એક સાથે ન કહી શકાવાને લીધે એ ભેદ અવકતવ્ય પણ છે. તે રીતે અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવકતવ્ય એ ત્રણ ભગ પર્યાયમા સિદ્ધ થતાં, આક્રીના ચાર પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે સાત ભંગ પર્યાયમાં હોવાનું કહ્યું છે તે ફક્ત અર્થ-પર્યાયોમા સમજવું, વ્યંજનપર્યાયમા નહિ. કારણ કે વ્યંજનપર્યાય એટલે શબ્દસાપેક્ષ અર્થાત્ શબ્દપ્રતિપાદ્ય પર્યાય જે પર્યાય શબ્દ દ્વારા પ્રતિપાદ્યરૂપે વ્યંજનપર્યાય કહેવાતો હોય, તે વકતવ્ય હોવાથી તેને અવકતવ્ય કેમ કહી શકાય ? તેથી અવકતવ્ય અને અવકતવ્યમિશ્રિત પાછળના ત્રણ ભગો વ્યંજનપર્યાયમા નથી સંભવતા એમાં ફક્ત સવિકલ્પ - નાસ્તિ અને નિર્વિકલ્પ - અસ્તિ એ બે ભંગ સભવે છે અને બહુ તો સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ ઉભયરૂપ ત્રીજો ભગ પણ ઘટાવી શકાય. આજ કારણથી અર્થપર્યાયમાં સાત અને વ્યંજનપર્યાયમાં બે ભગો કહ્યા હોય તેમ લાગે છે.^૧

પુરુષશબ્દનો વ્યંજનપર્યાય પુરુષત્વ અને ઘટશબ્દનો ઘટત્વ એ બન્ને સદશ પર્યાયપ્રવાહરૂપે એક એક હોવાથી નિર્વિકલ્પ - સામાન્યરૂપ છે, અને દર ક્ષણે નવા નવા ઉત્પન્ન થતા પર્યાય દ્વારા ભિન્ન થતા હોવાથી સવિકલ્પ - વિશેષરૂપ પણ છે એ રીતે એ બન્ને પર્યાયો સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પરૂપ હોવા છતાં અવકતવ્ય નથી કારણ કે તે પર્યાયો અનુક્રમે પુરુષ અને ઘટશબ્દ દ્વારા કહેવાતા હોવાથી વકતવ્ય છે; પરંતુ દર ક્ષણે ઉત્પાદ અને વિનાશ પામતા એવા જે શબ્દનિરપેક્ષ અર્થ-પર્યાયો છે, તેમાં તો અવકતવ્ય આદિ ભગો પણ ઘટાવી શકાય [૪૧]

કેવલ પર્યાયાર્થિક નયની દેશના એ પૂર્ણ નથી એવું કથન —

૧ અહીં પ્રસ્તુત ગાથાનો જે ભાવ લખ્યો છે તે જ ગ્રંથકારને વિવક્ષિત છે કે નહિ એ ઘણું વિચાર્યા છતાં નક્કી કરી શકાયું નથી ટીકાકાર શ્રીઅભય-દેવસૂરિએ અને શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે પણ આ ગાથાનો અર્થ ચોક્કસ નથી લખ્યો તેમણે પણ માત્ર કહ્યુંનાઓ દોડાવી છે, માટે વિચારકોએ પરંપરા જાણવા પ્રયત્નશીલ થવું. જુઓ 'દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ' ઢાલ ૪, દૂહો ૧૩.

જહ દવિયમપ્પિય ત તહેવ અત્થિ ત્તિ પજ્જવણયસ્સ ।

ળ ય સસમયપત્તવણા પજ્જવણયમેત્તપડિપુણ્ણા ॥ ૪૨ ॥

જે દ્રવ્ય જે પ્રકારે અર્પિત - ઉપસ્થિત હોય, તે દ્રવ્ય તેમ જ છે એમ પર્યાયાર્થિક નયની દેશના છે. પણ દ્રવ્યનિરપેક્ષ અર્થાત્ માત્ર પર્યાય નયમાં પૂર્ણતા પામતી એ દેશના તે સ્વસમયની પ્રરૂપણા નથી. [૪૨]

કેવલ દ્રવ્યાર્થિક નયની દેશનાનું જે વક્તવ્ય છે, તેનું યુક્તિ વડે કથન —

પડિપુણ્ણજોવ્વણગુણો જહ લ્હજ્જ વાલભાવચરિણ ।

કુણ્ણ ય ગુણપણિહાણ અણાગયસુહોવહાણત્થ ॥ ૪૩ ॥

જીવાનીની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ જેવી રીતે બાલપણાની ચેષ્ટા વડે શરમાય છે, તેવી જ રીતે ભાવિ સુખ મેળવવા માટે ગુણોની અભિલાષા કરે છે [૪૩]

પર્યાયાર્થિક નય ઇન્દ્રિયગોચર પ્રત્યક્ષ રૂપને જ સ્વીકારતો હોવાથી તેની દષ્ટિએ ત્રણે કાળમાં સ્થાયી એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એ ફક્ત વર્તમાન કાળમાં દેખાતા સ્વરૂપને જ માનતો હોવાથી, તેની દષ્ટિમાં અતીત અને અનાગતના સમગ્ર વિનાની ફક્ત વર્તમાન વસ્તુ સત્ય છે, તેને મતે દર ક્ષણે વસ્તુ જીદી જીદી છે તેથી ભલું દ્રવ્યાર્થિક નય ત્રણે કાળમાં સ્થાયી એવા એક ધ્રુવ તત્ત્વને જ જીએ છે, તેથી તેની દષ્ટિમાં ત્રૈકાલિક ભેદો જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી.

દ્રવ્યાર્થિક નય એક ત્રૈકાલિક સ્થાયી તત્ત્વને સિદ્ધ કરવા યુક્તિ આપીને કહે છે કે, જ્યારે કોઈ પુરુષ જીવાન થાય છે અને ગુણદોષની

પરીક્ષા કરવા જેટલી બુદ્ધિ કેળવાય છે ત્યારે તેને પોતાની બાહ્ય અવસ્થાની સૂઝો યાદ આવે છે અને તેથી તે શરમાય છે; એ જ રીતે તેનો વિવેક તેને ભાવિ સુખ મેળવવા માટે ગુણો કેળવવા પ્રેરે છે. આ રીતે જીવાનીમાં ભૂતકાળના દોષસ્મરણથી થતી ઝ્ઞાનિ અને ભાવિ સુખની આશામાંથી ઉત્પન્ન થતી ગુણુચ્ચિ એ બન્ને જીવાનીમાં વર્તમાન પુરુષનો ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે સંબંધ જોડે છે, કારણ કે જો તે પહેલાં ન હોય અને તેણે ભૂત ન કરી હોત તો આજે શાને શરમાય ? અને જો તે ભાવિમાં રહેવાનો ન જ હોય તો કાના સુખ માટે અત્યારે તે સાધન મેળવવા ઇચ્છે? તેથી પુરુષ એ ધ્રુવ જ છે.

એ રીતે પ્રથમ દેશના ભેદસ્પર્શી હોવાથી માત્ર ઉપરના બાહ્ય ચૌવન આદિ ભાવોને જુદા જુદા સત્ય માને છે, અને બીજી દેશના અભેદસ્પર્શી હોવાથી અંદરના ત્રૈકાલિક ધ્રુવ અંશને સત્ય માને છે આ બન્ને દેશના પોતપોતાના પ્રદેશમાં સમર્થ હોવા છતાં જુદી જુદી હોય તો અધૂરી જ છે તેથી તે નિરપેક્ષ હોય તો જૈન પ્રપણામાં સ્થાન નથી પામતી. [૪૨-૪૩]

પરી રીતે પુરુષ કેવા સ્વરૂપવાળો છે તેનું કથન અને તે દ્વારા જીવના સ્વરૂપનો નિશ્ચય —

ળ ય હોઐ જોવ્વળત્થો બાલો અણ્ણો વિ લજ્જઈ ણ તેણ ।

ળ વિ ય અણાગયવયગુણપસાહ્ણ જુજ્જઈ વિભત્તે ॥ ૪૪ ॥

જાઈ-કુલ-રૂવ-લક્ષણ-સણ્ણા-સવધઓ અહિગયસ્સ ।

વાલાહભાવદિટ્ઠવિગયસ્સ જહ તસ્સ સવધો ॥ ૪૫ ॥

તેહિ અતીતાણાગયદોસગુણદુગુહ્ણણઽમ્ભુવગમેહિ ।

તહ વધ-મોક્ષ-સુહ-દુક્ષપત્થણા હોઈ જીવસ્સ ॥ ૪૬ ॥

જીવાનીમાં વર્તે તો પુરુષ એ બાળ જ નથી અર્થાત્ લિન્ન છે; તેમ જ તે માત્ર લિન્ન નથી, કારણ કે લિન્ન હોય

તો તે બાળચરિત્રથી શરમાય નહીં. તે જ રીતે યુવક અને વૃદ્ધ અત્યંત લિન્ન હોય, તો ભાવિ ઉમ્મર માટે ગુણોની સાધના પણ ન જ ઘટે (માટે તે અલિન્ન છે) [૪૪]

જાતિ, કુલ, રૂપ, લક્ષણ, નામ અને સખધ વડે એકરૂપ જણાયેલ અને બાલ વગેરે દૃષ્ટ અવસ્થાઓ વડે નાશ પામેલ એવા તે પુરુષનો જે પ્રકારનો સખધ ઘટે છે, [૪૫]

તથા એ અતીત દોષની જુગુપ્સા અને ભાવિ ગુણની પસંદગી વડે તે પુરુષનો જે પ્રકારનો સખધ ઘટે છે, અર્થાત્ જેમ પુરુષમાં ભેદભેદનો સખધ બધ ઊંચે છે, તેમ જીવમાં બધ, મોક્ષ, સુખ અને હુંખની ભાવના હોય છે [૪૬]

અહીં પુરુષમાં ભેદભેદ બે પ્રકારે સાધવામાં આવ્યો છે. પ્રથમનો દાખલો લઈએ એમાં બાળક અને યુવક વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ છે. એ ભેદ છતાં જો ભૂત-આત્મ અને વર્તમાન-યૌવન વચ્ચે એક તત્ત્વ ન હોય, અગર વર્તમાન અને ભાવિ-વૃદ્ધત્વ વચ્ચે એક તત્ત્વ ન હોય, તો પ્રથમના દોષસ્મરણથી જુવાનીમાં જે શરમ થાય છે તે, અને યુવાનીમાં ભાવિ સુખ માટે જે પ્રયત્ન દેખાય છે તે, કદી જ ન ઘટે, તેથી પુરુષ એ ભેદભેદ ઉભયરૂપ છે.

જાતિ, કુલ, રૂપ, તલ આદિ લક્ષણ, નામ, અને ખીજા પુત્ર-પિતા આદિના સખધો પુરુષને અલિન્નરૂપ સાબિત કરે છે; તે જ રીતે આત્મ યૌવન આદિ અવસ્થાઓ જે એક પછી એક આવી આવીને ચાલી જાય છે, તે પુરુષને લિન્નરૂપ સિદ્ધ કરે છે. માત્ર શરીરવર્તી જાતિ, કુલ તથા આત્મ, યૌવન આદિ ભાવો જ પુરુષને લિન્નાલિન્નરૂપ સિદ્ધ કરે છે એમ નથી; પણ કેટલાક આંતરિક ભાવો પણ પુરુષનું એવું સ્વરૂપ સિદ્ધ કરે છે. ભૂત દોષોની ધૂણા અને ભાવિ ગુણોની સ્પૃહા એ આંતરિક ભાવો પણ પુરુષનું લિન્નાલિન્નરૂપ સાબિત કરે છે.

જેમ પુરુષ ભિન્નાભિન્ન હોય તો જ તેના ઉક્ત બાહ્ય અને આંતરિક બધા ભાવોની સંગતિ થઈ શકે, તેવી રીતે જીવતત્ત્વને ભિન્નાભિન્ન માનવાથી જ તેનામા બધ અને મોક્ષ ઘટાવી શકાય, તેમ જ તેનામાં દેખાતી દુઃખપરિહારની અને સુખપ્રાપ્તિની ઇચ્છા તથા પ્રવૃત્તિ પણ ઘટાવી શકાય. તેથી મનુષ્યની પેઠે આત્મતત્ત્વ પણ એકાંત ભિન્ન કે એકાંત અભિન્ન ન હોતાં ભિન્નાભિન્ન ઉભયરૂપ છે. [૪૪-૪૬]

જીવ અને પુદ્ગલના કથંચિત્ ભેદાભેદનુ સમર્થન —

અળ્લોળ્લાળ્ણુગયાણ ‘હમ વ ત વ’ ત્તિ વિભયણમજુત્ત ।

જહ દુદ્ધ-પાણિયાણ જાવત્ત વિસેસપજ્જાયા ॥ ૪૭ ॥

રૂઝાઈ પજ્જવા જે દેહે જીવદવિયમ્મિ સુદ્ધમ્મિ ।

તે અળ્લોળ્લાળ્ણુગયા પળ્ણવણિજ્જા ભવત્થમ્મિ ॥ ૪૮ ॥

દૂધ અને પાણીની જેમ અંદરોઅંદર ઓતપ્રોત થયેલ પદાર્થોમાં ‘આ’ અને ‘તે’ એવો વિભાગ કરવો યોગ્ય નથી. જેટલા વિશેષ પર્યાયો હોય તેટલો અવિભાગ સમજવો. [૪૭]

શરીરમાં જે રૂપ વગેરે પર્યાયો છે અને જે પર્યાયો વિશુદ્ધ જીવનમાં છે, તે અંદરોઅંદર મળેલ સ્વરૂપે જ સસારી જીવમાં વર્ણવવા [૪૮]

‘આત્મદ્રવ્યમાં બધ મોક્ષનો આધિકાર અને સુખપ્રાપ્તિ તથા દુઃખત્યાગનો પ્રયત્ન ઘટાવવા માટે પુરુષના દાખલાથી ભેદભેદ — ઉત્પાદવ્યય-ધ્રૌવ્ય સાધવામા આવ્યો છે પણ એ દાખલો બરાબર નથી કારણ કે દાષ્ટાંતિક એક જ આત્મદ્રવ્યમા ભેદભેદ સિદ્ધ કરવાનો છે, તેથી દષ્ટાંત પણ ભેદભેદના નિશ્ચયવાળું કોઈ એક જ તત્ત્વ હોવું જોઈએ. ત્યારે અહીં ઊદાહરણ છે પુરુષ એટલે માત્ર દેહ કે માત્ર તદ્દગત જીવ એમ નહિ, પણ એ તો જીવ અને દેહ ઉભયરૂપ છે.

આત્મ, યૌવન, વાર્ધક્ય આદિ જીવી જીવી અવસ્થાઓ જે પુરુષમાં ભેદ દર્શાવવા લેવામાં આવે છે, તે તો દેહગત હોવાથી દેહનો ભેદ દર્શાવી શકે, અને ભૂત દોષોનું સ્મરણ અથવા ભાવિ ગુણની સ્પૃહા વગેરે જે ભાવો પુરુષમાં અભેદ દર્શાવવા લેવામાં આવે છે, તે તો માત્ર જીવના ધર્મો હોઈ તેનો જ અભેદ દર્શાવી શકે એટલે પુરુષદષ્ટાંતમાં જે ભેદ કહ્યો, તે તો તેના દેહમાં છે, અને અભેદ કહ્યો, તે એ દેહગત જીવમાં છે પણ કોઈ પુરુષનામક એક તત્ત્વમાં ભેદાભેદ નથી. તો પછી એ દાખલો લઈ આત્મદ્રવ્યમાં ભેદાભેદ શી રીતે સાબિત કરી શકાય ? એવી શંકાનો જવાબ આપવા ગ્રંથકાર કહે છે કે, જીવ અને દેહ દૂધ-પાણીની પેઠે એકબીજામાં એવા એકત્રિત છે અને એકબીજાના પ્રભાવથી એવા બદલે છે કે, તે બન્નેને 'આ દેહ અને પેલો જીવ' એવા દેશકૃત ભાગ પાડી છૂટા પાડી શકાય તેમ જ નથી એટલું જ નહિ પણ જે આત્મ યૌવન આદિ અવસ્થાઓ અને વર્ણ ગંધ આદિ ગુણોને દેહધર્મ તરીકે લેવામાં આવે છે, તે માત્ર દેહના જ ધર્મ છે અને તે ધર્મો ઉપર જીવની કશી જ અસર નથી, એમ ન કહી શકાય. તે જ રીતે જે જ્ઞાન, સ્મરણ, સુખ, દુઃખ આદિ ભાવોને જીવના પર્યાય તરીકે લેવામાં આવે છે, તે પર્યાય માત્ર જીવના છે અને તેમાં દેહની કશી જ અસર નથી એમ પણ ન કહી શકાય ખરી રીતે સંસારી જીવમાં જે શરીરગત કે આત્મગત પર્યાયો અનુભવાય છે, તે બધા કર્મપુદ્ગલ અને જીવ ઉભયના સંયોગનું પરિણામ હોવાથી માત્ર એકએકના ન માનતાં ઉભયના જ માનવા જોઈએ. તેથી કહેવાતા દેહગત પર્યાયો પુદ્ગલ ઉપરાંત જીવના પણ છે, અને કહેવાતા જીવગત પર્યાયો જીવના હોવા ઉપરાંત દેહના પણ છે આમ હોવાથી, આત્મ યૌવન આદિ ભાવો દેહની પેઠે તદ્દગત જીવમાં પણ ભેદ દર્શાવે છે, અને ભૂતસ્મરણ આદિ ભાવો જીવ ઉપરાંત તેના આશ્રય શરીરમાં પણ અભેદ દર્શાવે છે. તેથી જીવ અને દેહ ઉભયરૂપ પુરુષમાં ભેદાભેદ છે એમ માનવામાં કશી અડચણ નથી.

જીવ અને તેના આશ્રય દેહનો દેશકૃત વિભાગ શક્ય ન હોવા છતાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ બન્નેનાં લક્ષણો જુદાં હોવાથી બન્ને ભિન્ન તો છે જ સસાર અવસ્થાના બધા જીવપર્યાયો કર્માધીન હોવાથી અને બધા સ્થૂત સૂક્ષ્મ કર્મપુદ્ગલકૃત પર્યાયો જ્યાધીન હોવાથી જીવ અને કર્મશરીરના જેટલા પર્યાયો સંભવી શકે, તે બધા અવિભક્તારૂપે ઓતપ્રોત જીવ અને કર્મ બન્નેના ગણાવા જોઈએ.

આ કારણથી પુરુષરૂપ દૃષ્ટાંત અને આત્મદ્રવ્યરૂપ દાર્ણાતિકમાં અપેક્ષિત સામ્ય છે જ. આત્મા અમૂર્ત છે તેથી મૂર્ત કર્મપુદ્ગલ સાથે તેનો સંબંધ શી રીતે હોઈ શકે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વસ્તુ-સ્વભાવમાં છે [૪૭-૪૮]

જીવ અને પુદ્ગલ-દ્રવ્યના ઓતપ્રોતપણાને લીધે કેવા કેવા શાસ્ત્રીય વ્યવહારો થાય છે તેનું કથન —

एव 'एगे आया एगे दडे य होइ किरिया य' ।

करणविसेसेण य त्रिविहजोगसिद्धी वि अवरुद्धा ॥ ४९ ॥

એમ હોવાથી “એક આત્મા, એક દંડ અને એક ક્રિયા” એવો વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે તેમ જ કરણવિશેષને લીધે ત્રિવિધ યોગની સિદ્ધિ પણ અવિરુદ્ધ છે. [૪૯]

સ્થાનાગ આદિ શાસ્ત્રોમાં “આત્મા એક છે, દંડ એક છે, ક્રિયા એક છે,” એવો પણ વ્યવહાર થયેલો છે, તેમ જ આત્મામાં યોગ ત્રણ પ્રકારનો છે એવું પણ શાસ્ત્રકથન છે આ બધું જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન માનવાથી ન ઘટી શકે કારણ કે દંડ એટલે મન, વચન અને ક્રિયા, અને એ ત્રણ તો પુદ્ગલસ્કંધરૂપ હોવાથી વસ્તુતઃ અનેક પુદ્ગલ દ્રવ્યો છે તેમ જ ક્રિયા પણ મન, વચન અને શરીરને આશ્રિત હોવાથી અનેક છે, એટલે એ અનેકને એક કેમ કહી શકાય? એ જ રીતે યોગ એટલે સ્પર્શમાન આત્મવીર્ય,

એને ત્રિવિધ પણ કેમ કહી શકાય? કાં તો એ વીર્ય આત્મરૂપે હોઈ એક કહેવાય અને કાં તો શક્તિરૂપ અનંત કહેવાય, પણ ત્રિવિધ તો કેમ કહેવાય?

પરંતુ આત્મા અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરસ્પર અભેદ માનવાથી ઉપરના પ્રશ્નગત વિરોધને અધકાશ જ નથી રહેતો. માનસિક વાચિક અને કાયિક દ્રવ્યો અનેક હોવા છતાં અને તદ્દાશ્રિત ક્રિયાઓ અનેક હોવા છતાં પણ એક આત્મતત્ત્વ સાથે સંબદ્ધ હોવાથી તે દ્રવ્યો અને ક્રિયાને પણ એક દંડ અને એક ક્રિયા કહ્યાં છે, તે ઘટે છે જ એ જ પ્રમાણે મન વચન અને શરીરરૂપ ત્રિવિધ પુદ્ગલાત્મક કરણ - સાધનના સંબંધને લીધે આત્મવીર્યને પણ ત્રિવિધ યોગરૂપે કહેવામાં કશો બાધ નથી [૪૯]

અમુક તત્ત્વ બાહ્ય છે અને અમુક આભ્યંતર છે એવા વિભાગ વિષે ખુલાસો —

ण य बाहिरओ भावो अब्भतरओ य अत्थि समयम्मि ।

णोइदिंय पुण पडुच्च होइ अब्भतरविससो ॥ ૫૦ ॥

સિદ્ધાંતમાં બાહ્ય અને આભ્યંતર ભાવ એવો ભેદ નથી, પરંતુ નોઈદ્રિય - મનને આશ્રીને આભ્યંતરપણાનો વિશેષ છે. [૫૦]

સુખ દુઃખ આદિનો અનુભવ કરનાર કોઈ તત્ત્વ આત્મિક જ છે; અને રૂપ આદિ ગુણ ધારણ કરનાર પુદ્ગલ બાહ્ય જ કહેવાય છે હવે જે પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે આત્મા અને પુદ્ગલનો પરસ્પર પ્રવેશ માનવામાં આવે તો, પુદ્ગલ એ જીવમાંના પ્રવેશને લીધે આભ્યંતર કહેવાવું જોઈએ અને જીવ એ પુદ્ગલમાંના પ્રવેશને લીધે બાહ્ય કહેવાવો જોઈએ અને જે એમ થાય, તો જે બાહ્ય આભ્યંતરપણાની વ્યવસ્થા છે, તે જૈન શાસ્ત્રમાં શી રીતે ઘટશે, એવી શંકાનો ઉત્તર અહીં આપવામાં આવ્યો છે

જૈન શાસ્ત્રમાં અમુક પદાર્થો બાહ્ય જ છે અને અમુક નિયત પદાર્થો આભ્યંતર જ છે, એવો સ્વાભાવિક વિભાગ નથી એનું કહેવું એ છે કે, જે માત્ર મનનો વિષય હોઈ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ ન કરાય, તે આભ્યંતર; અને જે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય એવો હોય, તે બાહ્ય આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પુદ્ગલ પણ આભ્યંતર હોઈ શકે અને જીવ પણ બાહ્ય કહેવાઈ શકે. જે કર્મ આદિ પુદ્ગલ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી, તે આભ્યંતર જ છે, અને આત્મા સૂક્ષ્મ છતાં પુદ્ગલ દ્વારા તેની ચેષ્ટાઓ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થઈ શકતી હોવાથી દેહધારી રૂપે તે બાહ્ય પણ છે. [૫૦]

પ્રત્યેક નયની દેશના પ્રમાણે શું શું ફલિત થાય છે તેનું કથન —
 દવ્વદ્વિયસ્સ આયા વઘઈ કમ્મ ફલ ચ વેણ્ણ । -

બીયસ્સ ભાવમત્ત ણ કુણ્ણ ણ ય કોઈ વેણ્ણ ॥ ૫૧ ॥

દવ્વદ્વિયસ્સ જો ચેવ કુણ્ણ સો ચેવ વેયણ્ણ ણિયમા ।

અણ્ણો કરેઈ અણ્ણો પરિભુજઈ પજ્જવણ્ણયસ્સ ॥ ૫૨ ॥

દ્રવ્યાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ આત્મા છે, માટે તે કર્મ બાંધે છે અને ફલ અનુભવે છે બીજા પર્યાયાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ ક્રૂટા ઉત્પત્તિ છે, તેથી નથી કોઈ બાંધ કરતું કે નથી કોઈ ફલ ભોગવતું [૫૧]

દ્રવ્યાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ, જે કરે છે તે જ અવશ્ય ભોગવે છે પર્યાયાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ, કરે છે અન્ય અને ભોગવે છે અન્ય [૫૨]

દ્રવ્યાસ્તિક નય સ્થિર તત્ત્વ સ્વીકારે છે, તેથી તેની દેશના પ્રમાણે કોઈ કર્મ બાંધનાર અને ભોગવનાર એક આશ્રય છે એમ કહેવાને તથા જે કર્મ બાંધે છે તે જ ફળ ભોગવે છે એમ કહેવાને

અવકાશ છે. પરંતુ પર્યાયાસ્તિક નયની દેશના પ્રમાણે તો એટલું એ કહેવાને અવકાશ નથી. કારણ કે તે ક્ષણિકવાદી હોવાથી તેને મતે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ બીજે જ ક્ષણે નાશ પામે છે, એટલે કરનાર કોણ અને ભોગવનાર કોણ? જો ઉત્પત્તિકાળમાં જ કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું માનીએ, તોયે વધારેમા વધારે એટલું જ કહી શકાય કે કરનાર કોઈ એક છે અને ભોગવનાર કોઈ બીજો છે

પહેલી દેશનામાં આશ્રય સ્થિર હોવાથી એકમાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વની કલ્પનાને સ્થાન છે, છતાં એમાં ખામી એ રહે છે કે, આત્મા ઐકાંતિક દૂટસ્થ હોય તો તે સ્થિર છતાં અવસ્થાભેદ શી રીતે પ્રાપ્ત કરે? અને તેમ કર્યા વિના કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ કેવી રીતે ઘટે? તેથી એ ખામી દૂર કરવા એણે બીજી દેશનાનો અવસ્થાભેદવાદ સ્વીકારવો જોઈએ. બીજી દેશનામા કોઈ એક એવો સ્થિર આશ્રય જ નથી કે જ્યાં સિન્ન સિન્ન સમયભાવી કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ ઘટાવી શકાય. તેથી તેણે પણ સ્થિર તત્ત્વ સ્વીકારવા પહેલી દેશનાનો આશ્રય લેવો જોઈએ આમ હોવાથી જૈન શાસ્ત્રમા એ બન્ને દેશનાઓને સ્થાન છે [૫૧-૫૨]

જૈન દષ્ટિની દેશના કેવી છે તેનું કથન —

જે વયણિજ્જવિયપ્પા સજુજ્જતેસુ હોન્તિ એસુ ।

સા સસમયપણ્ણવણા તિત્થયરાઽઽસાયણા અણ્ણા ॥ ૫૩ ॥

એ બન્ને નયો સંયુક્ત થવાને લીધે વકતવ્ય વસ્તુને જણાવનાર વિચારના અને વાક્યના જે પ્રકારો થાય છે, તે સ્વસમય - જૈન દષ્ટિની દેશના છે; બીજી તીથંકરની અશાતના છે [૫૩]

દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક બન્ને નિરપેક્ષ નયની દેશના વસ્તુનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરતી ન હોવાથી અધૂરી અને મિથ્યા છે તેથી ઊલટું, એક બીજાની મર્યાદા સ્વીકારી પ્રવર્તતા એ બન્ને નયોની

સાપેક્ષ દષ્ટિ વસ્તુનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જણાવતી હોવાથી પૂર્ણ અને યથાર્થ છે. એવી દષ્ટિમાંથી જે વિચારો અગર વાક્યો ફલિત થાય છે, તે જ જૈન દેશના છે જેમ કે, આત્માના નિત્યત્વની બાબતમાં તે અપેક્ષાવિશેષે નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે, મૂર્તત્વની બાબતમાં તે કથયિત મૂર્ત છે અને કથયિત અમૂર્ત છે, શુદ્ધત્વની બાબતમાં તે કથયિત શુદ્ધ અને કથયિત અશુદ્ધ છે; પરિણામની બાબતમાં તે કથયિત વ્યાપક અને કથયિત અવ્યાપક છે; સંખ્યાની બાબતમાં તે કથયિત એક અને કથયિત અનેક છે, વગેરે અનેક મુદ્દાઓ પરત્વેનાં વાક્યો અને વિચારો.

આવા સમન્વયસૂચક વિચારો અને વાક્યો જે પ્રમાણમૂલક હોય, તો જ જૈન દેશનામાં સ્થાન પામે છે, માત્ર ભિન્ન ભિન્ન મતોના સંગ્રહની પ્રમાણવિરુદ્ધ ઉદારતાને લીધે નહિ તેથી ઐકાંતિક અગર સમન્વયસૂચક દેખાતાં પણ વાક્યો પ્રમાણબાધિત હોવાથી જૈન દષ્ટિની અવજા જ કરે છે. જેમકે ‘આત્મા નિત્ય જ છે’ એવો અગર ‘આત્મા અનિત્ય જ છે’ એવો ઐકાંતિક વિચાર તેમ જ ‘આત્મા સ્વભાવે મૂર્ત છે અને પરભાવે અમૂર્ત છે, સ્વાભાવિક રીતે તે અશુદ્ધ છે, પરંતુ ઔપાધિક રીતે તે શુદ્ધ પણ સભવે છે’ વગેરે ખોટી અપેક્ષાવાળા સમન્વયભાસી વિચારો. [૫૩]

જૈન દષ્ટિની દેશનામાં અપવાદને પણ સ્થાન છે તેનું કથન —

પુરિસજ્જાય તુ પહુચ્ચ જાણઓ પળવેજ્જ અળ્લયર ।

પરિકમ્મણાણિમિત્ત દાણ્હી સો વિસસ પિ ॥ ૫૪ ॥

અભિજ્ઞ વક્તા પુરુષસમૂહને આશ્રી બેમાંથી હરકોઈ એક નયની દેશના કરે; કારણ કે તે વક્તા શ્રોતાની બુદ્ધિને સંસ્કારી બનાવવા માટે વિશેષ પણ બતાવશે [૫૪]

જૈન દષ્ટિ પ્રમાણે અનેકાંતબોધક વાક્યો બોલવાં જોઈએ એ ખરું, છતાં ઘણી વાર શ્રોતાઓનો અધિકાર જોઈ એક ન્યાયિત

વાક્યો પણ ઉચ્ચારવામાં કશી અડચણ નથી. અનેકાંતકુશલ વક્તા જ્યારે એમ જુએ છે કે, લિન્ન લિન્ન સંસ્કારવાળા શ્રોતાઓ અનેક છે, અગર એમ જુએ કે અમુક શ્રોતા દ્રવ્યવાદને અને અમુક શ્રોતા પર્યાયવાદને તો સ્વીકારે જ છે, ત્યારે તે અસ્વીકૃત અંગનુ જ શ્રોતા સમક્ષ પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી ક્યારેક તે દ્રવ્યવાદી શ્રોતા સમક્ષ માત્ર પર્યાયનુ અને પર્યાયવાદી શ્રોતા સમક્ષ માત્ર દ્રવ્યનુ સ્થાપન કરે છે. કારણ કે તે એમ સમજે છે કે, એમ કરવાથી શ્રોતાની એક દેશના તરફ દૃષ્ટી એકાંગી બુદ્ધિ બીજા બાબુના જ્ઞાનથી સંસ્કારી થશે અને પરિણામે તે અનેકાંત દૃષ્ટિને સ્પર્શશે. આવી સમજથી કરાયેલી એક નયની દેશનાને પણ જૈન શાસ્ત્રમાં સ્થાન છે જ [૫૪]

• પ્રથમ કાંડ સમાપ્ત

દ્વિતીય કાંડ

દર્શન અને જ્ઞાનનું પૃથક્કરણ —

જ્ઞ સામણ્ણગ્ગહણ દસણમેય વિસેસિય ણાણ ।

દોણ્હ વિ ણયાણ एसो પાઢેક્ક અત્થપજ્જાઓ ॥ ૧ ॥

સામાન્યનું જે ગ્રહણ તે દર્શન, અને વિશેષનું ગ્રહણ તે જ્ઞાન છે એ બંને એ બે નયોનો જુદો જુદો અર્થબોધ છે. [૧]

અહીં જૈનશાસ્ત્રસિદ્ધ બે બાબતો કહી છે. ૧. દર્શન અને જ્ઞાનની વ્યાખ્યા, અને ૨. તેમની નયોમાં વહેંચણી કેમ પણ વસ્તુનો બોધ કરવા પ્રવર્તતી ચેતના તે વસ્તુને સામાન્યરૂપે અને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરે છે; એનું તે સામાન્યગ્રહણ જૈન પરિભાષામાં દર્શનને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને વિશેષગ્રહણ જ્ઞાનને નામે પ્રસિદ્ધ છે

એ સામાન્યગ્રાહી દર્શન નામનો વ્યાપાર દ્રવ્યાસ્તિક દૃષ્ટિનો પ્રેરક છે; અને વિશેષગ્રાહી જ્ઞાન નામનો વ્યાપાર પર્યાયાસ્તિક દૃષ્ટિનો પ્રેરક છે. તેથી દર્શન એ દ્રવ્યાસ્તિક નયમાં અને જ્ઞાન એ પર્યાયાસ્તિક નયમાં માનવામાં આવે છે. [૧]

એક જ વિષયપરત્વે દર્શનકાળમાં અને જ્ઞાનકાળમાં શો શો તદ્દાવર્ત હોય છે તેનું કથન —

દવ્વટ્ઠિઓ વિ હોઁણ દસણે પજ્જવટ્ઠિઓ હોઁ ।

ઉવસમિયાઈમાવ પહુચ્ચ ણાણે ઉ વિવરીય ॥ ૨ ॥

આત્મા દર્શન વખતે દ્રવ્યાસ્તિક—સામાન્યરૂપે ભાસમાન છતાં ઔપશમિક આદિ ભાવોની અપેક્ષાએ પર્યાયાસ્તિક—વિશેષ-

રૂપ પણ હોય છે જ્ઞાન વખતે તો નથી હોતું છે; અર્થાત્ વિશેષરૂપે ભાસિત છતાં તે સામાન્યરૂપ હોય છે. [૨]

અન્ય વિષય હોય કે આત્મા હોય પણ તે બધા સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક છે, તેથી પ્રશ્ન થાય છે કે, જ્યારે એવના એ વિષયને સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે અને જ્યારે વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે એ બે સ્થિતિ વચ્ચે એ વિષયમાં કોઈ તફાવત હોય છે ખરો કે એનો કિતો આડો આગેલો છે

દર્શન અને જ્ઞાનકાળમાં ગ્રાહ્ય વસ્તુમાં કોઈ ખાસ કેર પડતો નથી; કેર પડતો હોય તો તે એટલો જ કે જ્યારે અમુક વિષય દર્શનમાં સામાન્યરૂપે ભાસિત થાય છે, ત્યારે તેના વિશેષ રૂપ કાયમ હોવા છતાં માત્ર તે વખતે તે ભાસિત થતું નથી. એ જ રીતે જ્ઞાનકાળમાં વિશેષ રૂપ ભાસિત થાય છે, અને સામાન્ય રૂપ કાયમ છતાં તે વખતે ભાસિત થતું નથી. દાખલા તરીકે આત્મા લઈએ. તે જ્યારે સામાન્ય ગ્રહણમાં ચૈતન્ય આદિ સામાન્ય સ્વરૂપે ભાસે છે, ત્યારે પણ તે ઔપશમિક ક્ષાયિક આદિ ભિન્ન ભિન્ન વિગેરોની અપેક્ષાએ વિશેષાત્મક હોય છે જ; માત્ર એ વિશેષો તે વખતે ભાસમાન નથી હોતા તેથી હોલકુ, જ્યારે ઉક્ત વિગેરો વિશેષગ્રહણ કાળમાં ભાસમાન થાય છે, ત્યારે પણ ચૈતન્ય આદિ સામાન્ય સ્વરૂપ હોય છે જ, છતાં તે વખતે તે ભાસમાન નથી થતું. સારાશ એ છે કે, દર્શનકાળમાં વિષયનો વિશેષ અશ અભાસમાન હોઈ ગોળું છે, અને જ્ઞાનકાળમાં તેનો સામાન્ય અશ ગોળું હોય છે. [૨]

દર્શન અને જ્ઞાનના સમયભેદની મર્યાદાનું કથન —

મળપજ્જવણાણતો ણાણસ્સ ય દરિસણસ્સ ય વિસેસો ।

કેવલણાણ પુણ દસણ તિ ણાણ તિ ય સમાણ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન અને દર્શનનો વિશ્લેષ એટલે કાળભેદ મનપર્યાય જ્ઞાન સુધી છે; પરંતુ કેવળજ્ઞાનની બાબતમાં દર્શન અને જ્ઞાન

એ બંને સમાન છે અર્થાત્ એ બંને સમકાળ છે અથવા એક છે. [૩]

દર્શન અને જ્ઞાનની પૂર્વોક્ત (પ્રસ્તુત કાંડની પ્રથમ ગાથામાં આવેલી) પારિભાષિક વ્યાખ્યા જોતાં તેમ જ દર્શનમાં વિશેષણ અને જ્ઞાનમાં સામાન્યનું ભાન નથી થતું એ કથન જોતાં ત્રણ પ્રશ્નો થાય છે શું દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને એક જ ચેતનાના ભિન્ન ભિન્ન સમયભાવી વ્યાપારો છે? કે શું તે બંને એકસમયભાવી વ્યાપારો છે? કે શું તે એક જ ચેતનાવ્યાપારના ગ્રાહ્ય સામાન્ય-વિશેષ-રૂપ વિષયના ભેદની અપેક્ષાથી બે ભુદા ભુદાં નામો છે?

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા અથકાર મતભેદ વિનાની આખત પહેલાં મૂકે છે અને પછી મતભેદવાળી આખત પરત્વે પોતાનો સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં પાંચ જ્ઞાનો અને ચાર દર્શનો જાણીતાં છે, તેમાંથી મન પર્યાયજ્ઞાન સુધીનાં ચાર જ્ઞાન એ દર્શનોથી ભિન્ન સમયમાં થનાર છે અને તેથી તે દર્શન કરતાં ભિન્ન છે જ. આટલી આખત તો નિર્વિવાદ છે. એટલે એમ ફલિત થયું કે, ઇન્દ્રિયિક અર્થાત્ સાવરણ ઉપયોગોમાં જ્ઞાન અને દર્શન બંને ઉપયોગો પરસ્પર ભિન્ન છે, એટલું જ નહિ પણ તે ભિન્ન ભિન્ન સમયવર્તી પણ છે. પરંતુ નિરાવરણ ઉપયોગની આખતમાં અંથકાર ચાલુ પરંપરાથી પોતાનો મતભેદ દર્શાવતાં કહે છે કે, કેવળ ઉપયોગની આખતમાં એમ નથી એમાં તો જ્ઞાન કહે કે દર્શન કહે બંનેનો અર્થ તુલ્ય જ છે. આ કથનનો ફલિત અર્થ એ છે કે, નિરાવરણ ચેતનનો ઉપયોગ ઇન્દ્રિયિક ઉપયોગ કરતાં ભુદા પ્રકારનો હોય છે. તેથી તે સામાન્ય અને વિશેષ બંનેનું ગ્રહણ કરે છે, અને તેથી જ સામાન્યગ્રહણ અંશને લઈ તે દર્શન અને વિશેષ-ગ્રહણ અંશને લઈ તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે. આથી કેવલ્ય અવસ્થામાં

દર્શન અને જ્ઞાન એ બે ઉપયોગો નથી જુદા જુદા સમયમાં થનારા, કે નથી એક જ સમયમાં જુદા જુદા થનારા. [૩]

સમાલોચના માટે આગમિક ક્રમવાદી પક્ષનો ઉલ્લેખ —

કેઈ મળતિ 'જડ્યા જાણઝ તડ્યા જ પાસઝ જિણો નિ ।

સુત્તમવલવમાણા તિત્યયરાસાયણામીરુ ॥ ૪ ॥

તીર્થંકરની આશાતનાથી ભય ખાનાર અને તેથી જ સૂત્રનું અવલંબન કરનાર કેટલાકે આચાર્યો એમ કહે છે કે, સર્વજ્ઞ જ્યારે જાણે છે અર્થાત્ વિશેષ ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે દર્શન એટલે સામાન્ય ગ્રહણ કરતા નથી. [૪]

અંતકાર કેવળ ઉપયોગની આગતમા પોતાની પહેલા પ્રચલિત બે પક્ષોમાથી અહીં પહેલાં ક્રમવાદ પક્ષને લે છે અને તે શું માને છે તે જણાવે છે. ક્રમવાદી કહે છે કે, વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે ચેતના સામાન્ય અને વિશેષનું ગ્રહણ એક સમયમાં કરી શકતી જ નથી તેથી તે ઇન્દ્રિયિક હોય કે નિરાવરણ, પણ તેના દર્શન અને જ્ઞાન એ બંને વ્યાપારો ક્રમવર્તી જ હોવાના આમ કહેવામા ક્રમવાદીને ખાસ ટેકો મૂકવાનો છે. તેઓ સૂત્રના ઉપદેશક તીર્થંકરોના મતવ્યનો લોપ થવાથી રખે તેમની આશાતના થાય એવા ભયથી સૂત્રનો જે પર પ્રચલિત શબ્દાર્થ આપ્યો આવે છે, તેના આધારે પોતાનો પક્ષ મૂકે છે. પોતાના પક્ષની પુષ્ટિમા તેઓ કેટલાક સૂત્રો દર્શાવે છે જેમ કે —

“કેવલી જ મતે ! ઇમ રચણ્પમ પુઢવિ આગારેહિ હેતૂહિ ઉવમાર્હિ દિઢ્ઠંતેહિ વર્ણેહિ મઠાણેહિ પમાણેહિ પડોયારેહિ જ સમય જાણતિ તં સમય પાસઝ ? જ સમય પાસઝ ત સમય જાણઝ ?”

“ગોયમા ! નો તિણદ્ઢે સસદ્ઢે ।”

“સે ક્ષેણદ્ઢેણં મતે ! એવ વુચ્ચતિ — કેવલી જં ઇમ રચણ્પમ પુઢવિ આગારેહિ જ સમયં જાણતિ નો ત સમયં પાસતિ જ સમય પાસતિ નો ત સમય જાણતિ ? ।”

“ગોચમા ! સાગારે સે જાણે ભવતિ, આણાગારે સે વંસણે ભવતિ, સે તેજદ્ઢેજા જાવ જો ત સમય જાણતિ એવ જાવ અહે સત્તમ । એવ સોહમ્મકપ્પ જાવ અન્નચુય ગેવિજ્જેગવિમાણા અણુત્તરવિમાણા ઈસીપભારં પૂઢાવિ પરમાણુપોગલ દુપદેસિયં લ્લધ જાવ અણંતપદેસિય લ્લંધ ” ।

— પ્રજ્ઞાપના ૩૦, ૩૧૯, પૃષ્ઠ ૫૩૧ ।

“ પ્રશ્ન — હે ભગવન્ ! કેવલી આકાર હેતુ ઉપમા દષ્ટાંત વર્ણ્ય સંસ્થાન પ્રમાણુ અને પ્રત્યવતારે વડે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને જે સમયે જાણુ છે, તે સમયે જુએ છે ? અને જે સમયે જુએ છે, તે સમયે જાણુ છે ? ”

“ ઉત્તર — હે ગૌતમ ! એ અર્થ સમર્થ નથી. ”

“ પ્રશ્ન — હે ભગવન્ ! કેવલી આકાર વગેરે વડે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીને જે સમયે જાણુ છે, તે સમયે જોતા નથી, અને જે સમયે જુએ છે, તે સમયે જાણુતા નથી, તેનું શું કારણ ? ”

“ ઉત્તર — હે ગૌતમ ! તેનું જ્ઞાન સાકાર છે અને તેનું દર્શન અનાકાર છે. તેથી તેઓ જે સમયે જાણુ છે, તે સમયે જોતા નથી; અને જે સમયે જુએ છે, તે સમયે જાણુતા નથી એ પ્રમાણુ યાવત્ અધ સપ્તમી પૃથ્વી અને સૌધર્મ કલ્પથી યાવત્ ઈષ્ટપ્રાગ્ભાર પૃથ્વી અને પરમાણુ પુદ્ગલથી અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ સુધી જાણુવાનો અને જોવાનો ક્રમ સમજ લેવો. ”

ભગવતીસૂત્રના ૧૪ શતકના દશમા ઉદ્દેશમાં અને ૧૮ શતકના આઠમા ઉદ્દેશમાં આ જાતનાં અનેક સૂત્રો આવે છે

સમાલોચના માટે સહવાદી પક્ષનો ઉલ્લેખ —

કેવલજાણાવરણક્લયજાય કેવલ જહા જાણ ।

તહ દસણ પિ જુજ્જહ ણિયઆવરણક્લયસ્સતે ॥ ૫ ॥

ભણ્ણહ લીણાવરણે જહ મહ્ણાણ જિણે જ સમ્ભવહ ।

તહ લીણાવરણિજ્જે વિસેસઓ દસણ નત્થિ ॥ ૬ ॥

સુત્તમ્મિ ચેવ સાઈ અપજ્જવસિય તિ કેવલ વુત્ત ।

સુત્તામાયણમ્મીરુહિ ત ચ દઢવ્વય હોઙ્ગ ॥ ૭ ॥

સતમ્મિ કેવલે દસણમ્મિ ણાણસ્સ સમવો ણત્થિ ।

કેવલણાણમ્મિ ય દસણસ્સ તમ્હા સણિહ્ણાઙ્ગ ॥ ૮ ॥

કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર કેવલજ્ઞાન જેવી રીતે હોવું ઘટે છે, તેવી રીતે પોતાના આવરણના ક્ષય પછી કેવલદર્શન પણ હોવું ઘટે છે [૫]

કહે છે કે ક્ષીણઆવરણવાળા કેવલીમાં જેમ મતિજ્ઞાન નથી સંભવતું, તેમ ક્ષીણઆવરણવાળામાં કાળભેદથી દર્શન નથી. [૬]

કેવલ એ સાદિ અનંત છે એમ સૂત્રમાં જ કહ્યું છે. સૂત્રની આશાતનાથી બીનારાએ તે સૂત્ર પણ વિચારવું જોઈએ [૭]

કેવલદર્શન હોય ત્યારે જ્ઞાનનો સંભવ નથી, તેમ જ કેવલજ્ઞાન વખતે દર્શનનો પણ સંભવ નથી; તેથી એ બન્ને અંતવાળાં ઠરે છે [૮]

મુખ્યપણે યુક્તિબળને અવલબ્ધતો એક બીજો સહવાદી પક્ષ હતો તેને જ પ્રથકાર અહીં ક્રમપક્ષની સામે સમાલોચક તરીકે, મૂકી તેની પાસે ક્રમવાદ વિરુદ્ધ કહેવડાવે છે સહવાદી અહીં ક્રમવાદી સામે ત્રણ દલીલો મૂકે છે, તે આ પ્રમાણે—

૧ જે કારણે અમુક ક્ષણમા કેવલજ્ઞાન છે તે જ કારણે તે જ ક્ષણમા કેવલદર્શન હોવું જ જોઈએ કેવલજ્ઞાન હોવાનું કારણ જો તેના આવરણનો ક્ષય છે, તો આવરણક્ષય સમાન હોવાથી તે જ ક્ષણમા કેવલદર્શન શા માટે ન હોય? ખરી વાત તો એ છે કે, જેમ

વસ્તુસ્વભાવને લીધે અનાવૃત સૂર્ય એકસાથે તાપ અને પ્રકાશ પ્રકટાવે છે, તેમ નિરાવરણ ચેતના એક જ સાથે જ્ઞાન-દર્શન શા માટે ન પ્રવર્તાવે ? ૨. સમગ્ર જ્ઞાનાવરણ કર્મોત્તો ક્ષય કરેલ હોવા છતાં જેમ કેવલીમાં મતિ શ્રુત આદિ જ્ઞાનો કેવલજ્ઞાનથી જુદાં નથી સંભવતાં, તેમ દર્શનાવરણ કર્મોત્તો ક્ષય થયેલ હોવા છતાં કેવલીમાં જ્ઞાનથી જુદા સમયમાં દર્શન ન જ હોવું ઘટે. અને ૩. આગમમાં કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન બન્નેને સાદિ અનંત કલ્યાં છે અને ક્રમવાદ પ્રમાણે તો તે સાદિ સાંત ઠરે છે, કેમ કે, ક્રમવાદમાં કેવલદર્શન વખતે કેવલજ્ઞાનનો અને કેવલજ્ઞાન વખતે કેવલદર્શનનો અભાવ જ હોય છે તેથી તેમને મતે એ આગમવિરોધ સ્પષ્ટ છે. એ આગમ આ પ્રમાણે છે—

“કેવલગાળી જં પુચ્છા ।”

“ગોયમા ! સાતિણ અપજ્જવસિણ ” ।

પ્રજ્ઞાપ૦ પ૦ ૧૮, સૂ૦ ૨૪૧, પૃ૦ ૩૮૯ ।

“પ્રશ્ન — હે ભગવન ! કેવલજ્ઞાની કેવલજ્ઞાની એ પ્રમાણે કાલથી કયાંથી કયાં સુધી કહેવાય ? ”

“ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેવલજ્ઞાની કાલથી સાદિ અને અપર્યાવસિત — અવિનાશી છે ”

વિરોધી પક્ષને પ્રશ્ન કરી સિદ્ધાંતનો ઉપન્યાસ —

દસણનાણાવરણક્ષણ સમાણમ્મિ કસ્સ પુવ્વજર ।

હોજ્જ સમ ઉપ્પાઓ હદિ દુણ નત્થિઃ પુવ્વજોગા ॥ ૬ ॥

દર્શન અને જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષય તુલ્ય છતાં બેમાંથી પહેલાં કોની ઉત્પત્તિ થશે ? એમ કોઈ પૂછે, તો જવાબ એ જ આપવો પડશે કે બન્નેની સાથે ઉત્પત્તિ થશે; તો તેઓએ પણ જાણવું જ જોઈએ કે એ ઉપયોગો નથી જ. [૬]

એકાપયોગવાદી સિદ્ધાંતી, સહવાદીની દલીલથી ક્રમવાદીને પરાસ્ત કરવા પ્રશ્ન કરે છે કે, જો કેવલજ્ઞાનાવરણ અને કેવલદર્શનાવરણ

બન્નેનો ક્ષય એક જ સાથે થયેલો છે, તો પ્રતિજ્ઞાંધકનો અભાવ બન્ને માટે સમાન હોવા છતાં પહેલાં કોની ઉત્પત્તિ માનશો? પહેલું કેવલજ્ઞાન અને પછી કેવલદર્શન થશે એમ કહેવાને કશું જ કારણ નથી; જ્યાં જો તમે ક્રમવાદી એમ કહેશો જ, તો તમારો પ્રતિપક્ષી એમ કાં ન કહે કે પહેલું કેવલદર્શન અને પછી કેવલજ્ઞાન પ્રગટશે? તેથી તમે આ પ્રશ્નનો ખુલાસો કરો કે, બન્ને ઉપયોગતુ કારણ આવરણક્ષય એક જ વખતે હોવા છતાં ઉત્પત્તિમાં ક્રમ શાને લીધે છે?

ક્રમવાદની એ મુશ્કેલી સહવાદમાં નથી, કારણ કે, તે બન્ને ઉપયોગોની ઉત્પત્તિ એક જ ક્ષણમાં એક જ સાથે સ્વીકારે છે. છતાં સહવાદ પણ યુક્તિસંગત નથી એમ જણાવવા સિદ્ધાંતી તેને કહે છે કે, ભલે તારા પક્ષમાં ઉત્પત્તિક્રમનો દોષ ક્રમવાદની પેઠે ન હોય, તથાપિ તું જે ઉપયોગભેદ માને છે, તે જ ખોટું છે ખરી રીતે કેવલદર્શામાં એક જ ઉપયોગ છે [૯]

વિરોધી પક્ષ સામે સિદ્ધાંતીએ મૂકેલા દોષો—

જઇ સવ્વ સાયાર જાણઇ એકસમણ સવ્વણ્ણ ।

જુજ્જઇ સયા વિ એવ અહવા સવ્વ ણ યાણાઇ ॥ ૧૦ ॥

પરિસુદ્ધ સાયાર અવિયત્ત દસણ અણાયાર ।

જ ય સ્વીણાવરણિજ્જે જુજ્જઇ સુવિયત્તમવિયત્તં ॥ ૧૧ ॥

અદ્દિટ્ઠ અણાય ચ કેવલી એવ ભાસઇ સયા વિ ।

એગસમયમ્મિ હદી વયણવિયપ્પો ન સમ્ભવઇ ॥ ૧૨ ॥

અગ્ણાય પાસતો અદ્દિટ્ઠ ચ અરહા વિયાણતો ।

કિ જાણઇ કિ પાસઇ કહ સવ્વણ્ણુ ત્તિ વા હોઇ ॥ ૧૩ ॥

કેવલણામણત જહેવ તહ દસણ પિ પણ્ણત્ત ।

સાગારગ્ગહણાહિ ય ણિયમપરિત્ત અણાગાર ॥ ૧૪ ॥

જે સર્વજ્ઞ એક સમયમા સર્વ સાકાર જાણે છે, તે એ પ્રમાણે સદાયે હોવું ઘટે અથવા બધું ન જાણે. [૧૦]

સાકાર-જ્ઞાન એ પરિશુદ્ધ-વ્યક્ત હોય છે અને અનાકાર-દર્શન એ અવ્યક્ત હોય છે પરંતુ ક્ષીણઆવરણ-વાળામાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવો ભેદ હોવો ન ઘટે [૧૧]

કેવલી જ સદાયે અણુદીકું અને અણુજાણુયુ બોલે છે એવું પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, કેવલીમાં એક સમયમાં જ જ્ઞાત અને દષ્ટ વસ્તુનો ઉપદેશ કરવાની માન્યતા નહિ ઘટે. [૧૨]

અજ્ઞાતને જ્ઞેતો અને અદષ્ટને જાણતો કેવલી શું જાણે અને શું જુએ, તેમજ તે સર્વજ્ઞ કેવી રીતે હોઈ શકે? [૧૩]

જેવી રીતે કેવલજ્ઞાનને તેવી જ રીતે કેવલદર્શનને પણ અનંત કંઈ છે; પરંતુ અનાકાર-દર્શન સાકાર અકુણ્ઠી નિયમે કરી અદ્ય વિષયક જ ઠરવાનું. [૧૪]

સિદ્ધાંતી અથકાર પોતાનો એકાપયોગવાદ સિદ્ધ કરવા બંને પક્ષો ઉપર પાંચ દોષો એકસરખી રીતે મૂકે છે, તે આ પ્રમાણે.

૧ ક્રમવાદ હોય કે સહવાદ, બંનેમાં ઉપયોગભેદની માન્યતા સમાન હોવાથી બંનેને એટલું તો માનવું જ પડે કે, કેવલજ્ઞાનનો વિષય માત્ર વિશેષ અને કેવલદર્શનનો વિષય માત્ર સામાન્ય છે, અર્થાત્ એ બંને વાદમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનરૂપ બંને ઉપયોગ મતિ આદિ જ્ઞાનની પેઠે સર્વ વિષયમાંથી દ્રક્ત એક એક ભાગના ગ્રાહક છે આટલું માન્યું એટલે તે બંને વાદોમાં કોઈ પણ એક ઉપયોગ સર્વગ્રાહક ન હોવાથી તેમને મતે સર્વજ્ઞપણું અને સર્વદર્શીપણું શી રીતે ધટી શકે? હવે જો એ વટાવવા પ્રત્યેક સમયમાં સંપૂર્ણ જગતને સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપે દરેક ઉપયોગગ્રહણ કરે છે એમ માનવામાં આવે, તો હમેશાં

સર્વજ્ઞપણુ અને સર્વદર્શીપણુ ઘટાવવા માટે તે જ રીતે એક ઉપયોગ દ્વારા સર્વ વસ્તુનું ગ્રહણ માનવું જ પડશે; અને એમ માનતા એકોપ-યોગવાદનો સ્વીકાર થઈ જશે.

૨ સાકાર ગ્રહણ અને નિરાકાર ગ્રહણમાં તદ્વાવત એટલો જ હોય છે કે, પહેલું વ્યક્ત હોય છે અને બીજું અવ્યક્ત હવે જે કેવલીમાં આવરણનો સર્વથા વિલય થયો છે, તો તેના ઉપયોગમાં વ્યક્તપણા અને અવ્યક્તપણાનો ભેદ શી રીતે હોઈ શકે? દારણ કે, એ ભેદ તો આવરણકૃત છે.

૩ આગમમાં કેવલી વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે પ્રત્યેક સમયે જ્ઞાત અને દષ્ટ વસ્તુનું જ કથન કરે છે. આ આગમકથન ક્રમવાદ કે સહવાદ એકે પક્ષમાં સગત થઈ શકતું નથી ક્રમવાદમાં અમુક સમયે જે જ્ઞાત છે, તે તે સમયમાં દષ્ટ નથી, અને બીજે સમયે જે દષ્ટ છે, તે જ્ઞાત નથી. એટલે જે જે ભાષણ કેવલી કરશે, તે પોતાના બોધ પ્રમાણે જ કરશે એમ હોવાથી એમનું ભાષણ અજ્ઞાત ભાષણ અને અદષ્ટ ભાષણ હોવાનું સહવાદમાં બંને ઉપયોગો સાથે પ્રવર્તતા હોવા છતાં બંનેની વિષયમર્યાદા સામાન્ય-વિશેષરૂપે વહેચાયેલી હોવાથી, જે અશ જ્ઞાત હશે તે દષ્ટ નહિ હોય, અને જે દષ્ટ હશે તે જ્ઞાત નહિ હોય; એટલે તે વાદ પ્રમાણે પણ હમેશા કેવલી અદષ્ટ અને અજ્ઞાત-ભાષી જ હરશે.

૪. ઉપયોગભેદ હોવાને લીધે ક્રમવાદ કે સહવાદમાં એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, કેવલી અજ્ઞાત અશને જુએ છે અને અદષ્ટ અશને જાણે છે, આવું માનવા જતા એમ ફલિત થાય છે કે, એક એક ભાગ તો બંને ઉપયોગોનો વિષય થયા સિવાય રહી જ જાય છે. તો પછી સર્વને જાણવાથી સર્વજ્ઞપણુ અને સર્વને જોવાથી સર્વદર્શીપણું જે માનવામાં આવે છે, તે કેમ ઘટશે? ઊલટું કિચ્છિજ્ઞપણુ અને કિચ્છિદર્શીપણુ કેવલીમાં પ્રાપ્ત થશે.

૫. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન અને દર્શન બન્નેને અનંત કહ્યાં છે. હવે જો બન્ને વાદ પ્રમાણે ઉપયોગભેદ માનીએ, તો એ કથન સંગત નહિ થાય; કારણ કે અનાકારગ્રાહી દર્શન સાકારગ્રાહી જ્ઞાન કરતાં અવશ્ય પરિમિત વિષયવાળું જ હોવાનું

એકાપયોગપક્ષમાં એક જ ઉપયોગ સપૂર્ણ જગતને સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપે દર ક્ષણે ગ્રહણ કરતો હોવાથી, તે જ કેવલજ્ઞાન અને તે જ કેવલદર્શન કહેવાવાને લીધે, ઉપરનો એકે દોષ નથી આવતો. [૧૦-૧૪]

ક્રમવાદીપક્ષે કરેલો બચાવ અને તેનો સિદ્ધાંતીએ આપેલો ઉત્તર—

મળ્લજ્ઞ જહ ચુગ્ગાણી જુજ્જજ્ઞ ણિયમા તહેવ ઇય પિ ।

મળ્લજ્ઞ ણ પચ્છાણી જહેવ અરહા તહેય પિ ॥ ૧૫ ॥

ક્રમવાદી કહે છે કે, જેવી રીતે ચતુર્જ્ઞાની ઘટે છે તેવી રીતે એ પણ સમજવું. સિદ્ધાંતી કહે છે કે, જેમ સર્વજ્ઞ પંચજ્ઞાની નથી કહેવાતા તેમજ એ પણ સમજ ૧૫]

ક્રમવાદી કહે છે કે, જેમ કોઈ ચાર જ્ઞાનવાળો જન્મસ્થ ક્રમથી ઉપયોગમાં વર્તતો હોવા છતાં ચારે જ્ઞાનની શક્તિ સતત હોવાને લીધે સાદિ અપર્યાવસિત જ્ઞાનવાળો, સદા જ્ઞાનોપલબ્ધિવાળો, વ્યક્ત બોધવાળો, જ્ઞાનદૃષ્ટાથી તેમજ જ્ઞાના અને દ્રષ્ટા કહેવાય છે, તેવી રીતે ઉપયોગનો ક્રમ હોવા છતાં કેવલી પણ શક્તિની અપેક્ષાએ અપર્યાવસિત જ્ઞાનદર્શનવાળા, સદા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી, વ્યક્તબોધવાળા, જ્ઞાતદૃષ્ટાથી, જ્ઞાના દ્રષ્ટા કહેવાશે તો પછી ઉક્ત દોષો ક્રમપક્ષમાં કેવી રીતે લાગે? ક્રમવાદીના આ બચાવનો રદિયો આપતા સિદ્ધાંતી કહે છે કે, શક્તિની અપેક્ષા કેવલીમાં લેવી ન ઘટે, નહિ તો શક્તિ હોવા છતાં અરિહંત પંચજ્ઞાની કેમ નથી કહેવાતા? તેથી એમ માનવું જોઈએ કે, સાદિ અપર્યાવસિત જ્ઞાન, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શીપણું આદિ જે સર્વજ્ઞમાં વ્યવહારાય છે, તે લબ્ધિની અપેક્ષાએ નહિ પણ ઉપયોગની અપેક્ષાએ જ ઘટાવવું [૧૫]

પૂર્વ દષ્ટાંતનુ વિશદીકરણ અને ઉપસંહાર—

પણ્ણવણિજ્ઞા ભાવા સમત્તસુયણાણદસણાવિસઓ ।

ઓહિમણપજ્જવાણ ઉ અણ્ણોણવિલક્ખણા વિસઓ ॥ ૧૬ ॥

તમ્હા ચહવ્વિભાગો જુજ્જઈ ણ ઉ ણાણદસણજિણાણ ।

સયલમણાવરણમણતમક્ખય કેવલ જમ્હા ॥ ૧૭ ॥

સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિનો વિષય શબ્દપ્રતિપાદ ભાવો છે અને અવધિ તથા મન પર્યાયનો વિષય અંદરોઅંદર વિલક્ષણ એવા પદાર્થો છે. [૧૬]

તેથી જિનોના જ્ઞાનદર્શનમાં ચાર જ્ઞાનની માફક વિભાગ નથી જ ઘટતો; કારણ કે તે કેવલ, સકલ, અનાવરણ, અનંત અને અક્ષય છે [૧૭]

છટ્ટી ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જે કેવલજ્ઞાન અને કેવલ-દર્શનને મતિ આદિની પેઠે ક્રમવર્તી માનવામાં આવે, તો તે અત્ક્રમે માત્ર વિશેષગ્રાહી અને માત્ર સામાન્યગ્રાહી હોઈ અસર્વવિષયક હરે, અને જે ઉપયોગ અસર્વવિષયક હોય તે તો ક્ષીણાવરણગાળામાં મતિઆદિની પેઠે સભવી જ ન શકે

આ કથનમાં મતિઆદિના દષ્ટાંતથી ક્રમવર્તી કેવલઉપયોગના અસર્વાર્થપણાની આપત્તિ સર્વજ્ઞમાં આપવામાં આવી છે તેથી એ દષ્ટાંતમાં અસર્વાર્થપણું કેવી રીતે છે એ જણાવવા અંતકાર કહે છે કે, મતિ અને શ્રુતનો વિષય ફક્ત અભિલાષ્ય પદાર્થો છે, કારણ કે તે બંને જ્ઞાન પરિમિતપર્યાયસહિત જ સર્વ દ્રવ્યોને જાણી શકે છે એ જ રીતે અવધિનો વિષય ફક્ત પુદ્ગલ અને મન પર્યાયનો વિષય ફક્ત ચિત્તનોપયોગી મનોદ્રવ્ય છે, બધાં દ્રવ્યો નહિ તેથી ચારે ક્રમવર્તી જ્ઞાનોનું પરિમિતવિષયગ્રાહીપણું સ્પષ્ટ છે.

જેમ અસર્વાર્થપણાને લીધે તેમ જ ક્ષયોપશમ આદિ કારણભેદને લીધે ભતિ આદિ ચારે જ્ઞાનોમાં પરસ્પર ભેદ છે, તેમ કેવલજ્ઞાન કેવલ-દર્શનમાં ક્રમસહિત-કે ક્રમરહિત કોઈ પણ જાતનો પરસ્પર ભેદ હોઈ ન શકે; કારણ કે તે નથી અસર્વાર્થ કે નથી ક્ષયોપશમ આદિ ઉક્ત કારણભેદ. તેથી સામાન્ય વિશેષ ઉભયગ્રાહી એક જ કેવળબોધ માનવો જોઈએ. [૧૬-૧૭].

આગમવિરોધનો પરિહાર—

પરવત્તવ્વયપક્ષા અવિસિદ્ધા તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ।

અત્યગઈઅ ઉ તેસિ વિયજણ જાણઓ કુણહા ॥ ૧૮ ॥

તે તે સૂત્રોમાં પરવક્તવ્યના પક્ષો જેવા જ અભ્યુપગમો - વચનો ભાસે છે, તેથી જ્ઞાતા પુરુષ અર્થની સંગતિ પ્રમાણે જ તે સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરે. [૧૮]

પાશ્વળની યુક્તિઓથી કેવળજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે ખરો, પણ સૂત્રના પાદો સાથે વિરોધ આવે તેનું શું કરવું ? કારણ કે, કેવલીમાં ઉપયોગભેદનાં પ્રતિપાદક સૂત્રો સ્પષ્ટ છે એ શંકાનું નિવારણ કરવા અથકાર કહે છે કે, જો એક વાર વસ્તુ પ્રમાણથી અમુક-રૂપ સિદ્ધ થતી હોય અને પછી કાંઈ શાસ્ત્રવિરોધ દેખાય, તો તેવે સ્થળે શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા અન્ય પ્રમાણે સાથે વિરોધ ન આવે તેવી જ રીતે કરવી જોઈએ. પ્રસ્તુતમાં અનેક યુક્તિપ્રમાણોથી અભેદ સિદ્ધ થતો હોવાને લીધે શાસ્ત્રીય ભેદપ્રતિપાદક વાક્યોની વ્યાખ્યા કુશળ પુરુષે યુક્તિપ્રમાણને બાધ ન આવે તેવી રીતે કરવી જોઈએ તેથી જે જે સૂત્રોમાં જ્ઞાન-દર્શનના ભેદબોધક વચનો છે તે બધાં કણાદ આદિ અન્ય દર્શનનાં મંત્ર્યો જેવાં છે તે અન્ય દર્શનો અસર્વજ્ઞમાં જ્ઞાનોનું અયુગપત્તપણું માને છે, તેના જેવો જ ભાવ જૈનસૂત્રોમાં વર્ણવેલો છે.

તેથી ૧જ સમય જાણઈ આ સૂત્રમાં અધૂરા કેવલીપદનો સર્વજ્ઞ અર્થ ન કરતાં શ્રુતકેવલી, અવધિકેવલી અને મન પર્યાયકેવલી એ ત્રિવિધ કેવલી અર્થ લેવો. એ અર્થ લેતા ઉક્ત સૂત્રનો ભાવ એમ કલિત થાય છે કે, ઉક્ત ત્રણે કેવલી જે સમયે દર્શન કરે છે, તે સમયે જ્ઞાન નથી કરતા; અને જે સમયે જ્ઞાન કરે છે, તે સમયે દર્શન નથી કરતા [૧૮]

સ્વપક્ષમાં આવતી શકાતુ સિદ્ધાંતી દ્વારા સમાધાન—

જેણ મળોવિસયગયાણ દસણ ણત્થિ દવ્વજાયાણ ।

તો મળપજ્જવણાણ ણિયમા ણાણ તુ ણિદ્દિટ્ઠ ॥ ૧૯ ॥

જે કારણથી મન પર્યાય જ્ઞાનના વિષયભૂત થયેલા દ્રવ્ય-સમૂહોનું દર્શન નથી, તેથી મન પર્યાય જ્ઞાનને નિયમે જ્ઞાન જ કહ્યું છે. [૧૯]

જે કેવલોપયોગ એક જ હોય અને તે એકમાં જ જ્ઞાનદર્શન બન્ને શબ્દોનો વ્યવહાર સ્વીકારવામાં આવે, તો એક જ મન પર્યાય ઉપયોગમાં પણ એ બે શબ્દોનો વ્યવહાર સ્વીકારી, કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન એ ભેદવ્યવહારની પેઠે મન પર્યાયજ્ઞાન મન પર્યાયદર્શન એવો વ્યવહાર કેમ કરવામાં નથી આવ્યો ? એ આશંકાનો ઉત્તર અહીં સિદ્ધાંતી આપે છે.

મન પર્યાયઉપયોગનો વિષય મનમાં ઉપયોગી થતા મનોવર્ગીયુના સ્કંધો છે. તે ઉપયોગ પોતાના ગ્રાહ્ય સ્કંધોને વિશેષ રૂપે જ બાળે છે, સામાન્ય રૂપે નહિ મન પર્યાયદ્વારા ઉક્ત દ્રવ્યોનું સામાન્યરૂપે ભાન ન થતું હોવાથી એને શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન જ કહેલ છે, દર્શન કહેલ નથી. કેવલઉપયોગની બાબતમાં એથી ભલટું છે; તે એક હોવા છતાં જેય પદાર્થોને સામાન્ય અને વિશેષ ઉભય રૂપે ગ્રહે છે, તેથી તેમાં દર્શન અને જ્ઞાન બન્ને શબ્દોનો વ્યવહાર સગન છે [૧૯]

એક જતાં ભિન્ન કહેવાનું બીજું કારણ—

‘ચક્ષુઅચક્ષુઅવહિકેવલાણ સમયમ્મિ દસણવિઅપ્પા ।

પરિપઢિયા કેવલણાણદસણા તેણ તે અણ્ણા ॥ ૨૦ ॥

શાસ્ત્રમાં ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવલ વડે દર્શનના ભેદો કહેલા છે, તેથી એ કેવલ જ્ઞાન અને દર્શન ભિન્ન છે [૨૦].

યુક્તિથી કેવલઉપયોગ એક જ છે એમ સિદ્ધ થયેલું હોવા છતાં, કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન બન્ને ભિન્ન છે એવી માન્યતા રૂઢ થવાનું કારણ દ્વિત શાસ્ત્રવ્યવહાર છે. જૈન શાસ્ત્રમાં દર્શનના ચાર ભેદોમાં કેવલદર્શન બુદ્ધ ગણાવેલું છે, જો વસ્તુનું ભેદ ન હોય તો શાસ્ત્રકારોએ જ કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન બુદ્ધ કેમ કહ્યાં? એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે ખરો. પણ તેનું સમાધાન પહેલાં અપાર્થ ગયું છે અને તે એ કે સામાન્ય અને વિશેષ એ બે ગ્રાહ્ય અશોના ભેદની અપેક્ષાએ એક જ ગ્રાહક ઉપયોગમાં દર્શન અને જ્ઞાન શબ્દનો ભિન્ન ભિન્ન વ્યવહાર શાસ્ત્રકારોએ કરેલો છે, નહિ કે ગ્રાહકભેદની અપેક્ષાએ [૨૦]

એકદેશીમતનું વર્ણન—

દસણમોગ્ગહમેત્ત ‘ઘડો’ ત્તિ ણિવ્વણ્ણણા હવઙ્ગ ણાણ ।

જહ એત્થ કેવલાણ વિ વિસેસણ એત્તિય ચેવ ॥ ૨૧ ॥

દસણબુવ્વ ણાણ ણાણણિમિત્ત તુ દસણ ણત્થિ ।

તેણ સુવિણિચ્છિયામો દસણણાણાણ અણ્ણત્ત ॥ ૨૨ ॥

જેવી રીતે અવગ્રહમાત્ર એ દર્શન છે, અને ‘આ ઘટ છે’ એવી નિશ્ચયાત્મક વર્ણના—મતિ તે જ્ઞાન છે; તેવી રીતે અહીં કેવલજ્ઞાન કે કેવલદર્શનની બાબતમાં પણ એટલો જ વિશેષ છે. [૨૧]

જ્ઞાન દર્શનપૂર્વક છે, પરંતુ દર્શન જ્ઞાનપૂર્વક નથી; તેથી અમે યથાર્થપણે નિશ્ચય કરીએ છીએ કે, દર્શન અને જ્ઞાન (કેવલમાં) ભેદ નથી (પામતાં). [૨૨]

કોઈ બીજો વાદી કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શનનો અભેદ માને છે, પણ તેણે અભેદ સિદ્ધ કરવા માટે જે દાખલો આપેલો છે, તે સિદ્ધાંતોને માન્ય નથી, તેથી તેનું નિરાકરણ કરવા અહીં એકદેશીના મતનો ઉલ્લેખ સિદ્ધાંતો કરે છે

એકદેશી કહે છે કે, જેમ મતિઉપયોગ એક છતાં તેનો પ્રાથમિક અવગ્રહ—નિર્વિકલ્પ ભાગ એ જ દર્શન છે, અને પછીનો—સવિકલ્પ ભાગ એ જ જ્ઞાન છે, અર્થાત્ વસ્તુત મતિનામક એક જ મુદ્દાર્થ ઉપયોગ-વ્યાપારમાં પૂર્વવર્તી અસ્પષ્ટાંશ અને ઉત્તરવર્તી સ્પષ્ટાંશને લીધે જ દર્શન અને જ્ઞાન એવા બે રૂબેદો યોગ્ય છે; તે જ પ્રમાણે અહીં કેવલની બાબતમાં સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ કેવલઉપયોગ એક છે, છતાં ભિન્ન ભિન્ન ગ્રાહ્યની અપેક્ષાએ દર્શન અને જ્ઞાન જુદા જુદા નામથી વ્યવહારાય છે.

કેવલીમાં વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન દર્શનનો અભેદ માનવામાં ન આવે, તો એક શાસ્ત્રીય નિયમનો બાધ આવે છે અને તે એ કે સર્વત્ર જ્ઞાનને દર્શન પછી જ માનવામાં આવ્યું છે હવે જે જ્ઞાન દર્શન અને ભિન્ન હોય, તો કેવલીમાં પણ એ જ ક્રમ પ્રમાણે દર્શન પછી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવી પડે; પણ તેમ માની શકાય એવું નથી. કારણ કે બધી લઘ્વિઓ સાદર ઉપયોગ—જ્ઞાનરૂપે જ પ્રથમ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી, કેવલલઘ્વિનો આરભ પણ સાકારોપયોગથી થવાનો, અને તેમ થાય તો જ્ઞાનપૂર્વક દર્શન માનવું પડે, જે અસ્વાભાવિક છે. સ્વભાવ તો એવો છે કે, કોઈ પણ જ્ઞાતા વસ્તુને સામાન્યરૂપે જ ગ્રહણ કરીને પછી વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરે છે [૨૧-૨૨]

એકદેશીએ આપેલ દૃષ્ટાંતની સમાલોચના—

જહ ઓગ્ગહમેત્ત દસણ તિ મણ્ણસિ વિસેસિઅ ણાણ ।

મહ્ણાણમેવ દસણમેવ સહ હોહ નિપ્પણ્ણ ॥ ૨૩ ॥

એવ સેસિદિયદસણમ્મિ નિયમેણ હોહ ણ ય જુત્ત ।

અહ તત્થ ણાણમેત્ત ઘેપ્પહ ચક્ખુમ્મિ વિ તહેવ ॥ ૨૪ ॥

અવગ્રહમાત્ર એ દર્શન અને વિશેષગ્રહણ એ જ્ઞાન છે એમ જો તું માને, તો તેથી ફલિત થાય છે કે મતિજ્ઞાન જ દર્શન છે. [૨૩]

એ જ પ્રમાણે શેષ ઇન્દ્રિયોના દર્શનમાં પણ નિયમથી ફલિત થશે, પરંતુ તે યુક્ત નથી. હવે જો તેમાં—અન્ય ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં જ્ઞાનમાત્ર માનવામાં આવે, તો નેત્રના વિષયમાં પણ તેમ જ માનવું ઘટે. [૨૪]

એકદેશીસમ્મત અભેદ તો સિદ્ધાંતીને પણ માન્ય છે, પરંતુ તેણે આપેલ દૃષ્ટાંત સિદ્ધાંતીને ગ્રાહ્ય નથી. તેથી એ પોતાની અનુચિ જણાવવા તે દૃષ્ટાંત માનતાં શું શું અનિષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે એ સમાલોચના દ્વારા જણાવે છે

સિદ્ધાંતી એકદેશીને કહે છે કે, જો તું મતિના અવગ્રહમાત્ર અશને દર્શન અને વિશેષગ્રહણને જ્ઞાન માનીશ, તો ચક્ષુઇન્દ્રિયના વિષયમાં ચાક્ષુષ અવગ્રહ મતિજ્ઞાન એ જ ચક્ષુદર્શન એમ ફલિત થશે. તે જ રીતે બીજા ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પણ થવાનું. એટલે શ્રોત્રજ અવગ્રહ મતિ એ જ શ્રોત્રદર્શન અને ઘ્રાણજ અવગ્રહ મતિ એ જ ઘ્રાણદર્શન ઇત્યાદિ માનવું પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં કયાંયે શ્રોત્રદર્શન ઘ્રાણદર્શનનો વ્યવહાર નથી, એટલે તેમ માની લેવું યોગ્ય નથી જો શ્રોત્રદર્શન ઘ્રાણદર્શન આદિ વ્યવહાર ન હોવાથી અને શ્રોત્રવિજ્ઞાન અને ઘ્રાણવિજ્ઞાન આદિ વ્યવહાર હોવાથી અવગ્રહમાં દર્શનની માન્યતા

કકત ચક્ષુઃદ્રિય પૂરતી છે એમ તુ કહીશ, - તો સામે એમે એમ કહી શકીશું કે એવો પક્ષપાત શા માટે ? તેથી શ્રોત્ર આદિની પેઠે ચક્ષુની બાબતમાં દર્શનનો વ્યવહાર ન માન એટલે છેવટે તુ અવગ્રહને દર્શન માનતાં ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન આદિ કેમ ઘટાવીશ ? હાં તો તારે ચક્ષુદર્શનની પેઠે શ્રોત્રદર્શન દ્વાણુદર્શન આદિ બીજી ઇન્દ્રિયોના દર્શનો પણ માનવા પડશે અને હાં તો ચક્ષુદર્શનની માન્યતા પણ જતી કરવી પડશે એટલે એકંદર શાસ્ત્રમાં ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન એવાં બે નામ છે તેની ઉપપત્તિ થવી તારે મતે કઠણ છે. [૨૩-૨૪]

સિદ્ધાંતીનો ખુલાસો—

ળાણ અપ્પુટ્ઠે અવિસણ ય અત્થમ્મિ સદસણ હોઙ્ગ ।

મોત્તૂળ લિગઓ જ અળાગયાઈયવિસણસુ ॥ ૨૫ ॥

અનાગત આદિ વિષયોમાં લિગ—હેતુ બળથી જે જ્ઞાન થાય છે, તેને છોડીને અસ્પૃષ્ટ અને અવિષય એવા પદાર્થમાં થનારું જ્ઞાન તે દર્શન છે. [૨૫]

જે જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગને પરસ્પર ભિન્ન ન માનવામાં આવે, તેમ જ મતિના અવગ્રહમાત્ર અશને પણ દર્શન કહેવામાં ન આવે, તો પછી શાસ્ત્રમાં જે ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન એવાં બે નામો ખાસ જુદા જુદા ઉપયોગઅર્થમાં વપરાતાં દેખાય છે, તેમની ઉપપત્તિ તમે શી રીતે કરવાના ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા સિદ્ધાંતી પોતાનો મત જણાવતાં કહે છે કે, અત્યંત જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઉપયોગ નથી જ તેમ જ મતિજ્ઞાનના પ્રાથમિક અવગ્રહમાત્ર અશને પણ દર્શન કહેવું અને તે રીતે દર્શન શબ્દના પ્રયોગની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવી એ પણ બરોબર નથી તેમ છતાં શાસ્ત્રમાં વપરાતા એ બંને શબ્દોની અર્થમર્યાદા એવી છે કે જેથી બંને શબ્દોના પ્રયોગની સાર્થકતા પણ સિદ્ધ થાય છે અને ચુકિતસિદ્ધ અભિન્ન ઉપયોગ માનવામાં

કશી અડચણ નથી આવતી. તે માટે દર્શન શબ્દની વ્યાખ્યા સિદ્ધાંતી એવી કરે છે કે અનુમાનરૂપ જ્ઞાનને છોડી જે અપ્રાપ્યકારી ચક્ષુ અને મન દ્વારા જ્ઞાન થાય છે, તે જ અનુક્રમે ચક્ષુદર્શન અને અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે પોતાને નહિ અડકેલા એવા ચંદ્ર સૂર્ય આદિ દૂરસ્થ પદાર્થોમાં ચક્ષુ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, તે ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે, અને કોઈ પણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયના વિષય ન બની શકે તેવા પરમાણુ વગેરે સૂક્ષ્મ તથા વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં મનદ્વારા જે ચિંતનાત્મક બોધ થાય છે, તે અચક્ષુદર્શન કહેવાય છે. અચક્ષુદર્શનમાં માત્ર મનોજન્ય જ્ઞાન લેવામા આવે છે, બીજી કોઈ ઇન્દ્રિયથી જન્ય જ્ઞાન લેવામાં નથી આવતું. તેથી વસ્તુતઃ ફલિત એમ થાય છે કે, અપ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયો બે છે અને તે બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થનાર જ્ઞાન જ ચક્ષુદર્શન અચક્ષુદર્શન શબ્દના પ્રતિપાદ છે.

અલગત એટલો ફેર જરૂર છે કે, અપ્રાપ્તપદાર્થવિષયક ચક્ષુજન્ય અધુ જ જ્ઞાન ચક્ષુદર્શન કહેવાય છે તેમ ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્યપદાર્થવિષયક અધુ મનોજન્ય જ્ઞાન અચક્ષુદર્શન કહેવાતું નથી. તેથી જ અનુમાન છોડીને એમ કહ્યું છે હેતુદ્વારા જે ભૂત વર્તમાન કે ભવિષ્ય વિષયનાં વિવિધ અનુમાનો થાય છે, જેવાં કે નદીનું નવું પૂર જોઈ ઉપરવાસ વરસાદ થયાનું કે ખાસ વાદળાં ચડેલ જોઈ તત્કાળમાં વરસાદ થવાનું કે ધૂમાડો જોઈ રસોડામાં આગ હોવાનું વગેરે, તે બધાં ઇન્દ્રિયાગ્રાહ્યવિષયક મનોજન્ય જ્ઞાન હોવા છતાં અચક્ષુદર્શન કહેવાતાં નથી સારાંશ એ છે કે, અચક્ષુદર્શનથી મનોજન્ય ભાવનાત્મક જ્ઞાન જ ફક્ત લેવું [૨૫]

અતિપ્રસંગનું નિવારણ—

મળપજ્જવણાણ દસણ તિ તેણેહ હોઈ ણ ય જુત્ત ।

મળ્ણઙ્ગ ણાણ ણોઙ્ગદિયમ્મિ ણ ઘઙ્ગાદયો જમ્હા ॥ ૨૬ ॥

ઉક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે મનપર્યાયજ્ઞાન દર્શન છે એમ અહીં માનવું પડશે, પરંતુ એમ માનવું યોગ્ય નથી કહે છે

કે જ્ઞાન નોદંદ્રિય - મન વિષે જ પ્રવર્તમાન છે કારણ કે ઘટ વગેરે તેના વિષય નથી. [૨૬]

‘ઇન્દ્રિય વડે અસ્પૃષ્ટ કે અગ્રાહ્ય વિષયનું જ્ઞાન જ દર્શન છે’ એવી દર્શનની વ્યાખ્યા કરતા તો મન પર્યાયજ્ઞાન પણ દર્શન કહેવાશે કારણ કે એ જ્ઞાન જે પારકાના મન દ્વારા ચિંતિત થતા ઘટ આદિ પદાર્થોમાં પ્રવર્તે છે, તે પદાર્થો ગ્રાહક આત્મા અગર તેના મનને અડકેલા હોય એમ તો નથી જ. અહીં ઇષ્ટાપત્તિ ક્યેં પણ ચાલે તેમ નથી, કારણ કે શાસ્ત્રમાં મન પર્યાય સાથે દર્શનશબ્દનો વ્યવહાર કયાંય દેખાતો નથી, તો પછી ઉક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યવસ્થા શી રીતે થશે? એ શંકાનું નિવારણ કરવા સિદ્ધાંતી કહે છે કે, શંકા જ અસ્થાને છે, કારણ કે જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે મન:પર્યાય એ અસ્પૃષ્ટ ઘટાદિ પદાર્થોમાં પ્રવર્તે છે, તે જ ખોટું છે મન:પર્યાયનો વિષય પરકીય મન દ્વારા ચિંતિત થતા પદાર્થો નથી પણ એ પદાર્થોની ચિંતામાં લાગેલ પરકીય મનોદ્રવ્ય જ છે. મન પર્યાયજ્ઞાની પર દ્વારા ચિતિત થતા બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરે છે ખરે; પણ તે મન પર્યાય દ્વારા નહિ કિન્તુ અનુમાન દ્વારા પ્રથમ તો એ પરકીય મનોદ્રવ્યને સાક્ષાત્ જાણે છે અને પછી તે ઉપરથી તે ચિંતિત થતા બાહ્ય પદાર્થોનું અનુમાન કરે છે, એટલે ચિતિત પદાર્થો મન પર્યાયનો વિષય જ નથી, અને જે વિષય છે તે પરકીય મનોદ્રવ્યો તો તદ્દન અસ્પૃષ્ટ તો નથી જ, કારણ કે તે દ્રવ્યો ગ્રાહક આત્મા વડે સ્પર્શાયેલ મનોવર્ગણાનાં સન્મતીય હોઈ સ્પૃષ્ટ જેવા છે તેથી મન પર્યાયમાં દર્શનનો પ્રસંગ જ નથી [૨૬]

કરેલ વ્યવસ્થા માટે વિશેષ ખુલાસો—

મઙ્ગસુયણાણિમિત્તો છુદમત્થે હોઘ અત્થજવલભો ।

एगयरम्मि वि तेसि ण दसण दसण कत्तो ? ॥ ૨૭ ॥

છક્કસ્થમાં મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને લીધે અર્થનો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે બેમાંથી એકેમાં દર્શન કયાંથી જ રહે ? [૨૭]

એક બાબુ યુક્તિથી દર્શન અને જ્ઞાન એ બન્ને ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે કારણ કે માત્ર અવગ્રહરૂપ જ્ઞાન દર્શન છે એવી વ્યવસ્થા પણ અડચણથી મુક્ત નથી, અને બીજી બાબુ ઇન્દ્રિયમાં મતિ અને શ્રુતને લીધે જ અર્થપ્રતીતિ માનવામાં આવે છે. હવે જો મતિ અને શ્રુત એ બેમાંથી એકે ઉપયોગમાં દર્શન શબ્દના અર્થની મર્યાદા આંકવામાં ન આવે, તો વ્યવહાર જ કેવી રીતે સંગત થાય ? તેથી પાછળ જો દર્શનની વ્યાખ્યા આપી તેના અર્થની મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે તે માનવી જ જોઈએ [૨૭]

શ્રુતજ્ઞાનદર્શન કેમ ન કહેવાય ? એ શંકાનો ઉત્તર—

જ પચ્ચક્ષ્મગ્ગહ્ણ ન હિન્તિ સુયણાણંસમ્મિયા અત્થા ।

તમ્હા દસણસદ્દો ન હોઝ સયલે વિ સુયણાણે ॥ ૨૮ ॥

શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા ગૃહીત થતા પદાર્થો જે માટે પ્રત્યક્ષ ગ્રહણને પ્રાપ્ત નથી થતા, તેથી જ સઘળાંય શ્રુતજ્ઞાનમાં દર્શનશબ્દ લાગુ નથી થતો. [૨૮]

‘ઇન્દ્રિયો વડે અસ્પૃષ્ટ અને અગ્રાહ્ય વિષયોનું અનુમાનથી જુદું જે જ્ઞાન તે દર્શન છે’ એવી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો શ્રુતજ્ઞાન પણ દર્શન હરે છે, કારણ કે તેના વિષયો કાંઈ બધા જ સ્પૃષ્ટ કે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી હોતા; તો પછી મતિ શ્રુત એકેમાં દર્શનશબ્દ નહિ ઘટે એમ તો શી રીતે કહી શકાય ? એ શંકાનો જવાબ એટલો જ છે કે, શ્રુતજ્ઞાન અસ્પૃષ્ટ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે ખરું, પણ પ્રત્યક્ષરૂપે નહિ કિન્તુ પરોક્ષરૂપે, અને દર્શન શબ્દની ઉક્ત વ્યાખ્યામાં તો પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ લેવાનું છે તેથી સઘળુંય શ્રુતજ્ઞાન દર્શન શબ્દની અર્થમર્યાદા બહાર રહે છે [૨૮]

અગ્રધિદર્શનની વ્યવસ્થા—

જ અપ્પુટ્ઠા ભાવા ઓહિણ્ણાણસ્સ હોતિ પચ્ચક્ષ્મા ।

તમ્હા ઓહિણ્ણાણે દસણસદ્દો વિ ઉવવત્તો ॥ ૨૯ ॥

જે માટે અસ્પૃષ્ટ પદાર્થો અવધિજ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે, તેથી અવધિજ્ઞાનમાં પણ દર્શનશબ્દ વપરાયેલો છે. [૨૯]

ઉક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે અવધિદર્શન શબ્દનો શાસ્ત્રીય વ્યવહાર અથ્વે એસવામાં કશી જ અડચણ આવતી નથી. કારણ કે ઇન્દ્રિય વડે અસ્પૃષ્ટ અને અગ્રાહ્ય એવા પરમાણુ આદિ પદાર્થોને અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરે છે, તેથી દર્શનની ઉક્ત વ્યાખ્યામાં પણ અવધિજ્ઞાન આવી જાય છે. [૨૯]

એક જ કેવળઉપયોગમા જ્ઞાન-દર્શનશબ્દની ઉપપત્તિ—

જ અપ્પુટ્ઠે ભાવે જાણઙ્ પાસઙ્ ય કેવલી ણિયમા ।

તમ્હા ત ણાણ દસણ ચ અવિસેસઓ સિદ્ધ ॥ ૩૦ ॥

કેવળી નિયમથી અસ્પૃષ્ટ પદાર્થોને જે માટે જાણે અને જુએ છે, તેથી તે જોદ વિના જ જ્ઞાન અને દર્શન સિદ્ધ થાય છે. [૩૦]

જે કેવળી હોય છે તે સપૂર્ણ જગતને વિશેષ અને સામાન્યરૂપે એકસાથે અવશ્ય પ્રત્યક્ષપણે ગ્રહણ કરે છે, અને એ બધું જગત કાર્ધ તેના આત્માથી સ્પર્શાયેલું નથી, તેથી તેનું સપૂર્ણ જગત વિષયક ગ્રહણ એ અસ્પૃષ્ટ-વિષયક પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ છે માટે તે એક જ ગ્રહણ એટલે ઉપયોગ અપેક્ષાવિશેષે જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને શબ્દનો સમાનપણે વાચ્ય સિદ્ધ થાય છે. એ ગ્રહણમાં વિશેષગ્રાહિતાને લીધે જ્ઞાનશબ્દ અને સામાન્યગ્રાહિતાને લીધે દર્શનશબ્દ વપરાય છે એટલે બન્નેનો પ્રતિપાદ ઉપયોગ એક છે. માત્ર એ બન્ને શબ્દના પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ધર્મો ઉપયોગમાં જુદા છે, તેથી એકાપયોગવાદમાં કશી અનુપપત્તિ નથી [૩૦]

શાસ્ત્રમા આવતા વિરોધનો પરિહાર—

સાઈ અપજ્જવસિય તિ દો વિ તે સસમયઓહ્વઙ્ એવ ।

પરનિત્થયવત્તવ્વ ચ એગસમયતરુપ્પાઓ ॥ ૩૧ ॥

સ્વસિદ્ધાંત પ્રમાણે એ જ્ઞાન દર્શન બન્ને સાદિ અનંત છે; એમ હોવાથી શાસ્ત્રમાં જે એક સમયને અંતરે ઉત્પત્તિ સંભળાય છે, તેને પરદર્શનનું મંતવ્ય સમજવું [૩૧]

યુક્તિથી અભેદ સિદ્ધ થયો છતાં શાસ્ત્રવિરોધ તો રહે જ છે, કારણ કે જ્યારે કેવલી બાળુ છે ત્યારે જોતા નથી અને જુએ છે ત્યારે જાણતા નથી, એવું સમયાંતરથી જ્ઞાન દર્શનની ઉત્પત્તિવાળું કથન તો શાસ્ત્રમાં છે જ. એટલે એ વિરોધનું શું કરવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધાંતી અહીં આપે છે. તે કહે છે કે, યુક્તિથી જે જ્ઞાન દર્શન બન્ને શબ્દનો પ્રતિપાદ્ય એક જ ઉપયોગરૂપ અર્થ સિદ્ધ થાય છે, તે જ સ્વસિદ્ધાંત છે, અને જો એક વાર સ્વસિદ્ધાંત નક્કી થયો, તો પછી બીજી વિરોધી વર્ણન નયવાદસાપેક્ષ છે એમ જ માનવું જોઈએ. તેથી જે કેવલજ્ઞાનદર્શનની ક્રમે ઉત્પત્તિ જૈન પ્રવચનમાં નજરે પડે છે, તે દર્શનાંતરનાં મંતવ્યો છે શાસ્ત્રમાં બધા વર્ણનો કાંઈ સ્વસિદ્ધાંત જ નથી હોતાં. એમાં ઘણી બાબતો સ્વસિદ્ધાંતને અમાન્ય અને દર્શનાંતરને માન્ય એવી પણ હોય છે. તેનો વિવેક કરી શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય શોધવામાં જ યુક્તિની સાર્થકતા છે.

અભેદપક્ષમાં સાદિઅનંતપણાનું કથન કેવલરૂપે ઘટાડવું, અર્થાત્ દરસમયે ઉપયોગનો ઉત્પાદ અને વિનાશ હોવા છતાં પણ તે કેવલરૂપે ધ્રુવ-અનંત હોવાથી સાદિ અનંત છે જ. [૩૧]

શ્રદ્ધા અર્થમાં વપરાતા દર્શન શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ—

एव जिणपण्णत्ते सद्वहमाणस्स भावओ भावे ।
पुरिसस्साभिणिबोहे दसणसद्धो_हवइ जुत्तो ॥ ३२ ॥

सम्मण्णाणे णियमेण दसण दसणे उ भयणिज्ज ।

सम्मण्णाण च इम ति अत्यओ होइ उववण्ण ॥ ३३ ॥

એ પ્રમાણે જિનકથિત પદાર્થો વિષે લાવથી શ્રદ્ધા કરતા પુરુષનું જે અભિનિબોધરૂપ જ્ઞાન તેમાં દર્શન શબ્દ યુક્ત છે. [૩૨]

સમ્યગ્જ્ઞાનમાં નિયમથી દર્શન છે, પરંતુ દર્શનમાં સમ્યગ્જ્ઞાન વિકલ્પ્ય છે — અર્થાત્ છે અને નથી પણ તેથી જ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ આ સમ્યગ્દર્શન અર્થબળથી સાબિત થાય છે [૩૩]

જૈનશાસ્ત્રમાં દર્શન શબ્દ ખાસ પારિભાષિક છે. એની પરિભાષા પ્રમાણે તે શબ્દના બે અર્થ ખાસ લેવાય છે. એક તો સાકારથી ભિન્ન એવો નિરાકાર ઉપયોગ, અને બીજો અર્થ શ્રદ્ધા. પહેલા અર્થ વિષે ગ્રંથકારે પોતાનો મતભેદ બતાવી તેને સ્થાને તેનો શો અર્થ માનવો જોઈએ, એ પાછળ સાબિત કરી દીધું; અર્થાત્ તેમણે એમ જણાવ્યું કે, દર્શનશબ્દનો અર્થ જ્ઞાનશબ્દના અર્થભૂત સાકાર ઉપયોગ કરતા ભિન્ન નિરાકાર ઉપયોગ એવો નથી, પણ જ્ઞાનશબ્દપ્રતિપાદ ઉપયોગ જ અપેક્ષાવિશેષે દર્શન શબ્દનો પ્રતિપાદ બને છે. એ જ પ્રમાણે બીજા અર્થના વિષયમાં પોતાનો મતભેદ બતાવતાં ગ્રંથકાર અહીં પોતાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ કરે છે તે કહે છે કે, મોક્ષના ત્રણ ઉપાયો પૈકી પ્રથમ ઉપાયભૂત સમ્યગ્દર્શન જે સમ્યગ્જ્ઞાનથી જુદું મનાય છે, તે ખરી રીતે જુદું નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન જ સમ્યગ્દર્શન છે. અલબત્ત કયું સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન માનવું એ પ્રશ્ન થશે, પણ તેનો ઉત્તર એ છે કે, જિનકથિત તત્ત્વો વિષે જે અપાયાત્મક નિશ્ચય હોય તે જ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે સમ્યગ્દર્શન એ વિશિષ્ટ રુચિરૂપ છે, પણ રુચિ એ કાર્ષ જ્ઞાનથી જુદી વસ્તુ નથી જિનોક્ત પદાર્થો વિષે જે વાસ્તવિક અને અટલ નિશ્ચય થાય છે, તે જ મતિરૂપ જ્ઞાન રુચિ હોઈ સમ્યગ્દર્શન છે, તેથી કર્મપ્રકૃતિઓમાં દર્શનાવરણ અને દર્શન-મોહનીય એ બંને સ્થળે દર્શન શબ્દના અર્થો જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી, એમ સમજવું જોઈએ.

એ તો ખરું જ કે જે જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે બધાં સમ્યગ્દર્શન છે જ; પણ બધાં દર્શનો કાંઈ સમ્યગ્જ્ઞાન નથી. કારણ કે, જે દર્શન એકાંતવિષયક રુચિરૂપ હોય, તે મિથ્યાજ્ઞાન હોઈ સમ્યગ્જ્ઞાન નથી હોતું; માત્ર અનેકાંતવિષયક રુચિરૂપ દર્શન જ સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે. તેથી છેવટે ફલિત એ થાય છે કે, જિનોકત તત્ત્વવિષયક યથાર્થ દર્શન અનેકાંત-રુચિરૂપ હોવાથી સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ જ છે, નહિ કે સમ્યગ્જ્ઞાનથી જુદું; માટે સમ્યગ્દર્શનના અર્થીએ અનેકાંત તત્ત્વના અવધોરણુ વાસ્તે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. [૩૨-૩૩]

સાદિ અપર્યાવસિત શબ્દમાં થયેલી કોઈની બ્રાંતિનો ઉલ્લેખ અને તેનું નિવારણ—

કેવલણાણ સાઈ અપજ્જવસિય તિ દાહય સુત્તે ।

તેત્તિયમિત્તોત્તૂણા કેહ વિસેસ ણ ઇચ્છતિ ॥ ૩૪ ॥

જે સંઘયણાઈયા ભવત્થકેવલિવિસેસપજ્જાયા ।

તે સિજ્ઞમાણસમયે ણ હોતિ વિગય તઓ હોહ ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધત્તણેય ય પુણો ઉપ્પણ્ણો એસ અત્થપજ્જાઓ ।

કેવલભાવ તુ પહુચ્ચ કેવલ દાહય સુત્તે ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રમાં કેવલજ્ઞાન સાદિ અપર્યાવસિત બતાવેલું છે તેટલા માત્રથી ગવિષ્ઠ થયેલા કોઈ વિશેષ અર્થાત્ પર્યાવસાનરૂપ પર્યાય નથી માનતા. [૩૪]

ભવસ્થ કેવલીમાં સંહનન વગેરે જે વિશેષ પર્યાયો હોય છે, તે સિદ્ધ થતી વખતે નથી રહેતા; તેથી તે કેવલ વિગત - નષ્ટ થાય છે. [૩૫]

વળી આ (કેવલબોધરૂપ) અર્થપર્યાય સિદ્ધપણારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે; કેવળપણાને આશ્રી સૂત્રમાં કેવલને (અપર્યાવસિત) બતાવેલું છે. [૩૬]

સાદિ એટલે આદિવાળું અર્થાત્ ઉત્પન્ન થનાર; અપર્યવસિત એટલે પર્યવસાન વિનાનું અર્થાત્ નાશ ન પામનાર—અનંત. આ પ્રમાણે સાદિ અને અપર્યવસિત શબ્દનો અર્થ છે, અને સૂત્રમાં કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન બન્નેને સાદિ અપર્યવસિત કહેલાં છે. એ, જોઈ કાઈ કાઈ આચાર્યો કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનમાં સાદિ અપર્યવસિતપણું ઘટાવવા એમ માને છે કે, એ બન્ને આવરણના ક્ષય પછી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી સાદિ છે, પણ ફરી આવરણ આવતું ન હોવાથી અને આવરણને અભાવે તે બન્નેના ક્ષયનો ફરી સંભવ ન હોવાથી તે બન્ને એક વાર ઉત્પન્ન થયા પછી કદી નાશ પામતાં જ નથી એટલે કે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન બન્ને એક વાર ઉત્પન્ન થાય છે, પણ પછી કદી જ નાશ પામતાં નથી, એ રીતે જ તેમનું સાદિ અપર્યવસિતપણું છે.

આવો અર્થ ઘટાવનારને સિદ્ધાંતી કહે છે કે, તમે તો સાદિ અપર્યવસિત શબ્દાર્થના મોહમાં વસ્તુતત્ત્વ જ ભૂલી જાઓ છો અને અન્યથા કલ્પના કરો છો. વસ્તુતત્ત્વ શું છે ? અને સાદિ અપર્યવસિતપણું ઘટાવવા માટે ખરી કલ્પના શી છે ? એ સાહજિક પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—

જનમત પ્રમાણે જે પદાર્થ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્યામક ન હોય, તે સત્ જ નથી કેવલપર્યાય સતરૂપ હોવાથી તે પણ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્યામક હોવો જ જોઈએ, એ તો વસ્તુસ્થિતિ થઈ. કેવલીમા દેહાવસ્થા વખતે જે સંહનન પરિમાણ આદિ દેહગત વિશેષો હોય છે, તે વિશેષો સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં જ દેહ સાથે નાશ પામે છે. દેહાવસ્થામાં દેહના દેખાતા વિશેષો આત્માના પણ છે, કારણ કે દેહ અને આત્મપ્રદેશ વચ્ચે ક્ષીરનીર જેવો સબંધ હોવાથી એકના પર્યાયો તે બીજાના છે જ. આમ હોવાથી એ પર્યાયો નષ્ટ થયા એટલે તે રૂપે આત્મા પણ ન રહ્યો અર્થાત્ તે રૂપે નાશ પામ્યો, અને આત્મા કેવલરૂપ હોવાથી કેવલ પણ નાશ જ પામ્યું. વળી તે જ આત્મા સિદ્ધ થયો એટલે સિદ્ધપર્યાય તેમાં ઉત્પન્ન થયો, તેથી તે કેવલ પણ

ઉત્પન્ન થયું. આ રીતે ભવપર્યાયનો નાશ અને સિદ્ધત્વપર્યાયના ઉત્પાદની દષ્ટિએ આત્માના પૂર્વ કેવલજ્ઞાનદર્શનપર્યાયનો નાશ અને નવીન કેવલજ્ઞાનદર્શનપર્યાયનો ઉત્પાદ સિદ્ધ થાય છે. એટલે કે કેવલજ્ઞાન કેવલદર્શન માત્ર સાદિ નથી પરન્તુ તે સપર્યવસાન પણ છે એમ હોય તો શાસ્ત્રમાં તેમને અપર્યવસિત કેમ કહ્યાં છે, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે, અને તે એ કે, દર ક્ષણે જ્ઞાનદર્શનપર્યાય ઉત્પત્તિ અને નાશ પામવા છતાં કેવલરૂપે—સત્તારૂપે ધ્રુવ છે. તેથી તે અનત છે અર્થાત્ કેવલબોધ એક વાર અપૂર્વ ઉત્પન્ન થવાને લીધે સાદિ છે અને પછી પર્યાયરૂપે ઉત્પાદ અને નાશવાન હોવા છતાં સત્તારૂપે ધ્રુવ હોઈ અપર્યવસિત છે. [૩૪-૩૬]

જીવ અને કેવલના ભેદની આશંકા અને તેનું દષ્ટાંતપૂર્વક નિરસન—

જીવો અણાઈણિહ્ણો કેવલણાણ તુ સાંયમણત ।

इअ थोरम्मि विसेसे कह जीवो केवल होइ ॥ ३७ ॥

तम्हा अण्णो जीवो अण्णे णाणाइपज्जवा तस्स ।

उवसमियाईलक्खणविसेसओ केइ इच्छन्ति । ३८ ॥

अह पुण पुव्वपयुत्तो अत्थो एगतपक्खपडिसेहे ।

तह वि उयाहरणमिण ति हेउपडिजोअण वोच्छ ॥ ३९ ॥

जह कोइ सट्ठवरिसो तीसइवरिसो णराहिवो जाओ ।

उभयत्थ जायसद्दो वरिसविभाग विसेसेइ ॥ ४० ॥

एव जीवद्दव्व अणाइणिह्णमविसेसिय जम्हा ।

रायसरिसो उ केवलपज्जाओ तस्स सविसेसो ॥ ४१ ॥

जीवो अणाइनिह्ણો 'जीव' ति य णियमओ ण वत्तव्वो ।

ज पुरिसाउयजीवो देवाउयजीवियविसिट्ठो ॥ ४२ ॥

જીવ એ અનાદિનિધન છે અને કેવલજ્ઞાન તો સાદિ અનંત છે; એ પ્રકારનો મોટો ભેદ હોવાથી જીવ એ કેવલરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે ? [૩૭]

તેથી ઔપશમિક આદિ લક્ષણભેદને લીધે જીવ એ ભિન્ન છે, અને તેના જ્ઞાન આદિ પર્યાયો ભિન્ન છે, એમ કોઈ માને છે. [૩૮]

એકાંત પક્ષના પ્રતિષેધ વળતે આ બાબત પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે; છતાં હેતુનો સાધ્ય સાથે સંબંધ દર્શાવતું આ ઉદાહરણ તો કહીશ [૩૯]

જેમ કોઈ સાઠ વર્ષનો પુરુષ ત્રીશ વર્ષે રાત્ર થયો (એમ કહેવામાં) બન્નેમાં અર્થાત્ મનુષ્ય અને રાત્રમાં વપ-રાયેલો ‘રાત્ર-થયો’ શબ્દ વર્ષનો વિભાગ બતાવે છે;—[૪૦]

એ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ વિનાનું જીવદ્રવ્ય અનાદિનિધન છે, માટે જે રાજસદૃશ કેવલીપર્યાય તે તો તેનો વિશેષ છે [૪૧]

અનાદિનિધન એવો જીવ ‘આ જીવ જ છે’ અર્થાત્ માત્ર સામાન્યરૂપ જ છે એમ એકાંતથી કહી ન શકાય; કારણ કે પુરુષાયુષક જીવ દેવાયુષક જીવથી ભિન્ન વ્યવહારાય છે [૪૨]

જીવ કેવલરૂપ છે એ અભેદકથનને અસંગત બતાવવા કોઈ કહે છે કે, જીવ એ દ્રવ્યરૂપ હોઈ અનાદિ અનંત છે, અને કેવલ એ સાદિ અનંત પર્યાયરૂપ છે બન્ને વચ્ચે આટલો બધો તફાવત છે તો પછી જીવને કેવલરૂપ કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ કેમ માની શકાય ?

આ સિવાય બન્ને વચ્ચે લક્ષણભેદ પણ છે. કેવલ આદિ પર્યાયો ક્ષાયિક આદિ ભાવવાળા હોય છે; ત્યારે જીવ પારિણામિક ભાવવાળો છે. તેથી જીવ અને તેના જ્ઞાન આદિ પર્યાયો પરસ્પર ભિન્ન જ છે, એમ માનવું જોઈએ

આ પ્રકારના એકાંતભેદવાદનો નિષેધ કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, જો કે દ્રવ્ય અને પર્યાયના એકાંતભેદવિષયક મતનો નિષેધ પ્રથમ જ (દ્રવ્યલક્ષણ વખતે કાંડ ૧, ગા. ૧૨ માં) કરવામાં આવ્યો છે; છતાં વિશેષ સ્પષ્ટતા ખાતર દૃષ્ટાંત આપી તે દ્વારા હેતુની સાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ અહીં બતાવવામાં આવે છે.

જેમ સાક વર્ષની ઉમ્મરનો કોઈ પુરુષ ત્રીસ વર્ષે રાજા બને, ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, ‘આ મનુષ્ય રાજા થયો’, તેમ જીવરૂપે ભવ્ય જીવ અનાદિ હોવા છતાં જ્યારે કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે, ત્યારે એમ કહેવાય છે કે ‘આ જીવ કેવલી થયો’. દૃષ્ટાંતમાં વિવક્ષિત વ્યક્તિ મનુષ્યરૂપે પ્રથમથી જ હતી અને પછી પણ છે, તેમાં માત્ર અરાજપર્યાય ગયો છે અને રાજપર્યાય આવ્યો છે, દાર્દ્યંતિકમાં જીવ દ્રવ્ય પ્રથમથી પણ હતું અને પછી પણ છે, માત્ર અકેવલપર્યાય ગયો અને કેવલપર્યાય થયો. આ બન્ને સ્થળે પર્યાય અને સામાન્યનો પરસ્પર અભેદ હોવાથી જ પર્યાયના ઉત્પાદ અને નાશને સામાન્યનો ઉત્પાદ નાશ માની એમ નિર્માધ વ્યવહાર થાય છે કે, ‘આ માણસ અરાજા મરી રાજા થયો’ અને ‘આ જીવ હ્રસ્વસ્થ મરી કેવલી થયો’. અર્થાત્ સામાન્ય ક્રુવ છતાં પૂર્વ પર્યાય રૂપે નષ્ટ અને ઉત્તર પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થયું કહેવાય છે; તે જ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ સાબિત કરે છે, માટે ‘દ્રવ્ય એ માત્ર દ્રવ્ય રૂપ જ’ એમ ન કહી શકાય.

જો તેમ હોય તો અનાદિઅનંત જીવ દ્રવ્ય જીવરૂપે માત્ર એક જ છે એમ માનવું પડે, અને તેમ માનતાં આ વર્તમાન પુરુષ-દેહધારી જીવ પૂર્વ દેવદેહધારી જીવથી ભિન્ન છે એવો વ્યવહાર કદી પ્રામાણિક ન ઠરે. કારણ કે બન્ને અવસ્થામાં જીવ તો એક જ છે;

એટલે તે ભેદવ્યવહાર શી રીતે પામી શકે ? અને ભેદવ્યવહાર તો પ્રામાણિક છે જ, તેથી માનવુ જોઈ એ કે, દ્રવ્ય અને પર્યાય પરસ્પર અભિન્ન છે. આમ માનવાથી જીવરૂપે એક હોવા છતાં પુરુષપર્યાય અને દેવપર્યાય પરસ્પર ભિન્ન હોવાથી એ પર્યાયોથી અભિન્ન એવો જીવ પણ પુરુષ અને દેવ રૂપે ભિન્નપણાનો વ્યવહાર નિર્બાધપણે પામે છે. આ ઉપરથી દ્રવિત એમ થયું કે સત્ હોવાને કારણે પર્યાય એ દ્રવ્યથી અને દ્રવ્ય એ પર્યાયથી અભિન્ન છે; જેમ મનુષ્ય અને તેના અરાગત્વ આદિ પર્યાય. તેમ જ સત્ હોવાના કારણે કેવલજ્ઞાન પર્યાય અને જીવદ્રવ્ય એ બંને પરસ્પર અભિન્ન હોવાથી કેવલરૂપ જીવ એમ કહેવું અસંગત નથી. અહીં જીવમાં કેવલનો અભેદ સિદ્ધ કરી શકાય એવું — સામાન્યને વિશેષથી અભિન્ન સિદ્ધ કરનાર — અનુમાન આ પ્રમાણે દોરી શકાય સામાન્ય એ વિશેષોથી અભિન્ન છે; શાથી જે તેમા વિશેષોને લીધે ભેદવ્યવહાર પ્રામાણિકપણે થાય છે, જેમ એક જ મનુષ્ય ક્યારેક અરાગ્ન અને ક્યારેક રાગરૂપે વ્યવહાર પામે છે તેમ એક જ જીવ ક્યારેક અકેવલી રૂપે અને ક્યારેક કેવલીરૂપે વ્યવહારાય છે. માટે તે જીવદ્રવ્ય અકેવલ અને કેવલપર્યાયથી અભિન્ન છે. જો એ પર્યાયોથી માત્ર ભિન્ન જ છે એમ સ્વીકારીએ, તો પર્યાયોનો ભેદ પર્યાયોમાં જ રહે અને જીવમાં વ્યવહાર જ પામે. [૩૭ ૪૨]

અભિન્ન પર્યાયોની ભિન્નતાનું ઉપપાદન—

सखेज्जमसखेज्ज अणतकप्प च केवल णाण ।

तह रागदोसमोहा अण्णे वि य जीवपज्जाया ॥ ४३ ॥

કેવલજ્ઞાન એ સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનંત પ્રકારનું છે; તેવી રીતે રાગ દ્વેષ અને મોહ રૂપ બીજા પણ જીવપર્યાયો સમજવા [૪૩]

શાસ્ત્રમા કેવલજ્ઞાનને સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનંત પ્રકારનું કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે રાગ દ્વેષ અને મોહ રૂપ વૈભાવિક પર્યાયોને પણ

સંખ્યાત અસંખ્યાત અને અનંત પ્રકારના કલ્પા છે. પ્રત્યેક પર્યાયમાં જે આ સંખ્યાભેદનું શાસ્ત્રીય કથન છે, તે સૂચવે છે કે ભગવાનની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય અને પર્યાયનો માત્ર અભેદ નથી, પણ ભેદ સુધ્ધાં છે. ભેદ વિના સંખ્યાનું વૈવિધ્ય સંભવી જ ન શકે. તેથી દ્રવ્ય અને પર્યાયની વચ્ચે અભેદની પેઠે ભેદ પણ માનવો જોઈએ, એટલે કે તે બન્ને કથંચિત્ ભિન્ન અભિન્ન છે [૪૩]

દ્વિતીય કાંડ સમાપ્ત

તૃતીય કાંડ

સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેના પરસ્પર અભેદનું સમર્થન—
સામણમ્મિ વિસેસો વિસેસપક્ખે ય વયણવિણિવેસો, ।
દવ્વપરિણામમણ્ણ દાણ્ણ તય ચ ણિયમેહ ॥ ૧ ॥

એગત્તણિવિવેસેસ એયત્તવિસેસિય ચ વયમાણો ।
દવ્વસ્સ પજ્જવે પજ્જવા હિ દવિય ણિયત્તેહ ॥ ૨ ॥

સામાન્યમાં વિશેષવિષયક વચનનો અને વિશેષમાં સામાન્યવિષયક વચનનો જે પ્રયોગ થાય છે, તે અનુક્રમે સામાન્ય-
દ્રવ્યના પરિણામને તેનાથી ભિન્ન રૂપે દર્શાવે છે; અને તેને-
વિશેષને સામાન્યમાં નિયત કરે છે. [૧]

એકાંત નિવિશેષ એવા સામાન્યનું અને એકાંત વિશેષનું
પ્રતિપાદન કરનારો દ્રવ્યના પર્યાયોને એનાથી ખસેડી મૂકે છે
અને પર્યાયોથી દ્રવ્યને ખસેડી મૂકે છે. [૨]

દરેક વ્યવહાર જ્ઞાનમૂલક છે વ્યવહારની અબ્યાધિતતા એ જ
જ્ઞાનની યથાર્થતાનો પુરાવો છે વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું છે એ નક્કી કરવાનું
એકમાત્ર સાધન યથાર્થ જ્ઞાન છે. આટલો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત છે.

સત્ દ્રવ્ય આદિ કોઈ પણ પર-અપર સામાન્ય વ્યવહારમાં તો
વિશેષ રૂપે જ આવે છે, અને પૃથ્વી-ઘટ આદિ કોઈ પણ વિશેષો સામાન્ય
રૂપે વ્યવહારાય છે જ. વળી આ વ્યવહાર બાધિત પણ નથી, તેથી
પૂર્વોક્ત સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતને આધારે એમ માની શકાય છે કે, સામાન્ય
ઉપરાત તેનો પરિણામ વિશેષ પણ છે અને તેમ છતાં તે વિશેષ
સામાન્ય સ્વરૂપથી જુદો નથી અર્થાત્ સામાન્ય એ વિશેષોમાં એકત્રીય

છે અને વિશેષો એ અભિન્ન સામાન્યની ભૂમિકા ઉપર જ રહેલા છે. તેથી વસ્તુમાત્ર પરસ્પર અવિભાજ્ય એવા સામાન્ય વિશેષ ઉભયરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

હવે જો વિશેષ વિનાનું કેવળ સામાન્ય હોય, તો માત્ર સામાન્ય-વિષયક પ્રતીતિને આધારે વ્યવહાર કરનારને વિશેષો છોડી જ દેવા પડે; એટલે તેને પ્રતીતિ અને વ્યવહારસિદ્ધ કડું કુંડલ આદિ અનેક આકારોને વિચાર અને વાણીમાંથી ફેંકી દઈ, માત્ર સોનું છે એટલો જ સામાન્ય વ્યવહાર કરવો પ્રાપ્ત થશે. એ જ રીતે સામાન્ય વિનાના કેવળ વિશેષો-ને સ્વીકારનારે વિચાર અને વાણીમાંથી સુવર્ણરૂપ સામાન્ય સત્ત્વ ફેંકી દઈ, માત્ર કડું કુંડલ આદિ આકારો જ વિચારપ્રદેશમાં લાવવા પડશે, અને તેમને જ વાણીમાં મૂકવા પડશે. પરંતુ અનુભવ તો એવો છે કે, કોઈ પણ વિચાર અથવા વાણી માત્ર સામાન્ય કે માત્ર-વિશેષને અવલંબી પ્રવર્તતાં નથી, તેથી એ બંને ભિન્ન છતાં પરસ્પર અભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. [૧-૨]

પ્રતીત્યવચન કેને કહેવાય અને તે શા માટે ?—

પચ્ચુપ્પન્ન ભાવ વિગયભવિસ્સેહિ જ સમણેહિ ।

એય પહુન્નવયણ દવ્વતરણિસ્સિય જ ચ ॥ ૩ ॥

દવ્વ જહા પરિણય તહેવ અત્થિ ત્તિ તમ્મિ સમયમ્મિ ।

વિગયભવિસ્સેહિ ઉ પજ્જણહિ ભયંણા વિભયણાં વા ॥ ૪ ॥

જે વચન વર્તમાન પર્યાયનો ભૂત અને ભવિષ્ય પર્યાય સાથે સમન્વય કરે છે, અને જે વચન ભિન્ન દ્રવ્યોમાં રહેલ સામાન્યનો સમન્વય કરે છે, તે પ્રતીત્યવચન છે (કારણ કે—)

જે સમયમાં જે દ્રવ્ય જે રૂપે પરિણામ પામ્યું હોય, તે સમયમાં તે તે રૂપે જ છે. ભૂત અને ભવિષ્ય પર્યાયો સાથે

તો ભજના એટલે અલેદ તથા વિભજના એટલે લેદ
પણ છે [૩-૪]

જે વચન પ્રતીતિપૂર્વક અર્થાત્ વસ્તુના વાસ્તવિક બોધપૂર્વક
બોલવામાં આવે, તે પ્રતીત્યવચન એ જ વચન આપ્તવચન છે.

કુડું ભાંગી કુંડલ બનાવેલું હોય ને તેમાંથી આગળ હાર બનાવેલો
હોય, ત્યારે દેખીતી રીતે વર્તમાન કુંડલનો આકાર એ ભૂતકાલીન કડાના
આકાર અને ભાવી હારના આકાર કરતાં જુદો તો છે જ, છતાંયે
એઓની સાથે એકરૂપ પણ છે. કારણ કે, એ ત્રણેનું દ્રવ્ય જુદું નથી.
ત્રણે આકારમાં એ જ સુવર્ણ અનુગત હોવાથી એ ત્રણે આકારોને
એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન અને વિચ્છિન્ન કેમ કહી શકાય ? એ જ
ન્યાયે કોઈ પણ એક દ્રવ્ય ઉપર કાલક્રમથી દેખાતા તેના અનેક વિશેષો
વિશેષરૂપે પરસ્પર-ભિન્ન અને વિચ્છિન્ન હોવા છતાં એ દ્રવ્યરૂપે તો
તેઓ એકાત્મક જ છે એમ માનવું જોઈએ. આમ હોવાથી જ વર્તમાન
પર્યાયનો ભૂત-ભાવી સાથે અને ભૂત-ભાવી પર્યાયનો વર્તમાન સાથે
સમન્વય દર્શાવનાર વાક્યને જ પ્રતીત્યવચન કહેલ છે.

એ જ પ્રમાણે એક જ સમયે દેશભેદના વિસ્તાર ઉપર ખથરાયેલ
કાળી ઘોળી નાની મોટી આદિ અનેક વ્યક્તિઓ વ્યક્તિરૂપે ભિન્ન
દેખાવા છતાં ગોત્ર આદિરૂપે સમાન પણ ભાસે છે. તેથી એવી પરસ્પર
ભિન્ન અને વિચ્છિન્ન દેખાતી વ્યક્તિઓમાં પણ અમુકરૂપે એકત્વ
ન્યાયપ્રાપ્ત હોવાથી, એ રીતે તેમનો સમન્વય કરનાર વચન તે પણ
પ્રતીત્યવચન છે. [૩-૪]

એક વસ્તુમાં અન્તિપણ અને નાસ્તિપણની ઉપપત્તિ—

પરપજ્જવેહિ અસરિસગમેહિ ણિયમેણ ણિચ્ચમવિ નત્થિ ।

સરિસેહિં પિ વજ્જણઓ અત્થિ ણ પુણજ્જથ્થપજ્જાણ ॥ ૫ ॥

પચ્ચુપ્પણમ્મિ વિ પજ્જયમ્મિ ભયણાગઈ પડઈ દવ્વ ।

જ એગુણાઈયા અણતકપ્પા ગુણવિસેસા ॥ ૬ ॥

કોઈ પણ વસ્તુ વિજ્ઞાતીય ભાસતા એવા પરપર્યાયો વડે હંમેશાંયે નિયમથી નથી. સજ્ઞાતીયમાં પણ વ્યંજનપર્યાયથી તે વસ્તુ છે, અર્થપર્યાયથી નથી જ. [૫]

વર્તમાન પર્યાયમાં પણ દ્રવ્ય ભજનાગતિ એટલે ઉભયરૂપતાને સ્પર્શે છે કારણ કે ગુણના વિશેષો એક ગુણથી લઈ અનંત પ્રકારના હોય છે. [૬]

કોઈ પણ વસ્તુ વ્યવહારનો વિષય બને છે, તે તેના પ્રતિનિયત સ્વરૂપને લીધે જ. પ્રતિનિયત સ્વરૂપ એટલે ચોક્કસ સ્વરૂપ, નહિ કે માત્ર ભાવાત્મક અગર નહિ માત્ર અભાવાત્મક. આ જ તત્ત્વ વસ્તુમાં અસ્તિ નાસ્તિ ઉભયરૂપતા દ્વારા અહીં દર્શાવવામાં આવેલ છે. વસ્તુ એ પરપર્યાયરૂપે અવશ્ય નથી જ, અને સ્વપર્યાયરૂપે છે. જે પર્યાયો વિજ્ઞાતીય હોય (વિલક્ષણ યુદ્ધિજનક) તે પરપર્યાય જ છે, અને જે સજ્ઞાતીય (સદશયુદ્ધિજનક) હોય તેમાં વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય એ બેનો સમાસ થાય છે. તેમાંથી વ્યંજનપર્યાયરૂપે વસ્તુ છે અને અર્થપર્યાયરૂપે વસ્તુ નથી. આ વ્યવસ્થા એક દાખલા દ્વારા સ્પષ્ટ કરીએ. એ પૂર્વવતી કડા અને ઉત્તરવતી હારસ્વરૂપ પરપર્યાયરૂપે નથી, તેમ જ ઘટ પટ આદિ સમકાલીન પરપર્યાયરૂપે પણ નથી જ; અર્થાત્ તે બધા વિજ્ઞાતીય પર્યાયોથી કુડલનો આકાર ભિન્ન જ છે.

કુંડલઆકારમાં પરિણત સુવર્ણ એ સત્, દ્રવ્ય, સોનું, કુંડલ આદિ અનેક શબ્દોથી વ્યવહારાય છે. એ શબ્દોની પ્રતિપાદનમર્યાદામાં જે જે અર્થ સમાય છે, તે વ્યંજનપર્યાય છે એટલે વ્યંજનપર્યાયમાં તે તે શબ્દના પ્રતિપાદ બધા અર્થો આવી જતા હોવાથી, તે સદશપર્યાય છે. તેથી કુંડલ વ્યંજનપર્યાયરૂપે છે એનો અર્થ એ થયો કે કુંડલ કહેવાતાં અને કુંડલરૂપે પ્રતીત થતાં બધાં જ કુંડલો કુંડલ નામે એકરૂપ હોઈ ભિન્ન નથી, અને એક કુંડલ વ્યક્તિ પણ કુંડલસ્વરૂપ બની જ્યાં સુધી

તે રૂપે રહેશે ત્યાં સુધી કુંડલ નામે એક જ છે કુંડલ એવા એક શબ્દથી પ્રતિપાદિત થવાને લીધે અને ‘આ કુંડલ’ છે એવી એક પ્રકારની બુદ્ધિના વિષય થવાને લીધે બધાં કુંડલો અગર રચનાથી ભંગ સુધીના કારણનું એક જ કુંડલ એકરૂપ છે, છતાં જ્યારે શબ્દમર્યાદા છોડી આગળ જઈએ ત્યારે તેમ નથી દેખાતું. કારણ કે કોઈ પણ એક કુંડલ એના અમુક વિવક્ષિત સમયમા પૂર્વ અને ઉત્તરવર્તી સમયના પરિણામથી ભિન્ન જ છે દર સમયે પરિણામ થતું રહેતું હોવાથી પૂર્વ અને ઉત્તરવર્તી સમયના પરિણામરૂપ અર્થપર્યાય કરતા વર્તમાનસમયગત પરિણામરૂપ અર્થપર્યાય ભિન્ન જ છે. તેથી એકશબ્દ-પ્રતિપાદ્યત્વની દૃષ્ટિએ કુંડલ કુંડલ વચ્ચે અને એક જ કુંડલઆકારનાં પૂર્વ ઉત્તર તેમ જ વર્તમાન પરિણામો વચ્ચે ભેદ ન ભાસવા છતાં અર્થગત તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એ બધામાં ભેદ ભાસે જ છે એ જ સદૃશ અર્થપર્યાયરૂપે નાસ્તિત્વ છે.

સમયભેદે પરિણામભેદ હોવાથી પૂર્વ અને ઉત્તરકાલીન કુંડલ-પરિણામરૂપ અર્થપર્યાય કરતાં વર્તમાન કુંડલપરિણામરૂપ અર્થપર્યાય ભિન્ન છે એટલું જ નહિ પરંતુ એકસમયવર્તી એ કુંડલ વ્યક્તિઓમાં અમુક વિવક્ષિત કુંડલપરિણામરૂપ અર્થપર્યાય એ બીજા કુંડલપરિણામરૂપ અર્થપર્યાયથી ભિન્ન જ છે કારણ કે એ બન્ને કુંડલ વ્યક્તિઓ સુવર્ણરૂપ સમાન દ્રવ્ય અને કુંડલરૂપ સમાન આકાર તેમજ પીતલવર્ણ મૃદુસ્પર્શ આદિ સમાન ગુણધર્મોને લીધે તુલ્ય હોવા છતાં તત્ત્વતઃ ભિન્ન જ છે. કારણ કે બન્નેનું દ્રવ્ય બુદ્ધું હોઈ આકાર પણ ભિન્ન જ છે, અને પીળાશ કે મૃદુતા તુલ્ય જણાવા છતાં વસ્તુતઃ એમાં અતર અવશ્ય હોય છે. એક જેવો જણાતો પીતલ વર્ણ કે મૃદુ સ્પર્શ અનેક વ્યક્તિઓમા તરતમભાવે રહેલો હોય છે. એકની પીળાશ કરતાં બીજાની પીળાશ અને બીજા કરતા ત્રીજાની પીળાશમા સંખ્યાત અસંખ્યાત અને ત ગુણ કે ભાગ પ્રમાણ ચડા-ઊતરી હોય છે [પન્ન]

એક જ પુરુષમાં ભેદાભેદની વ્યવસ્થા—

ક્રોધ ઉપ્પાયતો પુરિસો જીવસ્સ કારજો હોઈ ।

તત્તો વિભણ્યવ્વો પરમ્મિ સયમેવ મહ્યવ્વો ॥ ૭ ॥

કૌપપરિણામ ઉત્પન્ન કરતો પુરુષ જીવનો કારક થાય છે તેથી તે ભેદયોગ્ય છે અને પરલવમાં પોતે જ હોઈ અભેદ યોગ્ય છે. [૭]

સંસારી આત્મા પોતાની ભાવીદશા પોતે જ સરજે છે, તેથી તે ભાવી સૂઝ્યમાન દશારૂપ કાર્ય કરતાં સર્જકઅવસ્થાત્મક કારણરૂપે લિન્ન છે એમ માનવું જોઈએ કારણ કે કાર્યકારણભાવ ભેદગર્ભિત જ હોય છે, તેમ જતાં તે જ સર્જકઅવસ્થાવાળો આત્મા ભાવી સૂઝ્યમાન અવસ્થામાં વર્તમાન હોય છે, ખીજો કોઈ નહિ, તેથી દશા-ભેદે ભેદ હોવા જતાં બન્ને દશામાં મૂળ તત્ત્વ એક જ હોવાથી કર્તા એ કાર્યથી અલિન્ન પણ છે. જેમ મૃત્પિંડ પિંડરૂપે ઘટરૂપનું કારણ હોઈ તે બન્ને લિન્ન છે, જતાં પિંડ અને ઘટ બન્ને દશામાં એક જ મૃત્તિકા અનુગત હોવાથી તે રૂપે ઘટ અને પિંડ અલિન્ન પણ છે. તેમ જ જ્યારે કોઈ આત્મા પ્રસાદ ક્રોધ આદિ શુભ અશુભ રૂપે પરિણમે છે, ત્યારે તે પરિણામાનુસાર પોતાની ભાવી સ્થિતિ ધડે છે. એ રીતે તે ભાવી સ્થિતિનો કર્તા હોઈ, તેથી લિન્ન હોવા જતાં વસ્તુતઃ બન્ને અવસ્થામાં અનુગત પોતે જ હોવાથી અલિન્ન પણ છે. [૭]

દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદભાવનો પૂર્વપક્ષરૂપે નિર્દેશ —

રૂવ-રસ-ગંધ-ફાસા અસમાણગ્રહણ-લવલ્લખના જમ્હા ।

તમ્હા દવ્વાણુગયા ગુણ ત્તિ તે કેઈ ઇચ્છતિ ॥ ૮ ॥

જે માટે રૂપ રસ ગંધ અને સ્પર્શ એ દ્રવ્યથી લિન્ન-પ્રમાણુગ્રાહ્ય તેમ જ લિન્ન લક્ષણુવાળા દેખાય છે, તે માટે તે ગુણો દ્રવ્યના આશ્રિત છે એમ કોઈ માને છે. [૮]

વૈશેષિકાદિ દર્શનાન્તરના અનુયાયી અને કેટલાક જૈન^૧ દર્શનાનુયાયી વિદ્વાનો પણ માને છે કે, જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રમાણથી ગ્રાહ્ય હોય અગર જેનાં લક્ષણો ભિન્ન હોય તેના વચ્ચે ભેદ જ હોય છે, જેમ કે થાંભલા અને ધણ વચ્ચે, તે જ પ્રમાણે દ્રવ્યના ગ્રાહક પ્રમાણ કરતાં રૂપ આદિનું ગ્રાહક પ્રમાણ ભિન્ન છે કારણ કે, ઘટ આદિ દ્રવ્ય નેત્ર સ્પર્શન એ જો ઇદ્રિયથી ગ્રાહ્ય બને છે અને જોકે માનસ અનુસંધાનના વિષય બને છે, ત્યારે રૂપ સ્પર્શ આદિ ગુણો ઇકત એકએક ઇદ્રિયગ્રાહ્ય છે અને ઉભયઇદ્રિયજન્ય પ્રકૃતિના માનસ અનુસંધાનના વિષય બનતા નથી. એ જ રીતે બંનેનાં લક્ષણો પણ ભુદાં છે. દ્રવ્ય એ ગુણાત્રય અને ક્રિયાત્રય છે, જ્યારે ગુણો એ દ્રવ્યમાં રહેતારા તથા સ્વયં નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય છે. તેથી જ દ્રવ્યને આશરે રહેલા ગુણો એ તેનાથી ભિન્ન છે એમ જ માનવું યોગ્ય છે. [૮]

દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદના નિરાસપ્રસંગે ગુણ અને પર્યાયના અભેદની ચર્ચા —

દૂરે તા અણ્ણત્ત ગુણસદ્દે ચેવ તાવ પારિચ્છ ।

કિ પજ્જવાહિઓ હોજ્જ પજ્જવે ચેવ ગુણસણ્ણા ॥ ૯ ॥

દો ઉણ ણયા ભગવયા દવ્વટ્ઠય-પજ્જવટ્ઠયા નિયયા ।

એત્તો ય ગુણવિસેસે ગુણટ્ઠયણઓ વિ જુજ્જતો ॥ ૧૦ ॥

૧. મૂળ ગાથામાં તો ‘કોઈ’ એવા અર્થવાણું કેવિત્ત પદ છે અહીં દીકાકારે કરેલ અર્થ લેવામાં આવ્યો છે. કયા જૈન વિદ્વાનોને લક્ષીને દીકાકારે સ્વયૂથ્ય અર્થ કર્યો હશે એ કહી ન શકાય. કોઈ એવા પણ જૈન વિદ્વાનો અગર તેમના અથો દીકાકાર સામે હોય કે જેઓ વૈશેષિક આદિની પેઠે ગુણોને દ્રવ્યથી ભિન્ન માનતા હોય. કુદકુદ, ઉમાસ્વાતિ વગેરે ગુણોને ભિન્ન માને છે છતાં તેઓ એકાતવાદી તો નથી જ, એટલે તેમને લક્ષીને દીકાકાર સ્વયૂથ્ય કેમ કહી શકે ?

જં ચ પુણ અરિહયા તેસુ તેસુ સુત્તેસુ ગોયમાઈણ ।
 પજ્જવસણ્ણા ણિયમા વાગરિયા તેણ પજ્જાયા ॥ ૧૧ ॥
 પરિગમણ પજ્જાઓ અણેગકરણ ગુણ ત્તિ તુલ્લત્થા ।
 તહ વિ ણ ગુણ 'ત્તિ' ભણ્ણઙ્ગ પજ્જવણયદેસણા જમ્હા ॥ ૧૨ ॥ ,
 જપન્તિ અત્થિ સમયે એગગુણો દસગુણો અણત્તગુણો ।
 રૂવાઈ પરિણામો ભણ્ણઙ્ગ તમ્હા ગુણવિસેસો ॥ ૧૩ ॥
 ગુણસદ્દમતરેણાવિ ત તુ પજ્જવવિસેસસલાણ ।
 સિજ્જઙ્ગ ણવર સલાણસત્થધમ્મો 'તદ્ગુણો' ત્તિ ॥ ૧૪ ॥
 જહ દસસુ દસગુણમ્મિય એગમ્મિ દસત્તણ સમ ચેવ ।
 અહિયમ્મિ વિ ગુણસદ્દે તહેય એય પિ દટ્ઠવ્વ ॥ ૧૫ ॥

દ્રવ્ય અને ગુણોનો ભેદ દૂર રહો, પહેલાં ગુણશબ્દના વિષયમાં જ વિચાર કરવાનો છે. તે એ કે, શુ' ગુણ એ સંજ્ઞા પર્યાયથી ભિન્ન અર્થમાં પ્રયુક્ત છે, કે પર્યાયઅર્થમાં જ પ્રયુક્ત છે ? [૯]

ભગવાને દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક એ બે જ નય નક્કી કરેલ છે જો એનાથી - પર્યાયથી ગુણ બુદ્ધો હોત, તો ગુણાસ્તિક નય પણ તેમણે નક્કી કરવો ઘટતો હતો. [૧૦]

પરંતુ જે માટે અરિહંતે તે તે સૂત્રોમાં ગૌતમ વગેરે વાસ્તે પર્યાયસંજ્ઞા નક્કી કરી અને તેનું જ વિચેચન કયું છે, તેથી એમ માનવું જોઈએ કે પર્યાયો જ છે, અર્થાત્ પર્યાયથી ગુણ બુદ્ધ નથી. [૧૧]

પર્યાય એટલે વસ્તુને વિવિધરૂપે પરિણુમાવનાર, અને ગુણ એટલે વસ્તુને અનેકરૂપ કરનાર, આ રીતે એ બન્ને સ-૧૮

શબ્દો તુલ્યાર્થક જ છે, એમ છતાં ય એ ગુણ એમ નથી કહેવાતો. કારણ કે દેશના તો પર્યાયનયની જ છે, ગુણાસ્તિકનયની નથી. [૧૨]

કોઈ કહે છે કે આગમમાં રૂપાદિપરિણામ એકગુણ કાળો, દશગુણ કાળો, અનંતગુણ કાળો ઇત્યાદિ પ્રકારે વ્યવદેશાયેલ છે. તેથી પર્યાયથી ગુણનો ભેદ કહેવામાં આવે છે [૧૩]

રૂપાદિના બોધક ગુણશબ્દ સિવાય પણ જે એકગુણકાલક, દશગુણકાલક વગેરે વચન છે, તે પર્યાયગત વિશેષોની સંખ્યાનુ બોધક સિદ્ધ થાય છે (નહિ કે ગુણાસ્તિકનયનુ બોધક). વિશેષ એ છે કે, આ તેટલા ગણુ છે એટલા કથનમાત્રથી તો સંખ્યાન (ગણિત) શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ સંખ્યા ધર્મ જ સૂચવાય છે [૧૪]

જેવી રીતે ગુણશબ્દ અધિક હોવા છતાં દશ વસ્તુઓમાં અને દશગુણ એક વસ્તુમાં દશપાણુ સમાન જ છે, તેવી જ રીતે એ પણ (એકગુણ કાળો દ્વિગુણ કાળો વગેરે) સમજવું. [૧૫]

દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદની ચર્ચાને પ્રસંગે એ બે વચ્ચે ભેદ માનવો કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે પહેલાં એ બેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, શાસ્ત્રમાં વપરાયેલ ગુણશબ્દ માત્ર પર્યાય અર્થનો બોધક છે ? કે તે પર્યાયથી ભિન્ન એવા કોઈ અર્થનો બોધક છે ? આ બે વિકલ્પમાં સિદ્ધાંત એવો ક્ષિત થાય છે કે, તે પર્યાયથી ભિન્ન એવા દ્રવ્યગત ધર્મનો - અર્થનો બોધક નથી. કારણ કે, ભગવાને શાસ્ત્રમાં જે નવદેશના કરી છે, તેની શબ્દમર્યાદા બેતાં એમ લાગે છે કે, તેમની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્યના ધર્મ તરીકે ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે કશો જ ભેદ નથી, અર્થાત્ બન્ને એક જ છે. કારણ કે, તેમણે દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક એવા બે નવવિભાગ કર્યા છે. જે તેમની દૃષ્ટિમાં ગુણશબ્દનો અર્થ પર્યાયથી ભિન્ન એવા કોઈ

દ્રવ્યગત ધર્મ હોત, તો તેઓ પર્યાયાસ્તિકની પેઠે ત્રીજો ગુણાસ્તિકનય પણ કહેત.

પરંતુ આગમગત સૂત્રોમાં ગૌતમ આદિ ગણુધરો સમક્ષ ભગવાને તો વર્ણુપર્યાય ગંધપર્યાય વગેરે શબ્દો વાપરી 'તેમાં વર્ણુ' આદિ સાથે પર્યાયશબ્દ જ લગાડેલો છે અને તે શબ્દનુ નિર્વચન કરેલું છે, ક્યાંયે વર્ણુગુણુ ગંધગુણુ આદિ કહી વર્ણુ' આદિ સાથે ગુણુશબ્દ લગાડ્યો નથી. તેથી એ ખુલ્લું છે કે, ભગવાનની દષ્ટિમાં ગુણુશબ્દનો પ્રતિપાદ્ય અર્થ વર્ણુઆદિ પર્યાયો જ છે, તેથી ભિન્ન કોઈ દ્રવ્યધર્મ નથી.

ગુણુ અને પર્યાય શબ્દની નિરુક્તિ જોઈએ તોયે બન્નેનો અર્થ સરખો જ નીકળે છે. કોઈ પણ દ્રવ્યનુ સહભાવી કે ક્રમભાવી ભેદોમાં બદલાતા રહેવું તે પર્યાય, અને કોઈ પણ દ્રવ્યનુ અનેક રૂપમાં મુકાતા રહેવું તે ગુણુ; આ રીતે પર્યાય અને ગુણુ બન્ને શબ્દનો અર્થ જો કે તાત્ત્વિક રીતે ભિન્ન નથી, છતાં ભગવાને તો પર્યાયનયની દેશના કરી છે, અર્થાત્ વર્ણુ' ગંધ રસ આદિ બધા દ્રવ્યધર્મોને પર્યાય-શબ્દથી જ વર્ણુ'વ્યા છે, અને ગુણુશબ્દથી ક્યાંયે વર્ણુ'વ્યા નથી. તેથી પર્યાયથી ભિન્ન એવા ગુણુ નથી એટલું ફલિત થાય છે

અહીં ગુણુ અને પર્યાય વચ્ચે ભેદ માનનાર શંકા કરતાં એમ કહી શકે કે આગમમાં રૂપના વિષયમાં એકગુણુ કાળું, દ્વિગુણુ કાળું, અનંતગુણુ કાળુ વગેરે જે વ્યવહાર છે, તેમાં ગુણુશબ્દ વપરાયેલો છે તેથી એ માનવુ જોઈએ કે ગુણુશબ્દની દેશના પણ ભગવાને કરી છે અને તેનો અર્થ પર્યાયથી ભિન્ન છે.

એનો ઉત્તર એ છે કે, તે તે સ્થાનમાં રૂપ આદિ બોધક ગુણુશબ્દ વિના જ અર્થાત્ વર્ણુ'ગુણુ ગંધગુણુ રસગુણુ વગેરે પ્રયોગ વિના જ જે એકગુણુ કાળું, દ્વિગુણુ કાળું, અનંતગુણુ કાળું આદિ વચ્ચનોમાં ગુણુશબ્દ વપરાયેલો છે, તે વર્ણુ'આદિ પર્યાયોના પરસ્પર તરતમભાવરૂપ વિશેષોની સંખ્યાનો બોધક સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ એક વર્ણુ'પર્યાય કરતા બીજા સમ્પ્રતીય વર્ણુ'પર્યાયમાં જે વૈષમ્યનું પરિણામ છે, તેનો બોધક સિદ્ધ

થાય છે, અને વૈષમ્યનું સંખ્યાત્મક પરિમાણ એ તો ગણિતની વસ્તુ છે. 'આ પદાર્થ બીજા અમુક પદાર્થ કરતાં આટલા ગુણો છે' એમ કહેવાથી એ પદાર્થ બીજા પદાર્થ કરતાં કોઈ બાબતમાં એટલા ગુણો ચડિયાતો અને બીજો પદાર્થ પહેલા પદાર્થ કરતાં એટલા ગુણો ઊતરતો છે, અર્થાત્ એ બે પદાર્થના અમુક રૂપ રસ આદિ સન્નતીય ધર્મો વચ્ચે કેટલું ચડતા-ઊતરતાપણું છે તે જ સૂચવાય છે, એથી કોઈ પર્યાયથી લિન્ન એવો કોઈ દ્રવ્યધર્મ ગુણરૂપે સિદ્ધ થતો નથી.

જુદી જુદી પડેલી દશ વસ્તુઓમાં આ દશ ચીજો છે એવો વ્યવહાર થાય છે અને કોઈ એક જ વસ્તુ પરિમાણમાં બીજી વસ્તુ કરતાં દશગુણી હોય, ત્યારે તેમાં આ દશગુણ છે એવો વ્યવહાર થાય છે. આ બન્ને વ્યવહારમાં પહેલા કરતાં બીજામાં ગુણુશબ્દ વધારે છે, છતાં દશપણની સંખ્યા તો બન્નેમાં સમાન જ છે. અર્થાત્ પહેલા સ્થળમાં ધર્મીગત દશત્વ સંખ્યા માટે દશ શબ્દ વપરાયેલો છે, અને બીજા સ્થળમાં ધર્મી એક જ છતાં તેના પરિમાણનું તારતમ્ય બતાવવા ગુણુશબ્દ સાથે દશશબ્દ વપરાયેલો છે તે જ પ્રમાણે પરમાણુ એકગુણ કાળો, દશગુણ કાળો, અનંતગુણ કાળો વગેરે પ્રયોગસ્થળોમાં પણ ગુણુશબ્દ જુદો વપરાયા છતાં તેનો પર્યાયશબ્દના દ્રવ્યગત ધર્મરૂપ અર્થ કરતાં તેવો કોઈ જુદો અર્થ નથી ત્યાં જુદા જુદા સન્નતીય પર્યાયો વચ્ચે જે વૈષમ્ય-પ્રકર્ષા-પકર્ષનું પરિણામ છે, તેનો જ માત્ર બોધક ગુણુશબ્દ છે એટલે એકંદર દ્રવ્ય એ થાય છે કે, પર્યાયશબ્દના પ્રતિપાદથી લિન્ન એવો કોઈ દ્રવ્યગત ધર્મરૂપ અર્થ ગુણુશબ્દનો પ્રતિપાદ નથી.

ઉપરના વિચારથી જો એમ સિદ્ધ થયું કે દ્રવ્યગત બધા જ ધર્મોને જૈન શાસ્ત્રમાં પર્યાય કહેલ છે, અને એ પર્યાયો જ ગુણુશબ્દના પણ પ્રતિપાદ છે, તો હવે દ્રવ્ય અને ગુણનો ભેદ માનવો કે અભેદ એ બાબતમાં નિર્ણય એવો થાય છે કે, ગુણ એ દ્રવ્યથી લિન્ન નથી પણ અલિન્ન છે. કારણ કે ગુણ એટલે પર્યાય જ અને પર્યાય તો દ્રવ્યરૂપ જ છે, તેમ જ દ્રવ્ય એ પર્યાયરૂપ જ છે આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ છે,

દર્શનસ્વરૂપ જ છે વગેરે વ્યવહારોમાં અને ઘડો લાલ છે, પીળો છે વગેરે વ્યવહારોમાં તે તે દ્રવ્ય તે તે પર્યાયરૂપે વ્યવહારાતું હોઈ, દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ સિદ્ધ જ છે, અને જો પર્યાયનો અભેદ સિદ્ધ હોય, તો ગુણ તેથી જુદા ન હોવાને લીધે તેનો પણ દ્રવ્ય સાથે અભેદ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. [૯-૧૫]

દ્રવ્ય અને ગુણના એકાંત અભેદવાદીનું જ વિશેષ કથન—

एयतपक्खवाओ जो उण दव्व-गुण-जाइभेयम्मि ।

अह पुव्वपडिक्कुट्ठो उआहरणमित्तमेय तु ॥ १६ ॥

पिउ-पुत्त-णत्तु-भव्वय-भाऊण एगपुरिससबधो ।

ण य सो एगस्स पिय त्ति सेसयाण पिया होइ ॥ १७ ॥

जह सबधविसिट्ठो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।

तह दव्वमिदियगय रुवाइविसेसणं ल्हइ ॥ १८ ॥

વળી જે દ્રવ્યબળતિ અને ગુણબળતિના ભેદ વિષે એકાંત પક્ષપાત છે, એ પહેલાં જ દૂષિત કર્યો છે હવે અહીં જે કહેવાનું એ તો ફક્ત અભેદસાધક ઉદાહરણ માત્ર છે. [૧૬]

પિતા, 'પુત્ર, પૌત્ર, ભાણેજ અને ભાઈનો એક જ પુરુષ સાથે જુદો જુદો સંબંધ માનવો જોઈએ કારણ કે તે એકનો બાપ છે તેથી બાકી બધાનો બાપ નથી થતો [૧૭]

જેવી રીતે પુરુષરૂપે સમાન હોવા છતાં જુદા જુદા સંબંધને લીધે ભિન્ન બને છે, તેવી રીતે એક જ દ્રવ્ય ધર્મ-યોને પ્રાપ્ત થવાથી રૂપ વગેરે ભેદોને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ રૂપ રસ આદિ અનેક વિશેષરૂપે વ્યવહારાય છે. [૧૮]

સિદ્ધાંતીનું કથન—

‘હોજ્જાહિ દુગુણમહુર અણતગુણકાલય તુ જ દવ્વ ।

ળ ઉ હહરઓ મહલ્લો વ હોડ સવધઓ પુરિસો ॥ ૧૯ ॥

જે કોઈ દ્રવ્ય દ્વિગુણ મધુર કે અનંતગુણ કાળું હોય તે, તેમ જ કોઈ પુરુષ નાનો અથવા મોટો હોય છે તે, સંબંધ-માત્રથી તો ન જ ઘટે. [૧૯]

એકાંત અભેદવાદીનો ખ્યાલ—

મળ્ળહ સવધવસા જહ સવધિત્તળ અણુમય તે ।

ળણુ સવધવિસેસ સવધિવિસેસળ સિદ્ધ ॥ ૨૦ ॥

અમારું એમ કહેવું છે કે, જો સંબંધસામાન્યને લીધે સામાન્ય સંબંધીપણું તમને માન્ય હોય, તો એ જ ન્યાયે સંબંધવિશેષને લીધે વિશેષ સંબંધીપણું સિદ્ધ થશે. [૨૦]

સિદ્ધાંતીનું કથન—

જુજ્જહ સવધવસા સવધિવિસેસળ ણ ઉળ ઇય ।

ળયળાહિવિસેસગઓ રૂવાહિવિસેસપરિણામો ॥ ૨૧ ॥

સંબંધવિશેષને લીધે વિશેષસંબંધપણું ઘટે, પરંતુ સ્વપ આદિ વિશેષ પરિણામ નેત્ર આદિના વિશેષસંબંધને લીધે છે એ બાબતમાં એ નહિ ઘટે [૨૧]

એકાંત અભેદવાદીનો પ્રશ્ન અને તેનો સિદ્ધાંતીએ દીધેલ ઉત્તર—

મળ્ળહ વિસમપરિણય કહ ઇય હોહિહ ત્તિ ઉવળીય ।

ત હોહ પરિણિમિત્ત ણ વ ત્તિ ઇત્થજ્જિત્થ ઇગત્તો ॥ ૨૨ ॥

અમે એમ પૂછીએ છીએ કે, એ દ્રવ્ય વિશેષપરિણામ-વાળું કેવી રીતે બનશે ? આનો ઉત્તર અનેકાંતવાદી આપ્તોએ

આખ્યો છે કે તે વિષયપરિણામવાળું પર નિમિત્તોથી થાય છે અને નથી થતું, આ વિષયમાં કોઈ એકાંત નથી. [૨૨]

પાછળની ચર્ચાથી પર્યાય અને ગુણ એ બન્ને શબ્દ એકાર્થક સિદ્ધ થયા, પણ મુખ્ય પ્રશ્ન તો હજી ઊભો જ છે અને તે એ કે, દ્રવ્ય અને ગુણનો એકાંતભેદ જે કોઈના મત તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે, તે સ્વીકારવો કે નહિ. આનો ઉત્તર સિદ્ધાંતી આપે તે પહેલાં એકાંત-અભેદવાદી એમ આપે છે કે, દ્રવ્યની જાતિ અને ગુણની જાતિ વચ્ચે એકાંત ભેદ માનવાના પક્ષને તો પ્રથમ જ^૧ એટલે સામાન્ય વિશેષનો અભેદ દર્શાવતી વખતે દૂષિત કવામાં આવ્યો છે, તેથી બન્ને વચ્ચે અભેદ જ આપોઆપ કલિત થાય છે. અહીં તો અમારે એ અભેદનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ જ કરવું બાકી રહે છે, જે નીચેના ઉદાહરણથી થઈ જાય છે.

જેવી રીતે કોઈ એક જ પુરુષ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ સાથેના જુદા જુદા સંબંધને લીધે પિતા, પુત્ર, પૌત્ર, ભાણેજ, મામો, ભાઈ આદિ અનેક રૂપે વ્યવહાર પામે છે, તે અમુક એક વ્યક્તિનો પિતા છે તેથી કોઈ બધાઓનો પિતા નથી બનતો, તેમ જ એકનો મામો છે, તેથી બધાઓનો મામો નથી બનતો, તે પુરુષરૂપે સૌના પ્રત્યે સમાન જ છે, માત્ર તે તે વ્યક્તિ સાથેના જુદા જુદા સંબંધને લીધે તે જુદા જુદા વ્યવહારો પામે છે, તે જ રીતે કોઈ પણ દ્રવ્ય એ તત્ત્વતઃ એક સામાન્ય વસ્તુ જ છે, તેમાં સહજ કોઈ વિશેષો નથી; તેમ છતાં જ્યારે તે જ દ્રવ્ય ઇંદ્રિયોના સંબંધમાં આવી તેત્રગ્રાહ્ય બને છે, ત્યારે રૂપ કહેવાય છે, અને જ્યારે ઘ્રાણ કે રસન આદિ ઇંદ્રિયોનો વિષય બને છે, ત્યારે ગંધ કે રસાદિ સ્વરૂપે વ્યવહારાય છે, અર્થાત્ બધાં દ્રવ્યો માત્ર સામાન્યરૂપ હોઈ, તેમાં સહજ વિશેષ કોઈ નથી જે વિશેષો કહેવાય છે, તે ભિન્ન ભિન્ન ઇંદ્રિયોના સંબંધોથી થતા ભિન્ન ભિન્ન ભાસોને આભારી છે.

માટે ગુણ જેને જૈન આગમમાં પર્યાય કહેલો છે, તે તત્ત્વતઃ દ્રવ્યથી ભિન્ન નથી; એટલે દ્રવ્યજાતિ અને ગુણજાતિનો ભેદ વાસ્તવિક નથી પણ એક દ્રવ્યજાતિ જ છે, જેને દ્રવ્યાદ્વૈત પણ કહી શકાય.

અભેદવાદી દ્વારા એકાંત ભેદનું નિરસન કરાવી હવે તે અભેદમાં પણ એકાંતપણાનો દોષ ન આવે તે માટે અનેકાંતવાદી સિદ્ધાંતી એકાંત અભેદ સામે કહે છે કે, જો એકાંતદ્રવ્ય એટલે સામાન્ય જ માનવામાં આવે, અને તેમાંથી વાસ્તવિક વિશેષો ફેકી દઈ માત્ર બાહ્ય ઉપાધિઓ વડે જ વિશેષ વ્યવહારોની ઉપપત્તિ કરવામાં આવે, તો બે ફળનો રસને દ્રિય સાથે સંબંધ સમાન હોવા છતાં એક કરતા બીજું બમણું મધુર છે અને બીજા કરતાં પહેલું અડધું મધુર છે તેવો અનુભવસિદ્ધ ભેદ શી રીતે ઘટશે ? કારણ કે, મધુર એ રસ છે અને તે તો રસને દ્રિયના સંબંધજનિત વિશેષ ઉપરાંત દ્રવ્યાદ્વૈતવાદમાં બીજું કંઈ જ નથી, અને સંબંધ તો બન્ને ફળો સાથે સરખો જ છે. એ જ પ્રમાણે જો નેત્રના સંબંધજનિત વિશેષ ઉપરાંત રૂપ જેવું કોઈ તત્ત્વ દ્રવ્યમાં વાસ્તવિક ન હોય, તો નેત્રની સાથે સરખો સંબંધ ધરાવનારા અનેક પદાર્થોમાં એક અનંતગુણ કાળો અને બીજો તેથી ઓછી ઓછી કાળાશવાળો દેખાય છે, તે કેવી રીતે ઘટશે ? એટલું જ નહિ પણ દૃષ્ટાંત તરીકે લેવામાં આવેલ પુરુષની બાબતમાં પણ પૂછી શકાય કે, જો પુરુષ એ સાહજિક વિશેષ વિનાની માત્ર સામાન્યાત્મક જ વસ્તુ હોય, અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ સાથેના સંબંધને લીધે જ તે બાપ બેટા આદિ વિશેષરૂપે ભાસતી હોય, તો પછી પુરુષ નાનો કે મોટો કહેવાય છે તે એવા સંબંધને લીધે કેમ ઘટશે ? અર્થાત્ એક પુરુષ જાંચાઈમાં બીજાથી નાનો અને ત્રીજાથી મોટો દેખાતો અને કહેવાતો હોય, તેવે સ્થળે એનું લઘુત્વ અને મહત્ત્વ એ વાસ્તવિક ન હોઈ જો પરસાપેક્ષ જ ભાસમાત્ર હોય, તો તે જ પુરુષ ક્યારેક વળી પ્રથમના બીજા પુરુષ કરતા મોટો અને પ્રથમના ત્રીજા પુરુષ કરતા નાનો દેખાય તેમ જ કહેવાય છે, તે શી રીતે ઘટશે ? કારણ કે, જો બીજા પુરુષના

સંબંધને લીધે જ લઘુત્વ માનવામાં આવતુ, તે જ પુરુષને। સંબંધ હવે મહત્ત્વનો સાધક કેમ બની શકશે ? અને જેનો સંબંધ પ્રથમ મહત્ત્વસાધક હતો, તેનો જ સંબંધ હવે લઘુત્વસાધક કેમ બનશે ? તેથી દૃષ્ટાંતશ્રુત પુરુષમાં કે દાર્ષ્ટીતિક કૃણ આદિ વસ્તુઓમાં માત્ર સામાન્ય તત્ત્વ ન સ્વીકારતાં, વિશેષો પણ વાસ્તવિકપણે તેમાં છે એવુ સ્વીકારવું જોઈએ. અન્ય વસ્તુઓના સંબંધો તે તે વિશેષોના માત્ર વ્યંજક બને તે ઉપરથી કાંઈ વ્યંજક સંબંધોને સ્વીકારી, વ્યંગ્ય વિશેષો ઉગ્રી મૂકી શકાય નહિ. કારણ કે, જે વિશેષ એ પોતે જ બ્રાંત હશે, તો એકે એકે તે ખોટા દરતાં છેવટે સામાન્ય પણ ખોટું જ દરશે. કારણ કે, સામાન્ય એટલે સમાન અગર એક, અને જે ભેદ ન હોય, તો કોનુ સમાન. અને કોનુ એક કહી શકાય ? તેથી વિશેષ-ગુણ અને સામાન્ય-દ્રવ્ય બન્ને વાસ્તવિક હોઈ, ભિન્ન ઇતાં અભિન્ન છે એમ માનવું જોઈએ. એટલે અભેદનો એકાંત પણ બાધિત હોઈ, સ્વીકારવો યોગ્ય નથી.

અહીં એકાંતઅભેદવાદી સિદ્ધાંતીને પોતાના પક્ષના બચાવ માટે એમ કહે છે કે, જે તમે એમ માનતા હો કે દરેક વસ્તુ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સંબંધવાળી તો છે જ અને તેમાં પરસ્પર સંબંધ-પણુ ઘટે છે જ, તો અમે એ જ માન્યતાને લંબાવી આગળ વધી એમ કહીશું કે, સંબંધના વૈવિધ્યને લીધે સંબંધી વસ્તુમાં વૈવિધ્ય શા માટે સિદ્ધ ન થાય ?

આનો ઉત્તર સિદ્ધાંતી એમ આપે છે કે, અલબત્ત વિશેષ વિશેષ પ્રકારના સંબંધને લીધે એક જ વસ્તુ વિશેષ વિશેષ પ્રકારે વ્યવહારાય છે, જેમ એક જ માણસ લાકડીના સંબંધથી લાકડીવાળો અને ચોપ-પડીના સંબંધથી ચોપડીવાળો કહેવાય છે પરંતુ અમે જે અનેક વસ્તુઓની કાળાશમાં વૈષમ્ય બતાવ્યું છે, તેની ઇન્દ્રિયના સંબંધમાત્રથી ઉપપત્તિ શી રીતે થશે ? કારણ કે એાહી વધતી કાળાશવાળી એ બધી વસ્તુઓ એક જ વખતે એક જ પુરુષની નયનેન્દ્રિય સાથે એકસરખો સંબંધ ધરાવે છે. એ રીતે એક જ પુરુષની રસનેન્દ્રિયનો વિષય બનતાં

એ ક્ષોભાંના મધુર રસના વૈપમ્બનુ ઉપપાદન રસનના સંબંધમાગ્રથી શી રીતે થશે? માટે વિશેષોનુ વ્યવપણું ભલે અંગકાધીન હોય, ખતાં તેઓનુ અસ્તિત્વ તો સ્વતઃસ્થિ છે એમ ક્ષલિત થાય છે. વિશેષો એ જ ગુણ પર્યાયો અગર પરિણામો તેથી દ્રવ્ય અને તેમના વચ્ચે એકાંતભેદ કે એકાંતઅભેદ ન માનતા તે કથાચિત જ માનવો જોઈએ.

આહીં સિદ્ધાંતી સામે એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે અને તે એ કે, તમે દ્રવ્યમા જે પર્યાયોનું વૈપમ્બ સહજ માનો છો, તે કેવી રીતે થશે? કારણ કે, જેમ કોઈ એક વસ્તુમા કંડક અને ગરમી બન્નેનો સંભવ વિરુદ્ધ જ છે, તેમ એક જ ક્ષણ આદિ વસ્તુમાં માધુર્ય કે અગ્નતાનું વૈપમ્બ પણ વિરુદ્ધ જ છે આનો ઉત્તર આપતા સિદ્ધાંતી કહે છે કે, કોઈ પણ વસ્તુમા અમુક ગુણોનું જે વૈપમ્બ હોય છે, તેનો આધાર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ આદિ આબુઆબુના બાહ્ય સંબંધો ઉપર છે, વળી એ વૈપમ્બ બાહ્ય સંબંધોને જ આભારી છે એમ પણ નથી, કારણ કે એમાં એ વસ્તુ પોતે પણ નિમિત્ત છે જ. તેથી કોઈ પણ વૈપમ્બપરિણામને માત્ર બાહ્યનિમિત્તજન્ય કે માત્રસ્વાશ્રયભૂતવગુણન્ય ન માનતાં ઉભયજન્ય જ માનવો જોઈએ [૧૬-૨૨]

કોઈ ભેદવાદીએ બાંધેલ દ્રવ્ય અને ગુણના લક્ષણની તથા તેના ભેદવાદની સમાલોચના—

द्ववस्स ठिई जम्म-विगमा य गुणलवखण ति वत्तव्व ।

एव सड केवलिणो जुज्जइ त णो उ दवियस्स ॥ २३ ॥

द्ववत्थतरभूया मुत्ताऽमुत्ता य ते गुणा होज्ज ।

जड मुत्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अगगहण ॥ २४ ॥

ભેદવાદી કહે છે કે, દ્રવ્યનુ લક્ષણ સ્થિતિ અને ગુણનુ લક્ષણ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ એમ કહેવું જોઈએ. સિદ્ધાંતી કહે છે કે, જો એમ માનશો તો તે લક્ષણ કેવળ દ્રવ્ય અને કેવળ

ગુણ એ બન્ને જુદા જુદામાં ઘટશે, પરંતુ એક સમય સત્ વસ્તુમાં નહિ ઘટે. [૨૩]

વળી દ્રવ્યથી ભિન્ન એવા તે ગુણો કાં તો મૂર્ત કાં તો અમૂર્ત હોય. જો તે મૂર્ત હોય તો કોઈ પરમાણુ જ ન રહે; અને અમૂર્ત હોય તો તેનું જ્ઞાન જ ન થાય. [૨૪]

કોઈ ભેદવાદી સ્થિરતાને દ્રવ્યનું લક્ષણ અને ઉત્પત્તિ-વિનાશને ગુણનું લક્ષણ કહે છે તેની સામે ગ્રંથકાર કહે છે કે, એ બંને લક્ષણ દ્રવ્ય અને ગુણના એકાંતભેદ ઉપર અવલંબિત છે. તેથી તે કેવળ ધર્મી - ગુણશૂન્ય આધારમાં અને કેવળ ધર્મ - આધારશૂન્ય ગુણમાં જ ઘટે પરંતુ ધર્મ અને ધર્મી એવી રીતે કેવળ એકાંતભિન્ન છે જ નહિ, એ તો પરસ્પર અભિન્ન પણ છે; તેથી ધર્મી પણ ધર્મની પેઠે ઉત્પાદ-વિનાશવાન છે જ અને ધર્મ પણ ધર્મીની પેઠે સ્થિર છે જ. એટલે ધર્મીને માત્ર સ્થિર કહેવામાં અને ધર્મને માત્ર અસ્થિર કહેવામાં લક્ષણની અપૂર્ણતા છે. પૂર્ણ લક્ષણ તો પરસ્પર અભિન્ન ધર્મ ધર્મી ઉભયરૂપ વસ્તુ મળી તેનું બાંધવામાં આવે તો જ ઘટી શકે. એવું લક્ષણ વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ૫, ૨૯ માં બાંધ્યું છે. તે કહે છે કે, જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યયુક્ત હોય તે સત્ - ધર્મ ધર્મી ઉભયરૂપ વસ્તુ. ભેદદષ્ટિએ બાંધેલાં ઉક્ત એ લક્ષણોમાંથી એકે લક્ષણ આ સત્ વસ્તુને લાગુ નથી જ પડતું.

ભેદદષ્ટિને દૂષિત બનાવવા તેના ઉપર રચાયેલા લક્ષણોમાં અવ્યાપ્તિ-દોષ બતાવ્યા ઉપરાંત ગ્રંથકાર બીજી રીતે પણ દોષદર્શન કરાવે છે તે ભેદવાદીને પૂછે છે કે, દ્રવ્યથી ભિન્ન માનેલા ગુણોને તમે મૂર્ત - ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય માને છો કે અમૂર્ત - ઇન્દ્રિયઅગ્રાહ્ય ? જો મૂર્ત કહેશો તો પરમાણુ અતીન્દ્રિય દ્રવ્ય મનાય છે તે જ નહિ રહે. કારણ કે મૂર્ત - ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ગુણના આધાર હોવાથી પરમાણુ પોતે પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય બનશે, અને તેમ થાય તો અતીન્દ્રિયત્વ જવાને લીધે તેમનું પરમાણુત્વ

ક્યાં રહ્યું? જો ગુણોને અમૂર્ત કહેશો, તો તે કદી ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષય ન જ બનવા જોઈએ; ત્યારે ઘટ પટાદિમાં તેથી ઊલટું છે. તેથી એકાંત ભેદપક્ષમાં ગુણોને કેવળ મૂર્ત કે કેવળ અમૂર્ત સ્વીકારવામાં ઉક્ત દોષો આવતા હોવાથી તેમને અભિન્ન માનવા જોઈએ. તેમ માનતાં ઉક્ત દોષો નથી આવતા. જ્યાં દ્રવ્ય પોતે જ મૂર્ત — ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોય, ત્યાં તેના ગુણો મૂર્ત અને જ્યાં દ્રવ્ય પોતે જ અમૂર્ત હોય ત્યાં તેના ગુણો અમૂર્ત, આમ હોવાથી અતીન્દ્રિય પરમાણુના ગુણો અતીન્દ્રિય જ છે અને ઐન્દ્રિયક ઘટપટ આદિના ગુણો ઐન્દ્રિયક છે [૨૩-૨૪]

પ્રસ્તુત ચર્ચાનું પ્રયોજન—

સીસમર્દવિપ્પારણમેત્તત્થોજ્ય કઓ સમુલ્લાવો ।

इहरा कहामुह चेव णत्थि एव ससमयम्मि ॥. ૨૫ ॥

ण वि अत्थि अण्णवादो ण वि तव्वाओ जिणोवएसम्मि ।

त चेव य मण्णता अवमण्णता ण याणति । ૨૬ ॥

આ પ્રબંધ શિષ્યોની બુદ્ધિના માત્ર વિકાસ માટે છે નહિ તો સ્વશાસ્ત્રમાં એ રીતે કથાના આરભને જ અવકાશ નથી. કારણ કે—

જૈન ઉપદેશમાં નથી ભેદવાદ કે નથી અભેદવાદ. તે જ છે એમ માનનારાઓ મતવ્ય વસ્તુની અવજ્ઞા કરતા હોઈ, કશું જ જાણતા નથી [૨૫-૨૬]

દ્રવ્ય અને ગુણના ભેદ તથા અભેદ ઉપર આટલી બધી લાખી ચર્ચા કર્યા પછી ગ્રંથકાર પોતે જ તેના પ્રયોજન વિષે કહે છે કે, ખરી રીતે આવી ચર્ચાને જૈન સિદ્ધાંતમાં સ્થાન જ નથી. કારણ કે એમાં કયાથે ગુણ — ગુણીનો માત્ર ભેદ કે માત્ર અભેદ માનવામાં જ નથી આવ્યો. જેઓ ગુણને ગુણીથી ભિન્ન જ અથવા ગુણીસ્વરૂપ જ માને

છે, તેઓ તેા વસ્તુની યથાર્થતાનો લોપ કરતા હોવાથી ખરી રીતે અજ્ઞાન જ છે. એટલે જૈન શાસ્ત્રમાં એકાંતવાદને સ્થાન જ નથી. તેમ છતાં અહીં જે એકાંતવાદના પૂર્વપક્ષની ભૂમિકા ઉપર વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેનું પ્રયોજન દ્રક્ત જિજ્ઞાસુ શિષ્યોની વિચારશક્તિ વિકસાવવી એટલું જ છે. એટલે તેઓએ જાણવું ધટે કે, એ પૂર્વપક્ષો જૈનમતાશ્રિત નથી પણ અન્યમતાશ્રિત છે. ભેદવાદ એ વૈશેષિક ન્યાય આદિ દર્શનોની છાંયા છે અને અભેદવાદ એ સાંખ્ય આદિ દર્શનોની છાંયા છે. એ બંને વાદના સમુચિત સમન્વયમાં જૈન અનેકાંત દષ્ટિ રહેલી છે. [૨૫-૨૬]

અનેકાંતની વ્યાપકતા—

ભયના વિ હુ ભયિવ્વા જઇ ભયના ભયઇ સવ્વદવ્વાઇ ।

एवं भयणा णियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ २७ ॥

णियमेण सद्वहतो छक्काए भावओ न सद्वहइ ।

हृदी अपज्जवेसु वि सद्वहणा होइ अविभत्ता ॥ २८ ॥

જેમ અનેકાંત સર્વ વસ્તુઓને વિકલ્પનીય કરે છે, તેમ અનેકાંત પણ વિકલ્પનો વિષય થવા યોગ્ય છે. એમ હોવાથી સિદ્ધાંતનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અનેકાંત એ એકાંત પણ હોય છે. [૨૭]

છ કાર્યોને નિયમથી શ્રદ્ધતો પુરુષ ભાવથી શ્રદ્ધા નથી જ કરતો, કારણ કે વિભાગો - પર્યાયોમાં પણ અવિભક્ત શ્રદ્ધા થાય છે. [૨૮]

અનેકાંતદષ્ટિ તે એક પ્રકારની પ્રમાણપદ્ધતિ છે તે એવી વ્યાપક છે કે, જેમ એ અન્ય બધા પ્રમેયોમાં લાગુ પડી તેનું સ્વરૂપ નક્કી કરે છે, તેમ તે ખોતાના વિષયમાં પણ લાગુ પડે છે અને ખોતાનું

સ્વરૂપ વિશેષ સ્ફુટ કરે છે. પ્રમેયોમાં લાગુ પડવાનો અર્થ એ છે કે, તેમના વિષયમાં જે સ્વરૂપપરત્વે જુદી જુદી દૃષ્ટિઓ બધાયેલી હોય અગર બંધાવાનો સંભવ હોય, તે બધી દૃષ્ટિઓનો યોગ્ય રીતે સમન્વય કરી અર્થાત્ તે દરેક દૃષ્ટિનું સ્થાન નક્કી કરી, પ્રમેયનું એકંદર સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ તે સ્થિર કરવું. જેમ કે જગતના મૂળ તત્ત્વ જડ અને ચેતનના વિષયમાં અનેક દૃષ્ટિઓ પ્રવર્તે છે. કોઈ એમને માત્ર અભિન્ન કહ્યે છે તો કોઈ માત્ર ભિન્ન. કોઈ એમને માત્ર નિત્યરૂપ માને છે તો કોઈ માત્ર અનિત્યરૂપ વળી કોઈ એમને એક માને છે તો કોઈ અનેક કહે છે આ અને આના જેવા બીજા અનેક વિકલ્પોનું સ્વરૂપ, તારતમ્ય અને અવિરોધીપણું વિચારી સમન્વય કરવો કે એ તરવો સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોતાં અભિન્ન, નિત્ય અને એક છે, તેમ જ વિશેષ દૃષ્ટિએ જોતા ભિન્ન, અનિત્ય અને અનેક પણ છે આ પ્રમેયના વિષયમાં અનેકાંતની પ્રવૃત્તિનો એક દાખલો થયો.

એ જ પ્રમાણે અનેકાંતદૃષ્ટિ જ્યારે પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે છે, ત્યારે પોતાના સ્વરૂપ વિષે તે જણાવે છે કે, તે અનેક દૃષ્ટિઓનો સમુચ્ચય હોઈ અનેકાંત તો છે જ, તેમ છતાં એ એક સ્વતંત્ર દૃષ્ટિ હોઈ તેટલા પૂરતી એકાંત દૃષ્ટિ પણ છે એ જ રીતે અનેકાંત એટલે બીજું કંઈ નહિ પણ જુદી જુદી દૃષ્ટિરૂપ એકમનો સાચો સરવાળો. આમ હોવાથી તે અનેકાંત હોવા છતાં એકાંત પણ છે જ અલબત્ત એમાં એટલી વિશેષતા છે કે, તેમાં સમાવું એકાંતપણું યથાર્થતાનું વિરોધી ન હોવું જોઈએ. સારાશ એ છે કે, અનેકાંતમાં સાપેક્ષ (સમ્યક્) એકાંતોને સ્થાન છે જ.

જેમ અનેકાંતદૃષ્ટિ એ એકાંતદૃષ્ટિ ઉપર પ્રવર્તતા મતાંતરોના અભિનિવેશથી બચવાની શિક્ષા આપે છે, તેમ તે અનેકાંતદૃષ્ટિને નામે બધાતા એકાંતપ્રહોથી બચવાની પણ શિક્ષા આપે છે જૈન પ્રવચન અનેકાંતરૂપ છે એમ માનનારા પણ જો તેમાં આવેલા વિચારોને એકાંતરૂપે ગ્રહણ કરે, તો તે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ અનેકાંતસેવી છતાં તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ

એકાંતીજ બની જાય છે અને તેથી તે સમ્યગ્દષ્ટિ નથી હોતો. દાખલા તરીકે જ્ઞાન અને આચારની એક એક બાબત અહીં લઈએ.

જૈન શાસ્ત્રમાં સંસારી જીવના છ નિકાયો (જાતિઓ) બતાવેલ છે અને આચારની બાબતમાં કહેલું છે કે, હિંસા એટલે જીવધાત અને તે અધર્મનું કારણ છે આ બન્ને વિચારોને એકાંતરૂપે ગ્રહણ કરવામાં યથાર્થતાનો લોપ થતો હોવાથી, અનેકાંતદષ્ટિ રહેતી જ નથી. જીવની છ જ જાતિઓ છે અથવા છ જાતિઓ જ છે એવું એકાંત માનતાં ચૈતન્યરૂપે જીવતત્ત્વનું એકત્વ બુલાઈ જવાય છે અને માત્ર ભેદ જ દષ્ટિમાં આવે છે. તેથી પૃથ્વીકાય આદિ છ વિભાગોને એકાંતરૂપે ગ્રહણ ન કરતાં તેમાં ચૈતન્યરૂપે જીવતત્ત્વનું એકપણુ ગ્રહણ કરવું એ જ યથાર્થ છે, અને એ જ રીતે આત્મા એક છે તથા અનેક છે એવાં શાસ્ત્રીય ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોનો સમન્વય થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવધાતને એકાંત હિંસારૂપે સમજવામાં પણ યથાર્થતાનો લોપ થાય છે, કારણ કે પ્રસંગવિશેષમાં જીવનો ધાત હિંસારૂપ નથી પણ બનતો. કોઈ અપ્રમત્ત મુનિ સંપૂર્ણ જાગૃત રહ્યા છતાં અને સંપૂર્ણ ચતના રાખવા છતાં જ્યારે જીવને નથી બચાવી શકતો, ત્યારે તેના દ્વારા થયેલો એ ધાત હિંસાકોટિમાં નથી આવતો. તેથી ક્યારેક જીવધાત એ અહિંસા પણ છે. માટે જીવધાતને એકાંત હિંસારૂપે કે એકાંત અહિંસારૂપે ગ્રહણ ન કરતાં યોગ્ય રીતે ઉભયસ્વરૂપ સમજવામાં જ અનેકાંતદષ્ટિ છે અને તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ છે. [૨૭-૨૮]

પ્રમેયની બાબતમાં અનેકાંતદષ્ટિ લાગુ પાડવાના કેટલાકે દાખલાઓ—

ગઈપરિગય ગઈ ચેવ કેઈ ણિયમેણ દવિયમિચ્છતિ ।

ત પિ ય ઉઢ્ઢગઈય તહા ગઈ અન્નહા અગઈ ॥ ૨૮

ગુણિવ્વત્તિયસણ્ણા એવ દહણાદઓ વિ દટ્ઠવ્વા ।

જ તુ જહા પડિસિદ્ધ દવ્વમદવ્વ તહા હોઈ ॥ ૩૦ ॥

કુમ્ભો ન જીવદવિય જીવો વિ ન હોઈ કુમ્ભદવિય તિ ।

તમ્હા દો વિ અદવિય અણ્ણોણ્ણવિસેસિયા હોતિ ॥ ૩૧ ॥

કોઈ ગતિપરિણત દ્રવ્યને ગતિવાળું જ માને છે. તે પણ ઊધ્વગતિવાળું હોઈ તે રીતે ગતિમત્ છે અને બીજી રીતે અગતિમત્ છે [૨૯]

એ રીતે ગુણથી સિદ્ધ સંજ્ઞાવાળા દહન વગેરે સમજવા. કારણ કે જે દ્રવ્ય - ભાવ જે પ્રકારે નિષિદ્ધ હોય તે તે પ્રકારે અદ્રવ્ય - અભાવાત્મક હોય છે. [૩૦]

ઘડો એ જીવદ્રવ્ય નથી અને જીવ પણ કુલદ્રવ્ય નથી તેથી પરસ્પર ભિન્ન એવા એ બન્ને પણ તે તે રૂપે અદ્રવ્ય છે. [૩૧]

જેમાં અનેકાંતદષ્ટિ લાગુ કરવી હોય તેનું સ્વરૂપ બહુ બારીકાથી તપાસવું. તેમ કરવાથી સ્થૂળ દષ્ટિએ દેખાતા કેટલાક વિરોધો આપો-આપ સરી જાય છે અને વિચારણીય વસ્તુનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ચોક્કસ રીતે ધ્યાનમાં આવે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવા અંધકાર અહીં ગતિયુક્ત દ્રવ્યનો, દહન પવન આદિ સંજ્ઞાઓનો અને જીવ ઘટ આદિની ભાવાત્મકતાનો એમ ત્રણ દાખલાઓ અનુક્રમે લે છે.

કોઈ પણ સ્થૂળ દષ્ટિએ વિચારનાર જ્યારે અમુક વસ્તુને ગતિવાળી જુએ, ત્યારે તે એમ જ માને અને કહે કે આ વસ્તુ ગતિવાળી જ છે અને તેમાં ગતિનો અભાવ નથી. આ માન્યતા કેટલે અંશે સાચી છે તે તપાસવા જગા ઊંડા ઊતરતા જ દેખાય છે કે તથ્યબલુ જ્યારે ગતિમાં હોય છે ત્યારે પણ તે કાંઈ પૂર્વ પશ્ચિમ ઊંચે નીચે આદિ બધી દિશા - વિદિશાઓમાં ગતિ કરતું નથી હોતું. જો એ ઊંચે ઊડતું હોય છે, તો તે નીચી દિશામાં ગતિ નથી જ કરતું, જો તે પૂર્વ-દિશામાં જતું હોય છે, તો પશ્ચિમ દિશામાં તેની ગતિ નથી જ. એ જ

રીતે કોઈ પણ એક જ દિશામાં એક કાળે ગતિ સંભવતી હોવાથી તે વખતે તે વસ્તુમાં ખીજી દિશાઓની અપેક્ષાએ ગતિ નથી જ. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી દેખાયેલા સાપેક્ષ ગતિ અને તેના અભાવને લીધે સ્થૂળ દષ્ટિએ એક જ વસ્તુમાં ભાસેલો ગતિ-અગતિનો વિરોધ આપોઆપ ટળી જાય છે, અને એ વસ્તુ કઈ રીતે ગતિવાળી અને કઈ રીતે ગતિ વિનાની એક જ કાળમાં છે, એ સ્વરૂપ અનેકાંતદષ્ટિએ નક્કી થઈ જાય છે.

અગ્નિ એ લાકડાં વગેરેને દહીં - બાળે છે માટે તે દહન છે અને કચરાને ઉડાડી અનાજને સૂપડાની પેઠે સાફ કરે છે માટે વાયું એ પવન છે. દહન પવન આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જાણનાર જો સ્થૂળ દષ્ટિવાળો હોય, તો દહનને અદહન અને પવનને અપવન કહેતા કોઈને સાંભળી જરૂર વિરોધ માને અને કહે કે, એમ કહેવું તે ખોટું છે. આ સ્થળે શું સત્ય છે તે જાણવું હોય, તો થોડા પ્રશ્નો જ કરવા બસ છે. અગ્નિ બાળે છે માટે જ દહન કહેવાય છે ને ? જો એમ હોય તો તે ઘાસ વગેરે બળવા લાયક વસ્તુઓને બાળે છે પણ આકાશ આત્મા આદિ અમૂર્ત વસ્તુઓને કયા બાળે છે ? એટલે તે દાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષાએ દહન હોવા છતાં અદાહ્ય વસ્તુઓની અપેક્ષાએ દહન નથી; પણ આ રીતે જોતાં દહન એ યૌગિક નામ હોઈ જ્યાં દાહ ન કરી શકે ત્યાં તે એ નામ ધારણ ન જ કરી શકે. એટલે એક જ અગ્નિમાં દહનપણું અને અદહનપણું સાપેક્ષ રીતે છે જ; તેમાં કશો જ વિરોધ નથી. એ વાત અનેકાંતદષ્ટિ સિદ્ધ કરે છે એ જ યુક્તિ પવનમાં લાગુ પડે છે.

જીવ એ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્યભાવાત્મક વસ્તુ છે, એ જ રીતે ઘટ આદિ પુદ્ગલ પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોઈ ભાવાત્મક વસ્તુ છે. એ બન્ને દ્રવ્યોને કોઈ અભાવાત્મક કહે તો સ્થૂળ દષ્ટિવાળાને વિરોધ જ દેખાય, અને તે એમ કહે કે જો જીવ એ દ્રવ્ય છે, તો અભાવાત્મક કેમ હોઈ શકે ? એ જ રીતે ઘટ પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય હોઈ અભાવાત્મક કેમ

હોઈ શકે ? તેને દેખાતો આ વિરોધ કેટલે અંશે ઠીક છે તે જોવા એ બંને દ્રવ્યોની સરખામણી કરવી પડશે જીવ દ્રવ્ય છે અને ઘટ પણ દ્રવ્ય છે એ ખરું, પણ શું બંને દ્રવ્યો સર્વાંશે સમાન જ છે ? જો અનુભવ એમ કહે કે, એ બંનેમાં તફાવત પણ છે અને તે એ કે એકમા ચૈતન્ય છે ને બીજામાં નથી, અને બીજામાં રૂપ આદિ મૂર્તિ ગુણો છે તે પહેલામાં નથી; તો એ કથનનો અર્થ એ જ થાય છે કે, જીવ એ ચૈતન્યરૂપે છે અને રૂપ આદિ ગુણસ્વરૂપે નથી. એ પ્રમાણે ઘટ રૂપ આદિ પૌદ્ગલિક ધર્મસ્વરૂપે છે અને ચૈતન્યરૂપે નથી. આ સર્વ જોતાં જે પહેલાં ભાવાત્મક અને અભાવાત્મકપણા વચ્ચે વિરોધ દેખાતો હતો, તે રહેતો જ નથી અને એ બંને અંશે સાપેક્ષપણે ગોઠવાઈ જાય છે અને નક્કી થાય છે કે, જીવદ્રવ્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપે ભાવાત્મક હોવા છતાં જે પૌદ્ગલિક સ્વરૂપે તે નથી તે સ્વરૂપે તે અભાવાત્મક પણ છે. એ જ ન્યાય ઘટ આદિ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોમાં લાગુ પડે છે. [૨૯-૩૧]

દ્રવ્યગત ઉત્પાદ અને નાશના પ્રકારો—

उप्पाओ दुवियप्पो पओगजणिओ य वीससा चेव ।

तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवायो अपरिसुद्धो ॥ ૩૨ ॥

સામાવિઓ વિ સમુદયકઓ વ્વ એગત્તિઓ (એગત્તિઓ) વ્વ હોજ્જાહિ ।

आगासाईआण तिण्ह परपच्चओऽणियमा ॥ ૩૩ ॥

विगमस्स वि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ दुवियप्पो ।

समुदयविभागमेत्त अत्थतरभावगमण च ॥ ૩૪ ॥

ઉત્પાદ એ પ્રયત્નજન્ય અને વૈસ્રસિક (અપ્રયત્નજન્ય - સ્વાભાવિક) એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જે પ્રયત્નજન્ય છે, તે તો સમુદાયવાદ નામથી જાણીતો છે અને તે અપરિશુદ્ધ પણ કહેવાય છે. [૩૨]

સ્વાભાવિક (વૈસ્રસિક) ઉત્પાદ સમુદાયકૃત અને ઐકત્વિક એમ બે પ્રકારનો છે. ઐકત્વિક ઉત્પાદ આકાશ વગેરે ત્રણ દ્રવ્યોમાં પરનિમિત્તજન્યરૂપે અનિયમથી દેખાય છે. [૩૩]

વિનાશનો પણ એ જ પ્રકાર છે.- સમુદાયકૃત ઉત્પાદમાં એટલે પ્રયત્નજન્ય અને સ્વાભાવિક બન્ને પ્રકારના સમુદાયકૃત ઉત્પાદમાં તે વિનાશ બંને પ્રકારનો છે. એક તો સમુદાયના માત્ર વિભાગરૂપ છે અને બીજો અર્થાંતરણની પ્રાપ્તિ-રૂપ છે. [૩૪]

ધ્વિરકારણવાદી દર્શનોના મત પ્રમાણે પ્રાણીના પ્રયત્નથી દેખાતા અને પ્રાણીના પ્રયત્ન વિના જ જન્ય દેખાતા દરેક જન્ય પદાર્થનો ઉત્પાદ અને વિનાશ ધ્વિરાધીન હોઈ ધ્વિરપ્રયત્નજનિત છે જ એ મત જૈન દર્શનને માન્ય નથી એ બતાવવા અંથકાર કહે છે કે, સઘળા પદાર્થોનો ઉત્પાદ અને વિનાશ માત્ર પ્રયત્નજન્ય નથી, કારણ કે ધ્વિરનુ કર્તૃત્વ સંભવતુ જ નથી; તેથી અનુભવ પ્રમાણે જ્યાં કોઈ પણ પ્રાણીનો પ્રયત્ન હોય, ત્યાં ઉત્પાદ અને વિનાશ પ્રયત્નજન્ય માનવા અને જ્યાં કોઈનો પ્રયત્ન ન હોય ત્યાં ઉત્પાદ અને વિનાશ અપ્રયત્નજન્ય માનવા એ જ યોગ્ય છે. એટલે એકંદર જન્ય પદાર્થના ઉત્પાદ અને વિનાશ બન્ને પ્રાયોગિક (પ્રયત્નજન્ય) અને વૈસ્રસિક (અપ્રયત્નજન્ય કે સ્વાભાવિક) એમ બંને પ્રકારના છે, એ જ ફલિત થાય છે તેને વૈશેષિક આદિ દર્શનોની પેઠે માત્ર પ્રાયોગિક માનવા એ અનુભવ-વિરુદ્ધ છે

ઉત્પાદ અને વિનાશનું વિશેષ સ્વરૂપ—

મામુદાયિક — છૂટા છૂટા રહેલા અવયવોના મળવાથી સમુદાયરૂપે પદાર્થનો જે ઉત્પાદ થાય છે, તે સામુદાયિક ઉત્પાદ છે. તેને જ જૈન-દર્શનમાં સ્કંધ, અને ન્યાય આદિ દર્શનોમાં અવયવી કહે છે. એ

ઉત્પાદ કોઈ એક જ દ્રવ્યને આશ્રિત ન હોવાથી અપરિશુદ્ધ પણ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે સમુદાય સ્કંધ કે અવયવરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થનો જે નાશ થાય છે, તે સામુદાયિક નાશ છે સામુદાયિક ઉત્પાદ કે વિનાશ બન્ને જન્યસ્કંધસાપેક્ષ હોવાથી અને તેવો સ્કંધ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ સભવતો હોવાથી, એ બન્ને મૂર્ત દ્રવ્યમાં જ ઘટી શકે, અમૂર્તમાં નહિ કારણ કે અમૂર્ત દ્રવ્યનો જન્ય સ્કંધ સભવતો જ નથી. સામુદાયિક ઉત્પાદ અને વિનાશ બન્ને પ્રાયોગિક તેમ જ વૈસ્રસિક બબ્બે પ્રકારના છે. ઘટ પટ આદિ જે સ્કંધો કોઈ ને કોઈના પ્રયત્નથી બને છે તેમ જ નાશ પામે છે, તે સામુદાયિક ઉત્પાદ અને વિનાશ પ્રાયોગિક છે, અને વાદળાં પહાડ આદિ સ્કંધો જે કોઈના પ્રયત્ન વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, તે સામુદાયિક ઉત્પાદ અને વિનાશ વૈસ્રસિક છે.

ઐકત્વિક—કોઈ બીજા દ્રવ્ય સાથે મળી સ્કંધત્વનુ રૂપ ધારણ કર્યા વિના જ રહેલ અર્થાત્ સ્વતંત્ર એક એક દ્રવ્યવ્યક્તિમાં જે ઉત્પાદ અને વિનાશ સભવે છે, તે ઐકત્વિક ઉત્પાદ અને વિનાશ છે. એ ઉત્પાદ અને વિનાશ સ્કંધાશ્રિત ન હોઈ પરિશુદ્ધ પણ કહેવાય. આવા ઉત્પાદ અને વિનાશનો વિષય અમૂર્ત દ્રવ્ય અને તેમાં પણ જે અમૂર્ત દ્રવ્ય માત્ર એક એક વ્યક્તિરૂપ છે તે જ હોઈ શકે. તેથી જ આકાશ, ધર્મ અને અધર્મ એ ત્રણ અસ્તિકાયમાં ઐકત્વિક ઉત્પાદ અને વિનાશ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ઉત્પાદ અને વિનાશ માત્ર વૈસ્રસિક હોય છે, પ્રાયોગિક નથી હોતો કારણ કે આકાશ આદિ ઉક્ત ત્રણે દ્રવ્યો પરિણામી હોવા છતાં ગતિક્રિયા વિનાનાં હોવાથી તેમાં પુદ્ગલની પેઠે પ્રયત્નને અવકાશ જ નથી ક્રિયાશીલ પુદ્ગલ અને ચૈતન્યની અવગાહન તેમ જ ગતિ-સ્થિતિ ક્રિયામાં દેશભેદે અને કાળભેદે તટસ્થ નિમિત્ત બનવું કે ન બનવું એ જ આકાશ આદિ ઉક્ત ત્રણે દ્રવ્યોનો ઉત્પાદ અને વિનાશ છે, જે માત્ર પરસાપેક્ષ હોઈ અનિયત છે

વિનાશ વિષે ખાસ બાબત જાણવાની એ છે કે પ્રાયોગિક અને વૈજ્ઞાનિક બંને પ્રકારનો સામુદાયિક વિનાશ સમુદાયવિભાગમાત્ર અને અર્થાંતરભાવપ્રાપ્તિ એમ બન્ને પ્રકારનો છે. સમુદાયનો ભંગ થવાથી અવયવોનું છૂટા પડી જવું અને સ્કંધપણું ત્યજી દેવું એ સમુદાયવિભાગ માત્રરૂપ નાશ કહેવાય છે. એનો પ્રાયોગિક દાખલો પ્રયત્નથી મકાન તૂટવાને લીધે ઈંટ વગેરે અવયવોનું છૂટા પડવું તે છે, અને વૈજ્ઞાનિક દાખલો પ્રયત્ન વિના જ વાદળું વીખરાવાથી કે પહાડ તૂટવાથી તેના અવયવોનું જુદા પડવું તે છે અવયવોનો વિભાગ થયા સિવાય જ સ્કંધ-દ્રવ્યનું પૂર્વ આકાર છોડી બીજા આકારમાં બદલાઈ જવું તે અર્થાંતર-ભાવપ્રાપ્તિરૂપ વિનાશ છે. આનો પ્રાયોગિક દાખલો કડાનું કુંડલ બનાવવું તે છે; અને વૈજ્ઞાનિક દાખલો બરફનું પાણી અને પાણીનું હવા-રૂપમાં ભૌતિક સંયોગો કે ઋતુના પ્રભાવ આદિથી બદલાઈ જવું તે છે.

અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે, સંસારી તેમ જ મુક્ત આત્મામાં જે પર્યાયોનો ઉત્પાદ વિનાશ થાય છે તેને, અને છૂટાં છૂટાં સ્વતંત્ર પરમાણુ-ઓમાં જે પર્યાયોનો ઉત્પાદ વિનાશ થાય છે તેને પ્રાયોગિક કે વૈજ્ઞાનિક ઉત્પાદ વિનાશમાં અહીં કયાંય કેમ નથી મૂક્યા ? આનો ઉત્તર વિચારતાં ગ્રંથકારના બે આશય હોય તેમ લાગે છે ઈશ્વરના કર્તૃત્વ સામે પ્રાયોગિક અને વૈજ્ઞાનિકની ચર્ચા હોવાથી જેમાં જેમાં ઈશ્વરના કર્તૃત્વ વિષેની કોઈની માન્યતા હોય, તે તે પદાર્થનો જ ઉત્પાદ વિનાશ અહીં પ્રસ્તુત છે, તેથી પરમાણુ કે ચેતન દ્રવ્યને અહીં લીધાં નથી કારણ કે, કોઈ ઈશ્વરકારણવાદી પરમાણુ કે ચેતન દ્રવ્યને જન્ય જ નથી માનતો. અવયવીમાત્રને ઈશ્વરજન્ય માનનાર વૈશેષિક આદિ છે અને આકાશને ઈશ્વરજન્ય માનનાર ઔપનિષદ દર્શન છે. તેથી મૂર્ત દ્રવ્ય-માંથી પરમાણુને અને અમૂર્ત દ્રવ્યમાંથી આત્માને છોડીને જ અહીં

૧. પ્રસ્તુત વિનાશ અને ઉત્પાદનો બધો વિચાર, તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય વૃત્તિ અ. ૫, ૨૬, ૫૦ ૩૮૩ માં છે.

ચર્ચા કરી હોય એવો સભવ છે ૧ જે દ્રવ્ય સ્કંધરૂપ છે તેની જ ચર્ચા પ્રસ્તુત છે. પરમાણુ તો સ્કંધ જ નથી. આત્મા આકાશની પેઠે પ્રદેશોનો અનાદિ સ્કંધ છે ખરો, છતાં તેના ઉત્પાદ-વિનાશનો જ વિચાર સાતમી ગાથામાં આવી જતો હોવાથી અહીં તેને લીધો ન હોય. તે પોતે જ પોતાની અવસ્થાનો કર્તા હોવાથી તેના પર્યાયોનો ઉત્પાદ વિનાશ તેના પ્રયત્નની અપેક્ષાએ પ્રાયોગિક જ કહી શકાય. જ્ય કોઈ પણ દશામાં વર્તતો કેમ ન હોય છતાં તેના પર્યાયો તેના વીર્યજનિત હોઈ પ્રાયોગિક જ છે, પછી તે વીર્ય અભિસંધિજ વીર્ય હો કે અનભિસંધિજ વીર્ય. [૩૨-૩૪].

ઉત્પત્તિ નાશ અને સ્થિતિના કાળભેદ આદિની ચર્ચા—

તિણિ વિ ઉપ્પાયાઈ અભિણ્ણકાલા ય મિણ્ણકાલા ય ।

અત્થતર અણત્થતર ચ દવિયાહિ ણાયવ્વા ॥ ૩૫ ॥

જો આરૂચ્છકાલો સો ચેવ પસારિયસ્સ વિ ણ જુત્તો ।

તેસિ પુણ પઙ્કવત્તી-વિગમે કાલતર ણત્થિ ॥ ૩૬ ॥

ઉપ્પજ્જમાણકાલ ઉપ્પણ્ણ તિ વિગય વિગચ્છત ।

દવિય પણ્ણવયતો તિકાલવિસય વિસેસેઙ્ ॥ ૩૭ ॥

ઉત્પાદ વગેરે ત્રણેનો કાળ અભિન્ન પણ છે અને ભિન્ન પણ છે. તેમ જ તેમને દ્રવ્યથી ભિન્ન તેમ જ અભિન્ન બાણુવા [૩૫]

જે આકુચનકાળ છે, તે જ પ્રસરણનો પણ યુક્ત નથી, વળી તે આકુચન અને પ્રસરણના ઉત્પાદ અને વિનાશમાં કાળનું અંતર - ભેદ નથી. [૩૬]

ઉત્પન્ન થઈ રહેલા દ્રવ્યને આ ઉત્પન્ન થયું છે (અને ઉત્પન્ન થનાર છે) તેમ જ નાશ પામેલું છે, નાશ પામી રહ્યું છે (અને નાશ પામનાર છે) એ રીતે જણાવતો પુરુષ તે દ્રવ્યને ત્રિકાળના વિષયરૂપે વિશિષ્ટ બનાવે છે. [૩૭]

સત્ત્વ લક્ષણ ઉત્પાદ નાશ અને સ્થિતિ એવું કરવામાં આવ્યું છે. તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે, લક્ષણભૂત ઉત્પાદ આદિ ત્રણે અંશોનો કાળ એકબીજાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; તેમ જ એ લક્ષણ લક્ષ્યભૂત દ્રવ્ય - સત્ત્વથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે

દરેક વસ્તુ દ્રવ્ય અને પર્યાય ઉભયરૂપ હોઈ તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ તે ઉભયમાં જ સમાય છે. પર્યાયો કેટલાક પરસ્પર વિરોધી હોઈ ક્રમવર્તી હોય છે તો કેટલાક અવિરોધી હોઈ સહવર્તી હોય છે. ક્રમવર્તી એ પર્યાયોને લઈ તેના ઉત્પાદ અને વિનાશના સમયનો વિચાર કરીએ, તો તે સમકાલીન છે એમ કહેવું જોઈએ. કારણ કે અનંતર પૂર્વપર્યાયની અંતિમ કાલસીમા તે જ ઉત્તર પર્યાયની આદિ કાલસીમા હોય છે પરંતુ કોઈ પણ એક પર્યાયને લઈ તેના ઉત્પાદ વિનાશના સમયનો વિચાર કરીએ, તો જણાશે કે તે બન્ને ભિન્નકાલીન છે કારણ કે, એક પર્યાયના કાળની આદિ સીમા અને અંતિમ સીમા જુદી જુદી હોય છે પૂર્વ પર્યાયની નિવૃત્તિ અને ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ જે સમયમાં થતી હોય છે, તે જ સમયમાં તે વસ્તુ અમુક સામાન્યરૂપે સ્થિર પણ હોય છે. તેથી એ રીતે જોતાં ઉત્પાદ વિનાશ અને સ્થિતિ એ ત્રણે સમકાલીન છે પરંતુ કોઈ એક જ પર્યાયને લઈ સ્થિતિનો વિચાર કરીએ, તો તેના ઉત્પાદ અને વિનાશની પેઠે તેની સ્થિતિનો કાળ ભિન્ન છે એમ લાગશે, અર્થાત્ તેનો ઉત્પાદ એટલે પ્રારંભસમય અને વિનાશ એટલે તેનો નિવૃત્તિસમય અને સ્થિતિ એટલે પ્રારંભથી નિવૃત્તિ સુધી સામાન્યરૂપે રહેવાનો તેનો બધો સમય એ

ત્રણે લિન્ન છે. અથકાર આ બાબતને એક આંગળીના દાખલાથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે

આંગળી એ એક વસ્તુ છે, તે જ્યારે વાંકી હોય ત્યારે સીધી નથી રહી શકતી અને જ્યારે સીધી હોય ત્યારે વાકી નથી રહી શકતી. વક્તા અને સરળતા એક જ વસ્તુમાં એક કાળે સંભવતાં ન હોવાથી ક્રમવર્તી છે આંગળીમાં વક્તાપર્યાયના વિનાશ અને સરળતાપર્યાયના ઉત્પાદ વચ્ચે સમયભેદ નથી જ. એ બન્ને એક જ સમયમાં એક જ ક્રિયાના થતા બે પરિણામો છે એ જ સમયે આંગળી તો આંગળીરૂપે સ્થિર હોય છે જ, તેથી આંગળીરૂપ એક વસ્તુમાં તે એક જ સમયે ઉત્પાદ વિનાશ અને સ્થિતિ ધટી જાય છે, તેથી બિલકુલ તેના એક જ વક્તા કે સરળતા પર્યાયને લઈ એ, તો તેમાં ઉત્પાદ વિનાશ અને સ્થિતિનો કાળભેદ ઘટે છે. આંગળી વાંકી મટી સીધી થઈ તે તેના સરળતાપર્યાયનો ઉત્પાદસમય, અમુક વખત સીધી રહી પાછી વાંકી થાય ત્યારે તે તેના સરળતાપર્યાયનો વિનાશસમય અને સીધી થવાના ક્ષણથી માંડી સીધી મટી જવાના ક્ષણ સુધીનો વચ્ચો એકરૂપ સીધી રહેવાનો ગાળો તે સરળતાપર્યાયનો સ્થિતિસમય એ કાળભેદ થયો.

ઉક્ત લિન્નકાલીન કે એકકાલીન ઉત્પાદ નાશ અને ગિચ્છિતિ એ ત્રણે એક સત્-ધર્મી દ્રવ્યના ધર્મો હોવાથી તેનાથી લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે લિન્ન એટલા માટે કે તે તેના અંશ છે, અને અલિન્ન એટલા માટે કે તે અશ હોવા છતાં પોતાના ધર્મીભૂત લક્ષ્યમાં જ સમાઈ જાય છે, તેનાથી જુદું અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. કોઈ એક દ્રવ્યને ત્રિકાલવર્તીત્વરૂપ વિશેષથી અહિત કરવું હોય - સમજવું હોય, તો આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ મકાનરૂપ એક દ્રવ્યપર્યાય લઈ વિચારીએ કે જ્યારે તે બનતું હોય છે ત્યારે એક સળંગ આખા મકાનરૂપે ઉત્પદ્યમાન (બનતું) છે; તેમાં જેટજેટલો ભાગ બન્યો હોય તેટલા ભાગરૂપે એ બનતું જ મકાન ઉત્પન્ન (બન્યું) છે, અને જે ભાગ હજી બનવાનો છે તેની અપેક્ષાએ તે મકાન ઉત્પત્ત્યમાન (બનનાર) છે આ

રીતે તે ઉત્પન્ન થતા મકાનમાં ઇટ આદિ અવયવો પોતપોતાની વિશકલિત - છૂટાપણું અવસ્થા છોડતા હોવાથી અવયવરૂપે એ વિગચ્છત (નાશ પામી રહ્યું) છે અને જેટલો ભાગ બન્યો હોય તેટલામાં અવયવોની વિશકલિત અવસ્થા નાશ પામેલી હોવાથી તે ભાગમાં તે વિગત (નાશ પામેલું) છે, તેમ જ જે ભાગ બનવો બાકી હોય, તેમાં અવયવોનું વિશકલિતપણું જવાનું હોવાથી તે ભાગમાં તે વિગમિષ્યત્ (નાશ પામનાર) છે. એ જ પ્રમાણે એ મકાનમાં ત્રૈકાલિક સ્થિતિ ઘટાવી શકાય. આથી ઊંડા ઊતરી વિશેષ વિચાર કરનાર એકેક ઉત્પદ્યમાન ઉત્પન્ન અને ઉત્પન્નમાનમાં ત્રૈકાલિક વિગમ અને તેવા પ્રત્યેક વિગમમાં ત્રૈકાલિક સ્થિતિ પણ ઘટાવી શકે પરંતુ એ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ વિચારમાં જે એક સામાન્ય બાબત અહીં ધ્યાનમાં રાખવાની છે તે એ છે કે, ત્રૈકાલિક ઉત્પાદ નાશ અને સ્થિતિ એક આધારમાં ઘટાવવા માટે કાં તો કોઈ એક દ્રવ્યપર્યાય^૧ લેવો અને કાં તો કોઈ એક ગુણપર્યાય લેવો. કારણ કે કેવળ દ્રવ્ય કે કેવળ ગુણમાં એ ઘટવાનો સભવ નથી. અને જ્યારે કોઈ દ્રવ્યપર્યાય કે ગુણપર્યાય લઈ, એ ઉક્ત વિકલ્પો ઘટાવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પર્યાય બીજા બધા સન્નતીય વિન્નતીય પર્યાયોથી ભિન્નરૂપે જ ગ્રહણ થાય છે આ વિચાર વરતુને વિશેષરૂપે ગ્રહણ કરવાનો ઉપાયમાત્ર છે [૩૬-૩૭]

વૈશેષિકઆદિસમ્મત દ્રવ્યોત્પાદની પ્રક્રિયાની ચર્ચા—

દવ્વતરસજોગાહિ કેચિ દવિયસ્સ વેતિ ઉપ્પાય ।

ઉપ્પાયત્થાઽકુસલા વિભાગજાય ન ઇચ્છતિ ॥ ૩૮ ॥

૧. અનેક પરમાણુ વગેરે સન્નતીય દ્રવ્યો ઉપરથી જે સ્કંધપર્યાય થાય છે તે, તેમ જ જીવ અને પુદ્ગલ જેવા વિન્નતીય દ્રવ્યો મળવાથી જે મનુષ્યત્વ આદિ પર્યાયો થાય છે, તે દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય છે, અને દ્રવ્યમાં વર્તતા બળ^૨ આદિ અગર ચેતના આદિ ગુણોનું જે હાનિ વૃદ્ધિ આદિરૂપ પરિણમન થયા કરે છે, તે ગુણપર્યાય કહેવાય છે. આ માટે જુઓ 'પ્રવચનસાર'નો બીજો અધિકાર ગા. ૧, અમૃતચંદ્રની ટીકા

અણુ દુઅણુએહિ દબ્બે આરદ્ધે 'તિઅણુય' તિ વવેસો ।
તત્તો ય પુણ વિમત્તો અણુ ત્તિ જાઓ અણૂ હોડ ॥ ૩૬ ॥

વહુયાણ એગસદ્દે જહ સજોગાહિ હોડ ઉપ્પાઓ ।
ણુ એગવિભાગમ્મિ વિ જુજ્જહ વહુયાણ ઉપ્પાઓ ॥ ૪૦ ॥

એગસમયમ્મિ એગદવિયસ્સ વહુયા વિ હોતિ ઉપ્પાયા ।
ઉપ્પાયસમા વિગમા ઠિઈંઉ ઉસ્સગ્ગઓ ણિયમ્ ॥ ૪૧ ॥

કાય-મણ-વયણ-કિરિયા-રુવાહ-ગઈવિસેસઓ વાવિ ।
સજોયમેયઓ જાણણા ય દવિયસ્સ ઉપ્પાઓ ॥ ૪૨ ॥

કોઈ વાહી એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્ય સાથે સંયોગ બવાથી
જ નવીન દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ વણુંવે છે અને દ્રવ્યને વિભાગથી
ઉત્પન્ન થનાર નથી માનતા. તેઓ ઉત્પત્તિના સ્વરૂપથી અન-
લિજ છે. (કારણ કે —)

એ પરમાણુઓના મળવાથી આરંભાયેલ દ્રવ્યમાં
આ આણુ છે એવો વ્યવહાર થાય છે અને અનેક દ્રવ્યણુકના
મળવાથી આરંભાયેલ દ્રવ્યમાં આ ત્ર્યણુક છે એવો વ્યવહાર
થાય છે વળી તે ત્ર્યણુકથી વિભક્ત થયેલ આણુ^૧ એ આણુ
ઉત્પન્ન થયો એમ વ્યવહારાય છે. [૩૮-૩૯]

બહુમાં એક શબ્દના થતા પ્રયોગને લીધે જો સંયોગથી
ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવામાં આવે, તો ખરેખર એકના
વિભાગમાંથી બહુની પણ ઉત્પત્તિ ઘટે છે. [૪૦]

૧ અહીં ગાથામાં આણુ શબ્દ છે તેનો પરમાણુ અને દ્રવ્યણુક એ બન્ને
અર્થ કરવા. જો આણુત્વપરિમાણવાળું હોય, તે બધું જ આણુક કહેવાય છે,
માત્ર પરમાણુ નહિ દ્રવ્યણુકમાં પણ આણુત્વપરિમાણ માનવામાં આવ્યું છે.
ત્ર્યણુકથી પરમાણુ પણ છટો પડે અને દ્રવ્યણુક પણ, તેથી બન્ને જાત કહેવાય.

એક સમયમાં એક દ્રવ્યમાં બહુ પણ ઉત્પાદ હોય છે. વિનાશો પણ ઉત્પાદ જેટલા જ હોય છે અને સ્થિતિઓ તેટલી જ સામાન્યરૂપે નિયત છે. [૪૧]

શરીર, મન, વચન, ક્રિયા, રૂપ આદિ અને ગતિના વિશેષથી તેમ જ સંયોગવિભાગથી અને જ્ઞાનના વિષયત્વથી દ્રવ્યનો ઉત્પાદ છે. [૪૨]

જન્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિની બાબતમાં પરિણામવાદ, સમૂહવાદ અને આરંભવાદ એવી મુખ્ય ત્રણ પ્રક્રિયાઓ છે. સાંખ્ય આદિ પરિણામવાદી છે, કારણ કે તેઓ કાર્યદ્રવ્યને કારણનો માત્ર પરિણામ એટલે માત્ર રૂપાન્તર માને છે. બૌદ્ધ આદિ સમૂહવાદી છે, કારણ કે તેઓ સ્થૂળ દેખાતા દ્રવ્યને સૂક્ષ્મ અવયવોનો સમૂહ માત્ર માને છે તેઓ નથી માનતા અવયવદ્રવ્યોનું કોઈ રૂપાન્તર કે નથી માનતા તે ઉપરથી અપૂર્વ અવયવી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ વૈશેષિક આદિ આરંભવાદી કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ કાર્યદ્રવ્યને કારણનો માત્ર પરિણામ કે માત્ર સમૂહ ન માનતાં કારણો ઉપરથી બનેલ એક અપૂર્વ અવયવી દ્રવ્ય જ માને છે. જૈન દર્શન ઉક્ત ત્રણે પક્ષોને પોતાની વિશિષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે તેમ છતાં તેને વૈશેષિક આદિના આરંભવાદ સામે કાંઈક કહેવાનું છે અને તે જ આ સ્થળે ગ્રંથકારે બતાવ્યું છે.

આરંભ એટલે અપૂર્વ કાર્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ. આવી ઉત્પત્તિ વૈશેષિક આદિ દર્શનોમાં સંયોગજનિત જ માનવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે કે, જ્યારે કોઈ નાનું કે મોટું દ્રવ્ય નવું બને છે, ત્યારે તે અનેક અવયવભૂત દ્રવ્યોના સંયોગથી જ બને છે અને વિભાગથી કોઈ દ્રવ્ય નથી

૧ જૈન દર્શન જન્ય દ્રવ્યને સ્કંધ એવા ખાસ નામથી ઓળખાવે છે, છતાં તે તેને પરિણામ પણ કહે છે, સમૂહ પણ કહે છે અને અવયવી પણ કહે છે કારણ કે તેને મતે સ્કંધનું બનવું એટલે તે રૂપે પરિણમવું કે વિશિષ્ટ સમૂહ રૂપે ગોઠવાવું કે અવયવીભાવને પામવું એ બધું એક જ છે.

ખનતુ ઘટ જેવું એક દ્રવ્ય ફૂટવાથી જે કટકાઓ દેખાય છે, તે તેમને મતે ઘટના વિભાગમાથી સીધાં ઉત્પન્ન થયેલ નવા દ્રવ્યો નથી પણ મૂળ આરંભક પરમાણુઓના વિભાગ દ્વારા દ્વયલુક આદિના નાશને ક્રમે ઘટનો નાશ થઈ શેષ રહેલ પરમાણુઓ ઉપરથી ફરી દ્વયલુક આદિની સૃષ્ટિ દ્વારા અનુક્રમે સયોગથી બનેલા એ કટકાઓ છે. આ મતનો નિરાસ કરતા અથકાર એ મતવાદીઓને ઉત્પત્તિના સ્વરૂપથી અનભિરા કહી પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કરવા માટે કહે છે કે—

જેમ અવયવોના સયોગથી કાર્યદ્રવ્યનો આરભ દેખાય છે, તેમ કાર્યદ્રવ્યમાથી અવયવો છૂટા પડવાને લીધે પણ નવું દ્રવ્ય બને છે. અર્થાત્ અવયવોના સયોગની પેઠે વિભાગમાથી પણ કાર્યદ્રવ્યનો આરભ અનુભવસિદ્ધ છે, તો પછી માત્ર સયોગજન્ય દ્રવ્યોત્પાદ માનવાનો શો અર્થ ? એ પરમાણુઓના સયોગથી આરભાયેલ દ્રવ્યમાં ‘આ દ્વયલુક થયું’ એ પ્રકારનો વ્યવહાર જેમ થાય છે, અગર અનેક દ્વયલુકોના સયોગથી આરભાયેલ દ્રવ્યમાં ‘આ ત્રયલુક ઉત્પન્ન થયું’ એ પ્રકારનો વ્યવહાર જેમ થાય છે, તેમ ત્રયલુક કે બીજા કોઈ મોટા દ્રવ્યસ્કંધમાથી વિભાગ પામેલા — છૂટા પડેલા નાના ખડોમાં પણ ‘આ ત્રયલુક થયા,’ એવો વ્યવહાર થાય છે જ તેથી સયોગ અને વિભાગ ઉભયજન્ય દ્રવ્યોત્પત્તિ માનવી એ જ યુક્ત છે

કદાચ પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે કે, ઘણા તત્ત્વોમાં દશાવિશેષે એક કપડું છે એવી એકાકાર પ્રતીતિ અને એક કપડાશબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે, તેથી અનેક અવયવોના સયોગથી એક દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માનવાને ટેકો મળે છે; એવો ટેકો વિભાગથી દ્રવ્યોત્પત્તિ માનવામાં ક્યાં છે ? તો તેને ઉત્તર આપતા અંથકાર કહે છે કે, વિભાગજન્ય દ્રવ્યોત્પત્તિ માનવામાં પણ એવો ટેકો છે જ, કારણ કે કોઈ એક સ્કંધદ્રવ્ય તૂટતા તેના વિભાગમાથી અનેક દ્રવ્યનો ઉત્પાત પણ પ્રતીતિ અને વ્યવહારસિદ્ધ છે, એક ઘટ ફૂટતાં ઘણા કટકાની ઉત્પત્તિ ભેદપ્રતીતિ

અને ભેદવ્યવહારથી સિદ્ધ જ છે, તેથી દ્રવ્યોત્પત્તિને સંયોગજન્ય કે વિભાગજન્ય માનવામાં સરખી જ દલીલ છે.

કોઈ પણ એક દ્રવ્યમાં દૂર સમયે એક ઉત્પાદ, એક નાશ અને એક સ્થિતિ સંભવતા હોવાથી અનંતકાળના અનંત સમયો લઈ વિચારતાં તેમાં અનંત ઉત્પાદ, અનંત નાશ અને અનંત સ્થિતિઓ ઘટી શકે ખરી; પણ એક જ સમયમાં તેમાં અનંત ઉત્પાદ આદિ માનવામાં આવે છે તે કેવી રીતે ઘટે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, એક સમયમાં પણ એક દ્રવ્યમાં અનંત ઉત્પાદ આદિ ઘટે જ છે કારણ કે કોઈ પણ એક દ્રવ્ય વિવક્ષિત એક જ સમયમાં સહભાવી અનંત પર્યાયરૂપે પરિણમે છે ત્યારે એક જ સાથે પૂર્વવર્તી અનંત પર્યાયોના અનંત નાશો અને ઉત્તરવર્તી અનંત પર્યાયોના અનંત ઉત્પાદો તેમાં હોય છે જ, એ જ રીતે તે તે વિશેષરૂપે પરિણામ પામતું તે દ્રવ્ય અનંત સામાન્યરૂપે સ્થિર હોઈ અનંત સ્થિતિઓ પણ ધારણ કરે છે જ તેથી એક જ સમયમાં એક જ દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ આદિ ત્રણે અનંત હોવામાં કશો જ બાધ નથી આ મુદ્દો એક જીવદ્રવ્ય લઈ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

સંસારી જીવ એટલે દેહધારી ચેતન. એના પર્યાયો એટલે કેવલ-પુદ્ગલાશ્રિત કે કેવલચેતનાશ્રિત પર્યાયો નહિ પણ યથાસભવ ઉભયાશ્રિત સમજવાના છે. મન વચન અને કાય આદિરૂપ વિવિધ પરિણુતિ પૌદ્ગલિક હોવા છતાં તે કાષાયિક પરિણામ અને વીર્યવિશેષના દૂર કે નજીકના સંબંધ વિના સંભવતી ન હોવાથી, ચેતનાશ્રિત પણ છે એ જ રીતે જ્ઞાન અને વીર્યવિશેષ આદિ પરિણુતિ ચેતનાશ્રિત હોવા છતાં કર્મપુદ્ગલસાપેક્ષ હોઈ પુદ્ગલાશ્રિત પણ છે જ. એક સંસારી જીવદ્રવ્યમાં જે સમયે સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ દેહરૂપે પુદ્ગલ પરિણમે છે, તે જ સમયે મનોવર્ગીણાના પુદ્ગલો મનરૂપે અને વચનવર્ગીણાના પુદ્ગલો વચનરૂપે પરિણમે છે, તે જ સમયે શરીર અને આત્માના પારસ્પરિક સંબંધથી અસંખ્ય આત્મપ્રદેશોમાં કાયિક આદિ ક્રિયાઓ થાય છે, તે

જ સમયે રૂપઆદિ અનેક પર્યાયો પણ તરતમલાવે પરિણુમન પામતા હોય છે, તે જ સમયે ભાવિ ગતિને અનુકૂળ એવા કર્મબંધ કર્મોદય આદિ પર્યાયો પણ થતા હોય છે, તે જ સમયે લેવાતા અનંતાનંત પરમાણુઓના નવ નવ સંયોગો ઉત્પન્ન થતા હોય છે અને છૂટા પડતા પૂર્વસંયુક્ત પરમાણુઓના વિભાગ થતા હોય છે, તે જ વખતે તરત-મલાવથી વિવિધ વિષયક જ્ઞાન આદિ પર્યાયોનો અને સ્વપરજ્ઞાનવિષયત્વ-રૂપ જ્ઞેયત્વ આદિ પર્યાયોનો આવિર્ભાવ થતો હોય છે. આ અને આના જેવા બીજા અનંત સહવર્તી નવીન પર્યાયોના ઉત્પાદો, પૂર્વ પર્યાયોના વિનાશો અને પૂર્વોત્તર પર્યાયમાં અનુગત સામાન્યરૂપે સ્થિતિઓ એ બધું એક જ સમયમાં સંભવતું હોઈ, એક સંસારી જીવદ્રવ્ય કોઈ પણ એક જ જન્મઆદિના સમયમાં અનંત ઉત્પાદ, વિનાશ તથા સ્થિતિયુક્ત ઘટી શકે છે. [૩૮-૪૨]

શ્રદ્ધાપ્રધાન અને બુદ્ધિપ્રધાન આગમનું પૃથક્કરણ—

દુવિહો ધમ્માવાઓ અહેઝવાઓ ય હેઝવાઓ ય ।

તત્થ ડ અહેઝવાઓ ભવિયાઽભવિયાદઓ ભાવા ॥ ૪૩ ॥

ભવિઓ સમ્મદ્દસણ-ણાણ-ચરિત્તપડિવત્તિસપન્નો ।

ણિયમા દુક્ખતકડો ત્તિ લક્ખણ હેઝવાયસ્સ ॥ ૪૪ ॥

જો હેઝવાયપક્ખમ્મિ હેઝઓ આગમે ય આગમિઓ ।

સો સસમયપણ્ણવઓ સિદ્ધતવિરાહઓ અન્નો ॥ ૪૫ ॥

ધર્મ—વસ્તુપ્રતિપાદક જે આગમ, તે અહિતુવાદ અને હિતુ-વાદ એમ બે પ્રકારનો છે તેમાંથી અહિતુવાદ છે તેનો વિષય ભવ્ય અભવ્ય આદિ પદાર્થો છે. [૪૩]

ભવ્ય એ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિવાળો થઈ અવશ્ય દુઃખનો અંત કરનાર થાય છે; તે હિતુ-વાદનું લક્ષણ છે. [૪૪]

જે હેતુવાદના વિષયમાં હેતુથી અને આગમવાદના વિષયમાં માત્ર આગમથી પ્રવર્તે છે, તે સ્વસમય - સિદ્ધાંતનો પ્રસ્પષ્ટ - આરાધક છે અને બીજો સિદ્ધાંતનો વિરાધક છે. [૪૫]

મનુષ્યના સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ એ બંને તત્ત્વો છે, પણ કોઈમાં શ્રદ્ધા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે તો કોઈમાં બુદ્ધિ. વ્યક્તિની પેઠે સમૂહમાં પણ ક્યારેક શ્રદ્ધાના તો ક્યારેક બુદ્ધિના ઉદ્વેગનો યુગ આવે છે. શ્રદ્ધાયુગના માણસો બુદ્ધિ અને તર્કની સામે થઈ તેની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરે છે, અને બુદ્ધિયુગનાં માણસો શ્રદ્ધાની પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનું ચક્ર ઉપર નીચે થયા કરે છે.

માત્ર શ્રદ્ધાજીવી થવું કે માત્ર બુદ્ધિજીવી થવું એ બંને એકાંતના પરસ્પર વિરોધી એવા અપૂર્ણ છેડાઓ છે. માત્ર બુદ્ધિજીવી થવામાં અપૂર્ણતામાં પૂર્ણતા માની લેવાનું અગર તો પોતાનાથી ચડિયાતી શક્તિનો ઇન્કાર કરવાનું અભિમાન આવતું હોવાથી ઘણી સાચી બાબતો છૂટી જવાનો દોષ ખુલ્લો છે; અને માત્ર શ્રદ્ધાજીવી થવામાં તદ્દન પરાશ્રયીપણું તેમ જ પોતાનાથી સાધી શકાય તેટલા બુદ્ધિવિકાસનો પણ નાશ સંભવતો હોવાથી તેમાં અસત્ય વસ્તુઓના સ્વીકારનો દોષ ખુલ્લો છે. આમ હોવાથી સત્યનું સમતોલપણું સાચવવા અથકાર અનેકાંતદષ્ટિનો આશ્રય લઈ શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ બંનેનો આદર કરે છે અને આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યો માટે શ્રદ્ધાનું ક્ષેત્ર કયું અને બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર કયું, એ પૃથક્કરણપૂર્વક બતાવી, શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ બંનેના વાસ્તવિક ઉપયોગનો માર્ગ દર્શાવે છે, અને તેમ કરી શ્રદ્ધાયુગ અને બુદ્ધિયુગના વિરોધને ટાળી, બંને યુગનો જીવનમાં સમન્વય કરવાનું સૂચવે છે.

અંથકાર કહે છે કે, શાસ્ત્રમાં કેટલોક ભાગ અહેતુવાદ છે, તો બીજો કેટલોક ભાગ હેતુવાદ છે. જે વિષયોમાં આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યોના પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન જ્ઞાનને અવકાશ જ નથી અને જે માત્ર આગમકથિત હોઈ આગમ ઉપર વિશ્વાસ રેળવીને જ માનવા યોગ્ય છે,

તેવા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર તે અહૈતુવાદ, અને જે પદાર્થોને આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યો પ્રત્યક્ષથી જાણી શકે કે અનુમાનથી સાધી શકે, અગર તો જેને સ્વીકારવામાં આગમ ઉપર વિશ્વાસ કેળવવાની જરૂર નથી રહેતી, તેવા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્ર તે હૈતુવાદ અહૈતુવાદ શાસ્ત્રને શ્રદ્ધાથી જ સ્વીકારી તેમાં કહેલ બાબતો શ્રદ્ધાથી જ માની લેવી, અને બીજી રીતે છેવટનું દિવ્ય જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેવી બાબતો ઉપર બુદ્ધિ કે તર્કનો પ્રયોગ ન કરવો, અને હૈતુવાદ શાસ્ત્ર હોય ત્યાં તેમાં કહેલી બાબતો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી તપાસી ખાતરી કરવી અને પછી જ તેના ઉપર શ્રદ્ધા કેળવવી આમ અપૂર્ણ સાધકે એક બાજુ શ્રદ્ધા અને બીજી બાજુ બુદ્ધિ બન્નેનો વિકાસ કરતાં જવું અને એ રીતે ક્રમે ક્રમે બન્નેના વિષયનું અંતર તોડી, શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો અભેદ સાધવો.

અહૈતુવાદ અને હૈતુવાદનું પૃથક્કરણ કરી તેને સમજાવવા બન્નેના દાખલાઓ આપતાં અથકાર કહે છે કે, શાસ્ત્રમાં જે ભવ્ય અને અભવ્ય એવા બે વિભાગ કરી જીવની બે સ્વત સિદ્ધિ જાતો દર્શાવવામાં આવી છે, તે અહૈતુવાદનો વિષય છે કારણ કે, બધા જીવ ભવ્ય જ કે બધા જીવ અભવ્ય જ કેમ નહિ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ પણ તર્કથી આપી શકાતો જ નથી ભવ્ય અને અભવ્ય એવી બે જીવની જાતો સ્વીકારવામાં આગમનું પ્રામાણ્ય અને તેના વક્તાનું આપ્તત્વ માની લેવું એ એક જ ઉપાય છે ભવ્ય અભવ્યની જાતના વિભાગનું કારણ બુદ્ધિથી શોધી શકાય તેમ જ નથી એને માનવામાં ‘જીવોનો એવો સ્વભાવ છે અને સ્વભાવ સર્વજ્ઞગમ્ય છે’ એવો વિશ્વાસ રાખવો એ એક જ ઉપાય છે. તેથી ભવ્ય અભવ્યની જાતિનો વિભાગ દર્શાવનાર શાસ્ત્રીય વચ્ચેના અહૈતુવાદ સમજવા. એ જ રીતે સાધારણ વનસ્પતિમાં અનંત જીવો છે અને પ્રત્યેકમાં એક જીવ છે એવું શાસ્ત્રીય કથન તે પણ અહૈતુવાદ છે ભવ્ય અભવ્યનો જાતિવિભાગ અને તેનાં શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણો માની લીધા પછી જ્યારે એ સમ્યગ્દર્શન આદિ લક્ષણો કોઈમાં દેખાય, ત્યારે તે જોઈ

એમ અનુમાન કરવું કે, આ જીવ સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણવાળો હોઈ લગ્ય છે, અને તે ક્યારેક ખાતરીથી સંસારનો અંત કરશે; તે હેતુવાદ છે. એ જ રીતે જ્યાં જીવનું લક્ષણ ન દેખાય ત્યાં અજીવપણાનું અનુમાન કરી તે પુદ્ગલ આદિ પદાર્થોને અજીવ માનવા, તે હેતુવાદની મર્યાદા છે.

અહેતુવાદ અને હેતુવાદની વિષયમર્યાદા જાણી લઈ, જે હેતુવાદના વિષયમાં જ હેતુ તર્ક કે યુક્તિનો પ્રયોગ કરે, અને આગમના વિષયમાં માત્ર આગમનો આધાર લે પણ તેમાં હેતુનો પ્રયોગ ન કરે, તે જ વક્તા જૈન સિદ્ધાંતની પ્રરૂપણાનો અધિકારી છે, અને તે જ જૈનવચનનો આરાધક છે. તેથી ઊલટું, જે વક્તા અહેતુવાદના વિષયમાં હેતુનો પ્રયોગ કરે, અને હેતુવાદના વિષયમાં માત્ર આગમ ઉપર આધાર રાખે, તે અનેકાંત-શાસ્ત્રની પ્રરૂપણાનો અધિકારી ન હોઈ, તેની પ્રરૂપણા કરવા જતાં તે તેનો વિરાધક બને છે એમ સમજવું. દાખલા તરીકે જીવ અજીવ આદિ નવ તત્ત્વોમાં જીવતત્ત્વ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે પણ તેના સ્વરૂપ અને પ્રકારની બાબતમાં સર્વત્ર યુક્તિવાદ ન ચાલી શકે. જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, તે પ્રત્યેક પ્રદેશનું અમુક સ્વરૂપ છે, કર્મ અને જીવનો સંબંધ અનાદિ છે, અનંત નૈગોદિક જીવો એક જ શરીરમાં રહે છે, વગેરે બાબતો કેવળ આગમવાદ ઉપર જ અવલંબિત છે. એ જ રીતે અજીવ તત્ત્વની બાબતમાં ધર્માસ્તિકાય આદિનું અસ્તિત્વ યુક્તિથી સિદ્ધ થઈ શકે છતાં તેનું સ્વરૂપ તો છેવટે આગમવાદ ઉપર જ અવલંબિત છે આસ્ત્રવ આદિ તત્ત્વોમાં પણ અમુક અંશ યુક્તિ-સાધ્ય હોય છતાં બીજો કેટલોક ભાગ આગમવાદનો જ વિષય હોય છે. તેથી એ બન્ને વાદની વિષયમર્યાદા સમજીને જ પ્રત્યેક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં તે તે વાદનો આશ્રય કરવામાં આવે, તો જ શ્રોતાઓને જૈન પ્રવચન ઉપર આદરશીલ કરી શકાય; નહિ તો ઊલટા તેઓ અસં-લવ અસંગતિ આદિ દોષો જોઈ શાસ્ત્ર ઉપરની આસ્થા ગુમાવી એસે. [૪૩-૪૫]

નયવાદને લગતી ચર્ચા—

પરિસુદ્ધો નયવાઓ આગમમેત્તત્થસાહઓ હોઈ ।

સો ચેવ દુણ્ણિગિણ્ણો દોણ્ણિ વિ પક્કે વિધમ્મેઈ ॥ ૪૬ ॥

જાવડ્યા વયણવહા તાવડ્યા ચેવ હોતિ ણયવાયા ।

જાવડ્યા ણયવાયા તાવડ્યા ચેવ પરસમયા ॥ ૪૭ ॥

જ કાવિલ દરિસણ ઇય દવ્વટ્ઠિયસ્સ વત્તવ્વ ।

સુદ્ધોઅણતણઅસ્સ ડ પરિસુદ્ધો પજ્જવવિઅપ્પો ॥ ૪૮ ॥

દોહિ વિ ણઈહિ ણીઅ સત્થમુલૂણ તહ વિ મિચ્છત્ત ।

જ સવિસઅપ્પહાણત્તણેણ અણ્ણોણ્ણિરવેક્કા ॥ ૪૯ ॥

પરિશુદ્ધ નયવાદ એ કેવલ શ્રુતપ્રમાણના વિષયનો સાધક બને છે; વળી તે બે ખોટી રીતે મૂકવામાં આવ્યો હોય, તો બન્ને પક્ષોનો ઘાત કરે છે [૪૬]

જેટલા વચનોના માર્ગો છે તેટલા જ નયવાદો છે અને જેટલા નયવાદો છે તેટલા જ પરસમયો છે. [૪૭]

જે કાપિલ (કપિલે કહેલું સાંખ્ય) દર્શન છે એ દ્રવ્યાસ્તિકનયનુ વક્તવ્ય છે શુદ્ધોદ્દનના પુત્ર અર્થાત્ બુદ્ધનુ દર્શન તો પરિશુદ્ધ પર્યાયનયનો વિકલ્પ છે [૪૮]

બે કે ઉલૂકે અર્થાત્ કણાદે બન્ને નયોથી પોતાનું શાસ્ત્ર-દર્શન પ્રરૂપ્યુ છતાં તે મિથ્યાત્વ અર્થાત્ અપ્રમાણ છે, કારણ કે, એ બન્ને નયો પોતપોતાના વિષયની પ્રધાનતાને લીધે અદરોઅદર એકબીજાથી નિરપેક્ષ છે. [૪૯]

અહીં નયવાદની ચર્ચામાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો કહેવામાં આવી છે. પરિશુદ્ધ અને અપરિશુદ્ધ નયવાદનું પરિણામ, પરસમયોનું વાસ્ત-

વિક પરિમાણ તથા તેનો આધાર, અને પ્રસિદ્ધ પરસમયો - દર્શનોની નયવાદમાં યોજના.

પ્રમાણની દરેક વસ્તુ અનેકધર્માત્મક સિદ્ધ છે, તેનું કોઈ પણ એક વિવક્ષિત અંશરૂપે પ્રતિપાદન કરવાનો અભિપ્રાય તે નયવાદ છે. જો એ અભિપ્રાય એકાંશરૂપથી હોવા છતાં તે વસ્તુના ખીજા અવિવક્ષિત અંશપરત્વે માત્ર ઉદાસીન હોય, અર્થાત્ તે અંશનું નિરસન કરવાનો આગ્રહ ન ધરાવતો હોય, અને પોતાના વક્તવ્ય પ્રદેશમાં જ પ્રવર્ત્તો હોય, તો તે પરિશુદ્ધ નયવાદ છે. તેથી જિલ્લું, જે અભિપ્રાય પોતાના વક્તવ્ય એક અંશને જ સંપૂર્ણ માની તેનું પ્રતિપાદન કરવા સાથે જ ખીજા અંશોનું નિરસન કરે, તે અપરિશુદ્ધ નયવાદ છે. પરિશુદ્ધ નયવાદ એક અંશનો પ્રતિપાદક છતાં ઇતર અંશોનો નિરાસ ન કરતો હોવાથી તેને ખીજા નયવાદો સાથે વિરોધ નથી હોતો, એટલે છેવટે તે શ્રુતપ્રમાણના અખંડ વિષયનો જ સાધક બને છે, અર્થાત્ નયવાદ જો કે હોય છે અંશગામી, પણ જો તે પરિશુદ્ધ એટલે ઇતર-સાપેક્ષ હોય, તો તેના વડે છેવટે શ્રુતપ્રમાણસિદ્ધ અનેકધર્માત્મક આખી વસ્તુનું જ સમર્થન થાય છે. સારાંશ એ છે કે, બધા જ પરિશુદ્ધ નયવાદો પોતપોતાના અશબ્દ વક્તવ્ય દ્વારા એકંદરે સમગ્ર વસ્તુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે; એ જ પરિશુદ્ધ નયવાદનું ફળ છે તેથી જિલ્લું અપરિશુદ્ધ નયવાદ માત્ર પોતાથી જુદા પડતા ખીજા પક્ષનું જ નહિ પણ સ્વપક્ષ સુધ્ધાનું નિરસન કરે છે. કારણ કે, તે જો ખીજા અંશને અવગણી પોતાના વક્તવ્યને કહેવા માગે છે, તે ખીજા અંશ સિવાય તેનું વક્તવ્ય સભવી જ નથી શકતું; એટલે ખીજા અંશનું નિરસન કરવા જતાં તે પોતાના વક્તવ્ય અંશનું પણ નિરસન કરી જ બેસે છે. વસ્તુનું સમગ્ર સ્વરૂપ અનેક સાપેક્ષ અંશોથી ઘડાયેલું છે એટલે જ્યારે એ સાપેક્ષ અંશોને એકબીજાથી તદ્દન છૂટા પાડી દેવામાં આવે, ત્યારે તેમાંથી એકે રહેતો કે સિદ્ધ થતો નથી. તેથી જ એમ કહ્યું છે કે, અપરિશુદ્ધ એટલે ખીજાની પરવા ન કરતો નયવાદ પોતાના અને ખીજાના એમ બંને પક્ષના મૂળ ઉખાડે છે.

વચનનો આધાર વક્તાના અભિપ્રાય ઉપર છે; તેથી કેઈ પણ એક વસ્તુપરત્વે જેટલા વચનપ્રકારો મળી આવે અગર તો સંભવી શકે, તેટલા જ તે વસ્તુપરત્વે બધાયેલા જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે, એમ સમજવું જોઈએ. અભિપ્રાયો એટલે નયવાદો. વચનના પ્રકારો જેટલા જ નયવાદો સમજવા. એ બધા જ નયવાદો અંદરોઅંદર એકબીજાથી નિરપેક્ષ રહે, તો તે જ પરસમયો એટલે જૈનેતર દષ્ટિઓ છે. તેથી પરસ્પર વિરોધ કરતા કે અંદરોઅંદર પક્ષ-પ્રતિપક્ષપણું ધારણ કરતા જેટલા નયો હોય, વાસ્તવિક રીતે તેટલા જ પરસમયો છે; અર્થાત્ એકબીજાનું નિરસન કરતી જેટલી વિચારસરણીઓ મળે, અગર સંભવે, તેટલાં જ તે વસ્તુપરત્વે દર્શનો અને એ અજૈન. જૈન દર્શન તો અનેક તે વિરોધી દર્શનોના સમન્વયમાંથી ઉદ્ભવતુ હોવાથી, એક જ છે. અજૈન અને જૈન દર્શનોનું નિયામક તત્ત્વ વિરોધ અને સમન્વય છે પોતાના વક્તવ્યના પ્રતિપાદનમાં જેનો ઉદ્દેશ પરવિરોધનો હોય, તે અજૈન દર્શન, અને જેનો ઉદ્દેશ સમન્વયનો હોય તે જૈન દર્શન.

- સાંખ્યદર્શન આત્મા આદિ તત્ત્વો પરત્વે નિત્યત્વવાદી અને બૌદ્ધ દર્શન અનિત્યત્વવાદી છે. એ બન્ને દષ્ટિઓ પરસમય છે; કારણ કે તેઓ એકબીજાને અવગણે છે. એ બન્ને દષ્ટિઓનો સમન્વય કરતાં જૈન દર્શન કહે છે કે, આત્મા આદિ તત્ત્વોમાં નિત્યત્વ છે પણ તે દ્રવ્યાસ્તિક દષ્ટિએ, અને તેમાં અનિત્યત્વ પણ છે પરંતુ તે પર્યાયાસ્તિક દષ્ટિએ. આ પ્રમાણે સાંખ્ય અને બૌદ્ધ બન્ને દર્શનોના સમન્વય ઉપર જે એવો સિદ્ધાંત ધડાયો છે કે આત્મા આદિ તત્ત્વો અપેક્ષાવિશેષે નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે, તે સિદ્ધાંત જ જૈન સિદ્ધાંત.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, એક જ વસ્તુપરત્વે નિત્યત્વ અનિત્યત્વ આદિ વિરોધી ધર્મોના સમન્વયમાં જ જો જૈનદષ્ટિ આવતી હોય, તો વૈશેષિક દર્શનને પણ જૈનદર્શન કહેવું પડશે; કારણ કે એ દર્શન પણ માત્ર નિત્યત્વ કે માત્ર અનિત્યત્વ ન સ્વીકારતાં નિત્યત્વ અનિત્યત્વ, બન્ને

સ્વીકારે છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે, વૈશેષિકદર્શનમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ એ વિરોધી બે અંશોનું પ્રતિપાદન હોવાથી એમાં દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક બન્ને નયોને સ્થાન છે ખરું, પણ એ બન્ને નયો પોતપોતાના વિષયનું સ્વતંત્રપણે જ પ્રતિપાદન કરે છે. કારણ કે, વૈશેષિકદર્શન એમ માને છે કે, જે પરમાણુ આત્મા આદિ પદાર્થો નિત્ય છે, તે નિત્ય જ છે, અને જે ઘટ પટ આદિ પદાર્થો અનિત્ય છે. તે અનિત્ય જ છે, એટલે નિત્ય મનાયેલ પદાર્થમાં અનિત્યત્વને અને અનિત્ય મનાયેલ પદાર્થોમાં નિત્યત્વને સ્થાન જ નથી. આખા દર્શન પરત્વે નિત્યત્વ અનિત્યત્વ બન્નેનો સ્વીકાર હોવા છતાં, વસ્તુપરત્વે એ બન્ને ધર્મો એકબીજાથી છૂટા અને સ્વતંત્રપણે જ સ્વીકારાયેલા છે. તેથી એ દર્શનમાં ઉપલક દષ્ટિએ નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વગામી બન્ને નયો દેખાવા છતાં, તાત્ત્વિક રીતે તેમાં સમન્વય પામેલા નથી, માટે જ વૈશેષિક દર્શન એ જૈનદર્શન નથી. જૈનદર્શન કોઈ પણ એક જ વસ્તુપરત્વે એ વિરોધી દેખાતા ધર્મોનો સમન્વય અપેક્ષાવિશેષથી કરે છે, અને વૈશેષિક દર્શન વસ્તુબેદે વિરોધી ધર્મોનો ભેદ સ્વીકારે છે. આ જ બન્નેમાં તફાવત છે એ જ પ્રમાણે સામાન્ય વિશેષની બાબતમાં પણ ખુલાસો છે. વૈશેષિકદર્શન વસ્તુમાં થતા સામાન્ય અને વિશેષ વ્યવહારના નિયામક તરીકે એ વસ્તુમાં એકબીજાથી નિરાળાં એવાં સામાન્ય અને વિશેષ બે સ્વતંત્ર તત્ત્વો સ્વીકારે છે, જ્યારે જૈન દર્શન એ જ વ્યવહારના નિયામક તરીકે વસ્તુમાત્રને સામાન્ય વિશેષ ઉભયસ્વરૂપ સ્વીકારી લે છે અને કહે છે કે તદ્દન સ્વતંત્ર એવા સામાન્ય વિશેષ બુદ્ધા ધર્મો કોઈ પણ વસ્તુમાં સંભવી જ ન શકે. [૪૬-૪૯]

કાર્યસ્વરૂપ પરત્વે એકાંત અને અનેકાંત દષ્ટિનો તફાવત—

જે સતવાયદોસે સક્કોલૂયા ભણતિ સઘાણ ।

સંઘા ય અસઘ્વાણ તેસિ સઘ્વે વિ તે સઘ્ચા ॥ ૫૦ ॥

તે ડ મયળોવળીયા સમ્મદસળમળુત્તર હોતિ ।

જ મવદુક્લવિમોક્લ દો વિ ન પૂરેતિ પાઙ્કિક ॥ ૫૧ ॥

નત્થિ પુઢવીવિસિટ્ઠો ‘ઘડો’ ત્તિ જ તેળ જુજ્જઈ અળળ્ળો ।

જ પુળ ‘ઘડો’ ત્તિ પુવ્વ ળ આસિ પુઢવી તઓ અળ્ળો ॥ ૫૨ ॥

શાકયો-બૌદ્ધો, બૌદ્ધકયો-વૈશેષિકો સાંખ્યોના સદ્ગદપક્ષમાં જે દોષો કહે છે, અને વળી તે સાંખ્યો બૌદ્ધ અને વૈશેષિકના અસદ્ગદપક્ષમાં જે દોષો કહે છે, તે બધાયે સાચા છે. [૫૦]

તે સદ્ગદ અને અસદ્ગદ બન્ને અનેકાંતદષ્ટિએ ગોઠવાય ત્યારે જ સર્વોત્તમ સમ્યગ્દર્શન બને છે; કારણ કે એ બન્ને એક એક બ્રહ્મ સંસારના દુઃખથી છૂટકારો સાધતા નથી. [૫૧]

જે માટે ઘટ એ પૃથ્વીથી લિન્ન નથી તેથી તે તેનાથી અલિન્ન ઘટે છે, વળી જે માટે પૃથ્વી એ પહેલાં ઘડો ન હતી તેથી તેનાથી લિન્ન છે [૫૨]

અહીં એ વાતો બતાવવામા આવી છે. એકાંતદષ્ટિમાં આવતા દોષોને અનેકાંતદષ્ટિમાં સ્થાન નથી જ, અને અનેકાંતદષ્ટિ પ્રમાણે ક્ષલિત થતુ વસ્તુનુ સ્વરૂપ

કાર્ય અને કારણના ભેદાભેદ વિષે અનેક દષ્ટિઓ પ્રવર્તે છે. બૌદ્ધ અને વૈશેષિક દર્શન ભેદવાદી હોઈ કારણ અને કાર્ય લિન્ન લિન્ન છે એમ માને છે; તેથી જ તેઓ અસત્ એટલે ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમા નહિ એવા અપૂર્વ જ કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્વીકારે છે તેથી ઊલટું, સાંખ્યો અભેદવાદી હોઈ કારણ અને કાર્ય અલિન્ન છે એમ માને છે અને તેથી જ તેઓ સત્ એટલે ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કારણમાં વિદ્યમાન એવા કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવે છે. બૌદ્ધ અને વૈશેષિક પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરતાં સાંખ્યોના સ્વકાર્યવાદને દૂષિત કરવા કહે છે કે,

એ કારણમાં ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્ય સત્-વિદ્યમાન હોય, તો ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્ન નકામો છે, તેમજ ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ સત્ હોવાથી કારણમાં કાર્ય દેખાવું જોઈએ અને કાર્યસાપેક્ષ બધી ક્રિયાઓ અને બધા વ્યવહારો કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ થવા જોઈએ છત્યાદિ. એ જ રીતે સાંખ્યો પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરતા બૌદ્ધ અને વૈશેષિકોના અસદ્વાદને દૂષિત કરવા કહે છે કે, જો અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો ગમે તે કારણમાંથી ગમે તે કાર્ય કેમ નથી નીપજતુ ? માટીમાંથી ઘટ જ અને સૂતરમાંથી કપડું જ થાય છે એવો નિયમ શા માટે ? તેમ જ જો અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો માણસને શીંગડાં કેમ ન આવે ? વગેરે આ બંને દષ્ટિઓ એક બીજાને જે દોષ આપે છે, તે બધા જ સાચા છે, કારણ કે એ દષ્ટિઓ એકાંગી હોઈ બીજી બાજુ જોતી જ નથી. એ ઊણપને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં દોષો આવી જાય છે.

પરંતુ એ બંને દષ્ટિઓ સમન્વયપૂર્વક ગોઠવવામાં આવે, તો એક બીજાની ઊણપ ટળી જાય છે અને તે પૂર્ણ બને છે, એટલે તે દોષોને જગ્યા જ રહેતી નથી. જેમકે, કાર્ય અને કારણ એ ભિન્ન છે છતાં અભિન્ન પણ છે. ભિન્ન હોવાથી ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અસત્ છે, અભિન્ન હોવાથી સત્ પણ છે સત્ છે તે શક્તિની અપેક્ષાએ, એટલે ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે જ, અને તેથી જ ઉત્પત્તિ પહેલાં અવ્યક્ત દશામાં વ્યક્તકાર્ય સાપેક્ષ વ્યવહારો નથી સંભવતા. એ જ રીતે અસત્ છે તે ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ, શક્તિની અપેક્ષાએ તો કાર્ય સત્ જ છે, તેથી જ દરેક કારણમાંથી દરેક કાર્યની ઉત્પત્તિને અગર મનુષ્યશૂન્ય જેવી અત્યંત અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિને અવકાશ જ નથી. જે કારણમાં જે કાર્ય પ્રગટાવવાની શક્તિ હોય, તેમાંથી પ્રયત્ન થયા પછી તે કાર્ય પ્રગટે, બીજું નહિ. આ રીતે સત્ અને અસત્વાદનો સમન્વય થતાં જ દષ્ટિ પૂર્ણ અને શુદ્ધ થતી હોવાથી

તેમાંથી દોષો સરી જાય છે. એક એક છૂટો વાદ ગમે તેટલો પ્રયત્ન દેખાતો હોય, છતાં તે એકદેશીય માન્યતા ઉપર બંધાયેલો હોઈ, યથાર્થ જ્ઞાન પૂરું નથી પાડી શકતો, અને તેટલી ખામીને લીધે પરંપરાએ તે પોતાનામા બદલ થનારને કલેશમુક્ત પણ નથી કરી શકતો. જ્યારે સમન્વય એ, દષ્ટિની વિશાળતા ઉપર રચાયેલો હોઈ યથાર્થ જ્ઞાન પૂરું પાડે છે અને માણસને સંકુચિતતાજનિત કલેશબંધનોમાંથી છૂટો કરે છે.

અનેકાંતદષ્ટિ પ્રમાણે ઘટરૂપ કાર્ય એ પૃથ્વીરૂપ કારણથી અભિન્ન અને ભિન્ન ફલિત થાય છે. અભિન્ન એટલા માટે કે માટીમાં ઘડો જન્માવવાની શક્તિ છે અને ઘડો બને છે ત્યારે પણ એ માટી વિનાનો નથી હોતો. ભિન્ન એટલા માટે કે ઉત્પત્તિ પહેલાં માટી જ હતી અને ઘડો નજરે પડતો ન હતો અને તેથી જ ઘડાથી સધાનારાં કામો પણ થતાં ન હતાં [૫૦-૫૨]

કારણવિષયક વાદોનું^૧ એકાંતને લીધે મિથ્યાપણુ અને અનેકાંતને લીધે સમ્યક્પણું—

કાલો સહાવ ણિયઈ પુવ્વકય પુરિસકારણેગતા ।

મિચ્છત્ત તે ચેવા (વ) સમાસઓ હોત્તિ સમ્મત્ત ॥ ૫૩ ॥

કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત – અદૃષ્ટ અને પુરુષરૂપ કારણ વિષેના એકાંતવાદો મિથ્યાત્વ – અયથાર્થ છે; અને તે જ વાદો સમાસથી – પરસ્પરસાપેક્ષપણે મળવાથી સમ્યક્ત્વ – યથાર્થ છે. [૫૩]

કાર્યની ઉત્પત્તિ કારણને આભારી છે. કારણ વિષે પણ અનેક મતો છે તેમાંથી અહીં પાંચ કારણવાદોનો ઉલ્લેખ છે

૧. આ બધા કારણવાદો શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા છે, અધ્યા૦ ૧. આની વધારે સરખામણી માટે જુઓ સન્મતિ ટીકા પૃ૦ ૭૧૦, ટિપ્પણ ૫.

કોઈ કાલવાદી છે, જેઓ ફક્ત કાલને જ કારણ માની તેની પુષ્ટિમાં કહે છે કે, જુદાં જુદાં ફળો, વરસાદ, શરદી, ગરમી વગેરે બધું ઋતુભેદને જ આભારી છે અને ઋતુભેદ એટલે કાળવિશેષ.

કોઈ સ્વભાવવાદી છે; જેઓ ફક્ત સ્વભાવને જ કાર્યમાત્રનું કારણ માની તેના સમર્થનમાં કહે છે કે, પશુઓનું સ્થળગામીપણું, પક્ષીઓનું ગગનગામીપણું અને ફળનું કોમળપણું તેમજ કાંટાનું તીખાપણું—અણીદારપણું એ બધું પ્રયત્ન કે કોઈ બીજા કારણથી નહિ પણ વસ્તુગત સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે.

કોઈ નિયતિવાદી છે, તે નિયતિ સિવાય બીજા કશાને કારણ ન માનતાં પોતાના પક્ષની પુષ્ટિમાં કહે છે કે, જે સાંપડવાનું હોય તે સારું કે નરસું સાંપડે જ છે, ન થવાનું થતું નથી અને થવાનું મટતું નથી; તેથી તે બધું નિયતિને આભારી છે, એમાં કાળ સ્વભાવ કે બીજા એકે કારણને સ્થાન નથી.

કોઈ અદૃષ્ટવાદી અદૃષ્ટને જ કારણ માની તેની પુષ્ટિમાં કહે છે કે, બધા માણસો પૂર્વસંચિત કર્મયુક્ત જન્મે છે અને પછી તેઓ પોતે ધાર્યું ન હોય તેવી રીતે સંચિત કર્મના પ્રવાહમાં તણાય છે માણસની બુદ્ધિ સ્વાધીન નથી, પૂર્વાર્જિત સસ્કાર પ્રમાણે જ તે પ્રવર્તે છે; માટે અદૃષ્ટ જ બધાં કાર્યોનું કારણ છે.

કોઈ પુરુષવાદી પુરુષને ફક્ત કારણ માની તેની પુષ્ટિમાં કહે છે કે, જેમ કરોળિયો બધા તાંતણા સરજે છે, જેમ ઝાડ બધા ફળગાઓ પ્રગટાવે છે, તેમ જ ઈશ્વર જગતના સર્જન પ્રલય અને સ્થિતિનો કર્તા છે. ઈશ્વર સિવાય બીજું કશું જ કારણ નથી જે કારણરૂપે બીજું દેખાય છે, તે પણ ઈશ્વરને જ અધીન છે, તેથી બધું જ ફક્ત ઈશ્વરતંત્ર છે.

આ પાંચે વાદો યથાર્થ નથી, કારણ કે તે દરેક પોતાના મંતવ્યો ઉપરાંત બીજા બાજુ જોઈ શકતા ન હોવાથી અપૂર્ણ છે; અને છેવટે બધા પારસ્પરિક વિરોધોથી જ હણાય છે. પણ જ્યારે એ પાંચે વાદો

હેંડવિસઓવળીઅ જહ વયણિજ્જ પરો નિયત્તેંડ ।

જહ ત તહા પુરિલ્લો દાહિતો કેણ જિવ્વતો ॥ ૫૮ ॥

एयताऽसम्भूय सम्भूयमणिच्छिय च वयमाणो ।

लोइय-परिच्छयाण वयणिज्जपहे पडइ-वादी ॥ ५९ ॥

પર અર્થાત્ એકાંતવાદી સાધર્મ્યથી કે વૈધર્મ્યથી અર્થ-
—સાધ્યનુ સાધન કરે, ત્યારે પરસ્પર અથડાતા એ બન્ને
અસદ્ગતિ ઠરે છે. [૫૬]

દ્રવ્યાસ્તિકનું વક્તવ્ય સામાન્ય અને પર્યાયાસ્તિકનું વક્તવ્ય
વિશેષ છે. એ બન્ને નિરપેક્ષપણે છૂટા છૂટા યોજવામાં આવે,
તો એકાંતવાદને વિશિષ્ટ બનાવે છે અર્થાત્ ઊભો કરે છે. [૫૭]

(વાદી દ્વારા) હેતુના વિષયરૂપે મૂકવામાં આવેલ સાધ્યને
પર - પ્રતિવાદી જે રીતે આક્ષેપ સમજી દૂષિત કરે છે, જો
વાદીએ તે સાધ્યને તે જ રીતે દર્શાવ્યું હોય, તો તે કોઈનાથી
જિતાત ? અર્થાત્ કોઈથી ન જિતાત. [૫૮]

એકાંત અસત્ય યોલનાર કે સત્ય છતાં અનિશ્ચિત યોલનાર
વાદી લૌકિકો અને પરીક્ષકોના આક્ષેપનો વિષય બને છે [૫૯]

વાદભૂમિમાં ઊતરનાર વાદી જો અનેકાંતદષ્ટિ રાખ્યા વિના તેમાં
ઊતરે, તો તે કદી સફળ ન થાય, ઊલટું અસદ્વાદી ઠરે, હારે અને
શિષ્ટોની નિંદાનુ પાત્ર બને, એ વસ્તુ અહીં બતાવવામાં આવી છે

કોઈ પણ વાદી પોતાના પક્ષનું સાધન લગ્ને સાધર્મ્ય કે વૈધર્મ્ય
દૃષ્ટાંતથી કરે, પણ જો તેનો પક્ષ એકાંત હશે, તો બીજા વિરોધી પક્ષ
સાથે અથડાશે અને છેવટે એ બન્ને અસદ્ગતિ - મિથ્યા સિદ્ધ ઠરવાના.
માટે અનુમાનમાં જે સાધ્ય મૂકવું તે એકાંત દષ્ટિએ ન મૂકવું.

દ્રવ્યાસ્તિકનો વિષય કેવલ સામાન્ય અને પર્યાયાસ્તિકનો વિષય કેવલ વિશેષ એ બન્ને જો એકમેકથી છૂટા પાડી કોઈ પણ વસ્તુમાં સાધવામાં આવે, તો તેનાથી એકાંતવાદ જ ઊભો થાય અને અનેકાંતદષ્ટિ લોપાય. તેથી એ બન્નેનું પરસ્પર સાપેક્ષપણે જ સાધન કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ વાદી પૂર્વપક્ષ કરતાં હેતુથી સિદ્ધ કરવા ધારેલા પોતાના સાધ્યને જો એકાંતરૂપે યોજે, તો પ્રતિવાદી તેની ખામી જોઈ તેના પક્ષને તોડી પાડે છે અને તે હાર ખાય છે, આવી વસ્તુસ્થિતિ છે. હવે જો એ જ પૂર્વપક્ષીએ પ્રથમથી જ પોતાના પક્ષમાં ખામી ન રહે તે માટે અનેકાંતદષ્ટિએ સાધ્ય યોજ્યું હોત, તો ગમે તેવા પ્રબલ પ્રતિવાદીથી પણ તેને હાર ખાવી ન પડત એ ખુદ્ધું છે માટે વાદમાં ઊતરનાર અનેકાંત-દષ્ટિએ જ સાધ્યનો ઉપન્યાસ કરે; જેથી તે કદી ન હારે.

એકાંતપણાને લીધે જે નિતાંત ખોટું હોય તેની તો વાત જ શી ? પણ એકાંતરૂપે સાચું હોવા છતાં જો તેને અનિશ્ચિત — સદ્વિગ્ધરૂપે વાદ-ગોષ્ઠીમાં મૂકવામાં આવે, તો તે વાદી વ્યવહારકુશળ અને શાસ્ત્રકુશલ બધા જ સમ્યોની દષ્ટિમાં ઊતરી પડે છે; તેથી માત્ર અનેકાંતદષ્ટિ રાખવી એટલું જ બસ નથી પણ એ દષ્ટિ સાથે અસંદ્વિગ્ધવાદીપણું પણ વાદગોષ્ઠીમાં આવશ્યક છે. [૫૬-૫૯]

તત્ત્વપ્રરૂપણાની યોગ્ય રીતનું કથન—

द्वव खित्त काल भाव पज्जाय-देस-सजोगे ।

भेदं च पडुच्च समा भावाण पणवणपज्जा ॥ ६० ॥

પદાર્થોની પ્રરૂપણાનો માર્ગ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ, પર્યાય, દેશ, સંજ્ઞેગ અને ભેદને આશ્રીને જ યોગ્ય થાય છે. [૬૦]

પદાર્થોની અનેકાંતદષ્ટિપ્રધાન પ્રરૂપણા યોગ્ય રીતે કરવી હોય, તો જે જે બાબતો તરફ ધ્યાન અવશ્ય રાખવું ઘટે, તે બાબતોનો અહીં

પરસ્પર વિરોધીપણુ છોડી એક જ સમન્વયની ભૂમિકા ઉપર આવી
ભિન્ના રહે છે, ત્યારે તેઓમાં પૂર્ણતા આવે છે અને પારસ્પરિક વિરોધ
જતો રહે છે; એટલે તે યથાર્થ બને છે. એ સ્થિતિમાં કાળ સ્વભાવ
આદિ ઉક્ત પાંચે કારણોનું કાર્યજનક સામર્થ્ય જે પ્રમાણુસિદ્ધ છે, તે
સ્વીકારાય છે અને એકે પ્રમાણુસિદ્ધ કારણુનો અપલાપ થતો નથી. [૫૩]

આત્મા વિષે નાસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું મિથ્યાપણું અને
અસ્તિત્વ આદિ છ પક્ષોનું સમ્યક્પણું—

નત્યિ ન નિચ્ચો ન કુણ્ઠ કય ન વેણ્ઠ નત્યિ નિવ્વાણ ।

નત્યિ ય મોક્ષોવાઓ છ મ્મિચ્છત્તસ્સ ઠાણાઈ ॥ ૫૪ ॥

અત્યિ અવિણાસધમ્મી કરેણ્ઠ વેણ્ઠ અત્યિ નિવ્વાણ ।

અત્યિ ય મોક્ષોવાઓ છ સ્સમ્મત્તસ્સ ઠાણાઈ ॥ ૫૫ ॥

આત્મા નથી, તે નિત્ય નથી, તે કાંઈ કરતો નથી, તે
કરેલ ક્રમને વેદતો નથી, તેને નિર્વાણ — મોક્ષ નથી અને
મોક્ષનો ઉપાય નથી, એ છ મતો મિથ્યાજ્ઞાનનાં સ્થાનો છે. [૫૪]

આત્મા છે, તે અવિનાશી છે, તે કરે છે, અનુભવે છે,
તેને નિર્વાણ છે, અને મોક્ષનો ઉપાય છે, એ છ મતો યથાર્થ-
જ્ઞાનનાં સ્થાનો છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસની સંપૂર્ણતા સાધવામાં જે પક્ષોના આગ્રહો
એક કે બીજી રીતે આડે આવે છે, અને જે આગ્રહો તેમાં સહાયક થાય
છે, તે બંને પ્રકારના આગ્રહોનું અહીં કથન છે. સાધનામાં બાધક થનારા
આગ્રહો ભ્રાંત દષ્ટિ ઉપર રચાયેલા હોઈ અયથાર્થ, અને અભ્રાંત દષ્ટિ
ઉપર રચાયેલા સહાયક આગ્રહો યથાર્થ છે. તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે.

૧ એમ માનવું કે આત્મા જેવું કાંઈ તત્ત્વ જ નથી તે અના-
ત્મવાદ, ૨ એમ માનવું કે આત્મતત્ત્વ છે છે ખરું પણ તે નિત્ય ન

હોઈ વિનાશી છે તે ક્ષણિકાત્મવાદ, ૩. એમ માનવું કે આત્મા છે તો નિત્ય પણ તે કૂટસ્થ હોઈ કશું કર્તૃત્વ નથી ધરાવતો તે અકર્તૃત્વવાદ, ૪. એમ માનવું કે આત્મા કાઈકે કરે છે ખરો પણ તે ક્ષણિક હોઈ અગર નિર્લેપ હોઈ કાંઈ વિપાક અનુભવતો નથી તે અભોકતૃત્વવાદ, ૫. એમ માનવું કે આત્મા હમેશાં જ કર્તા અને ભોક્તા રહેતો હોવાથી તેના સ્વરૂપની પેઠે રાગ દ્વેષ આદિ દોષોનો અંત જ નથી આવતો તે અનિર્વાણવાદ, ૬. એમ માનવું કે સ્વભાવથી આત્મા ક્યારેક મોક્ષ પામે છે પણ તેને મેળવવાનો ખીજો કશો જ ઉપાય નથી તે અનુપાયવાદ.

આ છમાંથી કોઈ પણ એક વાદનો આગ્રહ બંધાઈ જાય, તો કાં તો આધ્યાત્મિક સાધનમાં પ્રવૃત્તિ જ ન થાય અને તો તે વિશેષ આગળ ન ચાલે અને છેવટ સુધી તો ટકે જ નહિ; તેથી એના સ્થાનમાં અનુક્રમે નીચેના આગ્રહો આવશ્યક છે ૧ આત્મા છે એમ માનવું; ૨. તે છે એટલું જ નહિ પરંતુ અવિનાશી છે એમ માનવું, ૩. તે માત્ર અવિનાશી જ નહિ પણ કર્તૃત્વશક્તિ ધરાવે છે એમ માનવું; ૪. તે જેમ કર્તૃત્વશક્તિ ધરાવે છે તેમ ભોક્તૃત્વશક્તિ પણ તેમાં છે એમ માનવું, ૫. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ શક્તિ હોવા છતાં ક્યારેક પ્રવૃત્તિના પ્રેરક રાગ દ્વેષ આદિ દોષોનો અંત શક્ય છે એમ માનવું, અને ૬. તે અતનો ઉપાય છે અને તે આચરી શકાય એવો છે એમ માનવું આ છયે આગ્રહો સાધકને શ્રદ્ધા અર્પી તે દ્વારા સાધનામાં આગળ વધવા પ્રેરે છે, તેથી તે સમ્યક્ છે [૫૪-૫૫]

વાદમાં અનેકાતદષ્ટિના અભાવે આવતા દોષો—

સાહમ્મઝ વ્વ અત્થ સાંહેજ્જ પરો વિહમ્મઝો વા વિ ।

અણ્ણોણ્ણ પહ્કુટ્ઠા દોણ્ણવિ એણ્ણ અસન્વાયા ॥ ૫૬ ॥

દન્વદિઠયવત્તન્વ સામણ્ણ પજ્જવસ્સ ય વિસેસો ।

એણ્ણ સમોવણીઆ વિમજ્જવાય વિસેસેતિ ॥ ૫૭ ॥

નિર્દેશ છે એવી બાબતો આઠ છે તે આ પ્રમાણે - ૧. દ્રવ્ય પદાર્થની મૂળજાતિ, ૨. ક્ષેત્ર - સ્થિતિક્ષેત્ર; ૩. કાલ - સમય; ૪. ભાવ - પદાર્થગત મૂળશક્તિ, ૫ પર્યાય - શક્તિનાં અવિભાવ પામતાં કાર્યો, ૬. દેશ - વ્યાવહારિક જગ્યા, ૭. સંજોગ - આબુઆબુની પરિસ્થિતિ અને ૮ ભેદ - પ્રકારો

દાખલા તરીકે ધ્યાન ત્યાગ આદિ કોઈ ચારિત્રાંશના અધિકારનું નિરૂપણ કરવું હોય, અગર આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ બતાવવું હોય, તો ઓછામાં ઓછું ઉપરની આઠ બાબતો ઉપર બરાબર લક્ષ્ય રાખવાથી જ તે વિશદ રીતે અને અભ્રાંત રીતે થઈ શકશે. [૬૦]

માત્ર એક એક નયાશ્રિત સૂત્રમાં સંપૂર્ણ સૂત્રત્વની માન્યતાથી આવતા દોષો—

પાઙ્કનયપહ્ગય સુત્ત સુત્તહરસદ્સતુટ્ઠા ।

અવિકોવિયસામત્થા જહાગમવિભત્તપડિવત્તી ॥ ૬૧ ॥

સમ્મદ્સણમિણમો સયલસમત્તવયણિજ્જણિદ્દોસ ।

અત્તુક્કોસવિણટ્ઠા સલાહમાણા વિણાસેતિ ॥ ૬૨ ॥

એક એક નયભાગને આશ્રિત એવા સૂત્રને ભણી જેઓ સૂત્રધરશબ્દથી સંતુષ્ટ થઈ જાય છે, તેઓ વિદ્વાનયોગ્ય સામથ્ય વિનાના રહી જાય છે; અને તેથી તેઓની પ્રતિપત્તિ આગમ પ્રમાણે જ વિલક્ષ્ણ હોય છે, અર્થાત્ માત્ર શબ્દસ્પર્શી હોય છે. [૬૧]

પોતાની બરાઈ હાંકતા તેઓ આત્મોત્કર્ષથી નષ્ટ થઈ, સંપૂર્ણ ધર્મોમા સમાતા વક્તવ્યને લીધે નિર્દોષ એવા એ સમ્યગ્દર્શન - અનેકાંતદષ્ટિનો નાશ કરે છે. [૬૨]

કોઈ પણ એક વસ્તુ પરત્વે જેઓ બધી દષ્ટિઓનો વિચાર કર્યા વિના એકાદ દષ્ટિને પકડી લે છે, અને તે દષ્ટિના સમર્થક સૂત્રનો

અભ્યાસ કરી પોતાને સૂત્રધર મનાવી તેટલામાં જ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે, તેઓમાં અનેકાંતદષ્ટિયોગ્ય વિદ્વાતાનુ સામર્થ્ય નથી જ આવતુ અને તેથી તેઓનુ જ્ઞાન માત્ર શબ્દપાઠ પૂરતુ વિશદ હોય છે, સ્વતંત્રપ્રજ્ઞા-જન્ય વિશદતા નથી આવતી. એટલે તેઓ થોડામાં ઘણુ માની કુલાઈ જાય છે અને પોતાની બડાઈ હાંકતાં છેવટે અનેકાંતદષ્ટિનો નાશ જ કરે છે. [૬૧-૬૨]

શાસ્ત્રપ્રરૂપણાના અધિકારી થવા માટે આવશ્યક ગુણો—

જ હુ સાસણમત્તીમેત્તણ સિદ્ધતજાણઓ હોઈ ।

જ વિ જાણઓ વિ ણિયમા પણવણાણિચ્છિઓ ણામ ॥ ૬૩॥

માત્ર આગમની ભક્તિથી કોઈ સિદ્ધાંતનો જ્ઞાતા નથી થતો તેમ જ તેનો જ્ઞાતા પણ કાંઈ નિયમથી પ્રરૂપણાને યોગ્ય નથી બનેલો. [૬૩]

કોઈ માત્ર શાસ્ત્રભક્તિથી પ્રેરાઈ તેની પ્રરૂપણાનો અધિકાર પોતામાં માને છે, અને કોઈ થોડુ જ્ઞાન થયુ એટલે તેનો અધિકાર પોતામાં માને છે. તે બન્નેને લક્ષી ગ્રંથકાર કહે છે કે, શાસ્ત્રની યથાવત પ્રરૂપણાનો અધિકાર મેળવવા માટે તત્ત્વોનુ પૂર્ણ અને નિશ્ચિત જ્ઞાન જોઈએ. એ કાંઈ માત્ર શાસ્ત્રની ભક્તિથી કે તેના થોડા ઘણા જ્ઞાનથી સિદ્ધ નથી થતું; કારણ કે ભક્તિ છતાં ઘણામાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી હોતુ અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનાર બધા જ કાંઈ નિયમથી પ્રરૂપણા કરવાની લાયકાત નથી ધરાવતા. એવી લાયકાત શાસ્ત્રજ્ઞોમાં પણ વિરલને જ હોય છે કે જેઓ અનેકાંતદષ્ટિને સ્પર્શનારા હોય છે [૬૩]

તત્ત્વોના પૂર્ણ અને નિશ્ચિત જ્ઞાન માટે શુ કરવુ તેનુ કથન—

સુત્ત અત્યનિમેણ ન સુત્તમેત્તેણ અત્યપડિવત્તી ।

અત્યર્ગઈ ઉણ ણયવાયગહણલીણા દુરભિગમ્મા ॥ ૬૪॥

તમ્હા અહિગયસુત્તેણ અત્થસપાયણમ્મિ જહ્યવ્વ ।

આયરિયધીરહત્થા હદિ મહાણ વિલબેન્તિ ॥ ૬૫ ॥

સૂત્ર એ અર્થનું સ્થાન છે. પણ માત્ર સૂત્રથી અર્થના પ્રતિપત્તિ થતી નથી; અર્થનું જ્ઞાન પણ ગહન નયવાદને આશ્રિત હોઈ હુલ્લ છે [૬૪]

તેથી સૂત્ર શીખેલાએ અર્થ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો; કેમ કે અકુશલ અને ધૂષ્ટ આચાર્યો આથી શાસનની વિડંબના કરે છે. [૬૫]

કોઈ સૂત્રપાઠના અભ્યાસમાત્રથી તત્ત્વજ્ઞતાનો દાવો કરે, તો તેને ઉત્તર આપતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, સૂત્રપાઠ એ અર્થનું પ્રતિપાદક હોઈ તેનો આધાર છે ખરો, પરંતુ માત્ર સૂત્રપાઠથી અર્થનું પૂર્ણ અને વિશદ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એવું જ્ઞાન ગહન નયવાદ ઉપર આધાર રાખતું હોવાથી, તેને મેળવવું કઠણ છે. જે નયવાદમાં ખરાખર પ્રવેશ થાય, તો જ એવું જ્ઞાન સુલભ થાય.

તેથી જે તત્ત્વોનું પૂર્ણ અને વિશદ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છે, તેણે સૂત્રપાઠ શીખી લીધા પછી પણ તેનો નયસાપેક્ષ પૂર્વાપરઅવિરુદ્ધ અર્થ જાણવા માટે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ; અરે તે માટે તેણે નયવાદમાં પ્રવેશ કરવો જ જોઈએ. જેઓ એમ નથી કરતા અને અકુશલ છતાં ધૂષ્ટ થઈ શાસ્ત્રપ્રરૂપણા કરે છે, તેઓ પ્રવચનને ખીજની દૃષ્ટિમાં ઉતારી પાડે છે [૬૪-૬૫]

ગંભીર ચિંતન વિનાના બાહ્ય આડંબરમાં આવતા દોષોનું કથન—

જહ જહ બહુસ્સુઓ સમ્મઓ ય સિસ્સગણસપરિવુહો ય ।

અવિણિચ્છિઓ ય સમણ તહ તહ સિદ્ધતપહિણીઓ ॥ ૬૬ ॥

ચરણ-કરણપ્પહાણા સસમય-પરસમયમુક્કવાવારા ।

ચરણ-કરણસ્મ સારં ણિચ્છયસુદ્ધ ણ યાણતિ ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંતમાં નિશ્ચિત નહિ થયેલો કોઈ જેમ જેમ બહુશ્રુત-
રૂપે મનાતો બીજા અને શિષ્યસમૂહથી વીંટળાતો બીજા, તેમ
તેમ તે સિદ્ધાંતનો શત્રુ બને છે. [૬૬]

જેઓ વ્રત અને તેના પોષક નિયમોમાં મગ્ન છે અને
સ્વસિદ્ધાંત તેમ જ પરસિદ્ધાંતના ચિંતનનું કાર્ય છોડી બેઠા છે,
તેઓ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી શુદ્ધ એવું વ્રતનિયમનું ફળ જ નથી
બાણુતા. [૬૭]

જેઓ પદવી અને શિષ્યપરિવારના મોહમાં રત છે તેમને, તથા
જેઓ શાસ્ત્રીય ચિંતન છોડી માત્ર ક્રિયામાં રત છે તેઓને લક્ષી અથકાર
કહે છે કે, સિદ્ધાંતના ચિંતન વિનાનો પુરુષ જેમ જેમ તેવા લોકોમાં
બહુશ્રુત તરીકે માન્ય થતો જશે અને તેવા જ શિષ્યોને એકત્રિત કરી
તેઓનો નેતા થતો જશે, તેમ તેમ તે જૈન સિદ્ધાંતનો શત્રુ જ થવાનો.
બહુશ્રુતપાણી જાપ કે મોટો શિષ્યપરિવાર એ કાંઈ સિદ્ધાંતના નિશ્ચિત
જ્ઞાનનાં કારણ નથી, બલકે બાહ્ય આડબર અને દંભ તેવા નિશ્ચિત
જ્ઞાનના આધક જ થાય છે

વ્રત-નિયમો અને તેમને લગતા વિવિધ આચારોમાં રત થઈ તત્ત્વ-
ચિંતન છોડનારા એ વ્રત-નિયમ અને આચારના ફળથી વંચિત રહી
બીજા છે. એમનું ફળ તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી, તે પ્રમાણે વિશદરુચિ
કેળવી, આત્મશુદ્ધિ કરવી એ છે હવે જો શાસ્ત્રચિંતન જ છોડી
દેવામાં આવે, તો તત્ત્વોનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ ન સંભવે, સામાન્ય
જ્ઞાન ન હોય એટલે એ તત્ત્વોનું વિશેષરૂપે વિશદ જ્ઞાન ક્યાંથી જ
સંભવે ? એવા વિશદ જ્ઞાન વિના વાસ્તવિક તત્ત્વરુચિ - સમ્યગ્દર્શન પણ

ન જ સભવે; અને એના વિના આત્મશુદ્ધિ પણ અટકે. તેથી આત્મ-શુદ્ધિના લક્ષથી વ્રત-નિયમ અંગીકાર કરનાર માટે જરૂરનું છે કે તેણે તત્ત્વચિંતન કદી ન છોડવું.

જે સ્વતંત્રપણે તત્ત્વચિંતન કરવા અસમર્થ હોય, તેણે પણ છેવટે યોગ્ય ગુરુ વગેરેનો આશ્રય લઈ, તત્ત્વચિંતનના વાતાવરણમાં જીવન વ્યતીત કરવું એ જ વ્રત-નિયમને સફળ બનાવવાનો રાજમાર્ગ છે. [૬૭]

એકલા જ્ઞાન અને એકલી ક્રિયાના અનુપયોગીપણાનું કથન—

णाण किरियारहिय किरियामेत्त च दो वि एगता ।

असमत्था दाएउ जम्म-मरणदुक्ख मा भाई ॥ ६८ ॥

ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન અને માત્ર જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા એ બન્ને એકાંતો હોઈ, જન્મમૃત્યુના દુઃખથી નિર્ભયપણું આપવા અસમર્થ છે [૬૮]

પાછલી ગાથામા ક્રિયા સાથે જ્ઞાનનું આવશ્યકપણું બતાવ્યું છે અહીં એ બન્નેનો સમન્વય સાધવા અનેકાંતદષ્ટિનો ઉપયોગ કરવાની સૂચના છે.

આત્માની શક્તિઓનો એકસરખો વિકાસ સાધ્યા સિવાય કોઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. એની શક્તિઓ મુખ્ય બે છે એક ચેતના અને બીજી વીર્ય એ બન્ને શક્તિઓ અરસપરસ એવી સંકળાયેલી છે કે, એકના વિકાસ વિના બીજીનો વિકાસ અધૂરો જ રહી નય છે. તેથી બન્ને શક્તિઓનો સાથે જ વિકાસ આવશ્યક છે ચેતનાનો વિકાસ એટલે જ્ઞાન મેળવવું અને વીર્યનો વિકાસ એટલે એ જ્ઞાન પ્રમાણે જીવન ધરવું. સૂઝ ન હોય તો જીવન યોગ્ય રીતે ધરાય કેમ? અને સૂઝ હોય છતાં તે પ્રમાણે વર્તવામાં ન આવે તો તેથી જીવનને શો લાભ? એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને એકાંતો અર્થાત્ જીવનના ઘૂટા છટા છેડાઓ છે. એ બન્ને છેડાઓ યોગ્ય રીતે ગોઠવાય

તો જ તે કુળસાધક બને, અન્યથા નહિ. આ બાબતમાં અંધ-પંગુ-ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે [૬૮]

ઉપસંહારમાં જિનવચનની કુશળકામના—

મદ્ મિચ્છાદસણસમૂહમદ્વયસ્સ અમયસારસ્સ ।

જિણવયણસ્સ ભગવઓ સવિગ્ગસુહાહિગમ્મસ્સ ॥ ૬૯ ॥

મિથ્યાદર્શનોના સમૂહરૂપ, અમૃત (અમરપાણું) આપનાર અને મુમુક્ષુઓ વડે અનાયાસથી સમજી શકાય એવા પૂજ્ય જિનવચનનું ભદ્ર હો. [૬૯]

અહીં જિનવચનની કુશળકામના કરતાં ગ્રંથકારે એને ત્રણ વિશેષણો આપ્યાં છે : ૧. મિથ્યાદર્શનોના સમૂહમય એ વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે, જૈનદર્શનની ખૂબી કે વિશેષતા, છૂટી છૂટી અને એકબીજાને અગળતી હોઈ ખોટી દરતી અનેક વિચારસરણીઓને યોગ્ય રીતે ગોઠવી, તેમની ઉપયોગિતા સાધવામાં જ છે. ૨. સવિગ્ગસુખાધિગમ્ય એ વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે, જૈનદર્શન એ અનેક પરસ્પર વિરોધી દૃષ્ટિઓનો સમુચિત સરવાળો હોઈ, ગમે તેટલું જટિલ હોવા છતાં પણ એ મુમુક્ષુ-તટસ્થ માટે વગર મહેનતે સમજી શકાય તેવું છે. એને સમજવાનો અધિકાર ક્લેશશાંતિ (મુમુક્ષુપણ)માં રહેલો છે. ૩. અમૃતસાર એ વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે, જેમાં મધ્યસ્થપણું કેંદ્રસ્થાને છે અને તેથી જે મધ્યસ્થો વડે જ સમજી શકાય તેવું છે, તે જિનવચન ક્લેશનો નાશ કરવા દ્વારા અમરપાણું મેળવી આપવાની, જે અધિકારી ઉપયોગ કરવા ધારે તો, શક્તિ ધરાવે છે આ ત્રણે વિશેષણોને લીધે જ એની પૂજ્યતા છે [૬૯]

તૃતીય કાંડ સમાપ્ત

પ્રસ્તાવનાના વિશેષશબ્દોની

સૂચિ

અકલક ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૫૬	૧૪૬-૭, ૧૫૪, ૧૫૯, ૧૬૦,
અક્ષપાદ ૧૩૧	—નવાગીવૃત્તિકાર ૧૬૮
અક્ષર ૨૬	અભાવકારણપાદ ૧૭૦
અળ ૧૩૫, ૧૮૨, ૧૮૩	અભિધાનરાજેદ્ર ૧૪૦ ટિં
અજિતસિહ ૧૪૪	અભેદવાદ ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૬૮-૯
અજિતસેન ૧૪૪	અમદાવાદ ૧૩, ૨૧
આણુભાષ્ય ૧૬૩	અમરકોશ ૯૫ ટિં, ૧૫૬, ૧૮૧ ટિં
અથર્વવેદ ૧૫૬	અમરસિહ ૬૩ ટિં
અદ્વૈતમીમાંસા ૧૫૯-૧૬૦	અયોગવ્યવચ્છેદ ૧૩૦
અદ્વૈતવાદ ૧૧૨	અવકાર ૫૦
અનંતનાથ ૧૩	અવતિ ૫૩, ૯૫
અનિત્યવર્ણવાચકત્વવાદ ૧૬૭	અવતિસુકુમાર, ૯૩ ટિં, ૯૪, ૯૫
અનુદ્રુપ ૧૫૩, ૧૭૭	અરોહ ૩૫
અનેકાર્થસંગ્રહ ૪૯	અશ્વઘોષ ૧૩૪-૫, ૧૭૯ ટિં, ૧૮૨-૩
અનેકાત ૧૫૮-૧૬૫, ૧૬૭	અષ્ટસહસ્રી ૬૫ ટિં, ૧૧૪, ૧૭૨
અનેકાતજયપતાકા ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૫ ટિં	અસત્કાર્ય ૧૬૭
અનેકાતદષ્ટિ ૧૪૫, ૧૭૦	અસર્વજ્ઞવાદ ૧૮૫
અનેકાતવાદ ૧૧૧-૨, ૧૫૪	અસંગ ૭૨, ૧૩૨-૩, ૧૩૮
અન્યયોગવ્યવચ્છેદ ૧૩૦, ૧૮૦	અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વવાદ ૧૭૦
અપરવૈરાગ્ય ૧૮૯	અહુતુવાદ ૧૭૧
અપૌરુષેયવાદ ૧૧૨, ૧૬૬, ૧૮૫	અક ૩૦
અભયચૂલા ૧૭	અગ ૧૫૯
અભયદેવ ૭૪ ટિં, ૮૯, ૧૦૦, ૧૦૬,	આ ૧૪, ૨૪-૫
૧૧૪, ૧૨૨-૪, ૧૩૭, ૧૪૦-૪,	આકસ્મિકત્વવાદ ૧૭૦

આગમ ૧૪૬, ૧૫૮, ૧૬૪, ૧૬૬
આગમવાદ ૧૧૨, ૧૭૦
આચારાગ ૮૯, ૯૩ ટિ૦, ૧૦૨,
૧૨૯, ૧૫૬
આજીવક ૧૧૩, ૧૭૫, ૧૭૮
(જીઓ નિમતિ)
આણંદસાગરજી ૧૩
આત્મરૂપવાદ ૧૭૦
આત્મવ્યાપકતાવાદ ૧૬૬
આદિસાખ્ય - કપિલ ૧૮૧
આપ્તપરીક્ષા ૧૮૫
આપ્તમીમાસા ૧૦૯-૧૧૩, ૧૫૯ ટિ૦,
૧૭૦, ૧૮૦, ૧૮૫
આ૦ પ્રતિ ૧૪, ૨૨ (જીઓ આ૦)
આર્યભટ્ટ ૩૫
આર્યસિદ્ધાંત ૩૫.
આર્ય સુહસ્તી (જીઓ સુહસ્તી)
આર્યાઈદ ૧૫૨
આવશ્યકચૂર્ણિ ૯૩ ટિ૦
આસ્રવ ૧૮૯
ધત્તિગ ૬૬ ટિ૦
ધસ્લામી ધર્મ ૧૬૧
ઈન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી ૧૩૩ ટિ૦
ઈદ્ર ૧૮૦-૧
ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ ૧૬૬
ઈશ્વરકારણવાદ ૧૭૦
ઈશ્વરકૃષ્ણ ૧૫૩, ૧૮૮
ઉત્તરચિની, ઉત્તરેની, ઉત્તરેની ૬૧,
૭૬, ૭૮, ૮૧, ૮૪, ૮૮, ૮૯,
૯૩ ટિ૦, ૯૫
ઉડિયાલિપિ ૨૬ ટિ૦

ઉત્તરાધ્યયન ૧૪૧
ઉત્તરમીમાસા ૫૦, ૧૬૦, ૧૬૧
ઉત્તરહિંદુસ્તાન ૧૫૧, ૧૫૯, ૧૬૦
ઉત્પાદ ભ ગ-સ્થિતિ-વાદ ૧૬૨ ૩
ઉદયસાગરસૂરિ ૧૭૮ ટિ૦
ઉપનતિ ૧૫૩
ઉપનિષદ્ ૫૦, ૧૪૬, ૧૫૬, ૧૬૩,
૧૭૫, ૧૭૮, ૧૮૨, ૧૮૭-૮
ઉપયોગભેદવાદ ૫૮ ટિ૦
ઉમાસ્વાતિ ૧૦૩-૪, ૧૦૬, ૭,
૧૫૨-૩, ૧૫૯
ઋગ્વેદ ૧૦૫
ઋચાઓ ૧૫૭, ૧૮૮
ઋગ્વેદસૂત્રનય ૧૬૦, ૧૬૪
ઋષભદેવ ૮૪, ૮૭, ૮૯
એકાતવાદ ૧૧૧-૨
એપીગ્રાફીઆ ઇડિકા ૨૯ ટિ૦
એવ ભૂતનય ૧૬૦
ઓઝા ૧૯
કચ્છ ૧૩
કચ્છપી પુસ્તક ૯, ૧૦
કઠઉપનિષદ ૧૮૨ ટિ૦
કણાદ ૧૧૭, ૧૩૧, ૧૭૧-૨, ૧૮૮
કથાવલિ ૭૫, ૮૬, ૧૧૪, ૧૧૫
કર્ણાટક ૮૭
કર્દમરાજ ૧૪૩
કપિલ ૧૧૭, ૧૮૫
કમલશીલ ૧૩૭
કર્માર (ગામ, નગર) ૭૮, ૭૯, ૮૬, ૯૩
કલકત્તા ૧૩
કલ્પસૂત્ર ૯૦-૧

કલ્યાણમદિર ૮૩, ૯૭, ૯૯, ૧૦૦ ટિં, ૧૦૨, ૧૮૧, ૧૮૩

કલ્યાણવિજયજી ૫૮ ટિં, ૯૨ ટિં

કસાયપાદુડ ૧૨૬

કડ ૧૫૬

કથારિકાકુડગ ૯૪

કબિકા ૫, ૬

કાગળ ૪

કાઠિયાવાડ ૧૩, ૬૮

કાત્યાયન ૭૬, ૮૯

કાંડ ૧૫૬

કાતિવિજયજી ૧૩

કામરદેશ ૭૮

કારણસમવાયવાદ ૧૭૧

કારણેકાતવાદ ૧૧૨

કાર્યકારણભેદભેદવાદ ૧૭૦

કાલિદાસ ૬૨, ૬૩ ટિં, ૯૪ ટિં, ૯૫, ૧૩૪-૫, ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૬, ૧૮૭ ટિં

કાવ્યપ્રકાશ ૧૪૨

કાવ્યાલકાર ૧૩૮ ટિં

જાળ આદિ (પાત્ર) કારણવાદ ૧૭૦

કાશીતીર્થ ૯૬

Keith, Indian Logic and Atomism ૭૨ ટિં

કુદ્યુમેશ્વર ૯૩ ટિં

કુડગ ૯૫

કુડગેશ્વર ૮૨, ૮૬, ૮૯, ૯૩, ૯૫

કુમાર ૧૮૭

કુમારસભવ ૧૩૪, ૧૮૨ ટિં, ૧૮૩

કુમારિત્ત ૧૧૬ ટિં

કુમુદચંદ્ર ૭૭, ૮૯, ૯૭, ૯૯, ૧૦૨

કુંડઆમ ૯૩ ટિં

કુદકુદ ૧૦૩-૭, ૧૨૦, ૧૨૬, ૧૫૪

કૃપાયદંત ૧૩

કેવલાક્રેત ૧૬૦

કેવલિકવસાહાર ૧૬૯

કેવલોપયોગ ૧૨૦

કોયડા ૧૩

કપાટ ૬૩

કમવાદ ૧૨૦-૧, ૧૨૫, ૧૬૮-૯

કમોપયોગવાદ ૬૮

કાકરે ૬૨ ટિં, ૯૩

કાલ્યાણગવાદ ૧૬૭

કાપણક ૬૧, ૬૩ ટિં

ક્ષમાશ્રમણ (નુઓ નિનભદ્ર)

ખભાત ૧૫

ખરિયો ૮

ખોખા ૧૭

ખિસ્તી ૧૬૧

ગદાલિલ્લ ૬૨

ગડિકા ૧૫૬

ગડી પુસ્તક ૯

ગધવતી ધાટ ૯૩ ટિં

ગધહસ્તી ૮૯, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૧૯, ૧૨૫, ૧૪૭ ટિં

ગણીરવિજયજી ૧૩

ગાયકવાડ ઓરિં સિરીઝ ૧૩૬ ટિં

ગાંઠ ૫

ગિરનાર ૯૦

ગીતા ૧૭૬ ટિં, ૧૮૨-૩, ૧૮૯

ગુણધર આચાર્ય ૧૨૬

ગુણવચનદ્વાનિશિકા ૬૨, ૧૮૪

ગુણબિજયજી ૧૩

ગુપ્તકાળ ૧૫૯

ગુપ્તવંશ ૯૪

ગૂજરાત ૧૩, ૧૪૪

ગોકળભાઈ ૧૩

ગોની ૧૭

ગૌડ ૯૩

ગૌતમ ૭૦, ૧૭૦, ૧૮૮

ગ્રંથાગ્ર ૨૫

ગ્રંથી ૭

ગ્રીક લોકો ૧૮૭

ઘટકર્પર ૬૩

અતુર્વિંશતિ પ્રબંધ ૭૫, ૮૭, ૯૭

અમરેંદ્ર ૧૭૫, ૧૮૪ ટિં

અચળબહેન ૧૩

અડીશતક ૧૭૮

અદ્ર ૧૪૪

અદ્રકુલીય ૧૪૪

અદ્રગચ્છ ૧૪૨, ૧૪૪

અદ્રગુપ્ત ૬૨ ટિં, ૯૪

અદ્રપ્રભ ૧૪૪

અદ્રપ્રભસૂરિ ૮૬

ચિત્તોડ ૯૩

ચિત્રકૂટ ૭૮, ૮૯, ૯૩

ચીન ૧૩૬-૭

ચીરંજીવાલ ૨૧

ચૂર્ણિ ૫૭, ૧૫૮-૯, ૧૬૮

છંદ ૧૫૩

છંદણ ૫, ૮

છાંદોગ્ય ૧૦૫ ટિં

છિવાડી પુસ્તક ૧૦

જયધવલા ૧૨૬-૭

જયવિજયજી ૧૩

જ. રા. એ. સો. ૭૦, ૭૨, ૧૩૩ ટિં,

૧૩૭ ટિં, ૧૮૮ ટિં

જલ્પકથા ૧૮૬

જંબૂકવિ ૧૭૮

જંબૂવિજય ૬૬ ટિં

જાકુટિ ૮૫

જાતિવાદ ૧૭૧

જીતકલ્પ ૬૦ ટિં

જિનદાસ, જિનદાસગણિ ' મહત્તર

૫૭, ૫૯ ટિં, ૬૦, ૬૧ ટિં, ૧૧૯,

૧૪૭ ટિં

જિનભદ્ર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ

૬૦, ૬૧ ટિં, ૬૮, ૧૧૫, ૧૧૭-૯,

૧૨૨-૩, ૧૪૪, ૧૪૭ ટિં, ૧૫૪,

૧૬૫, ૧૬૯

જિનવિજયજી ૬૦ ટિં, ૬૧ ટિં, ૬૮ ટિં

જિનશતક ૧૭૮

જિનેશ્વર ૧૪૩, ૧૪૪

જીવસમાસવૃત્તિ ૪૨

જીગલકિશોર ૫૦, ૬૯, ૭૩, ૧૦૧

જીજ્ઞબળ ૮

જેન, -અનેકાંતવાદ ૧૬૧; -આગમ,

વાહમય, શાસ્ત્ર, સાહિત્ય, સૂત્ર ૧૦૩,

૧૩૦, ૧૪૫, ૧૫૧, ૧૫૩-૪,

૧૫૬-૮, ૧૬૦, ૧૬૮; -આચાર્યો

૧૬૧; -તીર્થંકર ૧૧૦, ૧૮૧,

૧૮૫; -દર્શન, દૃષ્ટિ ૫૦, ૧૦૬,

૧૩૮, ૧૪૫-૭, ૧૬૧, ૧૬૫-૭,

- ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૭૭-૮, ૧૮૦-૧,
 ૧૮૦-૨, -પરપરા ૯૫, ૧૧૫,
 ૧૨૦, ૧૬૯, -સપ્રદાય ૧૭૫
 જૈન ગ્રંથાવલિ ૫૬ ટિં
 જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ૧૭૩ ટિં
 જૈનસાહિત્ય સંશોધક ૧૬ ટિં, ૧૮૨ ટિં
 જૈને દ્રવ્યાકરણ ૭૬, ૧૮૦ ટિં
 જૈમિનિ ૧૧૨, ૧૩૧
 જ્ઞાનબિંદુ ૧૨૩ ટિં, ૧૪૭ ટિં
 જ્યોતિષ ૫૦
 ટિબેટ ૧૩૫
 ટચ્ચી, પ્રો. ૭૦, ૧૩૩ ટિં, ૧૩૬
 ઠાકુરસીહે-ઠાકુરશી ૧૬
 ઉદ્યોગ ૧૩, ૨૧
 ઉમી ૮
 હહેલાનો ભડાર ૧૩
 તત્ત્વબોધવિધાયિની ૧૪૦-૧, ૧૪૩,
 ૧૫૦-૧
 તત્ત્વવેશારદી ૧૫૧
 તત્ત્વસંગ્રહ ૩૯, ૬૪ ટિં, ૧૧૬ ટિં,
 ૧૩૭, ૧૬૬, ૧૭૧-૨
 તત્ત્વસંગ્રહપંજિકા ૧૩૭ ટિં
 તત્ત્વાદેત ૧૬૭
 તત્ત્વાર્થ ૬૭, ૧૦૭
 તત્ત્વાર્થટીકા ૧૧૯ ટિં
 તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૧૦૧
 તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ ૯૮ ટિં, ૧૨૫
 તત્ત્વાર્થવિવેચન ૧૦૧
 તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક ૧૨૮ ટિં, ૧૫૯
 ટિં, ૧૬૫ ટિં, ૧૭૧
 તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર ૬૫૯
 તથાગત ૭૧ ટિં, ૧૮૧
 તર્ક ૧૫૦, ૧૭૦
 તાં ૧૪
 તાડપત્ર ૪, ૬, ૧૪
 તાલરાસક ૮૪, ૮૯, ૯૩
 ત્રિકાંડ ૧૫૬
 ત્રિરિકા ૧૩૩-૪, ૧૫૪
 ત્રિપાટ ૧૧
 ત્રિપાઠ ૧૧
 ત્રિભુવનગિરિ ૧૪૩
 ત્રિમૂર્તિ ૧૮૧
 દક્ષિણ ૧૩, ૮૪-૬, ૮૭
 દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ૧૫૧, ૧૬૦
 દક્ષિણાપથ ૮૫
 દર્ભવતી ૨૧
 દર્શનગ્રંથો ૧૫૭
 દર્શનજ્ઞાનમીમાંસા ૧૬૭ ડૉ
 દર્શનૈકાનિક ૯
 દશાનુષ્ટિ ૫૮ ટિં
 દડ ૪૭
 દિગબર-આચાર્ય ૧૦૧, ૧૨૫, ૧૨૭,
 -પરપરા, સપ્રદાય ૫૬, ૬૭,
 ૧૦૧, ૧૦૯, ૧૨૦, ૧૨૬, ૧૪૦,
 ૧૪૮-૯, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૭૫,
 -સાહિત્ય ૧૧૯, ૧૨૮, ૧૫૪,
 ૧૫૯, ૧૬૫
 દિગ્ગ ૬૬ ટિં, ૭૩, ૧૩૫-૮, ૧૮૭
 દિવાકર, સિદ્ધસેન ૫૬, ૬૬, ૬૯,
 ૭૪-૮૯, ૯૧-૩, ૯૬-૧૦૨, ૧૨૫,
 ૧૫૩, ૧૭૮ (જુઓ સિદ્ધસેન)

દિવેકર ૧૩૭ ટિ
દૃષ્ટિપ્રબોધ ૧૮૯
દૃષ્ટિવાદ ૧૫૬
દેવચંદ્ર ૧૪૪
દેવનદી ૬૬, ૧૦૮
દેવનાગરી ૨૬
દેવપાળ ૭૮, ૮૭, ૮૯, ૯૩
દેવપ્રભ ૧૪૪
દેવર્ષિ ૭૬
દેવશ્રી ૭૬
દેવસુદરસુરિ ૧૬
દોરો ૫, ૬
દ્રવ્યાદ્વૈત ૧૬૦, ૧૬૭
દ્વિવિદી ૩૯
દ્વયગુણ-ભેદાભેદવાદ ૧૭૦
દ્વાત્રિશિકા ૧૩૧, ૧૮૦
દ્વાદશારનચર્યક ૬૬, ૧૧૪
દ્વૈત ૧૬૦
દ્વૈતાદ્વૈત ૧૬૦
ધ જૈન ટીચર્સ ઓફ અકબર ૨૯ ટિ
ધનજય ૮૫
ધનજયનામમાળા ૧૪૮
ધનેશ્વર ૧૪૩-૪
ધરણેશ્વર ૮૩
ધર્મકીર્તિ ૬૯, ૧૧૫, ૧૩૭-૯,
૧૮૭ ટિ
ધર્મદોષ ૧૪૪
ધર્મલિપિ ૩૫
ધર્મસૂત્રહાસી ૧૧૯ ટિ, ૧૨૪
ધર્મોત્તર ૧૧૫
ધવલા ૧૨૬-૭

ધ્યાન ૧૭૨, ૧૮૯
ધ્રુવ ૧૩૬ ટિ
નચ ૧૨૮, ૧૫૫, ૧૭૧
નચચક્ર ૬૫, ૧૨૪, ૧૨૮
નચવાદ ૧૬૪-૫
નચરત્ન ૬૧-૨, ૧૫૬, ૧૬૧
નવાગીવૃત્તિકાર અભયદેવ ૧૬૮
નદીચૂર્ણિ ૫૭, ૫૮ ટિ, ૧૧૯ ટિ
નદીદીક્ષા ૧૨૩ ટિ
નદીસૂત્ર ૫૭, ૯૧, ૧૬૮
નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ૬૨, ૯૨ ટિ
નાગાભૂત ૧૩૨, ૧૫૩, ૧૮૮ ટિ,
૧૮૯
નારસિંહ ૯૫
નાસદીયસૂક્ત ૧૦૫
નિબાઈ ૧૬૦-૧
નિઆકર્ષ ૪
નિત્યવર્ણવોચકત્વવાદ ૧૬૭
નિયતિ (આજીવિક) દર્શન ૧૭૮, ૧૮૯
નિયોગ ૧૭૨
નિર્ચુક્તિ ૧૧૮, ૧૫૮
નિર્વાણકલિકા ૯૧ ટિ
નિશીથ ૫૭
નિશીથચૂર્ણિ ૫૭, ૫૮ ટિ
નિશીથભાષ્ય ૬૦
નિશ્ચયદ્વાત્રિશિકા ૧૮૯
નેમિચંદ્ર ૧૪૪
નેગમનચ ૧૨૮
નેયાચિક ૧૧૨, ૧૬૬, ૧૮૫
ન્યાય ૫૦, ૭૨, ૧૩૧ ટિ, ૧૪૬, ૧૬૧,
૧૭૧-૨, ૧૭૮, ૧૮૮

न्यायकुमुदयद्रोह्य १५३, १७२
न्यायगमानुसारिणी ६५
न्यायप्रवेरा ७१ टि०, ७२, ८०, ८१
१३६-८

न्यायमन्त्रीशी १८८
न्यायमिदु ७०, ११५, १३७८
न्यायमन्त्री १५७
न्यायमुष् ७१ टि०, ७२, १३६, १३८
न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ५१
न्यायसूत्र ७०, १७०

न्यायावतार ७०, ७२, ८३, ८६,
८७, ८८, १०० टि०, १०५, १०८,
१२४, १२६, १२८, १३६, १३८,
१७३, १७८ टि०

पत्तुं ३
पद्मदेव १४४
परमभागवत ८४ टि०
परमेश्वर १८८
परिश्रामवाद १६३
परिशिष्टपत्र ८४ टि०
परीक्षासुष् १८५ टि०
पश्चिम हिन्दुस्तान १५१, १६०
पञ्चपाठ ११
पञ्चपाठ ११
पञ्चवस्तु ५६, १०० टि०
पञ्चास्तिकाय १०४-६, १५३
पन्नप १३
पात्र १२८, १४१
पाठ १३, १८, १३७ टि०
पाठातः ५०
पाणिनीय १५७

पादलिप्त ६६, ७६, ८८
पादलिप्त सूचि ८५, ८१
पानु ३
पारस १७
पारसी १६१
पारायिक ८१, ८८
पार्श्व ३
पार्श्वनाथ ८४, ८६, ८७, ८६
पार्श्वनाथचरित्र ६४ टि०, १४२
पाक्षलपुर १३
पालिपिटक १५६
पिटक १४६
पिशायमुक्तेश्वर ८५
पुष्टयविनयल १२
पुराण्यद्र १३
पुरातत्त्व त्रैमासिक १२
पुरातत्त्व - विष्णु १८१, १८३
पुष्पहत १२६
पूज्यपाद ६६, १०८, १५६
पुना १३
पूज्यलक्ष्म १४४
पूर्वभीमासा ५०, १६१, १६३
प्रेक्षा ८५, ८८
प्रेक्षा १५१
पौरुषेयवाद ११२
प्रकरण १५०
प्रकरणार्थवादा ७१, १८८ टि०
प्रकृतिपुरुषद्वैतवाद १६६
प्रज्ञप्तिप्रवेशिका १८
प्रति ३
प्रति ११

પ્રતિમા ૧૭૨
 પ્રતિષ્ઠાનપુર ૮૫, ૮૯
 પ્રદ્યુમ્નસૂરિ ૮૬, ૧૪૧, ૧૪૪
 પ્રધાનાદિત ૧૬૭
 પ્રબંધચિંતામણિ ૭૫, ૮૭, ૯૦,
 ૯૨, ૯૭
 પ્રભાચદ્ર ૬૩, ૬૫, ૮૬, ૧૪૨,
 ૧૪૪, ૧૫૯
 પ્રભાચદ્રની પ્રશસ્તિ ૧૪૨-૩
 પ્રભાવકચરિત્ર ૬૩, ૬૫, ૭૫, ૮૬-૭,
 ૮૯-૯૩, ૯૬-૭, ૧૦૨, ૧૧૪, ૧૪૨
 પ્રમાણસમુચ્ચય ૪૫, ૬૯
 પ્રમેયકમલમાર્તંડ ૧૫૩, ૧૭૧-૨
 પ્રવચનસાર ૧૦૪-૬, ૧૨૦ ટિં, ૧૫૩, ૧૫૪-૫, ૧૫૯
 પ્રવચનસારોદ્ધાર ૧૪૧
 પ્રવર્તિનીપદ ૧૭
 પ્રાકૃત ૭૪, ૮૦, ૮૮, ૧૦૩, ૧૩૦,
 ૧૪૯, ૧૫૧-૩
 પ્રાગ્વાટ-યોરવાટ ૧૭
 પ્રાચીન લિપિમાળા ૨૬, ૩૩
 પ્રાયોગવેશન ૮૫
 ક્ષાંદિયુ ૮
 અત્રીશીઓ ૯૬, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦,
 ૧૧૦-૧, ૧૨૪-૫, ૧૩૦-૫, ૧૭૩ ઇ૦
 અક્ષમિત્ર ૬૨, ૮૫
 અહિરથપરીક્ષા ૬૪ ટિં
 અંગણા લિપિ ૨૬ ટિં
 અંગાળા ૧૩
 અંગીય વિશ્વકોશ ૯૫ ટિં
 બાં ૧૪, ૨૦, ૨૫, ૨૭

બાણ ૧૭૮
 બાદરાયણ ૧૩૧
 બાલુચર ૧૩
 બુદ્ધ ૧૧૩, ૧૩૫, ૧૬૨, ૧૭૮
 ૧૮૧, ૧૮૩,
 બુદ્ધચરિત ૧૩૪, ૧૮૨ ટિં
 બુદ્ધિપ્રકાશ ૬૬ ટિં
 બુદ્ધુર ૨૮-૯
 Buddhist logic before Dinnaga
 ૧૮૮ ટિં
 બુ• ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૨૫
 બૃહટ્ટિપનિકા ૬૪ ટિં
 બૃહટ્ટિપણિકાકાર ૧૧૪
 બૌદ્ધ, ધર્મ, પંથ ૯૫, ૧૩૮, ૧૮૫
 -દર્શન, વાદ ૫૧, ૧૬૦-૧, ૧૬૭
 - ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૮૮-૯, ૧૯૦, ૧૯૨
 -વાદીઓ ૬૫, ૧૩૫-૭
 -સાહિત્ય, શાસ્ત્ર ૧૩૬, ૧૪૬
 ૧૫૪, ૧૫૬-૭, ૧૬૨, ૧૮૧
 -વિદ્યાપીઠો ૧૫૯
 બૌદ્ધપિટક ૧૭૯ ટિં
 બૌદ્ધવ્યંતર ૬૫
 બ્રહ્મભગ્નસુત ૧૫૬
 બ્રહ્મપરિષદ ૧૮૭
 બ્રહ્મા ૧૮૧
 બ્રહ્મતત્ત્વ ૧૮૮
 બ્રહ્માદિત ૧૫૯, ૧૬૬-૭
 બ્રાહ્મણધર્મ ૧૮૨
 ભક્તામર ૧૮૧, ૧૮૩
 ભક્તિશતક ૧૭૮
 ભગવદ્ગીતા ૧૬૩ ટિં

ભટ્ટાચાર્ય, પ્રો. વિદ્યુશેખર ૧૩૫ ટિ. ૦,
૧૩૬

ભદ્રેશ્વર ૭૫, ૧૪૪

ભરતેશ્વર ૧૪૪

ભરુચ ૮૪, ૮૫, ૮૮-૯

ભર્તૃહરિ ૧૬૭

ભાગવત ૪૧

ભામહ ૧૧૬ ટિ. ૦, ૧૩૭ ૮

ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા ૪ ટિ. ૦,
૧૨

ભારતીય વિદ્યા ૬૧ ટિ. ૦, ૬૮ ટિ. ૦

ભાવનગર ૧૩, ૧૭૩ ટિ. ૦

ભાવરત્ન ૬૩ ટિ. ૦

ભાષ્ય ૧૫૮, -(તત્ત્વાર્થ) ૧૦૧,
-(વિરોધાવશ્યક) ૧૧૫ ઇ. ૦, ૧૬૮

ભાષ્યકાર ૧૧૫

ભાસ્વામી ૧૦૧

ભાસ્વામીશિષ્ય ૧૦૨

ભા. ૧૪, ૨૧, ૨૫

ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધન
મહિર ૧૩

ભાંડારકર સ્મારક ગ્રંથ ૨૯ ટિ. ૦

ભૂતબલિ ૧૨૬

ભોજપત્ર ૪

મન્નિઝમનિકાય ૧૭૯

મત્સ્ય ૯૫

મધ્યમકકારિકા ૧૩૨, ૧૫૩, ૧૮૯

મધ્યમકવૃત્તિ ૫૧

મધ્યમપ્રતિપદા ૧૬૨

મધ્યમમાર્ગ ૧૬૨

મન્વ ૧૬૦

મયૂર ૧૭૮

મરાઠા સમય ૯૫

મલધારી ૧૧૮

મલધારી હેમચંદ્ર ૪૨, ૧૨૩

મલયગિરિ ૬ ટિ. ૦, ૧૬૮

મલ્લવાદી ૬૫, ૬૯, ૧૧૪-૫, ૧૨૪,
૧૪૭ ટિ. ૦, ૧૫૯

મલ્લિષેણ ૭૪ ટિ. ૦, ૧૩૦ ટિ. ૦

મલ્લિષેણ પ્રગસ્તિ ૬૪ ટિ. ૦

મળી ૫

મળીપાત્ર ૮

મળીભાજન ૮

મહ-મહેતા ૧૬

મહણા ૧૭

મહાકાલ ૮૯, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫

મહાકાલપ્રાસાદ ૮૭

મહાદેવ ૧૩૫, ૧૮૨

મહાભારત ૪૧, ૫૦

મહામતિ ૧૨૯ ટિ. ૦

મહાયાન ૧૬૩, ૧૭૫

મહાવીર ૯૩ ટિ. ૦, ૧૧૩, ૧૩૫, ૧૪૮

-૧૫૦, ૧૫૮, ૧૬૨, ૧૭૫, ૧૭૭ ૯,

૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૧

મહાવીરચરિત્ર ૧૪૯ ટિ. ૦

મહાવીરક્રાંતિ ગિફ્ટ ૧૭૮

મહેશ્વર-શિવ ૧૮૧

માગધી ૧૫૧

માણિક્યચંદ્ર ૧૪૨-૪, ૧૬૫

માણિક્યચંદ્રની પ્રશસ્તિ ૮૫

માયુરી વાચના ૬૪, ૯૨

માધ્યમિક ૧૬૦-૧, ૧૬૭

માતૃવિકાશિમિત્ર ૧૩૫ ટિ. ૦, ૧૮૬ ટિ. ૦

માળવા ૬૨

માઁ ૧૮, ૨૦, ૨૫, ૨૬

માડળ ૧૩, ૨૧

મીમાંસક ૧૬૬-૭, ૧૮૫

મીમાંસાસૂત્ર ૧૪૬

મીમાંસલોકવાર્તિક ૧૬૩ ટિં

મુકુદ ૬૩

મુદ્ધિ ૯

મુદ્ધિ પુરતક ૧૦

મુસલમાન સમય ૯૫

મુજ ૧૪૩

મુદ્રા ૧૩

મુબઈ ૧૩

મૂલાચાર ૧૧૩

મેવદૂત ૯૪ ટિં, ૯૫

મેત્રેય ૧૩૨-૩, ૧૩૮

મેથિલીલિપિ ૨૬ ટિં

યશોધર્મદેવ ૬૨

યશોવિજય ૬૫, ૧૦૧, ૧૧૪, ૧૨૩,

૧૩૦-૧, ૧૪૭ ટિં, ૧૪૮, ૧૬૦,

૧૬૯, ૧૮૯ ટિં

યાકિનીસૂત્ર હરિભદ્ર (ભુગો હરિભદ્ર)

યાકોબી, પ્રો. ૬૯, ૭૨. ૧૦૦ ટિં,

૧૮૭ ટિં

યુક્તપ્રાત ૯૩

યુગપદ્મયોગવાદ ૧૧૪, ૧૨૦, ૧૨૪,

૧૬૮

યોગ ૧૬૧, ૧૬૩

યોગદર્શન ૫૦, ૧૮૯ ટિં

યોગસૂત્ર ૧૪૬, ૧૮૯

યોગાચાર ૧૬૭

યોગાચારભૂમિશાસ્ત્ર ૭૦, ૭૨, ૧૮૮

યોગિનીતત્ર ૧૨

યોનિપ્રાભૂત ૫૯

રઘુવંશ ૯૪ ટિં, ૯૫ ટિં, ૧૩૪,

૧૮૨ ટિં. ૧૮૩

રતિવિલાપ ૧૮૩

રત્નકરડકશ્રાવકાચાર ૭૩, ૧૦૯

રત્નાકર ૧૨૯

રાજપુતાના ૧૪૪

રાજગચ્છ ૧૪૨

રાજપ્રતા સાબરીશી ૧૮૭

રાજપ્રશનીય ૫, ૬

રાજવાર્તિક ૧૨૫-૬

રામચંદ્ર ભારતી ૧૭૮

રામ (પિતા) ૮૬

રામાનુજ ૧૬૦-૧

રામાયણ ૫૦, ૯૩, ૧૫૬

રાયચંદ્ર ગ્રથભંડાર ૧૩૭ ટિં

રૈવતાચલ ૮૫

રોયલ ૮

લં ૧૪, ૧૭

લક્ષ્મી (માતા) ૮૬

લખોટા ૭

લવીચસ્રયી ૧૨૬, ૧૫૯

લં પ્રતિ ૧૪, ૧૭

લલિતવિસ્તર ૫

લલિયો ૩૬

લિપિ ૨૬

લિપિક્ષક ૫

લિપ્યાસન ૫, ૮

લીબડી ૧૩

લીબડીના ભડારના સૂચિપત્રો ૧૨

લેખિની ૫, ૮

લેટીન ૩૨, ૩૫

વળ ૯૦-૧
 વજ્રસેન ૯૦-૧
 વટકર ૧૧૩
 વડોદરા ૧૩, ૪૧
 વતરણુ ૫
 વરરુચિ ૬૩ ટિ૦
 વરાહમિહિર ૬૩ ટિ૦
 વર્ણતિરક ૫
 વર્ધમાન ૧૪૪, ૧૯૧
 વવ્વણી ૬૮
 વલ્લભ ૧૬૧
 વલ્લભમત ૧૬૧
 વસતતિલકા ૧૮૩
 વસુખધુ ૬૨ ટિ૦, ૬૬ ટિ૦, ૭૩,
 ૧૩૨-૪, ૧૫૪
 વસુરાત ૬૬ ટિ૦
 વસ્તુપાળ ૫૩-૪
 વા૦ ૧૪, ૧૮, ૨૫
 વાક્યપદીય ૬૬ ટિ૦
 વાચસ્પતિમિશ્ર ૧૫૨
 વાઙ્મયાર્થનાય ૧૩
 વાત્સ્યાયન ૭૦
 વાદમહાર્ણવ ૧૪૩, ૧૫૦-૧
 વાદવિધિ ૧૦૩
 વાદ્દેવ ૧૨૮-૯, ૧૬૦
 વાદિરાજસૂરિ ૬૪ ટિ૦
 વાદ્દેવેતાળ ગાતિસૂરિ ૧૨૮, ૧૪૦
 વાદોપનિષદ્ ૧૮૭
 વા૦ પ્રતિ ૧૮, ૨૫
 વિજ્ઞાનર્થ સૂત્રિ ૧૩
 વિસિકા ૧૩૩-૮, ૧૫૪
 વિ૦ ૧૪, ૨૫, ૨૬

વિક્રમ ૬૧, ૭૭, ૮૭, ૯૧
 વિક્રમ સવત ૮૭
 વિક્રમવૌલ્લુખ ૬૨ ટિ૦
 વિક્રમસ્મૃતિત્રય ૯૩ ટિ૦
 વિક્રમાદિત્ય ૬૨, ૭૬, ૮૫, ૮૮, ૮૯
 ૯૪ ટિ૦
 વિક્રમાર્કપ્રબધ ૮૭
 વિગ્રહવ્યાવર્તની ૧૮૮ ટિ૦
 વિગ્રહવ્યાવર્તનીકારિકા ૧૩૨
 વિજયવર્મા ૭૮, ૮૯, ૯૩
 વિજ્ઞાપિતમાત્રવાદ ૧૬૭
 વિજ્ઞાપિતમાત્રતાસિદ્ધિ ૧૩૩
 વિજ્ઞાનવાદી ૭૧ ટિ૦, ૭૩, ૧૩૩-૫,
 ૧૮૯
 વિદ્યાધર ૬૩, ૭૧ ટિ૦, ૭૩, ૭૬,
 ૮૫, ૮૮
 વિદ્યાધર ગોપાલ ૯૧
 વિદ્યાધરવર આત્મનાય ૯૧
 વિદ્યાધરી ૯૦
 વિદ્યાનદી ૬૫ ટિ૦, ૧૨૫, ૧૨૭-૮,
 ૧૫૬, ૧૬૫, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૦, ૧૮૫
 વિદ્યાપીઠ ૩૬, ૧૦૧, ૧૩૭ ટિ૦
 વિદ્યાભૂષણ ૬૨
 વિધિપદ્ધતિ આચારિક ૧૭૮ ટિ૦
 વિનાયક ૧૮૧ ટિ૦
 વિ૦ પ્રતિ ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬
 વિમલનાય ૧૦૯
 વિશાલા ૭૬, ૮૪, ૮૫
 વિશિષ્ટાદેવ ૧૬૦
 વિશેષણવતી ૬૮, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧-૨,
 ૧૬૬

विशेषावश्यक भाष्य ६८, ११५-१२३,
१५४

विष्णु १८१

वीरनिर्वाण १२६

वीरसेन १२५-६

वीरस्तुति ८३, ८६

वीहल १६

वृक्षवाही ६३, ७५ टि०, ७६, ७८,
८५-८, ८२, ८७, १००, १०१

वृक्षाचार्य १२३

वृद्धियद्रथ १३

वेद ५०, १४६

वेदभत्रीशी १७८

वेदवाह १८८

वेदधी १७७

वेतालीय १८३

वैद्य, प्रो. पी. ओल. ४७, ६८

वैद्यक ५०

वैभाषिक १६७

वैयाकरण १६७

वेरस्वामी १४४

वैशेषिक ५०, ७२, ११२, १३१ टि०,
१४६, १६१, १६६-७, १७१, १७८

वैशेषिक दर्शन १८८

वैशेषिक भत्रीशी १३१ टि०, १८८

वैष्णव ८५

व्याकरण ५०

व्याकरण महाभाष्य १५७

शंकरस्वामी ७३, १३५, १३७

शंकराचार्य १५२

शंकर ६२

शतपथब्राह्मण १५६

शत्रुजय लेख २६ टि०

शब्दनित्यत्ववाद १६६

शब्दब्रह्मवाद १६७

शब्दाद्वैत १६०-१, १६७

शास्त्रवार्ता ११६ टि०, १२५ टि०

शास्त्रवार्तासमुच्चय १२४, १५६ टि०

शाही १२, ४२

शांकरमत १६०

शांतिरक्षित ६४ टि०, १६६

शांतिस्मृति १२८-८, १४१-३

शिवसिंग ८३-४, ८७, ८४ टि०, ८६

शीतलद्र १४४

शीलाह १०२, १२८

शुद्धाद्वैत १६०

शून्यवाद १६७, १८८-८

शैव ८५

शौरसेनी १५१

अवलम्बेगोल ६४ टि०

आवकप्रज्ञप्ति १०३ टि०

श्रीयद्र १४४

श्री ताडपत्र १८

श्री भाष्य १६३

श्रुतसेन ६३ टि०

श्रुतग्रन्थ १५७

श्लोकवार्तिक १२७८

श्वेताम्बर परंपरा ६७, १०६, १४०,
१४८, १६८

श्वेताम्बर संप्रदाय ५६, १०१, १२०,
१७५

श्वेताम्बरीय ११८, १५३, १५४, १५६,
१६६

શ્વેતાશ્વતર ૧૬૦ ટિં, ૧૮૮, ૧૮૯
 ધૂપ ડાગમ ૧૨૬
 ધરૂશનસમુચ્ચય ૧૨૪, ૧૨૫ ટિં
 ધરૂનયવાદ ૧૨૮, ૧૬૪,
 સ્કન્ધાહંત પ્રતિષ્ઠાન ૧૩૦
 સતીશયદ્ર વિદ્યાભૂષણ ૬૧, ૭૦ ટિં,
 ૧૧૫, ૧૩૫ ટિં
 સત્કાર્ય ૧૬૭
 સદસદ્વાદ ૧૭૧
 સદ્ધર્મપુરિક ૧૮૧
 સન્મતિ ૨૫, ૫૯, ૬૦, ૬૪ ટિં,
 ૬૫, ૬૮, ૬૮ ટિં, ૮૯, ૯૮
 ટિં, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૪ ટિં,
 ૧૦૫, ૭, ૧૦૯, ૧૧૧-૩, ૧૧૫-૭,
 ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૩૧, ૧૪૭, ૫૨,
 ૬૫૬, ૧૫૯, ૧૬૦-૧, ૧૬૮-૯,
 ૧૭૧, ૧૯૨
 સન્મતિ (સુમતિ) ૬૪ ટિં
 સન્મતિદીકા ૧૧૯ ટિં, ૧૨૨ ટિં,
 ૧૨૩ ટિં, ૧૪૦, ૧૪૪, ૧૫૯
 સન્મતિતર્ક ૩, ૧૫, ૫૬, ૬૦, ૮૯,
 ૧૦૦, ૧૬૧, ૧૯૨
 સન્મતિતર્ક પ્રકરણ ૧૪૮
 સન્મતિપ્રકરણ ૯૮, ૧૦૦
 સન્મતિપ્રકરણ ૯૮, ૧૪૮, ૧૫૦
 સન્મતિવૃત્તિ ૧૦૦ ટિં, ૧૦૭ ટિં,
 ૧૫૦
 સ્વેતલ ગી ૧૨૮, ૧૬૪-૫, ૧૬૭,
 ૧૭૦, ૧૭૨
 સમતમદ્ર ૭૩, ૭૪ ટિં, ૧૦૪-૫, ૧૦૮,
 ૧૫૯, ૧૭૦, ૧૭૮-૧૮૧

સમતિ ૨૩
 સમતિત ૨૩
 સમયસાર ૧૦૬
 સમરાધ્યયકહા ૫૬ ટિં, ૬૯ ટિં
 સમુદગુપ્ત ૬૨ ટિં, ૯૪ ટિં
 સમ્મદ ૫૬, ૧૨૭, ૧૪૯
 સમ્મતિ ૫૬, ૧૪૮-૧૫૦
 સમ્મતિતર્ક ૧૫૦
 સર્વજ્ઞત્વના અસંભવનો વાદ ૧૬૬
 સર્વદેવ ૧૪૪
 સર્વાર્થસિદ્ધિ ૬૭, ૧૨૮
 સહવાદ ૧૬૮
 સંકેત ૧૪૨
 સગમ ૧૮૪ ટિં
 સધવી ૧૩, ૧૭
 સપુટકેતક ૯, ૧૦
 સપત્તિ ૯૨
 સબધ નિત્યવાદ ૧૬૭
 સમતિ ૧૮
 સવર ૧૮૯
 સરકૃત ૧૦૩, ૧૦૭, ૧૩૦, ૧૪૭, ૧૫૦,
 ૧૫૨-૧૬૦, ૧૭૪, ૧૭૭
 સાગરેદુ ૧૪૪
 સાણદ ૧૩
 સામાન્ય ગ્વાને વિશેષવાદ ૧૭૦
 સાક્ષી ૫, ૮
 સાખ્ય ૫૦, ૧૧૩, ૧૩૧ ટિં, ૧૪૬,
 ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૬-૭, ૧૭૧, ૧૭૮,
 ૧૮૫, ૧૯૨
 સાખ્યકારિકા ૧૫૩, ૧૫૫
 સાખ્યદર્શન ૧૮૮
 સાખ્ય બત્રીશી ૧૩૧ ટિં, ૧૮૮

साध्ययोग १६३

सिद्धर ४

सिद्धिर्षि १७८ ६०

सिद्धश्री ८५

सिद्धसेन १७८

सिद्धसेन ५६, ५८-६१, ६२ ६०, ६३,

६८, ७२-४, ७६, ८०, ८५-६, ८२

६०, ६४ ६०, ६६-६, १०२-६, १११,

११३-४, ११७-१२०, १२२-१३६,

१४६-७, १५६, १६४-५, १६८-१७१,

१७३-५, १८०-५, १८७ ६०,

१६०-१

सिद्धसेन आचार्य ५६, १४१, १४३,
१४४

सिद्धसेनगणि १०१-२

सिद्धसेन द्विवाकर ५६-७, ६१-७०,
७२-४, ७६, ८५, ८६-१०२, १२५,
१५२

सिद्धसेनसुरि ५६, ७७

सिद्धसेनीय प्रशस्ति १४४

सिद्धलभ ११४, ११५

सिद्धिविनिश्चय ४५, ५६, १७२

सिद्धि ८५

सिद्धवन लेनी १३३ ६०

सिद्धमाश्रमण १२४; १५६

सिद्धनाह सुत १५६, १७६ ६०

सिद्धपुरी ६३ ६०

सिद्धसूर १०१

सुगत १८१

सुभाभाववाद १६६

सुत ११

सुत १५६

सुधर्मास्वामी ८१

सुपररोयल ८

सुप्रतिपक्ष ६०

सुमति १८, २२, ६४ ६०, १४७ ६०

सुमति (सन्मति) ६४ ६०

सुरत १३

सुविहितसाधु २८

सुस्थित ६०

सुहृस्ती ८७, ८६, ६०, ६२, ६५

सूक्त १५७

सूड ११

सूत्र ११, १५७

सूत्रकृताग १२६

सूत्रकृताग सुत १५६

सूर्य १८१

सूर्यशतक १७८

सृष्टादि ६

सृष्टादि पुस्तक १०

सोफिस्ट १८७

सोफिस्ट (Sophists) १८७

सोमतिवक १६, १७

सोमतिवक सूत्रि १६ ६०, १७

सोमनाथ ६५

सोमसूरि १७

सौगतदर्शन ११७

सौत्रातिक ७३, १६७

सौंदरान १३४, १८२ ६०, १८३

स्कंद ६५, १८७ ६०

स्कंदपुराण ६३ ६०

स्कंदिल ६३-४, ८८, ६०-२

स्कंदितार्थ ७६, ८७, ६१

—નો નાશ કરનાર સૂત્રધર ૩૧૯;
 —અને ક્રિયા તથા જ્ઞાન ૩૨૨
 અનેકાંતવાદી (આપ્ત) ૨૭૮
 અનેકાંતશાસ્ત્ર ૨૧૩, ૨૧૯
 અપરિણામી ૨૦૯
 અપરિશુદ્ધ ઉત્પાદ ૨૯૦
 અપરિશુદ્ધ નયવાદ ૩૦૬
 અપર્યવસિત ૨૫૯ (જ્યોત્સના સાદિ
 અપર્યવસિત)
 અપવન ૨૮૯
 “અપેક્ષા વિશેષ” ૨૨૧
 અપ્રમાણ (મિથ્યાત્વ) ૩૦૬
 અપ્રયત્નજન્ય ઉત્પાદ ૨૯૦
 અપ્રાપ્તપદાર્થવિષયક (ચક્ષુજન્યજ્ઞાન)
 ૨૫૩
 અપ્રાપ્તકારી (ઇદ્રિયો) ૨૫૩
 અપ્રાધિત વ્યવહાર ૨૬૬
 અભવ્ય ૩૦૨, ૩૦૪
 અભાવાત્મક ૨૬૯, ૨૮૮
 અભિજ્ઞવક્તા ૨૩૩
 અભિનિબોધક જ્ઞાન ૨૫૮
 અભિન્ન ૨૧૫-૮, ૨૮૩, ૨૯૪
 અભિન્નતા અને ભિન્નતા ૩૧૦
 અભિલાષા (ગુણોની) ૨૨૪
 અભિસિદ્ધિજ વીર્ય ૨૯૪
 અભેદ ૨૬૮,
 —દ્રવ્ય ગુણનો ૨૭૭, ૨૮૩-૪
 અભેદપક્ષ (કેવલદર્શન-જ્ઞાનનો) ૨૫૭
 અભેદયોગ્ય ૨૭૧
 અભેદવાદ (દ્રવ્ય ગુણનો) ૨૮૪
 અભેદવાદી ૨૭૯-૬૦, —દ્રવ્યગુણનો
 ૨૭૯, —કાર્યકારણનો ૩૧૦-૬૦

અભેદરૂપશી દેશના ૨૨૫
 અભોક્તૃત્વવાદ ૩૧૫
 અભ્યુપગમ ૨૪૭
 અમૂર્ત (ગુણ) ૨૮૩
 અમૂર્ત દ્રવ્ય ૨૯૨
 અમૂત આપનાર ૩૨૩
 અમૂતચંદ્ર ૨૮૭ ટિં
 અમૂતસાર ૩૨૩
 અરાજપર્યાય ૨૬૩
 અરિહત ૨૭૩
 અલકારશાસ્ત્ર ૨૦૦ ટિં
 અર્થ —ની સગતિ ૨૪૭, —નો ઉપાસ ભ
 ૨૫૪; —(સાધ્ય) તુ સાધન ૩૧૬, —તુ
 જ્ઞાન ૩૨૦
 અર્થગત વિભાગ ૨૧૫
 અર્થનિયત વિભાગ ૨૧૫
 અર્થપર્યાય ૨૧૫, ૨૧૮, ૨૨૨, ૨૫૯,
 ૨૬૯-૭૦
 અર્થબોધ ૨૩૫
 અર્થમર્યાદા ૨૫૨
 અર્થવિભાગ ૨૦૦ ટિં
 અર્થાતરણાની પ્રાપ્તિરૂપ વિનાશ
 ૨૯૧
 અર્થાતરભૂત (—પરપર્યાય) ૨૧૯
 અર્પિત (—ઉપરિચિત) ૨૨૪
 અવકતવ્ય ૨૧૯
 અવકતવ્યભાગ ૨૨૩
 અવકતવ્યમિશ્રિત ત્રણ ભાગ ૨૨૩
 અવગ્રહ ૨૪૯
 અવધિ ૨૪૬, ૨૪૯
 અવધિકેવલી ૨૪૮
 અવધિજ્ઞાન ૨૫૬

અવધિદર્શન ૨૫૬	અહૈતુવાદ ૩૦૨-૩
અવયવી ૨૧૨, ૨૯૧, ૨૯૯ ટિ૦, ૨૯૨	અહિસા ૨૮૭
અવયવી કાર્યવાદ ૨૧૩	અત (દુઃખનો) ૩૦૨
અવસ્તુ ૨૦૪	અતિમ ભેદ ૨૧૫
અવસ્થા (બાહ્ય વર્ગેરે) ૨૨૬	અતિમ વિશેષ ૨૦૩
અવસ્થાભેદવાદ ૨૩૨	અધ્યયનન્યાય ૩૨૩
અવાંતર પર્યાય ૨૧૭	‘આ’ અને ‘તે’ (એવો વિભાગ) ૨૨૭
અવિભાગ ૨૨૭	આકાર ૨૩૯
અવિરોધી પર્યાય ૨૯૫	આકાશ ૨૯૧-૨
અવિષય પદાર્થનું જ્ઞાન ૨૫૨	આક્રંચનકાળ ૨૯૪
અવ્યક્ત ૨૪૩	આકાંત ૨૦૨
અવ્યાપ્તિદોષ (ભેદવાદીના લક્ષણમાં) ૨૮૩	આગ ૨૫૩
અસત્ -ની ઉત્પત્તિ ૩૧૦, -કાર્ય ૩૧૧	આગમ ૨૪૧, ૨૭૪, ૩૦૨-૫, -ની ભક્તિ ૩૧૯
અસત્ય જોડનાર વાદી ૩૧૬	આગમવાદ ૩૦૩
અસદ્ભાવપર્યાય ૨૧૯	આગમવિરોધ ૨૪૧
અસદ્વાદ ૩૧૬	આચારસ્તતા ૩૨૧
અસદ્વાદ, પક્ષ ૩૧૦	આચાર્યો ૨૩૮
અસદ્વાદી ૩૧૬	આત્મપ્રદેશ (અને દેહ વચ્ચેનો સબંધ) ૨૬૦
અસર્વાર્થપણાની આપત્તિ ૨૪૬	આત્મા ૨૩૧, ૨૩૫, ૩૧૪, -સ સારી ૨૭૧; -એક એવો વ્યવહાર ૨૨૬; -ના પર્યાયોના ઉત્પાદ નાશ ૨૯૩, -ની જે શક્તિ, ૩૨૨
અસંખ્યાત ૨૬૪	આત્મોત્કર્ષ ૩૧૮
અસંખ્યાત પ્રદેશ ૩૦૫	આપ્ત ૨૭૮
અસદ્ધિવાદીપણું ૩૧૭	આપ્તવચન ૨૬૮
અસ્તિઅવક્તવ્ય ૨૧૯	આલ્પ તરભાવ ૨૩૦
અસ્તિ, -“છે” (એણે વચન) ૨૦૧	આરભ (એટલે) ૨૯૯
અસ્તિ-નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય ૨૨૦	આરભક પરમાણુ ૩૦૦
અસ્તિ-નાસ્તિરૂપ ૨૧૯-૨૦	આરભવાદ ૨૯૯
અસ્તિરૂપ ૨૧૯	આરભવાદી ૨૧૩
અસ્તિરૂપ ૨૦૫	
અસ્પષ્ટતા (જીઓ સવિકલ્પ ભાગ)	
અસ્પષ્ટ પદાર્થ ૨૫૬	
અસ્પષ્ટ વિષય ૨૫૨, ૨૫૪, ૨૫૬	

સ્તભતીર્થ ૧૭
 સ્તભતીર્થ-ખભાત ૧૭
 સ્તુતિકાર ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૮, ૧૦૯
 સ્તુતિપત્ર ૧૮૨, ૧૮૪
 સ્ત્રીમુક્તિવાદ ૧૭૨
 સ્થવિરાવણ ૯૧
 સ્ટેપવાદ ૧૬૭
 સ્માર્ત ૧૫૭
 સ્મિથ, વિન્સેન્ટ, એ ૨૯ ટિં
 સ્થાદ્રાદયર્થ, ૧૫૯
 સ્થાદ્રાદમજરી ૫૧, ૭૪ ટિં, ૧૩૦
 ટિં, ૧૫૧
 સ્થાદ્રાદરત્નાકર ૪૫, ૧૨૯
 સ્વત પ્રામાણ્યવાદ ૧૬૬
 સ્વયંભૂ ૧૩૦, ૧૭૯
 સ્વયંભૂ-અહા ૧૮૧
 સ્વયંભૂસ્તોત્ર ૧૦૯-૧૧૨, ૧૭૯,
 ૧૮૦ ટિં, ૧૮૧ ટિં, ૧૮૨
 સ્વામી સમતભદ્ર ૬૯ ટિં, ૧૦૧

હરિચંદ ૧૭
 હરિભદ્ર ૯, ૫૬, ૬૪ ટિં, ૬૫, ૧૦૦,
 ૧૦૨, ૧૧૪, ૧૧૯, ૧૨૪, ૧૪૭ ટિં,
 ૧૫૯, ૧૬૮
 હસવિજયજી ૧૩
 હાં ૧૪, ૨૩
 હાલાભાર્ત ૧૩
 હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લોજીક ૬૨
 ટિં, ૭૦, ૧૧૫ ટિં, ૧૩૫ ટિં
 હિંદુસ્તાન ૧૫૧, ૧૫૯, ૧૬૦
 હીરવિજયજી ૨૯
 હુએન્ટ્સીંગ ૯૫
 હુશિયારપુર ૧૩
 હેતુબિદુ ૧૩૭
 હેતુવાદ ૧૧૧, ૧૭૧
 હેત્વાભાસ ૧૭૧, ૧૯૨
 હેમચંદ્ર ૪૯, ૫૩, ૬૪, ૧૦૦ ટિં,
 ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૩૦, ૧૩૪, ૧૫૬,
 ૧૬૦, ૧૮૦

સન્મતિ-પ્રકરણની સૂચિ

અકર્તૃત્વવાદ ૩૧૫	અનતગુણ (કાળ) ૨૭૪, ૨૭૮
અકુશલ (આચાર્ય) ૩૨૦	અનતનાશ ૩૦૧
અકેવલપર્યાય ૨૬૩	અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ ૨૩૯
અક્ષય ૨૪૬	અનતસ્થિતિ ૩૦૧
અગતિમત્ ૨૮૮	અનાકાર દર્શન ૨૩૯, ૨૪૩
અગ્નિ-૨૮૯	અનાગત (અર્થ-વ્યવજન પર્યાય) ૨૧૬
અચક્ષુ (દર્શન) ૨૪૯	અનાગત વિષય ૨૫૨
અચક્ષુદર્શન ૨૫૨-૩	અનાજ ૨૮૯
અજીવ ૨૦૨	અનાત્મવાદ ૩૧૪-૫
અજૈન (દર્શનો) ૩૦૬-૯	અનાદિનિધન ૨૬૨
અજ્ઞાત ૨૪૩	અનાવરણ ૨૪૬
અણમણ્યું ૨૪૩	અનિત્યત્વવાદી (બૌદ્ધ દર્શન) ૩૦૮-૯
અણદીહુ ૨૪૩	અનિત્યપક્ષ ૨૦૯-૧૦
આશુ ૨૯૮ ઇ૦	અનિર્વાણવાદ ૩૧૫
અતીત (અર્થ-વ્યવજન પર્યાય) ૨૧૬	અનિશ્ચિત (ભોલનાર વાદી) ૩૧૬
અતીદ્રિય પરમાણુ (ના ગુણ) ૨૮૩ ઇ૦	અનુપાયવાદ ૩૧૫
અદહન ૨૮૯	અનુમાન ૨૫૩-૪, ૩૧૬
અદૃષ્ટ ૨૪૩, ૩૧૨	અનેકાંત ૨૦૬, ૨૮૫, ઇ૦
અદૃષ્ટવાદી ૩૧૩	અનેકાતદૃષ્ટિ ૨૮૫-૯, ૩૧૭,
અદ્રવ્ય ૨૮૮ ઇ૦	-ગતિ, અગતિમા ૨૮૮,
અદૂતવાદી ૨૧૩	-દહન, અદહનમા ૨૮૯,
અધર્મ ૨૯૨	-ભાવાત્મકતા અને અભાવાત્મકતામાં ૨૮૯-૨૯૦;
અધ સપ્તમી પૃથ્વી ૨૩૯	-શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિના વિષયમા ૩૦૩;
અનભિસધિજીવીય ૨૯૪	-સદ્વાદ અને અસદ્વાદ અંગે ૩૧૦,
અનંત ૨૪૬, ૨૫૭, ૨૬૨	-અને કાર્યકારણનો ભેદભેદ ૩૧૦,
અનત ઉત્પાદ ૩૦૧	-અને વાદી ૩૧૬;

આરાધક ૩૦૩-૩૦૫
 આવરણ ૨૪૦-૧
 આશાતના ૨૩૮, -તીર્થ'કરની ૨૩૨,
 -સૂત્રની ૨૪૦
 આસ્રવ ૩૦૫
 આંગળી (-તુ ઉદાહરણ) ૨૯૬
 ઇન્દ્રિય ૨૫૧, ૨૫૩, ૨૭૭
 ઇન્દ્રિયાગ્રાહ પદાર્થ ૨૫૩
 ઈશ્વર -કારણ ૨૧૩, -તુ કર્તૃત્વ ૨૯૧,
 ૨૯૩
 ઈશ્વરકારણવાદ ૨૯૧
 ઈશ્વરકારણવાદી ૨૯૧-૨૯૩
 ઈશ્વરજન્ય ૨૯૩
 ઈશ્વરપ્રચલનનિતકલ્પોદ ૨૯૧
 ઈષ્ટપ્રાગ્ભારપૃથ્વી ૨૩૯
 ઈંટ ૨૬૩
 ઉચ્છેદવાદ ૨૦૬
 ઉચ્છેદવાદી ૨૦૯
 ઉત્તરપર્યાય ૨૬૩
 ઉત્પત્તિ ૨૦૫, ૨૩૧, ૨૮૨, ૨૯૮,
 -જ્ઞાનદર્શનની કેવળીમા ૨૫૭,
 -સુયોગ, વિભાગથી ૨૬૮ ઇં, ૦,
 -અસત્ અને સત્ની ૩૧૦ ઇં ૦
 ઉત્પત્ત્યમાન ૨૬૬
 ઉત્પદ્યમાન ૨૬૬
 ઉત્પન્ન ૨૬૬
 ઉત્પાદ ૨૦૫, ૨૦૫ ટિં, ૨૦૬, ૨૬૦,
 ૨૯૦-૨, ૨૯૪-૬, ૨૯૯
 ઉદાહરણ ૨૬૨, -દ્રવ્યગુણના અભેદનું
 ૨૭૭, ૨૭૯
 ઉદ્દેશ પ્રથમી રચનાનો ૧૯૫

ઉપનિષદ, શ્વેતાશ્વતર ૩૧૨ ટિં ૦
 ઉપમા ૨૩૯
 ઉપયોગ ૨૪૧, ૨૪૫, -કેવલ ૨૩૭,
 -છાન્દરિયક કે સાવરણ-નિરાવરણ
 ૨૩૭
 ઉપરવાસ વરસાદ ૨૫૩
 ઉપવલ ૨૫૪
 ઉપાન્ત્ય વિશેષ ૨૦૩
 ઉપાય મોક્ષના, ત્રણ ૨૫૮
 ઉપાસના ૧૯૫
 ઉભયગ્રાહી નય ૨૦૮
 ઉભયજન્ય, વૈષમ્ય પરિણામ ૨૮૨
 ઉભયનય સાધારણ વિષયો ૨૦૩
 ઉભયનયોપવલળી વચન ૨૦૨
 ઉભયરૂપ ૨૧૯, ૨૬૭
 ઉભયરૂપતા ૨૬૯
 ઉભયવાદનય ૨૦૮
 ઉમાસ્વાતિ ૨૭૨ ટિં ૦
 ઉલ્લૂકનું દર્શન ૩૦૬
 ઉર્ધ્વગતિ ૨૮૮
 ઋગ્નુસૂત્ર ૧૯૮-૯
 ઋતુભેદ ૩૧૩
 ઋક ૨૯૮
 "ઋક આત્મા" ૨૨૯
 ઋકકાલીન ઉત્પાદવિનાશ ૨૯૬
 "ઋક ક્રિયા" ૨૨૯
 ઋક ગુણ ૨૭૪
 "ઋક દંડ" ૨૨૯
 ઋકદેશીમત, કેવલદર્શન-જ્ઞાનના અભેદ-
 નો ૨૫૦
 ઋક નયની દેગના ૨૩૪
 ઋક માનસ અનુસંધાન ૨૭૨

એકાંત ૨૬૨, ૨૮૫, -અનેકાત કચારે
બને ૨૦૬, -થી મિથ્યાત્વનુ દષ્ટાત
૨૧૨; -દ્રવ્ય વિષમ પરિણામવાળુ,
થવામાં ૨૭૯, -સાપેક્ષ, સમ્યક્
એવા ૨૮૬, -જ્ઞાન અને ક્રિયાના
૨૩૨

એકાંત અભેદવાદી (દ્રવ્ય ગુણનો) ૨૭૮

એકાંત અસત્ય બોલનાર વાદી ૩૧૬

એકાતમ્ય, અનેકાત દૃષ્ટિના ૨૮૬

એકાંત નિત્યપક્ષ ૨૧૦

એકાંત નિર્વિશેષસામાન્ય ૨૬૬

એકાંતપક્ષ ૨૬૨

એકાતભેદ (દ્રવ્ય ગુણનો) ૨૭૯, -નુ
નિરસન ૨૮૦

એકાત ભેદવાદ ૨૬૩

એકાતવાદ ૧૯૫; -કારણ વિષે ૩૧૨,

-અને સામાન્ય વિશેષ, ૩૧૬

એકાંતવાદી ૩૧૬

એકાત વિશેષ ૨૬૬

એકાપયોગવાદ ૨૪૩, -ની સગતિ
૨૫૬

એકાપયોગવાદી સિદ્ધાંતી ૨૪૧

એવભૂતનય ૧૯૯

એકત્વિક ૨૯૧, -ઉત્પાદ, વિનાશ
૨૯૨

અંદ્રિયક ગુણ ૨૪

ઓતપ્રોત ૨૨૭

ઓપશમિક ૨૩૫, ૨૬૨

ઓલક્યો ૩૧૦

કંડુ ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૯૩

કણાદ ૨૪૭, -નું દર્શન ૩૦૬

“કયચિત્” ૨૨૧

કયચિત્ ભિન્ન અભિન્ન ૨૬૫

કથા ૨૮૪

કપહ્ન ૩૦૦

કરણવિશેષ ૨૨૯

કર્તૃત્વ ઈશ્વરનું ૨૯૩

કર્મ ૨૦૯, ૨૩૧, ૩૧૪

કર્મપુદ્ગલકૃતપર્યાય ૨૨૮

કર્મપ્રકૃતિઓ ૨૫૮

કર્મબધ ૩૦૨

કર્મશરીર ૨૨૯

કર્મોદય ૩૦૨

કષાય ૨૦૯

કાપિલદર્શન ૩૦૬

કારક ૨૭૧

કારણ ૨૧૨; -વિષેના એકાંતવાદ
૩૧૨

કારણવાદ પાત્ર ૩૧૨, ૩૧૨ ટિં

કાર્ય ૨૧૨

કાર્યકારણભાવ ૨૭૧, -નો સિદ્ધાંત
૨૧૩

કાલ, -ને આશ્રીને પ્રત્યક્ષા ૩૧૭,

-કારણ ૩૧૨, -કારણવાદી

૩૧૩, (-જુઓ કાળ)

કાષાયિક પરિણામ ૩૦૧

કાળ, -આકુચન-પ્રસરણનો ૨૯૪,

-ઉત્પાદ વગેરેનો ૨૯૪

કાળભેદ - જ્ઞાન દર્શનનો ૨૩૬, -થી
દર્શન ૨૪૦

કાળો ૨૭૪

કુલ ૨૨૬,

કુલ ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૯૩

કુદકુદ ૨૭૨ ટિ

કુલદેવ્ય ૨૮૮

કેવલ ૨૪૦, ૨૪૬, ૨૪૯, ૨૫૯

કેવલ ઉપયોગ ૨૩૭, ૨૪૬

કેવલજ્ઞાન ૨૩૬, ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૩,

૨૪૬, ૨૪૯, ૨૫૯, ૨૬૨, ૨૬૪

કેવલજ્ઞાનદર્શનપર્યાય ૨૬૧

કેવલજ્ઞાનાવરણ ૨૪૦, ૨૪૧

કેવલજ્ઞાની ૨૪૧

કેવલદર્શન ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૯

કેવલદર્શનાવરણ ૨૪૧

કેવલબોધ ૨૬૧

કેવલરૂપ (જીવ) ૨૬૨

કેવલલબ્ધિ ૨૫૦

કેવલીપર્યાય ૨૬૨-૩,

કેવલી ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૫૦

(જીઓ કેવળી)

કેવલોપયોગ ૨૪૮

કેવળપણુ ૨૫૯

કેવળી ૨૫૬

કોપપરિણામ ૨૭૧

કંમવર્તી પર્યાય ૨૯૫

કંમવાદ પક્ષ (કેવલ ઉપયોગમા) ૨૩૮

કંમવાદી ૨૩૮, ૨૪૧, ૨૪૫

ક્રિયા ૨૯૯

“ક્રિયા, એક” એવો વ્યવહાર ૨૨૯

ક્રિયા-અને ચિતન ૩૨૧-૨; -વિનાનું
જ્ઞાન ૩૨૨

કલેશ-નો નાશ ૩૨૩; -ગતિ ૩૨૩

ક્ષણનષ્ટ ૨૦૯

ક્ષણિકવાદી ૨૩૨

ક્ષણિકાત્મવાદ ૩૧૫

ક્ષાયિકભાવ ૨૬૩

ક્ષીણ આવરણવાળો -કેવલી ૨૪૦,

૨૪૩

ક્ષીરનીરસબદ્ધ ૨૬૦

ક્ષેત્ર ૩૧૭

ગણધર ૨૭૫

ગણિત ૨૭૬

ગણું, અર્થમા ગુણ શબ્દ ૨૭૪

ગતિ ૨૯૯, -અગતિમાં અનેકાતદષ્ટિ
૨૮૮

ગળિયો બળદ ૧૯૫

ગર્વિષ્ઠ ૨૫૯

ગદ્ય ૨૭૧, -ગુણ ૨૭૫, -પર્યાય
૨૭૫

ગુણ ૨૦૨, ૨૭૧, ૨૭૩-૪, ૨૮૩,

૨૮૮, -ની અભિલાષા ૨૨૪, -ના

વિશેષ ૨૬૯;

-એટલે પર્યાય? ૨૭૩, -ગણુ

અર્થમા ૨૩૪, -એટલે ૨૭૩,

-અને પર્યાયનો ભેદ ૨૭૪, -અતિ

૨૭૭, -નુ ભેદવાદીનુ લક્ષણ

૨૮૨-૩, -શબ્દની નિરુક્તિ ૨૭૫

ગુણપર્યાય ૨૯૭

ગુણસ્તિકનય ૨૭૩-૪

ગોત્વ ૨૬૮

ગૌતમ ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૭૩

ઘટ ૨૪૯, ૨૫૪, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૮૪,
૨૯૨ (જીઓ ઘટો)

-ના કટકાઓની ઉત્પત્તિ ૩૦૦,

-અને પૃથ્વીની ભિન્નતા-

અભિન્નતા ૩૧૦

ધટો ૨૮૮

દ્રાણજ અવગ્રહમતિ ૨૫૧

દ્રાણદર્શન ૨૫૧
 દ્રાણવિજ્ઞાન ૨૫૧
 ચક્ષુ ૨૪૯
 ચક્ષુષદ્રિય ૨૫૧
 ચક્ષુદર્શન ૨૫૧-૩
 ચતુર્જાની ૨૪૫
 ચંદ્રસૂચી ૨૫૩
 ચાક્ષુષ અવગ્રહમતિજ્ઞાન ૨૫૧
 ચાર જ્ઞાન ૨૪૬
 ચિત્ર, રાજનું ૨૦૧
 ચિતન, -શાસ્ત્રનું ૩૨૧, -અને ક્રિયા ૩૨૧
 ચેતના અને વીર્ય ૩૨૨
 ચેતનાશ્રિત પરિણતિ ૩૦૧
 છ, કાય ૨૮૫
 છ મત (અનાત્મવાદ છઠો) ૩૧૪
 છન્દસ્ય ૨૪૫ ૨૫૪
 છાન્દસિક ૨૩૭, ૨૩૮
 “છ” શબ્દ (ભ ગના અતમા) ૨૨૧
 જન્મ ૨૧૭
 જન્મ મૃત્યુનું દુષ્પ ૩૨૨
 જન્ય દ્રવ્ય ૨૯૯
 “જાત-થયો” ૨૬૨
 જાતિ ૨૨૬
 જિન ૧૯૫, -કથિત પદાર્થોમાં શ્રદ્ધા ૨૫૮, -વચનનું ભદ્ર ૩૨૩
 જિનોનું જ્ઞાન દર્શન ૨૪૬
 જીવ ૨૨૦, ૨૨૬, ૨૬૨, ૨૮૮, ૨૯૭
 ણિ; -વિશુદ્ધ ૨૨૭, -સસારી ૨૨૭, ૩૦૧, -અને દેહ ૨૨૭, -અનાદિનિધન ૨૬૨, -કેવલરૂપ ૨૬૨, -પુરુષાયુષ્ક ૨૬૨, -દેવાયુષ્ક

૨૬૨, -નો કારક ૨૭૧;
 -નૈગોદિક ૩૦૫
 જીવધાત અહિંસા કયારે? ૨૮૭
 જીવદ્રવ્ય ૨૬૨, ૨૮૮, ૩૦૧
 જીવપર્યાય ૨૨૯, ૨૬૫
 જીગૃષ્ણા (અતીત દોષની) ૨૨૬
 જીવાની પામેલો પુરુષ ૨૨૪, ૨૨૫
 જૈન અનેકાંત દૃષ્ટિ ૨૮૫
 જૈન ઉપદેશ અને ભેદ અભેદવાદ ૨૮૪
 જૈન દર્શન ૨૭૨, -પ્રમાણે સ્કંધ ૨૯૯; -અને સમન્વય ૩૦૮; -અને અજૈન દર્શનનું નિયામક તત્ત્વ ૩૦૮
 જન દૃષ્ટિ (-ની દેશના) ૨૩૨
 જૈન પ્રવચન (-માં ક્રમોત્પત્તિ) ૨૫૭
 જૈન શાસ્ત્ર ૨૩૭, ૨૭૬
 જૈનેતર દૃષ્ટિઓ ૩૦૮
 જ્ઞાત ૨૪૩
 જ્ઞાતા પુરુષ ૨૪૭
 જ્ઞાન ૨૪૦-૧, ૨૪૬, ૨૪૮-૫૪, ૨૫૬, ૨૬૨, ૨૮૩,
 -એટલે ૨૩૫, -વખતે આત્મા ૨૩૬, -અને દર્શનનો વિશ્લેષ ૨૩૬; -શબ્દ કેવળ ગ્રહણમા ૨૫૬, -અને દર્શન, કેવળીનાં ૨૫૭,
 -અભિનિષેધરૂપ ૨૫૮, -ની ચર્ચાચાર્યતાનો પુરાવો ૨૬૬, -અને આચારનો એકાંત ૨૮૭, -નું વિષયત્વ ૨૯૯, -વિનાની ક્રિયા ૩૨૨
 જ્ઞાનાવરણ કર્મો ૨૪૧

તત્ત્વ, નવ ૩૦૫
 તત્ત્વચિત્તન ૩૨૨
 તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ ૨૯૩ ટિ૦, ૨૯૪ ટિ૦
 તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૨૦૫, ૨૯૩, ૨૯૪ ટિ૦
 તીર્થ કર ૨૩૮
 તીર્થ કરની આશાતના ૨૩૨
 ત્રણ-ક્રિયા, મોક્ષના ૨૫૮, -પ્રતિયાઓ
 જન્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમા ૨૯૯
 ત્રિકાળ ૨૯૫
 ત્રિપદી, ૨૦૫ ટિ૦
 ત્રિવિધયોગ ૨૨૯
 ત્રીલે ભગ ૨૨૨
 ત્રીશવર્ષ ૨૬૨
 ત્રૈકાલિક વિગમ, સ્થિતિ ૨૯૭
 ત્ર્યણુક ૨૯૮, ૨૯૮ ટિ., ૩૦૦
 દર્શન ૨૩૮, ૨૪૦-૩, ૨૪૬, ૨૪૮,
 ૨૪૯, ૨૫૧, ૨૫૩, ૨૫૫-૬, ૨૫૮,
 -એટલે ૨૩૫, -અને જ્ઞાનની
 નયોમાં વહેંચણી ૨૩૫, -વખતે
 આત્મા ૨૩૫, -અને જ્ઞાન-કાળમા
 ગ્રાહ્ય વસ્તુમા કેર ૨૩૬, -અને
 વિશ્લેષ ૨૩૬, -કાળભેદથી ૨૪૦;
 -ના ભેદ ૨૪૯, -અને જ્ઞાન,
 કેવલીમાં ભિન્ન નહિ ૨૫૦,
 -જ્ઞાનપૂર્વક નથી ૨૫૦, -એટલે
 ૨૫૨, -અને જ્ઞાન કેવળીના ૨૩૭,
 -અક્ષી અર્થમા ૨૫૮, -ના જે
 પારિભાષિક અર્થ ૨૫૮, -ક્યારે
 સમ્યજ્ઞાન નહિ ૨૫૮, -કાપિલ
 ૩૦૬, -બુદ્ધતું ૩૦૬, -ઉદ્ધતું
 ૩૦૬.
 દર્શન મોહનીય ૨૫૮

દર્શનાવરણ ૨૫૮, -કર્મો ૨૪૧
 દર્શનાતર ૨૫૭
 દરાગુણ (ગણુ) ૨૭૪, ૨૭૬
 દહન ૨૮૮
 દહી ૨૧૩
 દડ ૨૨૯
 દાર્શનિક સિદ્ધાંત, કાર્ય-કારણ-ભાવનો
 ૨૧૩
 દાહ્ય ૨૮૯
 દૂધ ૨૧૩, ૨૨૭
 દુર્નય ૨૦૭
 દુઃખ ૨૨૬, ૩૦૨, ૩૧૦, ૩૨૨
 દષ્ટ ૨૪૩
 દષ્ટાંત ૨૧૦, ૨૩૯, ૨૬૩
 દષ્ટિઓ કાર્ય-કારણના ભેદાભેદમા ૩૧૦
 દેવાયુક જીવ ૨૬૨
 દેશ ૨૧૯, ૩૧૭
 દેશના ૨૩૨, ૨૭૪,
 -પર્યાયાર્થિકની ૨૨૪, -જેન
 દષ્ટિની ૨૩૨-૩, -એક નયની ૨૩૪
 દેહ અને જીવ ૨૨૭, -અને આત્મ-
 પ્રદેશ ૨૬૦
 દેહાવસ્થા ૨૬૦
 દ્વ્યણુક ૨૯૮, ૨૯૮ ટિ૦, ૩૦૦
 દ્વાદશાંગ ૧૯૫
 દ્વિગુણ ઝાળો ૨૭૪, -મધુર ૨૭૮
 દ્વેષ ૨૬૪
 દ્રવ્ય ૨૦૦, ૨૧૬, ૨૨૪, ૨૬૬-૭,
 ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૭૭ ૮, ૨૮૩,
 ૨૮૮, ૨૯૧, ૨૯૪-૫, ૨૯૮-૯;
 -સતતું લક્ષણ ૨૦૫, -અવસ્તવ્ય
 ક્યારે બને? ૨૧૯, -અસ્તિ

નાસ્તિત્વ ક્યારે ૨૧૯; -અસ્તિ
અવક્તવ્ય ક્યારે ૨૨૦, -નાસ્તિ
અવક્તવ્ય ક્યારે ૨૨૦, -અસ્તિ
નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય ક્યારે ૨૨૦,
-નિર્ગુણ છે ૨૭૨; -પર્યાયનો
અભેદ ૨૪૪; -રૂપ, ગદ્ય, રસાદિ
ક્યારે કહેવાય ૨૭૯, -ના
વિશેષ શાને આભારી ૨૭૯,
-તુ લક્ષણ, ભેદવાદીનું ૨૮૨,
-અભાવાત્મક ક્યારે ૨૮૮, -મા
ઉત્પાદ વિનાશનો કાળભેદ ૨૯૫,
-નો ઉત્પાદ શાથી ૨૯૯; -ને
આશ્રીને પ્રરૂપણ ૩૧૭

દ્રવ્યઉપયોગ ૨૦૨

દ્રવ્યગુણપર્યાયરાસ ૨૨૩ ઠિ૦

દ્રવ્યજાતિ ૨૭૭

દ્રવ્યનિરપેક્ષ દેશના ૨૨૪

દ્રવ્યપર્યાય ૨૯૫, ૨૯૭ ઠિ.

દ્રવ્યરાજ ૨૦૧

દ્રવ્યસમૂહ (મન પર્યાયના વિષયમૂલ)
૨૪૮

દ્રવ્યદ્વૈત ૨૮૦

દ્રવ્યદ્વૈતવાદ ૨૮૦

દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટવ્ય ૨૨૦ ઠિ૦

દ્રવ્યાર્થિકનય ૧૯૬, -ની દૃષ્ટિ ૨૨૪

દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિ ૨૩૫, ૩૦૮

દ્રવ્યાર્થિક નય ૨૭૩; -એટલે ૧૯૬,

૧૯૭, -ના ભેદો ૧૯૭, -ના નિર્લેપ

૨૦૦, -ના વિષય તરીકે ત્રણ નિર્લેપ

૨૦૧, -નું વચન, ૨૦૧, -ની

વાચ્ય વસ્તુ ૨૦૨, -ના વિષયની

મર્યાદા ૨૦૨; -ના વિષયો ૨૦૩,

-વિશુદ્ધ જ્ઞાતીય નથી ૨૦૩

-અને પર્યાયા૦ ભેદનું તાત્પર્ય

૨૦૪, -તુ વક્તવ્ય ૨૦૪, ૨૧૪,

૩૧૬, -ની દૃષ્ટિ ૨૦૫, -ની દૃષ્ટિ

આત્માની બાબતમાં ૨૩૧;

-સામાન્ય ૨૩૫; -કાપિલ દર્શન

૩૦૬

દ્રવ્યાર્થિક નયાવલંબી વચન ૨૦૧

દ્રવ્યાર્થિક પક્ષ ૨૦૯

દ્રવ્યોત્પત્તિ ૨૯૯-૩૦૦

ધર્મ ૨૯૨, -વસ્તુ પ્રતિપાદક આગમ

૩૦૨

ધર્માસ્તિકાય ૩૦૫

ધર્માડો ૨૫૩

ધૃષ્ટ (આચાર્ય) ૩૨૦

નદીનું નણ પૂર ૨૫૩

નય ૨૭૩, ૩૦૬, -મુખ્ય ૧૯૬;

-સંજ્ઞાસૂત્ર આદિ ૧૯૮, -નો

વિભાગ, નિર્લેપમા ૨૦૦; -ના

દુર્નયપણાનું ખીજ ૨૦૭, -ઉલ-

ચક્રાદી નથી ૨૦૮, -સંમેયગૂરૂ

ક્યારે ૨૦૯, ૨૧૧, -ની મર્યાદા

૨૧૪, -દ્રવ્યા૦, પર્યાયા૦ ૨૩૧-૨,

૨૩૫

નયજ્ઞાન ૨૦૭

નયમાર્ગ ૩૧૮

નયવાદ ૨૧૧, ૨૫૦, ૩૦૬-૮, ૩૨૦

નવતત્ત્વ ૩૦૫

નાગાર્જુન ૨૦૫ ઠિ૦

નામ ૨૦૦, ૨૨૬

નામરાજ ૨૦૦

નાશ ૨૦૫, ૨૯૫

નાસિત -૩૫ ૨૨૦, -અવકતવ્ય૩૫
૨૨૦
નિલેપ -દ્રવ્યાસિતકના ૨૦૦, -એટલે
૨૦૦
નિલેપવાદી ૨૦૦ ટિં
નિલેપ વિષયક વિચારસરણી ૨૦૦ ટિં
નિજ-સ્વપર્યાય ૨૧૯
નિત્ય (આત્મ) ૩૧૪
નિત્યત્વ (આત્માનુ) ૨૩૩, -વાદી
૩૦૮
નિત્યવાદ પક્ષ ૨૦૯
નિમિત્ત ૨૭૯
નિયતિ ૩૧૨, -વાદી ૩૧૩
નિયમોપપત્તો ૩૨૧
નિયામક તત્ત્વ, જૈન અને અજૈન
દર્શનનુ ૩૦૮
નિરાવરણ -ઉપયોગ -ચેતના ૨૩૭
નિરુક્તિ (ગુણ પર્યાય શબ્દની) ૨૭૫
નિર્ગુણ (દ્રવ્ય) ૨૭૨
નિર્ધુક્તિ અથો ૨૦૦ ટિં
નિર્ધુક્તિકાર ૨૦૦ ટિં
નિર્વાણ - મોક્ષ ૩૧૪
નિર્વિકલ્પ ૨૧૮, -અભિન્ન
૨૧૮, -ભાગ મતિજ્ઞાનનો ૨૫૦
નિશ્ચય દૃષ્ટિ ૩૨૧
નિશ્ચયાત્મક વર્ણના-મત ૨૪૯
નિષ્કિંચ, દ્રવ્ય ૨૭૨
નીરક્ષીર (સખધ) ૨૬૦
નેત્ર ૨૫૧
નગમ ૧૯,
નેગોદિક છવ ૩૦૫

નોઈદ્રિય-મન ૨૩૦, ૨૫૪
ન્યાય ૨૮૫, ૨૯૧
ન્યાયસૂત્ર ૨૧૨ ટિં
પક્ષ ૨૧૨
પટ ૨૯૨
પદાર્થોની પ્રરૂપણાનો માર્ગ ૨૧૭
પર-અપર સામાન્ય ૨૬૬, -એકાત-
વાદી ૩૧૬, -પ્રતિવાદી ૩૧૬
પરકીય મનોદ્રવ્ય ૨૫૪
પરદર્શન ૨૫૭
પરનિમિત્ત ૨૭૯, -જન્મ ૨૯૧
પરપર્યાય ૨૧૯, ૨૬૯
પરભવ ૨૭૧
પરમાણુ ૨૦૨, ૨૭૬, ૨૮૩, -નુ
અચક્ષુ દર્શન ૨૫૩, -ના ઉત્પાદ
વિનાશ વિષે ૨૯૩, -થી આણુ
૨૭૮ છં
પરમાણુ પુદ્ગલ ૨૩૯
પરવકતવ્ય ૨૪૭
પરિણતિ -ચેતનાશ્રિત અને પુદ્ગલાશ્રિત
૩૦૧
પરસમય ૩૦૬, ૩૦૮,
પર સિદ્ધાંત ૩૨૧
પરિણામ ૨૯૯ ટિં, -૩૫ કાર્ય ૨૧૨
પરિણામ ભેદ ૨૭૦
પરિણામવાદ ૨૯૯
પરિણામવાદી ૨૧૩
પરિમાણ (આત્માનુ) ૨૩૩
પરિશુદ્ધ -વ્યક્ત ૨૪૩, -ઉત્પાદ અને
વિનાશ ૨૯૨; -નયવાદ ૩૦૬,
-પર્યાયનય ૩૦૬
પરીક્ષક ૨૧૨, ૩૧૬

પરોક્ષરૂપે શ્રુતજ્ઞાન ૨૫૫
 પર્મવસાનરૂપ પર્યાય (કેવલ જ્ઞાનમા)
 ૨૫૯
 પર્યાય ૨૦૫, ૨૨૭, ૨૬૬, ૨૮૫,
 ૨૯૭ ટિં, -વિશેષથી મુક્ત સામાન્ય
 ૨૦૧, -જીવના તથા વિશુદ્ધ જીવના
 ૨૨૭, -પર્મવસાનરૂપ ૨૫૯; -જ્ઞાન
 આદિ ૨૬૨, -અરાજ, રાજ,
 અકેવલ, પૂર્વ, ઉત્તર પુરુષ, દેવ
 ૨૬૩ ઇં; -જીવના ૨૬૪; -વર્તમાન
 ભૂતભવિષ્ય, ૨૬૭; -વિલક્ષણ અને
 સદશબુદ્ધિ જનક ૨૬૯, -સજ્ઞા
 અને ગુણ સજ્ઞા ૨૭૩ ઇં, -એટલે
 ૨૨૨, ૨૭૩, ૨૭૫, -અને ગુણનો
 ભેદ ૨૭૪, -શબ્દની નિરુક્તિ ૨૭૫;
 -સહવર્તી, ક્રમવર્તી, વિરોધી,
 અવિરોધી ૨૯૫, -પૂર્વવર્તી,
 ઉત્તરવર્તી ૩૦૧, -ને આશ્રીને
 પ્રરૂપણા ૩૧૭
 પર્યાયનય ૨૭૪, ૨૭૫, -નો મૂળ
 આધાર ૧૯૮, -નો વિશેષ ૨૦૩,
 -પરિશુદ્ધ ૩૦૬
 પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિ ૨૨૦, -નો પ્રેરક
 વ્યાપાર ૨૩૫, -અને અનિત્યત્વ
 ૩૦૮
 પર્યાયાર્થિકનય ૧૯૬, -ની દેશના ૨૨૪,
 -ની દૃષ્ટિ ૨૨૪-૫
 પર્યાયાર્થિક-વિશેષ ૨૩૫
 પર્યાયાર્થિકનય ૨૩૫, ૨૭૩, -એટલે
 ૧૯૬, -ના ભેદો ૧૯૯, -ની
 પ્રરૂપણા ૨૦૦; -નો વિષય ૨૦૧,
 -નો આશ્રિત વચનપ્રકાર ૨૦૧,

-વડે આકાંક્ષા વસ્તુ ૨૦૨, -વિશુદ્ધ
 જ્ઞાતીય નથી ૨૦૩; -નું વક્તવ્ય
 અવસ્તુ કયારે ૨૦૪; -ની દૃષ્ટિ
 ૨૦૫; -ના વક્તવ્યનો માર્ગ ૨૧૪,
 -ની દૃષ્ટિ, આત્માની જાળતમા
 ૨૩૧, -નું વક્તવ્ય ૩૧૬
 પર્યાયાર્થિક નયાવલંબી વચન ૨૦૨
 પર્યાયાર્થિક પક્ષ અને સસાર ૨૦૯
 પવન ૨૮૯
 પહોડ ૨૯૨-૩
 પહેલો ભાગ ૨૨૧
 પચજ્ઞાની ૨૪૫
 પચાર્થિકાય ૨૦૫ ટિં
 પાણી -અને દૂધ ૨૨૭
 પારિણામિક ભાવ ૨૬૩
 પિતા ૨૭૭
 પિંડ ૨૭૧
 પીતલ ૨૭૦
 પુત્ર ૨૭૭
 પુદ્ગલ ૨૪૬, ૨૯૭, -પરમાણુ ૨૩૯;
 -દ્રવ્ય ૨૯૧, -મનોવર્ગના અને
 વચનવર્ગજ્ઞાના ૩૦૧
 પુદ્ગલાશ્રિત પરિણતિ ૩૦૧
 પુરુષ ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૪-૬, ૨૭૭-૮,
 ૨૮૫, ૨૯૫, -સાઠ વર્ષનો ૨૬૨,
 -કોપપરિણામ યુક્ત ૨૭૧, -કારણ
 ૩૧૨, -કારણવાદી ૩૧૩
 પુરુષદશા ૨૧૭
 પુરુષ સમૂહ (શ્રોતાવર્ગ) ૨૩૩
 પુરુષાયુ જીવ ૨૬૨
 પૂજ્યતા જિનવચનની ૩૨૩
 પૂર, નદીનું ૨૫૩

પૂર્વકૃત-અદૃષ્ટ ૩૧૨
 પૂર્વપર્યાય ૨૬૩
 પૃથ્વી અને ધૃત ૩૧૦
 પૃથ્વીકાય ૨૮૭
 પૌત્ર ૨૧૭
 પ્રતિનિયતસ્વરૂપ ૨૬૬
 પ્રતિપક્ષ સહિત ૨૦૧
 પ્રતિપત્તિ -ગળદ સ્પર્શી ૩૧૮, -અથ ની ૩૨૦
 પ્રતિવાદી ૩૧૬, ૩૧૭
 પ્રતિશાખા ૧૯૯
 પ્રતીત્યવચન ૨૬૭
 પ્રત્યક્ષ ૨૫૫, -અહણ ૨૫૫, -આહ ૨૫૬
 પ્રત્યવતાર ૨૩૯
 પ્રદેશ, અસખ્યાત ૩૦૫
 પ્રબધ ૨૮૪
 પ્રમાણ ૨૦૭, ૨૩૯, ૨૭૨
 પ્રમાણપદ્ધતિ ૨૮૫
 પ્રમેય ૨૮૬
 પ્રચલનજન્ય (ઉત્પાદ) ૨૯૦-૧
 પ્રયોજન ૨૮૪
 પ્ર૩પક (સ્વસમયનો) ૩૦૩
 પ્ર૩પણા ૨૨૪, ૩૦૫, ૩૧૭, -સઅહની ૧૯૭, -પર્યાયાસ્તિકની ૨૦૦, -સ્વ-સમયની ૨૨૪-૫, -નો અધિકાર ૩૧૯
 પ્રવચનસાર ૨૯૭
 પ્રશાખા ૧૯૮-૯
 પ્રસરણ ૨૯૪
 પ્રાયોગિક (ઉત્પાદ અને નાશ) ૨૯૧
 ફેલ ૨૩૧

પાડાઈ ૩૧૮
 ખહુ ૨૯૮
 ખહુશ્રુતપાત્રું ૩૭૧
 ખધ ૨૦૬, ૨૨૬, ૨૩૧
 ખાલ ૩૨૫, -વગેરે પર્યાય ૨૧૭,
 -ચરિત્ર ૨૨૬, -અવસ્થા ૨૨૬
 ખાલપણ, ખાલ્ય -ની ચેષ્ટા ૨૨૪
 ખાપ ૨૨૬, ૨૭૭
 ખાલભાવ ૨૩૦
 ખીન્ને ભગ ૨૨૧
 બુદ્ધતુ દર્શન ૩૦૬
 બુદ્ધિ -નો વિકાસ ૨૮૪; -અને શક્તિ ૩૦૩
 બુદ્ધિયુગ ૩૦૩
 બૌદ્ધ -અથો ૨૦૦ ટિં, ૨૦૫ ટિં;
 -સમૂહવાદી સૌથી ૨૯૯, -દર્શન ૩૦૮, -નો સંઘાદપક્ષનો વિરોધ ૩૧૦, -બેદવાદી ૩૧૦
 ભક્તિ આગમની ૩૧૯
 ભગવતીસૂત્ર ૨૩૯
 ભગવાન ૨૩૬, ૨૪૧, -ની દૃષ્ટિ ૨૬૫
 ભજના -અભેદ ૨૬૮, -ગતિ ૨૬૯
 ભદ્ર જિનવચનનુ ૩૨૩
 ભયપ્રાચુર્ય ૨૦૯
 ભવ જિનોનુ શાસન ૧૯૫
 ભવપર્યાય ૨૬૧
 ભવસ્થ કેવલી ૨૫૯
 ભવ્ય ૩૦૩-૪
 ભવિષ્ય પર્યાય ૨૬૭
 ભગ -એટલે ૨૨૦, -પહેલો, ખીન્ને અને ત્રીજો ૨૨૧ છં
 ભાઈ ૨૭૭

ભાણેજ ૨૭૭

ભાવ ૨૦૦; - બાહ્ય અને આભ્યંતર
૨૩૦; - ઔપશમિક આદિ ૨૩૫,
- સંપદ પ્રતિપાદ્ય ૨૪૬; - (અભાવ)
૨૮૮; - ને આશ્રીને પ્રરૂપણા ૩૧૭

ભાવજીવ ૨૦૦

ભાવનિસેષ ૨૦૧

ભાવરાજ ૨૦૧

ભાવાત્મક ૨૬૯

ભાવીગુણ ૨૨૬

ભાવીદશા ૨૭૧

ભાવીસુખ ૨૨૪

ભિન્ન ૨૧૫, ૨૧૮, ૨૬૨, ૨૬૫,
૨૭૭, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૯૪

ભિન્નકાલીન (કૃત્પાદ વિનાશ) ૨૯૫

ભિન્નતા (ચત્ર પૃથ્વીની) ૨૩૦

ભિન્નભિન્ન (પુરુષ) ૨૨૬

ભૂતપર્યાય ૨૬૭

ભેદ ૨૯૪, - અતિમ ૨૧૫, - બાહ્ય
અને આભ્યંતર ભાવનો ૨૩૦;
- વિલગ્નના ૨૬૮, - પર્યાય અને
ગુણનો ૨૭૪, - દ્રવ્ય અને ગુણનો
૨૭૪, - દ્રવ્યભતિ અને ગુણભતિનો
૨૭૭, - દ્રવ્ય અને ગુણનો ૨૮૩,
૨૮૪, - ને આશ્રીને પ્રરૂપણા-૩૧૭

ભેદદૃષ્ટિ (દ્રવ્યગુણમા) ૨૮૩

ભેદયોગ્ય ૨૭૧

ભેદરહિત ૨૧૪

ભેદવાદ ૨૮૪

ભેદવાદી ૨૮૨, ૩૧૦

ભેદરૂપશી દેશના ૨૨૫

ભેદભેદ - પુરુષમા ૨૨૬, - કાય

કારણનો ૩૧૦

મકાન ૨૯૩, ૨૯૬

મણિ ૨૧૧

મતિ ઉપયોગ ૨૫૦

મતિજ્ઞાન ૨૪૦, ૨૪૯, ૨૫૧, ૨૫૪

મધ્યમકકારિકા ૨૦૫ ટિં

મધ્યસ્થપણુ ૩૨૩

મન ૨૩૦, ૨૯૯

મન.પર્યાય કેવલી ૨૪૮

મન.પર્યાયજ્ઞાન ૨૩૬-૭, ૨૪૬, ૨૪૮,
૨૫૩-૪

મનુષ્યત્વપર્યાય ૨૯૭ ટિં

મનુષ્યશૃંગ ૩૧૧

મનોજન્યજ્ઞાન ૨૫૩

મનોદ્રવ્ય ૨૪૬, ૨૫૪

મંનેવર્ગણા ૨૪૮, ૨૫૪, ૩૯૧

મરણ ૨૧૭

મર્યાદિત સામાન્ય ૨૦૨

મહાઆપક સામાન્ય ૨૦૨

માર્ગ - વચનોના ૩૦૬, - પદાર્થોની

પ્રરૂપણાનો ૩૧૭

મિથ્યાજ્ઞાનનાં સ્થાન, (છ મત) ૩૧૪

મિથ્યાત્વ ૨૧૨, ૩૦૬, ૩૧૨

મિથ્યાદર્શનોનો સંમૂહ ૩૨૩

મિથ્યાદૃષ્ટિ ૨૦૬, ૨૦૯

મુક્ત ૨૦૨

મુખ્ય નય ૧૯૬

મુમુક્ષુ ૩૨૩

મૂર્ત ૨૮૩

મૂર્તત્વ (આત્માનું) ૨૩૩

મૂર્તદ્રવ્ય ૨૯૩

મૂલનય ૨૦૬, ૨૦૮

મૃત્પિંડ ૨૭૧

મૃદુરૂપશી ૨૭૦

મોક્ષ ૨૦૯, ૨૨૬, ૨૨૮, ૩૧૪
 મોક્ષસુખની અભિલાષા ૨૦૯
 મોહ ૨૬૪
 અર્થજ્ઞાનનાં સ્થાન (છ મત) ૩૧૪
 યુવક ૨૨૬
 યોગ ૨૦૯, ૨૨૯
 યૌગિક ૨૮૯
 રત્ન ૨૨૧૦
 રત્નપ્રભા પૃથ્વી ૨૩૯
 રત્નાવલી ૨૧૦
 રસ ૨૭૧, ૨૭૭
 રસગુણ ૨૭૫
 રસોડુ ૨૫૩
 રાગ ૨૬૪
 રાગદ્વેષ ૧૯૫-
 રાજપર્યાય ૨૬૩
 રાજસદૃશ કેવલિપર્યાય ૨૬૨
 રાત્ર ૨૬૨
 રાત્રનું ચિત્ર ૨૦૦
 રાશિ ૧૯૬
 રૂપ ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૭૧, ૨૭૪, ૨૭૭,
 ૨૯૯
 લક્ષણ ૨૨૬, -દ્રવ્યનું (ભેદવાદીનું)
 ૨૮૨, -ગુણનું ૨૮૨, -સત્ત્વ
 ૨૯૫, -ભવ્યનું ૩૦૨
 લક્ષણભેદ (જીવ અને કેવલ વચ્ચે)
 ૨૬૩
 લબ્ધિ ૨૪૫, ૨૫૦
 લાકડા ૨૮૯
 લિંગ -હેતુબળ ૨૫૨
 લૌકિક ૨૧૨, ૩૧૬
 લૌકિક વાક્યો ૨૦૧
 વક્તા ૨૧૭, ૨૩૩
 વચન ૨૯૯

વચનપ્રકાર ૨૦૧
 વચનમાર્ગ ૩૦૬, (-સાત પ્રકારનો)
 ૨૨૨
 વચનવર્ણા ૩૦૧
 વચનવિશેષ ૨૧૯
 વચન વ્યવહાર ૨૦૨
 વનસ્પતિ (-ના અનંતજીવ) ૩૦૪
 વરસાદ ૨૫૩
 વર્ણ ૨૩૯, -પીત, ૨૭૦
 વર્ણગુણ ૨૭૫
 વર્ણપર્યાય ૨૭૫
 વર્તમાન -અર્થવ્યજન પર્યાય ૨૧૬
 વર્તમાન પર્યાય ૨૬૭, ૨૭૯
 વ્રતનિયમ ૩૨૧
 વર્ષ ૨૬૨
 વાચ્યવસ્તુ (દ્રવ્યાસ્તિકની) ૨૦૨
 વાદ (કારણ વિષેના) ૩૧૨
 વાદગોષ્ઠી ૩૧૭
 વાદભૂમિ ૩૧૬
 વાદળો ૨૫૩, ૨૯૨, ૨૯૩
 વાદી ૩૧૬-૭
 વિકલ્પ ૨૫૮, ૨૮૫
 વિકલ્પજ્ઞાન ૨૦૨
 વિકાસ (ગિયોની બુદ્ધિનો) ૨૮૪
 વિગચ્છત્ ૨૯૭
 વિગત ૨૫૯, ૨૯૭
 વિગમિષ્યત્ ૨૯૭
 વિનતીય -પરપર્યાય ૨૭૯
 વિડબના, શાસનની ૩૨૦
 વિભક્ત ૩૧૮
 વિભજના ભેદ ૨૬૮
 વિધિ ૨૧૭
 વિનાશ ૨૮૨, ૨૯૧-૩, ૨૯૪, ૨૯૯

વિભાગ ૨૧૪-૫, ૨૨૭, ૨૬૨, ૨૮૫,
 -૩૫ વિનાશ ૨૯૧, ૨૯૩, -થી
 દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ ૨૯૮
 વિરાધક ૩૦૩, ૩૦૫
 વિરોધ -સૂત્રના પાઠ સાથે ૨૪૭,
 -શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિયુગનો ૩૦૩,
 -અને સમન્વય ૩૦૩
 વિરોધી પર્યાય ૨૯૫
 વિવક્ષણ બુદ્ધિજનક પર્યાય ૨૬૯
 વિષમ પરિણામ ૨૭૯
 વિષય (અથનો) ૧૯૬
 વિષયત્વ (જ્ઞાનનું) ૨૯૯
 વિશિષ્ટ ૨૯૫
 વિશુદ્ધ નાતીય ૨૦૩
 વિશુદ્ધ જીવ ૨૨૭
 વિશેષ ૨૬૨, ૨૬૬, ૨૯૯, ૩૧૬,
 -એટલે ૧૯૬, -નું ગ્રહણ ૨૩૬,
 ૨૩૮ (ન્યુઓ વિશેષગ્રહણ),
 -કેવલજ્ઞાન અને દર્શનનો, ૨૯૪,
 -અતિમ ૨૦૩, -એકાંત ૨૬૬,
 -ગુણના ૨૬૯, -પર્યાયગત ૨૭૪,
 -પરિણામ ૨૭૮, -દ્રવ્યના ૨૭૯
 વિશેષગ્રહણ ૨૫૧
 વિશેષગ્રાહિતા ૨૫૬
 વિશેષપર્યાય ૨૨૭, ૨૫૯
 વિશેષ પ્રસ્તાર ૧૯૭
 વિરોધસજ્ઞા ૨૧૧
 વિશેષ સંબંધીપાત્ર ૨૭૮
 વિશેષાવશ્યક ૧૯૭ ટિ૦, ૨૧૦ ટિ૦,
 ૨૧૩ ટિ૦, ૨૨૦
 વિશ્લેષ, જ્ઞાનદર્શનનો ૨૩૬

વીર્ય ૨૯૪, -અને ચેતના ૩૨૨
 વીર્યજનિત પર્યાય ૨૯૪
 વીર્ય વિશેષ ૩૦૧
 વૃદ્ધ પુરુષ ૨૨૬
 વૈદ્ય ૨૧૦
 વૈભાવિક ૨૬૪
 વૈદિક અથ ૨૦૦
 વૈધર્મ્ય ૩૧૬
 વૈશેષિક દર્શન ૨૧૩, ૨૭૨, ૨૭૨ ટિ૦,
 ૨૮૫, ૨૯૧, ૩૦૦, -અને ઘટના
 કટકાની ઉત્પત્તિ ૨૯૯, -આરંભવાદી
 ૨૯૯, -અને સમન્વય ૩૦૮-૯,
 -જેન સાથી નહિ ૩૦૯, -અને
 સામાન્ય વિશેષ ૩૦૯, -અને
 સદ્ગ્રહણ ૩૧૦, -ભેદવાદી ૩૧૦
 વૈસેસિક ૨૯૦-૩
 વૈષમ્ય પ્રકર્ષાપકર્ષ ૨૭૬
 વ્યક્ત ૨૪૩
 વ્યય ૨૦૬
 વ્યવહાર ૨૬૯, -સંગ્રહનો ૧૯૭;
 -જ્ઞાનમૂલક ૨૬૬, -ની અબાધિતતા
 ૨૬૬
 વ્યવહારકુશળ -લૌકિક ૩૧૭
 વ્યવહારનય ૧૯૭, ૧૯૯
 વ્યજંક સંબંધો ૨૮૧
 વ્યગ્ય વિશેષો ૨૮૧
 વ્યજન નિયત (વિભાગ) ૨૧૫
 વ્યજન પર્યાય ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૧૮,
 ૨૨૨-૩, ૨૬૯
 વ્યાખ્યા (સૂત્રોની) ૨૪૭
 વ્યાપ્તિ ૨૬૩
 વ્યાપ્તિજ્ઞાન ૨૧૨

વ્રત ૩૧૨, -નિયમ ૩૨૧-૨
 શક્તિ (આત્માની) ૨૩૨
 શત્રુ, સિદ્ધાંતનો ૩૨૧
 ગ્રન્થ -નય ૧૯૮-૯, -અનુનયર્થાય ૨૧૬
 ગ્રન્થગત ભેદ ૨૧૫
 ગ્રન્થનિરપેક્ષ (વિભાગ) ૨૧૫
 ગ્રન્થપ્રતિપાદ્યભાવ ૨૪૬
 ગ્રન્થસાપેક્ષ (વિભાગ) ૨૧૫
 ગ્રન્થસ્પર્શી (પ્રતિપત્તિ) ૩૧૮
 શરણાર્થી ૧૯૫
 શરમ (બાંધપણના દોષની) ૨૨૪
 શરીર ૨૨૭, ૨૯૯
 શકા (દર્શનની વ્યાખ્યામાં) ૨૫૪
 શાક્યો -બૌદ્ધો ૩૧૨
 શાખા ૧૯૮
 શાશ્વત વ્યક્તિવાદી ૨૦૯ [૩૨૦
 શાસન -નાગુણ ૧૯૫, -ની વિડબન
 શાસ્ત્ર (જૈન) -મા રિયર બુદ્ધિ ૨૧૮,
 -અને કેવલ જ્ઞાનદર્શનનો ભેદ
 ૨૪૯, -અને દર્શનના ભેદો ૨૪૯
 શાસ્ત્રકુશળ (પરીક્ષક) ૩૧૯
 શાસ્ત્રજ્ઞ ૧૯૫
 શાસ્ત્રપ્રચણા ૩૨૦
 શાસ્ત્રભક્તિ ૩૧૯
 શાસ્ત્રવિરોધ ૨૪૭, -નો પરિહાર ૨૫૭
 શાસ્ત્રીયવાક્યો ૨૦૧ [૨૫૬
 શાસ્ત્રીય વ્યવહાર (અવધિ દર્શનનો)
 શિષ્ય -સમૂહ ૩૨૧, -પરિવાર ૩૨૧,
 -ની બુદ્ધિનો વિકાસ ૨૮૪
 શુદ્ધત્વ (આત્માનું) ૨૩૩
 શુદ્ધોદનના પુત્ર -નું દર્શન ૩૦૬
 શ્રદ્ધા ૨૫૮, ૨૮૫, ૩૦૩
 શ્રદ્ધાયુગ ૩૦૩

શ્રુતકેવલી ૨૪૮
 શ્રુતજ્ઞાન ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૫૫
 શ્રુતધર ૧૯૬
 શ્રુતપ્રમાણ ૩૦૬
 શ્રોતા ૨૩૪
 શ્રોતજ અવગ્રહમતિ ૨૫૧
 શ્રોતદર્શન ૨૫૧,
 શ્રોતવિજ્ઞાન ૨૫૧
 શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ ૩૧૨ ટિં
 સ્મૃત ૨૪૬
 સન્મતિય વ્યવનયર્થાય ૨૬૯
 સત્ -નું લક્ષણ ૨૦૫; -ઉત્પાદવ્યય
 અને દ્રૌવ્યાત્મક ૨૬૦, -વસ્તુ
 ૨૮૩, -નું લક્ષણ ૨૯૫, -ની
 ઉત્પત્તિ ૩૧૧
 સત્ કાર્યવાદ ૩૧૦
 સત્તા સામાન્ય ૨૦૨
 સદૃશ બુદ્ધિજનક પર્યાય ૨૬૯
 સદૃશ પર્યાય ૨૬૯
 સદ્ભાવ પર્યાય ૨૧૯
 સન્મતિ ટીકા ૨૨૦ ટિં, ૩૧૨ ટિં
 સદ્વાદપક્ષ ૩૧૦
 સપ્તભગી ૨૦૦
 સમકાલીન ઉત્પાદ વિનાશ ૨૯૫
 સમન્વય ૨૮૬, ૨૮૭, -સામાન્યનો
 ૨૬૭, ૨૮૬, -શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો
 ૩૦૩, -અને વિરોધ ૩૦૮-૯, -પંચ
 કારણવાદોનો ૩૧૪
 સમભિગ્ધ ૧૯૯
 સમયભેદે પરિણામભેદ ૨૦૭
 સમુદાયકૃત ઉત્પાદ ૨૯૧
 સમુદાયવાદ ૨૯૦
 સમુદાયવિભાગરૂપવિનાશ ૨૯૧, ૨૯૩

સમૂહ ૨૯૯ ટિં
 સમૂહવાદ ૨૯૯
 સમ્યક્ ચારિત્ર ૩૦૨
 સમ્યક્ત્વ (કારણ વિષેના એકાત-
 વાદોત્તુ) ૩૧૨
 સમ્યગ્જ્ઞાન ૨૫૮-૯, ૩૦૨
 સમ્યગ્દર્શન ૨૧૧, ૨૫૮, ૩૦૨,
 ૩૧૦, ૩૧૮
 સમ્યગ્મૃષ્ટિ ૨૧૦ ૨૮૮
 સમ્યગ્નય ૨૦૬
 સરળતા પર્યાય ૨૯૩
 સર્વવ્યાપક સત્તા-સામાન્ય ૨૦૩
 સવિકલ્પ ભાગ (મતિજ્ઞાનનો) ૨૫૦
 સવિકલ્પ-ભિન્ન ૨૧૮
 સહવર્તી પર્યાય ૨૯૫
 સહવાદી ૨૪૧
 સહવાદી પક્ષ ૨૩૯ [૨૬૫
 સખ્યા-આત્માની ૨૩૩, -નુ વેધર્મ્ય
 સખ્યાત ૨૫૪
 સખ્યાનશાસ્ત્ર ૨૭૪ [૨૭૪
 સખ્યાનાયક-ગુણ શબ્દ ૨૭૪, -ધર્મ
 સગતિ, અર્થની ૨૪૭
 સગ્રહ (નય) ૧૯૭, ૧૯૮
 સગ્રહ પ્રગતાર ૧૯૭, ૨૦૧
 સગ્રહ સામાન્ય ૧૯૬
 સન્નેગ-૩૧૭
 સબધ ૨૨૬, ૨૭૯-૨૮૧
 સબધ વિશેષ ૨૭૮
 સબધ સામાન્ય ૨૭૭-૮
 સયોગ ૨૯૮
 સયોગ વિભાગ ૨૯૯ ઇં
 સવિઘ્નસુખાધિગમ્ય ૩૨૩
 સસાર ૨૦૯, ૩૧૦

સસારી ૨૦૨
 સસારી આત્મા ૨૭૧
 સસારી જીવ ૨૨૦, ૩૦૧
 સસ્કૃત પરીક્ષા ૨૦૫ ટિં
 સસ્થાન ૨૩૯
 સહનન ૨૫૯
 સાકાર ૨૫૩
 સાકાર ઉપયોગ ૨૫૦
 સાકાર શ્રદ્ધા ૨૪૩
 સાકાર જ્ઞાન ૨૪૩
 સાઠ વર્ષનો પુરુષ ૨૬૨
 સાત પ્રકારનો વચનમાર્ગ ૨૨૨
 સાત વાક્યો ૨૨૦
 સાદિ અનત ૨૪૦, ૨૫૭, ૨૬૨
 સાદિઅર્થવસિત ૨૪૧, ૨૫૯
 સાદિ સાત ૨૪૧
 સાધન ૩૧૬
 સાધર્મ્ય ૩૧૬
 સાધ્ય ૨૧૨, ૨૬૨, ૩૧૬
 સાપેક્ષ (સમ્યગ્ એકાત) ૨૮૬
 સાપેક્ષ પ્રતિપાદન ૨૧૩
 સામાન્ય ૧૯૬, ૨૦૧, ૨૩૫-૬, ૨૩૮,
 ૨૬૨, ૨૬૬-૭, ૨૯૯, ૩૦૯, ૩૧૬
 સામાન્યગ્રાહિતા ૨૫૬
 સામાન્ય બુદ્ધિ ૩૦૩
 સામાન્ય બોધ ૨૦૨
 સામાન્ય સબધીપણ ૨૭૮
 સામુદાયિક (ઉત્પાદ નાશ) ૨૯૧ ઇં
 સાવરણ ઉપયોગ ૨૩૭
 સાખ્ય (દર્શન) ૨૧૩, ૨૮૫, ૨૯૯,
 ૩૦૮, ૩૧૦
 સિદ્ધ ૨૫૯
 સિદ્ધત્વ પર્યાય ૨૬૧
 સિદ્ધપણ ૨૫૯

સિદ્ધ પર્યાય ૨૬૦	સ્થાનાગ ૨૨૯
સિદ્ધસેનીય બત્રીશી ૨૧૩ ઠિ૦	સ્થાપના ૨૦૦, ૨૧૦
સિદ્ધાત ૨૩૦, ૩૧૯, ૩૨૧	સ્થાપના રાત્ર ૨૦૦
સિદ્ધાતી ૨૪૫, ૨૮૨	સ્થિતિ ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૯, ૨૮૨, ૨૯૯
સિદ્ધિ (ત્રિવિધ યોગની) ૨૨૯	સ્થિરરૂપ ૨૦૫
સુખ ૨૨૬	સ્પર્શ ૨૭૦, ૨૭૧
સુવર્ણ ૨૬૭-૮	સ્પર્શન નુઓ સવિકલ્પ ભાગ
સૂપડું ૨૮૯	“સ્થાત્” ૨૨૧
સૂત્ર ૨૩૮, ૨૭૩, ૩૧૮-૩૨૦, -ની	સ્વપર્યાય ૨૧૯, ૨૬૯
આશાતના ૨૪૦, -ની વ્યાખ્યા	સ્વભાવ ૩૧૨, -વાર્તી ૩૧૩
૨૪૭, -અને સાદિ પર્યાવસિત	સ્વયૂથ્ય ૨૭૨
ગ્રન્થ ૨૫૯	સ્વરાસ્ટ્ર ૨૮૪
સૂત્રધાર (બડાઈ હાકનાર) ૩૧૮	સ્વસમય ૨૨૪, ૨૩૨, ૩૦૩
સૂત્રપાઠ (નો ટેકા કમવાનીને) ૨૩૮	સ્વસિદ્ધાત ૨૫૭, ૩૨૧
સૂર્ય ૨૫૩	સ્વાભાષિક ઉત્પાદ ૨૯૦-૧
સોનુ ૨૬૭, ૨૬૯	હાર ૨૬૮, ૨૬૯
સૌધર્મિકલ્પ ૨૩૯ [૨૯૯ ઠિ૦	હિસા ૨૮૭
સ્કંધ ૨૦૨, ૨૩૯, ૨૪૮, ૨૯૧,	હેતુ ૨૩૯, ૨૫૨, ૨૬૨, ૩૦૩, ૩૧૬
સ્કંધ પર્યાય ૨૯૭ ઠિ૦ [૩૧૪	હેતુવાદ ૩૦૨-૫
સ્થાન (મિથ્યા અને યથાર્થ જ્ઞાનના)	

શુદ્ધિ

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૯	૬	બૌદ્ધિ	બૌદ્ધ
૧૮૩	૨૨	સૌદગ્નદ	સૌદરાનદ
૧૮૩	૨૬	ભક્તામાર	ભક્તામર
૨૦૯	૧૪	પરિણામી	અપરિણામી
૨૨૪	૧૨	પુરુષ	પુરુષ
૨૨૭	૧૭	જીવનમા	જીવમા
૨૩૨	૨૨	આશાતના	આશાતના
૨૫૬	૫	પૂર્વવિ	પુર્વવિ
૨૭૪	૨૦	પર્યાયથી	પર્યાયથી

